BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

NEW SERIES No 1291.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृति

TATTVACINTĀMAṆI DIDHITI-VIVṚITI

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA YADUNATH SARVABHAUMA

VOLUME II FASCICULUS I

Calcutta.

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI AT THE SANSKRIT PRESS
5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane

AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1 PARK STREET

1911.

ॐ रामः ।

अनुमानखण्डस्य

तत्त्वचिन्तामणिः ।

व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते ।

तत्र न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम् ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

अनुमितिलक्षणैककार्य्यानुकूलतासङ्गत्या पक्ष-
र्मतां निरूपयितुमाह व्याप्तीति । सन्दिग्धेति ।
त्र साध्यस्य यादृशसम्बन्धावगाहिनिर्णयनिवर्त्यो यः
ंशयस्तत्र स तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ पक्षते-

अनुमानगादाधर्य्यां

पक्षतानिरूपणम् ।

ॐ नमः शिवाय । मूले व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सङ्गत्यप्रदर्शन-
न्यूनतां परिजिहीर्षुस्तयोरेककार्य्यकारित्वरूपसङ्गतिं दर्शयन् व्याप्त्य-
नन्तरमित्यादि मूलमवतारयति "अनुमितीति" अनुमितिलक्षणं
अनुमिति स्वरूपं यदेककार्य्यं तदनुकूलत्वसङ्गत्या तत् प्रयोजकत्व-

त्यर्थः तेन न पक्षसाध्यविशेष्यकसंशयाननुगमो न वा सम्बन्धान्तरेण सन्देहेऽपि निर्णीतसम्बन्धेन पक्षत्वम् न वा तमःप्रभृतिषु समवायेन आकाशादिसाधने तद्वैकल्यम् ।

रूपसङ्गत्या, प्रयोजकत्वञ्च (१) कारणतावच्छेदकस्यापीति व्याप्तिपक्षधर्म्मतयोः परामर्शनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वेन अनुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि पक्षताज्ञानकारणतावच्छेदकघटकत्वं (२) तामनन्तर्भाव्यपर्वतादिवृत्तित्वज्ञानत्वेनैवानुमितिजनकत्वात् तथापि पक्षताया अनुमितौ स्वातन्त्र्येण कारणतया तदुपलक्षितधर्म्मिवृत्तितायाश्च कारणतावच्छेदकतया तद्घटितविशिष्टस्यैककार्य्यानुकूलत्वमक्षतमेवेति ध्येयम् । निरूपयितुमिति, निरूपः प्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापारः एवञ्च पक्षधर्म्मताघटकपक्षतानिरूपणस्यापि पक्षधर्म्मताप्रतिपत्त्यनुकूलत्वेन तन्निरूपणत्वमक्षतमिति मू पक्षतानिरूपणेऽपि पक्षधर्म्मतां निरूपयितुमित्यस्य नासङ्गतिः । पक्षे धर्म्मत्वं यस्या इति व्युत्पत्त्या पक्षधर्म्मतापदं पक्षीयधर्म्मविशेषरूप

---

(१) कारणतावच्छेदकाद्यन्यथासिद्धिशून्यत्वे सति जनकजनकतावच्छेदकसाधारण्यं प्रयोजकत्वमिति भावः ।

(२) अयमभिप्रायः व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानमनुमितौ हेतुः तत्र पक्षांशे विशेषणविधयावगाहिता यद्यपीच्छादिघटन्येन पक्षताया पक्षांशे प्रयोजनाभावसत्त्वात् तथापीच्छादिघटन्येन पक्षांशे पक्षताया उपलक्षणत्वं अत्युत्पन्नमभ्युपेयमन्यथा पक्षताया अभावे पक्षताज्ञानमसत्त्वे सद्रूपवत् पक्षसाधस्ये अनुमित्यनुपपत्तेरिति ।

।पक्षतापरमिति केचित् तच्चिन्त्यम्। तथात्वे लिखनसंक्षेपनिर्ब्बन्धिनो दीधितिकारस्य पक्षतां निरूपयितुमित्यस्य उपेक्षायां वीजाभावात्। व्याप्तीतीति। व्याप्तिनिरूपणानन्तरमिति मूलपाठाभिप्रायेण व्याप्त्यनन्तरमितिपाठे च तन्निकाराभावात् प्रत्यक्षेत्यादौत्युपेक्ष्य प्रत्यक्षवित्यादि इति रीत्याप्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रन्थधारकस्य तथाविधलिखनासङ्गतेः। तत्रेति, मूले तत् पदं पक्षधर्म्मतापर सप्तम्यर्थश्च घटकत्व मन्वयश्चास्य पक्षत्वमित्यत्रेत्यवधेयम्। सन्दिग्धेत्यादि मूलग्रन्थस्य सन्दिग्धः साध्यरूपो धर्म्मो यत्रेति व्युत्पत्त्या विषयतया साध्यीभूतधर्म्मसन्देहवत्त्वं, तादृशसन्देहपर्य्यवसितं, पक्षतेत्यर्थः। तत्र साध्ये धर्म्मत्वनिवेशनमफल धर्म्मपदसार्थक्याय, स्वस्मिन् सन्दिग्धं साध्यधर्म्मत्वम्। साध्यं धर्म्मो यस्य इति वहुव्रीहिवलात्, साध्यनिरूपितधर्म्मित्वपर्य्यवसितं पक्षत्वमित्युक्तौ, साध्ये सन्दिग्धं स्वधर्म्मत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ च साध्यनिरूपितधर्म्मित्वस्य पक्षनिरूपितधर्म्मत्वस्य चाप्रसिद्धिस्थले वक्ष्यमाणानुपपत्तिप्रयोजकं तत्। एव साध्यकोटिकसंशयस्य निवेशे साध्यं पक्षवृत्ति न वा, साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेतिसंशयासंग्रहः, तादृशसंशयोपादाने च, पक्षः साध्यवान्न वेति संशयादनुमित्यनुपपत्तिरतो धर्म्मत्वांशं परित्यज्य केवलान्वयिग्रन्थे मणिकृतैव वक्ष्यमाणतथाविधसकलसंशयानुगमप्रकारं दर्शयति "यत्रेति," यत्र इति यद्धर्म्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थश्च निर्णयान्वयिविशेष्यत्वं, *साध्यस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य, प्रथमार्थः प्रकारत्वं,* तस्यापि निर्णयेऽन्वयः, तत्र तद्धर्म्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थोऽनुमित्यन्वयिविशेष्यत्वं, तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ तादृशसम्बन्धावच्छिन्न-

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ जनकीभूतेत्यर्थः । पक्षविशेष्यकसाध्याभावविशिष्टबुद्धाविव साध्यधर्म्मिकपक्षावृत्तित्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविशिष्टबुद्धावपि पक्षः साध्यवानिति निश्चयस्य प्राचीनमते प्रतिबन्धकत्वात् साध्यं पक्षवृत्तिनवेत्यादिसंशयसङ्ग्रहः । एवञ्च शुद्धपर्व्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितशुद्धसंयोगावच्छिन्न-शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पर्व्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंसर्गावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकसंशयो हेतुरिति पर्य्यवसितम् । तादृशनिश्चयप्रतिबध्यत्वस्य यथाश्रुतस्य घटादिविषयकसमूहालम्बनात्मकवह्निमत्त्वादिनिश्चयप्रतिबध्यघटादिसंशय-साधारणत्वात् तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रवेशः । अवच्छिन्नत्वञ्चान्यूनवृत्तित्व न तु स्वरूपसम्बन्धविशेष. । तेन वह्निसा-मान्याभावविशिष्टबुद्धौ महानसीयत्वादिविषयतामनन्तर्भाव्य वह्नि-मान् महानसीयवह्निमानित्यादिसकलज्ञानसाधारणवह्नित्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताकल्पनान्महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयं प्रति महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तथाविध-संशयस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्षतात्वानुपपत्तिः (१) । न वा महानसीयवह्न्यभावादिविशिष्टबुद्धिप्रति

---

(१) ननु महानसीयवह्निमानिति निश्चयो महानसीयवह्न्यभाववानिति बुद्धिं प्रत्येव प्रतिबन्धको न तु तद्भिन्नमहानसीयवह्न्यभाववानिति बुद्धिं प्रति तथाच प्रतिबध्यांशेऽपि अभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ पर्य्याप्तिनिवेश तथाच पर्य्याप्ति-

न्धकतावच्छेदककोटौ वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वादेर्निवेशेऽपि, वह्निमानित्याद्यनुमितौ महानसीयवह्निमान्न वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः(१) इत्यत आहार्यस्य भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्य च निश्चयस्याप्रतिबन्धकतया अनाहार्यत्व भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितत्वञ्च निश्चयेविशेषणं देयमतो न तथाविधनिश्चयत्वाव्यूनवृत्तिप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धिः। पर्व्वतो वह्निमान् वेत्यादेः कस्यापि संशयस्य धर्म्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकान्यसंसर्गकान्यधर्म्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयसाधारणसंयोगसंसर्गकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वाद्यन्यूनवृत्तिप्रतिबन्धकताकत्वं न सम्भवतीति प्रकृतपक्षतावच्छेदका-

---

पर्य्यालोचनया महानसीयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावती वह्नित्वनिष्ठावच्छेदकता भिन्ना यावच्छेदकता तदनिरूपकप्रतियोगिताकत्वनिवेशे वह्न्यभाववान् पक्ष इति बुद्धेरपि तादृशप्रतिबध्यत्वात् कथं पक्षतात्वानुपपत्तिरुक्तेतिचेन्न उक्तरूपेणप्रतिबध्यत्वे महानसीयवह्निमानिति निश्चयस्य वह्निमहानसीयाभाववानिति बुद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम्।

(१) न च साध्यतावच्छेदकतात्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकत्वं निवेशनीयं पर्य्याप्तिपर्य्यन्त उपलक्षणविधया निवेश्य तथाच वह्निमानिति निश्चयनिष्ठत्वमादाय महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा इत्यादि संशयस्य सपक्षे वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमान्न वेत्यादेर्न पक्षतात्वापत्तिरिति किं व्यापकत्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशनेनेति वाच्यं वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निव्याप्यधूमवान्न वेत्यादे पक्षतात्वापत्ते व्याप्यवत्तानिश्चयस्य व्याप्यधूमाभावप्रकारकज्ञानं प्रति बाधनिश्चयविधयाऽप्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशाभावप्रत्यक्षं प्रति चक्षुरादिसामग्रीविधया प्रतिबन्धकत्वात् व्यापकतानिवेशे च सामग्रीघटककारणान्तरविरहस्थले तादृशनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् न तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वमिति बोध्यं यदि च ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिवेश्यते तदा नायं दोष इति ध्येयम्।

वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वादेः प्रकारताविशेषणत्वम्। उपनीतभानात्मकबाधनिश्चयस्यापि साध्यवत्तानिश्चयसामान्यनिवर्त्तनीयतया, भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्य च तस्यानुमितिविरोधितया, तथाविधबाधदशायामनुमित्यापत्तिरतः संशयत्वनिवेशनम्। न च पक्षसाध्यविशेष्यकसंशयसाधारणस्यानतिप्रसक्तस्य संशयत्वस्य दुर्वचतया पुनरननुगमस्तादवस्थ्यमिति वाच्यं बाधनिश्चयनिवर्त्तनीयस्यैवात्र संशयपदेन विवक्षितत्वात् केवलान्वयिनि च, साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चय एव सुलभो बाधः, एकविधबाधोपादानेनैव विविधसंशयानुगमसम्भवात्तदननुगमो न दोषाय, अनुगमस्यापि कथञ्चित् सम्भवात्(१)। यत्तु साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहित्वमेव संशयपदेन विवक्षितमिति नाननुगमः। साध्यं पक्षवृत्ति न वेति साध्यविशेष्यकसंशयस्यापि तथात्वादिति, तदसत्, तथा सति साध्यपक्षवैशिष्ट्यानवगाहिनः साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्यासंग्रहात्। न च केवलान्वयिस्थले साध्यं पक्षवृत्ति न वेत्येतादृशसंशयादेवानुमित्युपपत्त्या तथाविधसंशयासंग्रहो न दोषाय इति वाच्यं प्रमेयत्वं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्य केवलान्वयिग्रन्थे मणिकृतैव संगृहीततया तद्विरोधात्। वस्तुतस्तु तादात्म्यसम्बन्धेन वाच्यसाध्यकप्रमेयपक्षकस्थले च तादृशसंशयाप्रसिद्धिः तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षसम्बन्धित्वाभावरूपकोट्यप्रसिद्धेः। न च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयस्य पक्षतात्वेऽपि उक्तस्थले पक्षताव-

(१) पक्षे साध्यवत्त्वज्ञानविरोधिनिश्चयविषयत्वेन नानाविधबाधस्य तादृशज्ञानविरोधिनिश्चयत्वेन विविधबाधनिश्चयस्य अनुगमसम्भवादिति भावः।

च्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितेरुद्देश्यत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्त्तमानभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव सामानाधिकरण्येन साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतया पक्षतात्वमङ्गीकर्त्तव्यं तच्च न सम्भवति प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन वर्त्तमानभेदा-प्रसिद्धयाकोट्य प्रसिद्धेरिति वाच्यं, प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेनवर्त्तमानस्य द्वित्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रसिद्धयासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने तादृशभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव तत्र पक्षतात्वसम्भवात् । तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकाभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयत्वावच्छिन्नतदभावकोटिकसंशयस्य पक्षतात्वोपगमसम्भवाच्च, एवमप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेक्यनुमानस्थले पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिसंशयानुपपत्तेस्तत्रसाध्यात्मकाभावप्रतियोगिनि पक्षसम्बन्धित्वसंशयस्य पृथिवीतरत् पक्षसम्बन्धिन वेत्याकारकस्यैव पक्षतात्वोपगन्तव्यतया पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिवेशासम्भवात् । अथ वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नसाध्यकस्थले च वह्निमान् वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वप्रसङ्गः साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्तनीयत्वात् । न च सिद्धिकालेऽनुमितिवारणमेव पक्षताहेतुत्वकल्पनफलं एवञ्च उक्तसंशयस्यानुमिति हेतुत्वोपगमेऽपि सिद्धिदशायां अनुमित्यापत्त्यसम्भवात् तस्य पक्षतात्वमिष्टमेव इति वाच्यं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतदभावान्यतरस्मिन् पक्षसम्बन्धावगाहिसन्देहस्यैव प्राचीनैः पक्षतात्वोपगमात् अन्यथा बाधसाधारणरूपेण पक्षतात्वोपगमेऽपि सिद्धिकालेऽनुमितिवारणसम्भवात् बाधवारकसंशयत्वनिवेशनस्यापि निष्प्रयो-

जनकतापत्तेः। न च तादृगर्भसंशयस्य वह्निव्याप्याद्यभाववत्तानिश्चय-रूपबाधाप्रतिबध्यतया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं वह्निव्याप्याभावा-भाववान् पर्व्वतः पर्व्वतो वह्निमान्नवा इति संशयस्य तादृशबाध-निश्चयप्रतिबध्यतया तावतापि तद्वारणासम्भवात्। यत्तु प्रकृत-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यता-निवेशान्नोक्तातिप्रसङ्गः, वह्न्यभावविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नाया वह्नि-व्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदककोटौ वह्निव्याप्यत्वाव-च्छिन्नविषयताया अनन्तर्भावादिति तन्न वह्न्यभावादिसाधक-स्थले वह्निमान्न वेत्यादिसंशयासंग्रहप्रसङ्गात्, वह्निविशिष्टबुद्धित्वा-वच्छिन्नाया वह्न्यभावादिनिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदकगर्भे वह्न्य-भावत्वावच्छिन्नविषयताया अनिवेशात्(१) यत्र च वह्निव्याप्यत्वाव-च्छिन्नस्यैव, पक्षत्वं साध्यत्वञ्च, तत्र वह्निव्याप्यो वह्निमान्न वेति संशयवारणस्याप्यशक्यत्वात्। यत्तु साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकताव-च्छेदकविषयताघटितधर्म्मावच्छिन्नत्वेन प्रतिबध्यताया निवेश-नीयतया, वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रति, वह्न्यभावादिनिश्चयत्वेनाप्रति-बन्धकतया तद्विषयतायाः साध्यवत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्व-विरहेण नातिप्रसङ्गः। तदपि न तावतापि महानसीयवह्नित्वाव-च्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयवह्न्यभावाभाववान् पर्व्वतः स वह्नि-

(१) अत्रेदं बोध्यं पक्षसाध्यभेदेन पक्षताया भिन्नत्वात वह्न्यभावादि-साधक-स्थले साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयतादिकं न निवेश्यते वह्निव्याप्यकालीन. पर्व्वतो वह्निव्याप्यवानित्यनुमितौ वह्निव्याप्यकालीन पर्व्वतो वह्निमान्नवेति संशयवारणाय पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयतागर्भभूतत्वं साध्यविषयताया निवेश्यते तदपि न निस्तारः वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नस्य पक्षत्वे साध्यत्वे च तदनिर्व्वाहादिति।

मान्न वेतिसंशयवारणासम्भवात्(१) अत्रोच्यते, संशयत्वं, स्वनिष्ठवि-
षयताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालित्वं
ज्ञानभेदेन विषयताभेदानभ्युपगमात् संशयनिष्ठ वह्निमत्पर्व्वतादि-
विषयताया अपि प्रत्येकं निश्चयवृत्तित्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदक-
घटकत्वोपपत्तिः वह्न्यादिसाध्यकस्थले, वह्न्यभाववान् पर्व्वतो घट-
वान्वेत्याकारकसंशयस्य तादृशधर्म्माक्रान्तस्य साध्यवत्त्वनिश्चयप्रति-
बध्यस्य च वारणायसाध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरू-
पितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन निरुक्तसंशयत्वघटकप्रतिबध्य-
ताविशेषणीया, घटादिमत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया अतथा-
त्वात् नातिप्रसङ्गः तत्र पक्षः वह्न्यभाववान्नवेति संशयस्य पक्षतात्व-
मिष्टमेव तस्य वह्निः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगी न वेति संशयसम-
शीलत्वात् स्वनिष्ठविषयतायाश्च बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं निवेश-
नीयत्वेन वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान्न वा पक्ष इत्येतादृशसंश-
यस्य व्युदासः तत्र वह्निव्याप्याभावाभावत्वेन व्याप्यस्य पृथग्भाने
ऽपि(२) संशयत्वघटकीभूतस्वनिष्ठवह्निमत्पक्षविषयितया वह्निव्या-
प्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वविरहात्। एवञ्च शुद्धवह्नित्वा-
वच्छिन्नसाध्यकस्थले वह्न्यभाववान् पक्ष इत्येतादृशबाधनिश्चयप्रतिब-
ध्यस्य महानसीयवह्निमान्नवा पक्ष इत्येतादृशसंशयस्य पक्षतात्ववार-

---

(१) महानसीयवह्न्यभावाभाववान् पर्व्वतो वह्निमान्नवेति क्वचित् पाठ बाध-
निश्चयप्रतिबध्यत्ववारणाय महानसीयेत्यादिकं पक्षविशेषणं बोध्यम् ।

(२) वह्निव्याप्याभावाभाववान् पक्षः वह्निमान्न वा पक्ष इति संशयगर्भे-
ऽपीतिभावः ।

णायसाध्यवत्तानिश्चय प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशन (१) मित्यवधेय, (२) एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदक-सामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाहिनो निश्चयस्यावच्छेदका-वच्छेदेनसाध्यादिमत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वेपि निरुक्तसंशयत्वाभावेन न पक्षतात्वमिति संक्षेप (३)। यथावच्छेदकावच्छेदेनकोटिमवगाह-मानस्य कोटिद्वयावगाहिन संशयस्य पक्षतात्वापत्ति तस्याप्युक्त रूपाक्रान्तत्वात्। न च विरोधावगाहित्वनिवेशाद्युक्तकारणसम्भव कुत्रचित् किञ्चित् प्रतियोगिकविरोधभानस्य संशयेप्यनतत्वात् साध्यतदभावादिविरोधावगाहित्वस्य प्रत्येक सकलसंशयसाधारण्या सम्भवादिति चेन्न संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानदशायामवच्छेद

---

(१) न च तादृश प्रतिबध्यतायां साध्यवत्तानिश्चयत्व व्यापक प्रतिबन्धकता निरूपितत्व साध्यवद्विशेष्य वह्निसाध्यकस्थले महानसीयवह्निमानिति संशयस्य पक्षतात्व वारयितुं शक्यते किमर्थं तादृश प्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यताव-च्छेदकावच्छिन्नत्व निवेशित इति वाच्यं वह्नि पर्वततद्भिन्नेति संशयस्य पक्षता त्वापत्तेः पर्वतत्वावच्छिन्नाभावावगाहित्वावच्छिन्न प्रतिबध्यताया साध्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूत पर्वतवृत्तित्वावगाहित्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकतानिरूपिताया साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वाभावादिति।

(२) अवच्छेदकावच्छेदेन वह्निसाध्यकस्थले पर्वतत्व सामानाधिकरण्येन साध्या-भावमवगाहमानस्य महानसीयवह्निरीति सामानाधिकरण्येनावगाहमानस्य वह्न्यभाववान् पर्वत पर्वतो महानसीयवह्निमानिति इत्याकारकसमूहालम्बनात्मक संशयस्य पक्षतात्व वारणाय यथाश्रुत साध्यनिश्चय प्रतिबध्यत्वपरिहृत्य प्रतिबध्यता-वच्छेदकावच्छिन्नत्व निवेशितमिति बोध्यम्।

(३) तथाच सामानाधिकरण्येन कोटिद्वयावगाहिनिश्चयो न विषयतायाः निश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वम् अविवक्षितत्वादिति न तदाक्रान्तमिदम् इति भावः।

विषयीभूतधर्म्मिणि तदभावादिग्रहोत्पत्त्यातद्वत्ताग्रहस्य तदभावग्रहप्रतिबन्धकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकतामपेक्ष्याव्याप्यवृत्तितावगाहित्वेनैव, प्रतिबन्धकतोपेयते। व्याप्यवृत्तित्वज्ञानवच्छिन्नाधारताकत्वं सर्व्वत्रप्रतिबन्धकज्ञाने तादृशाधारताया अन्ततः संसर्गतयैव भानमुपेयते एवञ्च समुच्चयनिष्ठकोटिविषयिता न विपरीतधी प्रतिबन्धकतावच्छेदिका, व्याप्यवृत्तित्वविषयित्वानिरूपितत्वात् अत उक्तसंशयत्वनिवेशे स्वपदेन समुच्चयोपादानासम्भवेन तस्य पक्षतात्वापत्तिविरहात्। अथवा स्वघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतायास्वावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्ननिरूपितविरोधविषयितानिरूपितप्रकारिता सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्टप्रकारितैव संशयत्वं तच (१) समुच्चयव्यावृत्तं समुच्चये विरोधाभानेन कोटिद्वयविषयि-

---

(१) एवम्बिध संशयत्वनिवेशपक्षेऽपि निरुक्तप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतायां प्रकारितायां साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं निवेश्यं अन्यथा शुद्धवह्निमत्तावच्छिन्न साध्यकस्थले पक्षतानवीयवह्निमाववत्तेऽपि पक्षतात्वापत्तेः। एवं साधनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन स्वघटितेत्यत्र स्वं विशेषणीयं, अन्यथा वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान्नेत्यस्य पक्षतात्वापत्तेः। नचैवं सति स्वघटितेत्यादि भूतान्तं व्यर्थं स्वनिरूपकतावच्छेदकेत्यत्र स्वं साध्यप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेन विशेष्यतां निरुक्तविरोधविषयतानिरूपितप्रकारितैव साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनोपादेयतामिति वाच्यं, तथासति अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदक सामानाधिकरण्येन कोटिद्वयावगाहमानस्य पर्व्वतो वह्निमानवह्निविरहवत्क्रमभाववांश्चेति समूहालम्बनस्य अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यनिश्चयबाधनिश्चयप्रतिबध्यस्य पक्षतात्वापत्तेः। भूतान्तोपादाने च पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावावगाहितायाः सामानाधिकरण्येन वह्न्यवगाहितायटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबन्ध-

तयोर्विरोधविषयित्वानिरूपितत्वात् संशये चान्ततः कोट्योः समर्थनस्यापि परस्परविरोधभानोपगमेन सकलसंशयसम्पदः । यदंशे संशयस्य तत्कोटिविरोधस्यैव उक्तरूपेण स्वपादानसम्भवात् न कोट्यन्तरविरोधभानमादायातिप्रसङ्गः। केचित्तु साध्यनिश्चयसाध्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकविशेष्यताशालित्वं समुदितार्थः संशये

कतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकताभावात् न तादृशापत्तिः तदवच्छेदकावच्छेदेन कोटिद्वयवत्त्वमानस्य यस्य कस्य प्रकारताव्यवच्छेदार्थं स्वनिरूपकतावच्छेदकेत्यादि निरूपितत्वमित्यादिकं पूर्वोक्तदिशैव बोध्यम् । एवञ्च साध्यनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत स्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यतावच्छेदिका यती साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूता या स्वनिरूपकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपितविरोधविषयता निरूपितप्रकारिता साध्याभावविशेष्यकत्वसम्बन्धेन तद्विशिष्टप्रकारित्वं तदर्थः । यथाच पर्वतो महानसीयवह्न्यभाववानित्यादौ पर्वतो महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वेति संशयस्य पक्षतानापत्तिः महानसीयवह्निरूपसाध्यनिश्चय प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत स्वनिष्ठवह्निसामान्याभावत्वावच्छिन्न विषयतावच्छिन्नधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यतायां महानसीयवह्न्यभावत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारतायाश्च निश्चयत्वव्यापक प्रतिबन्धकतानिरूपित प्रतिबध्यतावच्छेदकीभूत महानसीयवह्निमत्तावच्छिन्न प्रकारतायाश्च विशिष्टनिष्ठावच्छिन्नसाध्याभावादिति चेन्न तादृश प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तादृश प्रतिबध्यतावच्छेदकतापर्याप्तावच्छेदकताकत्व स्वार्थं महानसीयवह्नित्वावच्छिन्न विषयतायां वह्नित्वावच्छिन्न विषयतात्वेन वह्निसामान्याभाववत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वाद् उक्तस्थले पर्वतीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा इति संशयस्य पक्षतापत्तिवारणाय प्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रतिबध्यतायां प्रतिबध्यतावैशिष्ट्यं विशेष्य वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकताकत्व स्वसाध्याभावविषयत्वोभयसम्बन्धेन पर्वतीयवह्निमानिति ज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतायां महानसीयवह्निमानिति ज्ञाननिष्ठ प्रतिबध्यतासाध्याभावविषयत्वविरहादतिप्रसङ्ग इति ।

च धर्म्मिणि उभयप्रकारतानिरूपितैकविलक्षणविषयता, समुच्चयवैलक्षण्यायोपगम्यते इति तादृशविषयताया, विभिन्नरूपेण उभयनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतयानासम्भव इत्याहुः । (१) तच्चिन्त्यं, प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतदभावकोटिकज्ञानत्वादिकमुपेक्ष्यनिरुक्तरूपेण संशयनिवेशस्य प्रयोजनं दर्शयति तेनेति। न पक्षेति। पक्षविशेष्यकस्य, पक्षः साध्यवान्वेत्यस्य, साध्यविशेष्यकस्य, साध्यं पक्षवृत्तिनवेत्याकारकस्य, संशयस्य, नाननुगमः तथा सति फलस्याविलक्षणतया व्यभिचारेण कारणताभङ्ग्येतेति भावः । इदमुपलक्षणं साध्यवत्सन्देहकोटिकसंशयाननुगमोपि बोध्यः । विशिष्यसम्बन्धनिवेशनप्रयोजनं दर्शयति नचेति । सम्बन्धान्तरेण तत्सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन, सन्देहे सन्देहदशायां, निर्णीतसम्बन्धेन पक्षांशे साध्यीयसम्बन्धविधया तत्कालीननिर्णयविषयीभूत तत्सम्बन्धेन, पक्षदनन्तरमनुमितावित्ति पूरणीयं, तत्सम्बन्धेन संशयासत्वेपि तत्सम्बन्धेन सिद्धिशून्यकाले इष्टापत्तिसम्भवाच्चिर्णीतेत्युक्तं, सम्बन्धमनिवेश्यसाध्यनिर्णयसामान्यनिवर्त्यत्वनिवेशेऽप्रसिद्धिप्रसङ्गात् यत्किञ्चिद्विषयनिवर्त्यत्वं यत्किञ्चित् संसर्गकनिर्णयसामान्यनिवर्त्यत्वं वा यदि निवेश्यते तदायमतिप्रसङ्गो बोध्यः । धर्मत्वांशपरित्यागप्रयोजनमाह न वा तमः प्रभृतिष्विति।

---

(१) चिन्तावीजन्तु भोजपर्व्वतो वह्निमान् पर्व्वतत्वावच्छेदेन पर्व्वतोवह्न्यभाववान् वा इति ज्ञानस्य महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पर्व्वत इति संशयसमयोगस्य संशयत्वमुचित तदनुपपत्तिस्तत्र विशेष्यतावच्छेदकभेदेन विशेष्यता वा भेदादिति ।

तत्त्वचिन्तामणिः।

सन्देहो हि न विशेषणं, परामर्शपूर्वं लिङ्गदर्शनव्याप्ति-स्मरणादिना तस्य नाशात्। नोपलक्षणम् अव्यावर्त्तक-

---

स्वधर्म्मित्वसंशयविषयसाध्यकत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ धर्म्मित्वनिवेशेऽप्यवृत्ति-साध्यकघटादिपक्षकस्थले, न पक्षतावैकल्यं, घटादिसमवेतत्वस्य प्रसिद्धा गगनादौ तत्संशयसम्भवादिति तमःप्रभृतिपर्य्यन्तस्य पक्षत्वानुसरणं, तथाच, साध्ये सम्बन्धान्तरेण पक्षवृत्तित्वसन्देह-दशायां निर्णीतसम्बन्धेनानुमिति वारणाय प्रकृतसाध्यतावच्छेदक-सम्बन्धेन स्ववृत्तित्वसंशयस्यावश्यं निवेशनीयतया, तमःप्रभृतिसम-वेतत्वस्याप्रसिद्धयासाध्ये पक्षवृत्तित्वसंशयमादायापि, न तत्र पक्षतो-पपत्तिरिति भावः। स्वरूपसम्बन्धेन तमोवृत्तित्वस्य प्रसिद्धत्वात्तेन सम्बन्धेनानुमितौ नानुपपत्तिरतः समवायेनेति। पक्षे साध्यीय-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नधर्म्मितासंशयस्य पक्षतात्वे, तमः प्रभृतिषु वृत्तिमत् साध्यसाधने नानुपपत्तिरत आकाशादीति। तद्वैकल्यं, पक्षतावैकल्यम्।

सन्देहोऽनुमितौ हेतुः, विशेषणतया, पक्षधर्म्मताज्ञाननिष्ठा-नुमितिजनकतायामवच्छेदको वा। अथवा उपलक्षणतया-त्तादृशजनकतायामवच्छेदक स्तदर्थं पक्षद्वयं दूषयति मूले सन्देह इति, विशेषणं अपेक्षणीयानुमित्यव्यवहितप्राक्सत्ताक सत् अनुमितिकारणं विशेषणविधया कारणतावच्छेदकं वेति यावत्। परामर्शपूर्व्वं तस्य संशयस्य नाशादित्यन्वयः। यत्रादौ लिङ्गदर्शनं ततो व्याप्तिस्मरणं तदभिप्रायेण लिङ्गदर्शनस्य, यत्र

तापत्तेः । नापि साधकबाधकप्रमाणाभावः, उभयाभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात् नापि अभावद्वयं तथा, बाधकप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात्, ह्रदादेः पक्षत्वेऽपि बाधहेत्वसिद्ध्यादेरावश्यकत्वेन अनुमित्यनुत्पादात् । नापि साधकप्रमाणाभावः श्रोतव्यो मन्तव्य इति श्रुत्या समानविषयकश्रवणानन्तरं मननबोधनात् । प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यनुमानदर्शनात् । एकलिङ्गावगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनुमानाच्च मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मरणात् ।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

संशययोग्यतां निरस्यति नापीति । साधकबाधकमाने सिद्धिबाधौ । केवलान्वयिनि च पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वधीरेव सुलभो बाधः ।

तयोर्विपरीतक्रमस्तदभिप्रायेण व्याप्तिस्मरणस्य नाशकत्वमभिहितं, अत एकत्र उभयोर्नाशकत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । आदिपदेन यत्र संशयानन्तरक्षणे व्याप्तिस्मरणाद्यनुत्पद्यमानोत्पादस्तदनन्तरमेव व्याप्तिस्मरणादिः तत्रत्यतादृशस्थानसंग्रहः । द्वितीयं दूषयति नोपलक्षणमिति । अव्यावर्तकतापत्तेः सिद्धिस्थलेऽनुमित्यवारकतापत्तेः । तत्कालीनपरामर्शस्यापि कालान्तरीयसंशयविषयधर्मिवृत्तित्वावगाहितया सामग्र्या अक्षतत्वादिति भावः । अथ साध्यसन्देहो-

ऽनुमितौ हेतुरेव लिङ्गदर्शनादि पूर्वोत्पन्नस्य संशयस्य तेन विनाशेऽपि तदनन्तरं परामर्शाव्यवहितप्राक्क्षणजातसंशयान्त राद्देवानुमितिरिति कल्प्यते न चानुत्पन्न एव संशये यत्र स्वसामग्रीबलात् परामर्शोत्पत्तिस्तत्रानुमित्यनुदयप्रसङ्ग परा मर्शकाले तदुत्तरञ्च विशेषदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशेन संशयोत्पादा सम्भवादिति वाच्यं फलानुरोधेन सर्वत्रैवानुमित्युपधायकपरा-मर्शाव्यवहितप्राक्क्षणे संशयोत्पादकल्पनात्। यत्र संशयोत्पादद्वितीयक्षण एव परामर्शसामग्रीप्रमाणसिद्धा यत्र वा परामर्शसामग्री पूर्वक्षणे संशयजनकधर्मिज्ञानाद्यभावः प्रामाणिकस्तत्र परामर्शा नन्तरं साध्यस्य प्रत्यक्षविषय एव उपगम्यते तत एव प्रवृत्त्याद्युप पत्तेः तत्रानुमितौ मौनव्यवसायस्याप्यनत्याभ्रमत्वमेव कल्प्यते चानुगतानुगतसिषाधयिषाभावकूटविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमिति-हेतुत्वापेक्षया संशयहेतुताया लाघवात्। संशयहेतुत्वोपगमे, बाध निश्चयदशायां संशयाभावादेवानुमितिवारणसम्भवात् नाना विधबाधाभावस्यानुमितिहेतुत्वाकल्पनेनानुमितिसामग्रीप्रतिबन्ध कतायां तदनिवेशेन च लाघवात्। जनकज्ञानविरोधितयैव च बाधादीनां हेत्वाभासतोपपत्तेः। संशयस्य च कार्यतावच्छेदककोटौ कारणवैशिष्ट्यं निवेश्य तादृशसंशयत्वेनैव हेतुतावाच्या, अतो दीधितिकारोक्तप्रकारस्य स्वत्वघटिततया, स्वत्वाननुगमेन, प्रति वध्यतादीनां स्वत्वावच्छेदकभेदेन भिन्नानामननुगमेन च शब्दानु गममात्रपर्यवसानेऽपि न क्षतिः। संशयस्य, बाधसाधारणतदभाव वत्ताज्ञानत्वेन कारणत्वं न तु पक्षधर्मिकसाध्यतदभावोभयज्ञान

स्वरूपसंशयत्वेन, गौरवात्। बाधनिश्चयदशायाञ्च नानुमित्यापत्तिसम्भवः। प्रत्यक्षादिसाधारणलौकिकविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति तु न श्रद्धेयं बाधनिश्चयेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽनुमित्यापत्तेः, अप्रामाण्यग्रहाभावस्य संशयजनकतायां प्रयोजनविरहेणानिवेशात्, साध्यसन्देहे अप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्युपगमे क्षतिविरहात्; संशयेऽप्रामाण्यनिश्चयेऽनुमित्युत्पादेऽपि संशये विषयसंशयस्याकिञ्चित्करत्वात्; तत्राप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निवेशनीयतया अप्रामाण्यग्रहास्कन्दितबाधनिश्चयादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारतापत्तेरिति चेन्न, प्रत्यक्षादिना निर्णीतस्यापि साध्यस्यानुमित्सया अनुमितेरानुभविकत्वात् संशयस्य पक्षतात्वे तदनुपपत्तेरनुभवापलापे विशेषदर्शनमूलकप्रत्यक्षादेव सर्वत्र प्रहत्यादिसम्भवे अनुमानप्रामाण्यस्यैव विलयापत्तेः (१) संशयानन्तरजातसिद्धात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तेश्च इति संक्षेपः। संशयनाशेऽपि यावन्निर्णयस्तावत्पर्यन्तं संशययोग्यतया अनपायात् तस्या एव पक्षतात्वं सम्भवतीति तन्निराकरणे मूलस्य न्यूनता, अतो नापीति मूलमेव संशययोग्यतानिराकरणपरतया व्याचष्टे संशययोग्यतामिति, साधकबाधकमानपदस्य सिद्धिबाधहेतुरूपयथाश्रुतार्थपरत्वे सर्वदैवानुमित्यनुपपत्तिः अनुमितिपूर्वं सिद्धिबाधहेतुचक्षुरादेः सिद्धिहेतुपरामर्शस्य च सर्वदैव सत्त्वात् अतः तत्पदं सिद्धिबाधपरतया व्याचष्टे साधकेति। यद्यपि बाधकमानपदस्य बाधजनकसामग्रीपरत्वेऽपि

(१) एवमर्थसिद्धसाध्यकस्थले अवयवान्तराद्दनुमित्यनुपपत्तेरिति पाठान्तरम्।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ सिषाधयिषितसाध्यधर्मा धर्मी पक्षः। तथाहि मुमुक्षोः शब्दादात्मावगमेऽपि मननस्य मोक्षोपायत्वेन सिद्धिविशेषानुमितीच्छया आत्मानुमानम् अतएव प्रत्यक्षपरिकलितमपि अर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः। नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार इति वाचस्पतिवचनयोरविरोधः अनुमित्सातद्विरहाभ्यां

न क्षति, बाधसामग्र्यनन्तरमपि कदाप्यनुमितेरनुत्पादात्। तथापि बाधजनकत्वमात्रेण तत्सामग्रीपरत्वे तदवच्छिन्नाभावस्य हेतुता लभ्येत न च चोक्तैवानुपपत्ति बाधसामग्रीत्वेन तत्परत्वञ्च विना लक्षणा न निर्वहति लक्षणाया आवश्यकत्वे बाध एव लक्षणोचिता इत्यभिप्रायेण इदम्।

ननु पक्षे साध्याभावनिश्चयस्य बाधतया केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या बाधाप्रसिद्धिरतस्तदभावघटितपक्षतावैकल्यम्, अत आह केवलान्वयिनि चेति। पक्षनिष्ठेति, साध्य इत्यादिः, धीर्निर्णय, सुलभो बाध इति। तथाच तादृशबाधाभावस्यैव पक्षताघटकत्वान्नानुपपत्तिरिति भाव। सुलभ इत्यनेन तत्त्वाभावांशे साध्यीयत्वभ्रमात्मकबाधस्यापि, कदाचित् कस्यचित् पुरुषस्य प्रसिद्ध्या तदभावघटितत्वमपि पक्षतायाः सम्भवतीति सूचितम्।

तदुपपत्तेरिति चेन्न, सन्देहवत्परामर्शपूर्वं सिषाधयिषाया अपि अभावात् योग्यतायाश्च अनिरूपणात्, सिषाधयिषाविरहेऽपि घनगर्जितेन मेघानुमानात्; स्वकारणाधीनतृतीयलिङ्गपरामर्शबलेन अनपेक्षितानुमानदर्शनाच्चेति। उच्यते सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावो यत्रास्ति स पक्षः। तेन सिषाधयिषाविरहसहकृतं साधकप्रमाणं यत्रास्ति स न पक्षः। यत्र साधकप्रमाणे सति असति वा सिषाधयिषा, यत्र वा उभयाभावस्तत्र विशिष्टाभावात् पक्षत्वम्। यद्यपि पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात् नास्य भेदकत्वं, तथापि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम्।

इति श्रीमन्महामहोपाध्याय श्रीगङ्गेशोपाध्याय विरचिता पक्षता समाप्ता।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः।

ननु तत्रापि पुनरनुमित्सा, ततः परामर्शान्तरं, स्मरणात्मकाद्वा परामर्शादनुमितीष्टसाधनताविषयकादनुमित्सा,ततोऽनुमितिरिति फलबलात् कल्पनीयमित्यत आह सिषाधयिषेति। न च अनुमितिजनिकैव

पक्षता । सा च क्वचित् स्वनिष्ठैव सर्वत्र ईश्वरनिष्ठैव सुलभेति वाच्यम्? तस्यानित्यत्वेन सिद्धौ सत्यामपि पक्षताप्रसङ्गात् । न च तस्यास्तदानीं, न तज्जनकत्वं तद्धि, न तद्योग्यता, अनपायात् । न च तदुपधानम् अनुमितेः पूर्वं तदभावात् । न च तत्सामग्रीसमवधानम् । कारणमात्रस्य पक्षताकुक्षिनिक्षेपप्रसङ्गाक्षेपवैयर्थ्यात् । तदानीं, सामग्रीविरहप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः कारणस्य वक्तव्यत्वापाताच्च ।

व्याप्तिस्मरणादिना पूर्वानुमित्यनाश्यस्थलेऽनुमितिमुपपाद्य, सिषाधयिषाविरहेत्यादिग्रन्थमवतारयति नन्विति । तथापि, परामर्शपूर्वमनुमित्यनाश्यस्थलेऽपि, पुनरनुमित्या, परामर्शानन्तरमनुमित्यन्तरम् । ननु परामर्शानन्तरोत्पन्नेन इच्छाजनकज्ञानेन इच्छाजननसमकालं परामर्शस्य विनाशात्तादृशेच्छातः कथमनुमितिरित्यत आह ततः परामर्शान्तरमिति । विनश्यदवस्थानुमित्याऽनुमितिमुपपाद्याविनश्यदवस्थयाप्युपपादयति स्मरणात्मकेति । धात्वादिपरामर्शस्यानुमित्यंशे इष्टसाधनताप्रकारकसमूहालम्बनत्वं नोपपद्यते स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञाने वह्निरिन्द्रियस्यासामर्थ्यादतस्तस्य तथात्वमुपेक्ष्य, तन्मूलकव्याप्यवत्पक्षगोचरसंस्कारात् पूर्वानुमित्याजनकेष्टसाधनताज्ञानाहितसंस्कारसहकृतात्समूहालम्बनस्मरणात्मकपरामर्शान्तरस्यानुसरणं, अरबि-

त्युपलक्षणं, तथाविधमानसपरामर्शोऽपि बोध्यः । ननु कल्पकाभावादेतादृशकल्पनासम्भव इत्याशङ्कां परिहरति, फलबलादिति । सिषाधयिषारूपकारणं विना अनुमित्यात्मककार्यानुपपत्तिबलादित्यर्थः । सिषाधयिषा विरहेऽपीति मूलस्यानुमातुरित्यादिः, तेन ईश्वरस्य सिषाधयिषायास्तत्रापत्तत्वेऽपि न क्षतिः । इच्छारूपपक्षतायाः आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुता इत्यभिप्रायेणेदम् । न च तथापि पूर्ववत्फलबलादनुमित्सां कल्पयित्वा अनुमितिः शक्योपपत्तिका तत्र तदभावस्यानुभवसिद्धतया कल्पनासम्भवात्, पूर्वं कदापि यस्य नैवानुमितिर्नासीत् तेन तदिष्टसाधनताया अज्ञातत्वेन तद्गोचरस्मरणस्य तदनुभावकस्य तदानीमभावेन तद्गोचरानुभवस्य चासम्भवेन तदनुमित्सासामग्रा एव दुर्घटत्वाच्च, विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैवानुमित्सायाः हेतुता वाच्या इत्यभिप्रायेण उक्तस्थले पक्षतोपपत्तिं दीधितिकृदाशङ्कते न चानुमितीति । इच्छैव, समानाधिकरणव्यधिकरणसाधारणम् इच्छामात्रमेव । स्वनिष्ठैवानुमात्रसमवेतैव, तस्या ईश्वरेच्छायाः । पक्षताप्रसङ्गादिति । तथाच सिद्ध्यनन्तरमनुमित्यापत्तिरित्यर्थः । तदानीं, सिद्धिदशायां, न तज्जनकत्वमिति । तथाचानुमिति जनकत्वविशिष्टेच्छात्वेनैव हेतुता, कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्त्वमेव फलोपधाने तन्त्रमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः । जनकत्वेन जनकत्वे चात्माश्रयसत्त्वेऽपि स्फुटत्वात्समुपेक्ष्यदूषणान्तरमाह तद्धीति । योग्यता, स्वरूपयोग्यता, अनपायादिति, कारणतावच्छेदकधर्मरूपयोग्यतायाः सर्वदैव सत्वादित्यर्थः । तदुपधानं

तद्वैशिष्ट्यं, तदभावादनुमिति वैशिष्ट्याभावात्। तथाचानुमित्युत्पादनियामिकाया अनुमितिविशिष्टेच्छायाः प्रागसत्त्वादनुमितेरेवानुपपत्तिः। इदमुपलक्षणम्। अनुमित्यन्तरमनुमित्यापत्तिरपि द्रष्टव्या।

नन्वनुमितिजनकतावच्छेदका यावन्तो धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नकूटविशिष्टस्वरूपतत्सामग्रीसमवधानमेव इच्छाविशेषणं देयं तच्च कार्याव्यवहितप्राक्क्षण एव इति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कां परिहरति, न तत्सामग्रीति। कारणमात्रस्येति। तथाच परामर्शासत्त्वदशायामीदृशपक्षताविरहादेवानुमितिवारणसम्भवात् परामर्शादीनां हेतुताविलयप्रसङ्ग इति भावः। ननु सामग्रीसमवहितेच्छात्वेन न पक्षताया हेतुत्वमुपेयते सामग्रीघटकहेतूनां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् तेषां स्वतन्त्रकारणतयैवातिप्रसङ्गस्य वारितत्वात् किन्तु ईश्वरेच्छामादाय सिद्धिकाले पक्षताव्यवहारवारणाय पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव ताद्रूप्येण उपेयते अतो नायं दोष इति दूषणान्तरमाह शेषेति। अनुमितिसामग्र्या एव पक्षतात्वसम्भवेन इच्छारूपविशेष्यभागनिवेशस्य निष्प्रयोजनकत्वादित्यर्थः। अत्रेष्टापत्तौ दूषणान्तरमाह तदानीमिति। तदानीं परामर्शादिसमवहितसिद्धिदशायाम्, अन्यथास्य सामग्रीविरहेत्यनेन पक्षताव्यतापातात्, सामग्रीमध्यनिवेशापातात्। तथाच तादृशकारणं सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभाव एव। एवञ्च तस्यैव पक्षतात्वमस्तु अलं कारणान्तरस्य पक्षताकुक्षिनिवेशनेनेति सिद्धान्तलक्षण एव पर्यवसानमिति भावः।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

सिषाधयिषेति । यत्र अनुमित्यानन्तरं साध्यतद्व्याप्यवत्त्वविशिष्टपक्षस्मरणम्, अनुमितीष्टसाधनताविषयकताद्दृशस्मरणाद्वा अनुमित्सा, अनुमित्सापूर्व्वकालोत्पन्नविशेषणस्मरणात् वा अनुमित्साकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहितात् साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षप्रत्यक्षं तदनन्तरं च अनुमितिस्तत्र पक्षतासम्पत्तये सहकृतान्तं साधकमानविशेषणम् ।

सिद्धान्तलक्षणे सिद्ध्युत्तरक्षणे सिषाधयिषाधीनानुमितेरुपपादनाय, सहकृतान्तविशेषणमुपात्तम् । तच्च तदैवोपपद्यते, यदि सिद्धि-सिषाधयिषापरामर्शानां त्रयाणां अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽवस्थितिः सम्भवति, न चैवमुपपद्यते, आत्मसमवेतयोग्यविशेषगुणानां द्विक्षणस्थायितया त्रयाणां युगपदनवस्थानात् । न च यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्य साध्यनिश्चयस्य वा प्रथममुत्पादस्तत्रैव तृतीयक्षणे त्रयाणामेवावस्थानं सम्भवति इति वाच्यं अपेक्षाबुद्धेः, क्षणत्रयावस्थायित्वमङ्गीकुर्व्वाणैः स्वाव्यवहितोत्तरक्षणे तदधिकरणे विशेषगुणोत्पादानभ्युपगमात् । अन्यथा स्वसमानाधिकरण स्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणात्मकनाशकबलात् तस्या अपि तृतीयक्षणे विनाशापत्तेरित्याशङ्कां परिजिहीर्षया सिद्ध्यात्मकसमूहालम्बन-, परामर्शस्थले ताद्दृशविशेषणप्रयोजनं दर्शयति यत्रेत्यादिना । अनु-

मित्साध्यवह्नितोत्तरक्षणे विशिष्टप्रत्यक्षं न सम्भवति, इच्छोत्पत्तिकाले ज्ञानानुत्पत्त्या विशेषणज्ञानघटितसामग्रीविरहात्, इच्छापूर्व्वक्षणे तादृशसामग्रीसमवधाने इच्छासामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेन तस्या एवोत्पादासम्भवादित्यतो विशिष्टस्मरणानुधावनम्। न्यूनताभङ्गाय, परामर्शपूर्व्वोत्पन्नेच्छास्थले प्रयोजनमुक्त्वा तदनन्तरोत्पन्नेच्छास्थले तद्दर्शयति अनुमितीति। यत्रेत्यनुषज्यते। इच्छासामग्रीसम्पत्तयेऽनुमितीष्टसाधनताविषयकेति। तादृशस्मरणात् साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणात्। पूर्व्वोक्तयुक्त्या चाक्षुषादिपरामर्शस्यानुमिताविष्टसाधनतावगाहित्वासम्भवात्, यत्र परामर्शाव्यवहितपूर्व्वक्षणे इष्टसाधनताज्ञानं, तत्र तत् पूर्व्वक्षण एव फलेच्छासम्भवेन तस्याः परामर्शोत्पत्तिसमये नाशात्। तदुत्तरमनुमित्साया असम्भवेनेष्टसाधनताविषयकपरामर्शस्यावश्यकत्वात् स्मरणानुधावनम्। न्यूनतापरीहाराय प्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्थले प्रयोजनमाहानुमित्सापूर्व्वेति। अत्रापि यत्रेत्यनुषज्यते। प्रत्यक्षात्मकधूमत्वादिविशेषणज्ञानस्थले तज्जनकसन्निकर्षादिसत्त्वादुत्तरक्षणे विशिष्टप्रत्यक्षमेव भविष्यति नानुमित्सा। विनश्यदवस्थसन्निकर्षादिविशेषणप्रत्यक्षानुधावने च प्रयासगौरवमतो विशेषणस्मरणपर्य्यन्तानुधावनम्। अनुमित्सापूर्व्वकाले परामर्शजनकसन्निकर्षसत्त्वे तस्या एव अनुपपत्तिरतोऽनुमित्साकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहितादिति। सहकृतान्तं, सहकृतान्तभागोपस्थाप्यसिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यम्। तस्य अभावविशेषणत्वे, सिषाधयिषादशायां तदभावविशिष्टस्य सिद्ध्यभावस्यासम्भवात् सिद्धौ

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

सिषाधयिषा च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयत्वप्रकारिका अनुमितिविषयिणीच्छा यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्यनुत्पादात् अनुमितित्वाप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं पर्व्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छायां प्रत्यक्षाद्यनन्तरमनुमित्युत्पादात् च यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिस्तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य विशेषणत्वात् इच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिः ।

सत्यामसत्याञ्चानुमित्यनुपपत्तिरतः साधकमानविशेषणमिति । सिषाधयिषापदस्य सिद्धीच्छासामान्यपरत्वे प्रत्यक्षत्वादिप्रकारकेच्छावलादसत्यां प्रत्यक्षादिसामग्र्यां सिद्धिदशायामनुमित्यापत्तिः अनुमितिगोचरेच्छापरत्वे यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छावलात् सिद्धिकालेऽनुमित्यापत्तिः । नचानुमित्युत्पत्त्यापि तादृशेच्छाविषयसिद्धेस्तत्रानुमितिरिष्टैवेति वाच्यं, प्रकृतानुमित्युत्पत्त्यैव यादृशेच्छाया विषयसिद्धिस्तादृशेच्छासत्त्वे एव सिद्धिकालेऽनुमितेरानुभविकत्वात् उक्तेच्छायाञ्चान्तत उपस्थितपदार्थगोचरमानसज्ञानेनापि विषयसिद्धा अकिञ्चित्करत्वादित्यतः सिषाधयिषापदार्थं व्याचष्टे सिषाधयिषा चेति ।

घटविशिष्टपर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वे

सिद्धिसत्त्वे वह्न्यनुमित्यनुत्पादात्तत्साध्यविशिष्टेति, तत्सम्बन्धेन तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः, तेन कालिकसम्बन्धेन वह्निविशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतां द्रव्यत्वावच्छिन्नविशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येताद्दृशेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिकाले संयोगादिना न वह्नित्वावच्छिन्नस्यानुमितिः। वह्निविशिष्टमहानसविषयकानुमितिर्जायतां वह्निविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकानुमितिर्जायतामितीच्छाबलात् सिद्धिसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यनुत्पादात् तत्पक्षेति, तत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। नच यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलादिव आलोकवान् पर्वत इत्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां वह्निमत्पर्वतविषयकानुमितिर्जायतामितीच्छाबलादपि सिद्धिसत्त्वे वह्निविधेयकानुमितिर्न जायते तत्कालीनसिद्धप्रतिबध्यालोकाद्यनुमित्युत्पत्त्यैव ताद्दृशेच्छाविषयवास्तववह्निमत्पर्वतविषयकानुमितिसिद्धेरित्युक्तरूपेणापि इच्छाया उत्तेजकत्वं न सम्भवतीति वाच्यं, साध्यविशिष्ट-पक्षनिरूपितविलक्षणविषयिता-प्रकारकत्वेनैवेच्छाया उत्तेजकत्वोपगमात्। आलोकवान् पर्वत इत्याद्यनुमितेर्वह्निविशिष्टपक्षनिरूपितविलक्षणविषयिताशून्यत्वेन तदुत्पत्त्या ताद्दृशविषयिता-प्रकारकेच्छाविषयसिद्ध्यसम्भवात्। साध्यविशिष्टपक्षनिरूपितत्वञ्च साध्यावच्छिन्नपक्षनिष्ठनिरूपकताकत्वमतो ह्रदो वह्निमानित्यादौ साध्यविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि न ताद्दृशविषयितायास्तत्प्रकारकानुमित्सायाश्चाप्रसिद्धिः ह्रदादिनिष्ठस्य ताद्दृशमनस्त्विविषयिता-निरूपकत्वस्यापि ह्रदांशे प्रकारीभूतवह्न्याद्यवच्छिन्नत्वात्।

र्वस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वेत्यनेन तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतत्संसर्गावच्छिन्नविधेयतानिरूपिततत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वं विवक्षितं अतो वह्निमान् पर्व्वतो घटवानित्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां पूर्व्वोक्तयुक्त्या वह्निमत्पर्व्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् पर्व्वतादिपक्षकवह्न्यादिविधेयकानुमित्युत्पादेऽपि न क्षतिः। तादृशोद्देश्यतात्वेन च तादृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकत्वं विवक्षणीयं, तेन केवलपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतात्वेन तादृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकानुमित्साद्दशायां पर्व्वते अन्यानुमितिसामग्रीसत्त्वे वह्नेः सिद्धिसत्त्वे न वह्न्यनुमित्यापत्तिः (१)। साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशप्रयोजनं दर्शयति यत्किञ्चिदिति। यत्किञ्चिद्विषयकत्वप्रकारकत्वं निवेश्यापि यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्यादीच्छावारणं सम्भवतीति यत्किञ्चिद्गोचरत्वप्रकारकेच्छानुधावनम्। न चेच्छा पूर्व्वं यत्किञ्चिद्गोचरज्ञानस्यावश्यं सिद्धत्वात् तादृशेच्छैव न सम्भवति ज्ञानगोचरेच्छायां स्वरूपसत्याः स्वविषयसिद्धेरेव विरोधित्वात्। तदुक्तं नहि ज्ञाने जाते ज्ञानेच्छाभवतीति वाच्यम् एतदुत्तरवर्त्ति यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्याद्याकारकेच्छाया

(१) एवं पक्षतावच्छेदकादिनिवेशनवच्छिन्नत्वावगाहित्वमपि निवेशनीयं अन्यथा आलोकवान् वह्निव्याप्यवानिति परामर्शकाले पर्व्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेऽनवच्छिन्नत्वानवगाहीच्छाकाले पर्व्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः, पर्व्वतो वह्निव्याप्यवानिति परामर्श-कालीनआलोकवान् वह्निव्याप्यवानिति परामर्शशून्य-कालीनानवच्छिन्नत्वानवगाहीच्छानाश्च तत्तदवच्छिन्नत्वेनोत्तेजकत्वं इति बोध्यमिति पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते।

विषयितत्वात् । नन्वनुमितित्वप्रकारकत्व निवेश्यैव तथाविधे-च्छावारणसम्भवे किं गुरुतरसाध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारक-त्वनिवेशनेनेत्यत आह अनुमितित्वाप्रकारिकायामपीति । प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धिदशायां पर्वते वह्निमान् जायतामित्याकारकेच्छा न सम्भवतीति तद्विषयीभूतप्रत्यक्षादिरूपसिद्धेरेव सत्त्वात्, अतः प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तमिति । शाब्दादिरूपसिद्धौ सत्यां प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं ज्ञानं जायतां इत्यादीच्छाया उत्पादासम्भवात् प्रत्यक्षाद्यनन्तर-मिति, प्रत्यक्षादिरूपसिद्ध्यनन्तरमित्यर्थः । अनुमित्युत्पादाद्येति । तथाचानुमितित्वप्रकारकत्वं निवेशयितुमशक्यमेव तादृशेच्छाना-मसम्भवप्रसङ्गादिति भावः । इदमुपलक्षणम् । अनुमितित्वप्रकार-कत्वनिवेशेऽपि घटाद्यनुमितिर्जायतामित्यादीच्छाकाले सिद्धि-सत्त्वे वह्न्याद्यनुमितिवारणाय प्रकृतसाध्यादिविषयकत्वप्रकारकत्व-निवेशनमावश्यकम् । न च प्रकृतसाध्यादिविषयिणी या अनुमिति-स्तद्विषयकत्वनिवेशेनापि दर्शितेच्छावारणसम्भव इति वाच्यं, दर्शि-तेच्छाया अपि घटाद्यनुमितित्वेन वह्न्यादिगोचरसमूहालम्बनानु-मिति विषयकत्वात्, न चानुमितित्वप्रकारकत्वानिवेशेऽपि अनु-मितिरेव यत्र प्रत्यक्षत्वादिना इच्छाविषयस्तत्रानुमित्यापत्तिरिष्ट-त्वात् । अनुमितौ प्रत्यक्षत्वभ्रमदशायामेव तादृशेच्छाया उत्पादात् तस्या अनुमितित्वप्रकारकेच्छासमशीलत्वादिति हृदयम् । नचानु-मितित्वप्रकारकत्वस्यानिवेशे पर्वते वह्नेः प्रत्यक्षतः सिद्धौ शाब्द-सामग्र्याश्च सत्त्वे पर्वते प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वह्निमान् जायतामिती-च्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्, तत्र पक्षतासत्त्वेऽप्यनु-

मितित्व-प्रकारकेच्छाविरहविशिष्ट-समानविषयक-शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेवानुमितिवारणसम्भवात् । अथ सिद्धिदशायां पर्व्वते वह्निरन्यज्ज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिस्तस्या अप्यनुमितिविषयकत्वात् । नचेष्टापत्तिः तदुत्तरं पर्व्वतो वह्निमान् इत्यादिमानसायुत्पत्त्यापीच्छाविषयसिद्धेस्तादृशेच्छाया यत्किञ्चिज्ज्ञानोत्तरं ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छातुल्यत्वात् । नच प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूप -प्रतिबन्धकसत्त्वान्नापत्तिरिति-वाच्य, प्रत्यक्षत्वादिप्रकारकेच्छाविशिष्टाया एव मानसादि-सामग्र्या अनुमिति प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा सिद्धिशून्यकालेऽपि तादृशेच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात् । नचोक्तयुक्त्या वह्नि-विधेयकत्वावगाहित्वेनिवेशस्यावश्यकत्वात् वह्निप्रकारकत्वावगाहि-दर्शितेच्छावत्त्वात् नानुमितिप्रसङ्ग. तद्विधेयकत्वावगाहीच्छा-दशायाञ्च जायत एवानुमितिः विधेयतायाः प्रत्यक्षेऽप्रामा-णिकतया तत्प्रकारकेच्छाया अनुमित्युत्पत्त्यैव विषयसिद्धेरिति वाच्य, विधेयतायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तत्वे तत्प्रकारिकायाः प्रत्यक्षा-न्यत्वाप्रकारिकाया अपीच्छायाः प्रत्यक्षसिद्धिकाले सम्भवात्, प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छापर्य्यन्तानुसरणस्य निर्बीजत्वात् । न च विधेयताप्रत्यक्षव्यावृत्तैव तदवगाहित्वसूचनायैवोपदर्शितेच्छाकारे प्रत्यक्षान्यत्वोल्लेख इति वाच्य, एवमपि वक्ष्यमाणस्य शाब्द-सिद्धिकालेऽशाब्द ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेनानुमितिर्जायते न तु प्रत्यक्षसामग्रीकाले इत्यस्य सङ्गमयितुमशक्यत्वात्, तादृशे-च्छायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तविधेयताद्यवगाहित्वे प्रत्यक्षसामग्रीकाले-

ऽपि तद्बलादनुमित्युत्पत्त्यौचित्यात्। तदनवगाहित्वे सिद्धाव-
प्युत्तेजकत्वात्। अत्रोच्यते। अनुमितित्वप्रत्यक्षत्वशाब्दत्वा-
दिप्रकारकेच्छानामनुमितिविषयकेच्छात्वेनैवानुगमः। पर्वते
वह्नेरन्यज्ज्ञानं जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले सत्यां सिद्धौ
तथाविधोपनीतभानसामग्र्याश्चानुमितेर्वारणाय तथाविधेच्छा-
व्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति न दोषः।
न च तासां तत्तद्व्यक्तित्वेनानन्तप्रतिबन्धकताकल्पनापेक्षयानु-
मितित्वादि-रूपप्रकारविशेषानन्तर्भाव्यैवानुमितीच्छानामुत्तेजकत्वमु-
चितमिति वाच्यम्, तथा सति पर्वते वह्नेरन्यज्ज्ञानं जायता-
मितीच्छाकाले तथाविधोपनीतभानविरोधिघटाद्यनुमितीच्छा-
विशिष्टतत्सामग्रीसत्त्वे सिद्धौ सत्यां वह्न्याद्यनुमित्युपपत्तये तादृश-
तादृशेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्ध्युत्तेजकत्वापत्त्या तदभाव-
सहकृतस्य मिथो विशिष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण सिद्धि-
प्रतिबन्धकतानन्त्यप्रसङ्गात्। ननु साध्यविधेयकत्वावच्छिन्नपक्षो-
द्देश्यकत्वप्रकारकेच्छाया उपादाने पक्षोद्देश्यकत्वावच्छिन्नसाध्य-
विधेयकत्वप्रकारकेच्छाया असंग्रहः, एवं विषयानुपरक्तानुमिति
विषयिण्या अनुमितिर्जायतामितीच्छाया अपि निरुक्तरूपेणा-
संग्रहः, न च सा असंग्राह्यैव अभिमतसाध्यान्तरानुमितिसाम-
ग्रीसत्त्वे तद्बलादपि सिद्धस्य प्रकृतसाध्यस्यानुमितेः तदिच्छा-
विषयसिद्धानुरोधेनावश्यकत्वादित्यत आह यादृशयादृशेति।
असत्यां सिद्धौ यत्किञ्चिद्वह्निगोचरं ज्ञानं जायतामित्यादीच्छासत्त्वेऽनु-
मित्युत्पादात् तस्याश्चानुत्तेजकत्वात् सिद्धौ सत्यामिति। तत्र-

दिच्छाभावसमुदायस्येति, साध्यविशेषविशिष्टपक्षविशेषावगाहित्वप्रकारकेच्छानां तत्तदवगाहित्वप्रकारकानुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगमय्य एकैकाभावा निवेश्यन्ते अतथाविधानाम् अनुमितिर्जायतां प्रत्यक्षान्यज्ज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छानान्तु यद्यद्व्यक्तिसत्त्वसिद्धिदशायां अनुमितिस्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा एव निवेशनीयाः अन्यथा अतिप्रसङ्गात् सिद्धौ तत्कालीनसिद्धिभेदा एव वा। एतेन तत्कालीनसंयोगविभागादिव्यक्तिविशेषाभावनिवेशमादायविनिगमनाविरहोऽपि निरस्तः। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तदत्यन्ताभाववैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया तत्तत्सिद्धिभेदानां विशेषणताविशेषसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशे प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानिवेशे च लाघवम्। सिद्ध्युत्तर तथाविधेच्छोत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तिस्तु इच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधित्वादेव न सम्भवतीति ध्येयम्। इदन्त्ववधेयम्। तादृशेच्छाभावसमुदायस्य न तत्समुदायत्वेन सिद्धौ विशेषणत्वं (१) किन्तु तत्तदभावत्वेनैव युगपत्तावदभावानां तथात्वं तावदभावमात्रविषयकधीविषयत्वरूपस्य तावदभावसमुदायत्वस्य ताद्रूप्येण निवेशे तावदभावानां तत्तदभावत्वेन निवेशनीयतया तत्तदभावत्वेन तत्तदभाववैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया महागौरवात्।

(१) तादृशेच्छाभावसमुदायत्वस्य दुर्वचत्वात्, न च तावदभावमात्रविषयकधीविषयत्वं तत्तावत्त्वस्य दुर्वचत्वात्. तावदभावविषयकबुद्धेस्तत्तदभावविषयकत्वेन निवेशे च तत्तदभावविशिष्टसिद्धेरेव निवेशयितुमुचितत्वात् तत्तदभावानां मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नानां निवेशे च प्रत्येकाभाववैशिष्ट्यस्यातिप्रसक्तत्वेनावच्छेदकत्वायोगादिति चेदेकविशिष्टापराभावत्वेनाभावानां निवेशनीयत्वात्। इति क्वचित् पाठः।

तादृश्याः यत्किञ्चिद्विषयत्वतत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशे तथाविधधीमद्भेदस्य विनिगमनाविरहेण निवेशप्रसङ्गात्। यदि च मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नेषु नानाविशेषणेषु व्यासज्यवृत्तिकमवच्छेदकत्वं सिद्धान्तविरुद्धमिति मन्यते तदा एकाभावविशेषितापराभावस्यावच्छेदकत्वमुपेयम्। तत्र च विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेऽपि न क्षतिः गत्यन्तराभावात्। तत्तदभावमात्रविषयकधीविषयत्वेन निवेशेऽपि ज्ञाने तत्तदभावविषयितानां एकविशिष्टापरत्वेनैव निवेशनीयतया विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहस्यावश्यकत्वादिति। इच्छाया अननुगमेऽपि एकरूपेण सर्वासामिच्छानामुपादानासम्भवेऽपि न क्षतिः, न सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वानुपपत्तिः। तावदभावविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुगतत्वादिति भावः।

इदं पुनरत्रावलोकनीयम्। वह्निविशिष्टपर्वतमहानसयोभयानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छानामपि तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षावगाहित्वप्रकारकतया पर्वते वह्नेः सिद्धिकाले महानसपक्षकानुमित्यादिकामनादशायां तादृशेच्छावशात् पर्वते वह्न्यनुमित्यापत्तिः, अनुमितित्वांशे तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वान्यकिञ्चिद्विषयकत्वाप्रकारकत्वविशेषणस्य इच्छायां निवेशे वह्निविशिष्ट पर्वतं महानसञ्चानुमिनुयामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाया असंग्रहप्रसङ्गः वह्निविशिष्टपर्वतविषयिणीमहानसाविषयकानुमितिभिन्नानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छावशात् उपदर्शितस्थलेऽतिप्रसङ्गस्याप्रत्यवायतया चेतीच्छाविषयतावच्छेदकतायाः पर्याप्ति-

निवेशनमावश्यकम्। तथाच वह्निविशिष्टपर्व्वतानुमितिर्भवत्वि-त्यादीच्छायास्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वपर्य्याप्तविष-यतावच्छेदकताकेच्छात्वेनैव उत्तेजकत्व पर्य्यवसितम्, अनुमिति-त्वानन्तर्भावे तादृशेच्छायास्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वपरि-समाप्त-विषयतावच्छेदकत्वाभावेनाग्रहसंग्रहत्वात्। एवञ्चानु-मितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुमितिविषयकत्वरू-पेण संग्रहाभिधानमसङ्गतम्। न च तत्ताण परित्यज्यैव यादृश-यादृश इत्याद्यभिधानम् इदानीमनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादि-प्रकारकेच्छानां पृथक्पृथगभावनिवेशनमेवाभिप्रेतमिति वाच्यं ग्रन्थान्तरसूचकवाकाराद्यभावात्। अथ अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञान-त्वादिप्रकारकेच्छानामनुगम एव सम्भवति, तथा हि तत्साध्यवि-शिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वं तादृशधर्म्म-घटकपरिसमाप्तावच्छेदकताकत्व तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयका-नुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकविषयताक-त्वमेव पर्य्यवसितम्, एवञ्च तत्साध्यविशिष्ट-तत्पक्षविषयकप्रत्यक्षा-न्यज्ञानत्वादिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकविषयता-केच्छात्वादिना प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानां पृथगुत्तेजक-त्वापेक्षया निरुक्तधर्म्मघटकानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छे-दकतायामेव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वनिवे-शनमुचितं लाघवात्, इत्थञ्च तादृशरूपेणैव प्रत्यक्षान्यज्ञान-त्वादिप्रकारकेच्छानामपि संग्रहः सम्भवति। न च वह्निविशिष्ट-पर्व्वतविषयकं जायतामित्याकारकेच्छायाः सिद्धाधीनसंस्कारो-

स्यैव चरितार्थतया वारणाय विषयतायामनुमितित्वावच्छिन्न-त्वनिवेशनस्यावश्यकतया न तत्संग्रह इति वाच्यं समवायेन किञ्चिदवच्छिन्नत्वं निवेश्यैव तादृशेच्छावारणसम्भवादिति चेत् तर्हि पक्षांशे साध्यावगाहित्वेनानुमितिविषयकेच्छानामुक्तरूप-समनियतरूपान्तरेण उत्तेजकत्वापेक्षया तादृशावच्छेदकतायामेव पक्षांशे साध्यावगाहित्वीयावच्छेदकताभिन्नत्वमपि निवेश्यतां तावतैव तत्संग्रहस्यापि सम्भवात् इच्छाया अननुगमाभिधाना-सङ्गतिः। न च विषयतायां साध्यविशिष्टपक्षावगाहित्वाद्यव-च्छिन्नत्वनिवेशनमावश्यकम् अन्यथा अन्यानुमितिसामग्री-समवहितानामनुमितिर्जायतामित्याकारकविषयविशेषानुपरक्ता-नुमितीच्छानां वारणासम्भवादिति, अन्यानुमितिसामग्र्यसमव-हिततादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यतया उत्तेजकानामननुगमाभिधानसङ्गतिरिति वाच्यम्, तादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतयैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तासाम् वारणानौचित्यात्। साध्यविशिष्टपक्षावगाहित्वावच्छिन्नत्वमधिक-मनुमितिनिष्ठविषयतायां निवेश्य दर्शितसामग्र्यसमवहिततथा-विधेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकताकल्पने तत्तदिच्छाभावानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण गौरवप्रसङ्गात्। अन्यानु-मितिसामग्रीकालीनतादृशेच्छानां प्रतिबन्धकत्वे तत्कालीनवायु-संयोगादिव्यक्तीनां विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताप्रसङ्गवत् तादृशसामग्र्यभावकालीनतथाविधेच्छानां उत्तेजकतामतेऽपि विनिगमनाविरहेऽपि तत्तदिच्छाकालीनसंयोगविशेषाणामुत्तेज-

कतामसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। अथवोक्तानुगतरूपेणोत्तेजकीभूताया-मिच्छायामनुमितिर्जायतामित्याकारकान्यानुमितिसामग्रीसमवहितेच्छाव्यक्तीनां भेदा एव निवेशनीया न तु तासामनुमिति प्रतिबन्धकत्वमिति, तत्तदिच्छाभेदनिवेशस्थले तत्कालीनवायुसंयोगादिभेदनिवेशनेन नोपपत्तिः, इच्छायां तत्तद्भेदस्याव्यावर्त्तकत्वात्तत्संयोगाभावानां वैशिष्ट्यनिवेशे च तादृशवैशिष्ट्यस्य सामानाधिकरण्यरूपतया साक्षात् सम्बन्धेन इच्छाभेदनिवेशे लाघवस्यैव विनिगमकत्वात्। अत्राहुः।

उक्तामकलेच्छानां निरुक्तरूपेणानुगमेऽपि एतत्क्षणानन्तरक्षणेऽनुमितिर्भवत्वित्याकारकेच्छानामेव निरुक्तरूपेणासंग्रहात्तत्तद्व्यक्तित्वेन पृथगभावा निवेशनीयाः तादृशक्षणवृत्तित्वाद्यवच्छेदकताभेदं उक्तावच्छेदकतायां निवेश्य संग्रहे कालान्तरेऽपि तथाविधेच्छाबलात् अनुमित्यापत्तेः, कालान्तरे अनुमित्युत्पत्त्या च तादृशानुमित्साविषयासिद्धेरिष्टापत्त्ययोगादित्यननुगमाभिधानसङ्गतिः। न च कालान्तरीणतादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् उपदर्शितैकैकधर्मप्रकारकैकानुमित्साव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वापेक्षया तत्समानप्रकारककालान्तरीणबहुतरेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वे गौरवात्। न चैवमपि प्राथमिकस्य साध्यविशिष्ट-पक्षविषयित्व-प्रकारकत्वविशेषणस्याभिधानासङ्गतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् अनुमितिनिष्ठविषयतायां साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वाद्यन्यप्रकारकत्वानवच्छिन्नत्वनिवेश एव तत्तात्पर्यात्।

तत्त्वचिन्तामणिदीधितिः ।

धूमेन अनुमिनुयामितीच्छायामालोकपरामर्शात् सत्यामपि सिद्धौ यदि न अनुमितिस्तदा अन्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छाकामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रतिबन्धिका यदि च तत्र अनुमितिस्तदा सिद्धिसत्त्वे तत्र अनुमितेर्वारणाय तल्लिङ्गकानुमितीच्छा तदन्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छातिरिक्तानुमितीच्छा वा वाच्या ।

वस्तुतः साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनमप्यावश्यकम्, अन्यथा किञ्चिज्ज्ञानं जायतां वह्निविधेयकं ज्ञानं जायतामितीच्छावारणासम्भवात् तत्सत्त्वे तादृशीनां सर्व्वासामिच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । अनुमितिर्जायतामित्यादीच्छानाञ्च पृथगनुमितित्वादिपर्य्याप्तविषयतावच्छेदकताकेच्छात्वेनैवोत्तेजकता अन्यानुमितित्वासमभिव्याहृततादृशेच्छानाञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

ननु धूमेन पर्व्वते वह्निमनुमिनुयामित्याकारकेच्छावत्त्वाद्धूमादिलिङ्गकानुमित्युत्पत्त्या तत्साधारणरूपेणैव सिषाधयिषायाः सिद्धावुत्तेजकताया आवश्यकत्वात् तत्सिद्धिकालेऽसत्यपि धूमपरामर्शे आलोकादिपरामर्शादनुमित्यापत्तिः पक्षताया अपक्षत्वादित्यत आह धूमेनेति, भिन्नलिङ्गकेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिदशायामेव यदि नानुमितिस्तदा तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्यतो-

ऽसत्यामपि सिद्धाविति, तत्रानुमितिः सन्दिग्धतया यदीति । तदेति । तल्लिङ्गकानुमिताविति शेषः । अन्यमात्रेति । तदन्यमात्रलिङ्गकत्वप्रकारकसिद्धीच्छेत्यर्थः । धूमलिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छाकाले आलोकादिपरामर्शादनुमित्युपपत्तये मात्रेति तदन्यमात्रलिङ्गकत्वप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वम् अतः प्रमेयसामान्यलिङ्गकस्थले तदन्याप्रसिद्धावपि न दोषः । तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्ट तत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठविशेष्यताकान्यत्वम् अत आलोकेनेन्धनं धूमेन तु वह्निमनुमिनुयामित्यादीच्छादशायामालोकादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितेर्नापत्तिः । आलोकलिङ्गकत्वप्रकारताशरीरे च वास्तवालोकादिप्रकारता न निवेशनीया किन्तु आलोकत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतैव अन्यथा आलोकत्वादिना धूमत्वादिना च धूमादिकमालोकादिकमवगाहमानयोरिच्छयोरालोकलिङ्गकानुमित्यादौ प्रतिबन्धकत्वतदभावयोरापत्तेः द्रव्येणानुमिनुयामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्गकानुमित्यविरोधित्वोपपत्तये चालोकत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्थले आलोकाद्यवृत्तित्वेनाज्ञायमानधर्मावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यं द्रव्यत्वादेरालोकत्वादिविरुद्धत्वभ्रमदशायां तादृशेच्छायाविरोधित्वोपपादनायालोकत्वादेरालोकादिवृत्तित्वज्ञानशून्यकालीनाया आलोकेनानुमिनुयामित्यादीच्छाया अविरोधित्वोपपत्तये च वास्तवालोकादिवृत्तित्वस्य तेन रूपेण ज्ञायमानत्वस्यचोपेक्षणम् । धूमत्वादेरालोकादिवृत्ति-

त्वग्रहदशायां धूमेनानुमिनुयामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्ग-
कानुमितिविरोधित्वमिष्टमेव, विरोधित्वञ्च तादृशेच्छाया धूमत्वा-
देरालोकत्वादिविरुद्धत्वग्रहदशायामेव । वस्तुतस्तु द्रव्यं नालोक-
इत्यादिज्ञानशून्यकालीनानां आलोको द्रव्यमित्यादिज्ञानकाली-
नानां वा इच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूट एव स्वातन्त्र्येण प्रति-
बन्धकतावच्छेदकेऽनुप्रवेशनीयः तेन उक्तकल्पे कालान्तरीणपुरुषा-
न्तरीयज्ञानवारणाय स्वसमानकालीनत्वस्वसमानाधिकरणत्वयो-
र्ज्ञानविशेषणता प्रोक्ते स्वपदेन फलीभूतानुमित्युपादाने यादृशा-
नुमितिदशायां कश्चिदपि धर्म्मो नालोकाद्यवृत्तित्वज्ञानं प्रसिध्यति
तत्र स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनालोकत्वादिविरुद्धत्वज्ञाना-
विषयधर्म्मवल्लिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्साभिन्नानुमित्साभावरूपकार-
णाप्रसिद्धिः स्वत्वाननुगमेन कार्य्यकारणभावस्य तत्तदनुमितिव्यक्ति-
विश्रामश्च । भेदप्रतियोग्यनुमित्सोपादानेवालोकेन द्रव्येण वानु-
मिनुयामित्याद्याकारकतादृशेच्छासमानाधिकरणसमानकालीन-
तादृशज्ञानाप्रसिद्धिस्तादृशेच्छायास्तथाविधस्वभिन्नत्वेनालोकादि-
लिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति परास्तम् । यद्वा आलोको
द्रव्यमित्यादिज्ञानविशिष्टत्वेनालोको न द्रव्यमित्यादिज्ञानविरह-
विशिष्टत्वेनैव वा द्रव्यत्वादिमल्लिङ्गकत्वप्रकारकेच्छा अनुगमय्य-
तद्भेदा एव प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशनीयाः भेदस्य
कालिकाव्याप्यवृत्तित्वोपगमात्तादृशज्ञानशून्यकालीनानां द्रव्येणा-
नुमिनुयामित्यादीच्छानां विशिष्टभिन्नतया प्रतिबन्धकत्वो-
पपत्तिः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशात्पुरुषान्त-

रीपज्ञानादिकमादाय दोषः । द्रव्यत्वावच्छिन्नेनानुमिनुयामित्या-द्याकारिकाणां द्रव्यत्वांशे लिङ्गतावच्छेदकत्वावगाहिनीनामिच्छा-नान्तु न द्रव्यत्वादिमद्विषयकपरामर्शजन्यत्वरूपद्रव्यत्वादिमल्लिङ्ग-कत्वप्रकारकत्वं विषयितायामेव तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वभानात् लिङ्गांशे द्रव्यत्वाद्यनवगाहनादतस्तथाविधेच्छानाम् आलोक-त्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिविरोधित्वमक्षतमेव आलोकत्वाव-च्छिन्नेनानुमिनुयामित्यादीच्छानां तादृशानुमित्यविरोधित्वोप-पत्तयेचालोकलिङ्गकत्वाद्यप्रकारकत्ववदालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्ग-कत्वाद्यप्रकारकत्वमप्यालोकत्वाद्यवच्छिन्न-लिङ्गकानुमितिप्रति-बन्धकतायां निवेशनीयं पर्वते वह्निमनुमिनुयामित्याद्या-कारकलिङ्गविशेषजन्यत्वानवगाहिनीनामिच्छाना अविरोधित्वो-पपत्तये किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वनिवेशः तदर्थञ्च किञ्चिल्लिङ्ग-कत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्न-विशेष्यताकत्वं अतो धूमेन इन्धनमनुमिनुयाम् इत्याद्याकार-केच्छानां नालोकादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितिविरोधित्वम् । इद-मत्रावधेयम् । आलोकलिङ्गकधूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्या-द्याकारकेच्छाकाले केवलालोकलिङ्गकपरामर्शादनुमितिर्न जायते तथाविधानुमितेस्तादृशेच्छाया अविषयत्वात्, उभयादिलिङ्ग-कानुमितेरेव तद्विषयत्वात्, एवं धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिरालो-कलिङ्गक-वह्नि-घटोभयानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकेच्छा-काले घटाद्यनुमितिसामग्र्यामसत्यां आलोकपरामर्शात् वह्न्यनु-मितिर्न जायते घटाद्यविषयकानुमितित्वस्या तादृशेच्छा-

विषयासिद्धेः। अतस्तथाविधेच्छानां तत्र तत्र प्रतिबन्धकता-
निर्व्वाहाय तत्तल्लिङ्गकत्वतत्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वानु-
मितित्वादि-प्रकारताभिन्न-प्रकारतानिरूपितविशेष्यता-शून्यत्वमेव
तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वेत्यनेन विवक्षणीयं, उक्तस्थले चालोकलिङ्ग-
कत्वकानुमितित्वादि-प्रकारतानिरूपितविशेष्यता तादृशप्रकार-
तातिरिक्तधूमलिङ्गकत्वादिप्रकारतानिरूपितैव समूहालम्बन एव
प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदात्। अन्यथा समूहालम्बनेच्छा-
तस्तादृशेच्छाविषयत्वानुपपत्तेः, तथाच तादृशेच्छानां तथा-
विधप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशून्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वनिर्व्वाहः,
आलोकेनानुमितिर्जायतां धूमेन च पर्व्वते वह्निमनुमिनुया-
मित्याकारकसमूहालम्बनेच्छानां तादृशविशेष्यताशून्यत्वविरहेऽपि
आलोकलिङ्गकान्यानुमितिसामग्रीकालीनतथाविधेच्छानां तत्त-
द्व्यक्तित्वेन पृथक्प्रतिबन्धकत्वोपगमेन न तदानीमालोकलिङ्गकानु-
मित्यापत्तिः पर्व्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेन च वह्निमनुमिनुया-
मित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छायाः प्रामाणिकत्वे तत्रालोकपरा-
मर्शादनुमितिर्भवत्येव एवञ्च लिङ्गविशेषकान्यत्वाद्यविषयकेच्छाया-
विशेषणदलेनैव प्रतिबन्धकत्ववारणे धूमेन घटमनुमिनुया-
मित्यादीच्छावारणमेव विशेष्यदलप्रयोजनं तदर्थञ्च न किञ्चि-
ल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्न-
विशेष्यताकत्वं तथा सति धूमेनानुमिनुयामित्याद्याकारकविषय-
विशेषानुपरक्तानुमितीच्छानां असंग्रहापत्तेः, किन्तु किञ्चिल्लिङ्ग-
कत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वानुमितित्वादि-प्रकारताभिन्न-

प्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकत्वमेव विशेष्यदलेन विवक्षणीयम्। धूमेन घटमनुमिनुयामितीच्छावत् धूमेन वह्निघटोभयमनुमिनुयामित्यादीच्छाया अपि आलोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वमिष्टमेव सिद्धौ तादृशेच्छाया अनुत्तेजकतया सिद्धिकाले तादृशेच्छाबलादसत्यामालोकलिङ्गकानुमितीच्छायां न तादृशानुमितिरितिदिक्। एकलिङ्गकेच्छाकालीनोभयलिङ्गकपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणप्रकारः पुनरग्रे प्रदर्शयिष्यते। ननु स्वविषयसजातीयज्ञाने इच्छाया विरोधित्वमदृष्टचरमित्यत आह कामिनीजिज्ञासादिवदिति। यथा कामिनीदिदृक्षा घटादिविषयकचाक्षुषादिप्रतिबन्धिका तथेत्यर्थः। पृथकप्रतिबन्धिकेति; पक्षतासमवधानदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजिकेत्यर्थः, तथाचोक्तस्थले पक्षतासत्त्वे व्यतिरेकव्यभिचारादिष्टमेवेति भावः। ननु कामिनीजिज्ञासास्थले कामिनीभिन्नविषयकज्ञानानुत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धतया तत्र तस्याप्रतिबन्धकत्वमस्तु, सिद्धासत्त्वे धूमादिलिङ्गकानुमित्सादशायां आलोकलिङ्गकवह्न्यनुमित्यनुत्पादस्तु नानुभविकः। तथा सति तुल्ययुक्त्या घटाद्यनुमित्साप्रत्यक्षादिगोचरेच्छादशायामपि तदनुत्पादस्य तथात्वप्रसक्तेः। नह्येकमपि विशेषमीक्षामहे इत्यभिसन्धाय उक्तापत्तिवारककल्पान्तरमनुसरति यदि चेति। तथाचान्यलिङ्गकानुमित्साया: प्रतिबन्धकत्वमसम्भावितमेवेति भावः। तत्रेति, अन्यलिङ्गकानुमित्सास्थले इत्यर्थः, तल्लिङ्गकानुमितीच्छा तल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकेच्छा सिषाधयिषापदेन विवक्षणीयेत्यर्थः।

नन्वेवं लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छाकाले सिद्धौ सत्यामनुमित्यनुपपत्तिरत आह तदन्यमात्रलिङ्गकेति। धूमेनालोकेन चानुमिनुयामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाकाले आलोकादिलिङ्गकानुमित्युपपत्तये मात्रेति। तथा च तल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वाप्रकारिकाऽसती या किञ्चिल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्व-प्रकारिकेच्छा तदन्यतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वादिप्रकारिकेत्यर्थः।

लिङ्गविशेषोपरक्तानुमितीच्छासंग्रहाय सत्यन्तम्। आलोकेनेन्धनमनुमिनुयां, धूमेन च वह्निमनुमिनुयामित्याद्याकारकेच्छाबलादालोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यापत्तिवारणाय तत्र साध्यादिनिवेशः। लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छाकाले पर्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेनेन्धनमनुमिनुयामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छाकाले चालोकलिङ्गकानुमित्युपपत्तये तद्विशेष्यदलम्। यत्किञ्चिद्धीयतां ग्रामं जायतामित्यादीच्छावारणाय चरमदलम्। यद्यपि आलोकधूमोभयलिङ्गकवह्निविशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतामालोकेन वह्निघटोभयविशिष्टपक्षविषयकानुमितिर्धूमेन वह्निविशिष्टपर्वतमहानसोभयविषयकानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छावारणाय तल्लिङ्गकत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वादि-प्रकारताभिन्न-प्रकारता-निरूपित-विशेष्यता-कान्यत्वमेव सत्यन्तदलेन विवक्षणीयम्। तथा च लिङ्गविशेषानुरक्तानुमितीच्छानां तादृशविशेष्यताकान्यत्वविरहात्किञ्चिल्लिङ्गकत्वादि-प्रकारतानिवेशनमफलमेवेति, तथाविधविशेष्यताशालित्वेनैवेच्छायाः

लिङ्गविशेषेणापि च नियन्त्रितं पक्षत्वम् । तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितीच्छा एव वा प्रतिबन्धिका ।

उत्तेजकत्वमुचित, तथापि साध्यविशेष्यताशालीच्छायामेव तदन्यःभावेत्यादिग्रन्थतात्पर्य्यमिति, शेष पूर्व्वोक्तदिशावसेयम् ।

नन्वेवं धूमालोकादिलिङ्गकानुमितिसाधारणैकपक्षत्वासम्भव इत्यत इष्टापत्तिमाह लिङ्गविशेषेणापीति, लिङ्गभेदेनापि, पक्षत्वं भिन्नमेवेत्यर्थः । अपिः साध्यादिभेदसमुच्चायकः । तत्प्रदर्शनञ्च दृष्टान्तार्थम् । तथाच साध्यादिभेदेनैव लिङ्गभेदेनापि पक्षताभेदो न क्षतिकर इति भावः । नन्वेवं लिङ्गभेदेन पक्षताया अननुगमात् तस्या व्यभिचारेणानुमितिरूपानुगतकार्य्ये हेतुत्वासम्भवः । न च तत्तत्साध्यकत्वादिवत्तत्तल्लिङ्गकत्वस्यापि कार्य्यतावच्छेदके निवेशान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । तावताप्यालोकादिलिङ्गकानुमितीच्छाधीनधूमालोकोभयादिविषयक-समूहालम्बन-परामर्शजन्यानुमितौ धूमादिलिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्धभावव्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात्तादृशानुमितावपि धूमादिलिङ्गकपरामर्शजन्यत्वरूप-धूमलिङ्गकत्वस्याक्षतत्वात् । न च यत्र धूमलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्तेजकता तत्रालोकलिङ्गकानुमितीच्छानामपि तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टानामुत्तेजकत्वोपगमान्नोक्तस्थले व्यभिचार इति वाच्यम् । तथासति तत्र धूमलिङ्गकेच्छायाः अपि धूमलिङ्गक-परामर्शविशिष्टाया एवोत्तेजकत्वौचित्यात्, सर्व्व-

साधारणैक-पक्षताया एव सुवचतया लिङ्गविशेषणापीति अन्या-सङ्गतिरिति चेन्न, धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्धिविशिष्टान्यानुमितित्वमेव तादृशसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकम्। तादृशसिद्धिविशिष्टत्वञ्च, स्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्न-स्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन, उक्तसमूहालम्बनस्थलीयानुमितिस्तथाविधसिद्धिविशिष्टैवेति तत्र न व्यभिचारः। सिद्धिकालेऽसत्यां तल्लिङ्गकसिषाधयिषायामुक्तस्थल इव न धूमपरामर्शादनुमित्यापत्तिः, धूमादिलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावादिघटितस्यैव धूमादिपरामर्शघटितकारणसमाजस्य कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकत्वोपगमात्। समूहालम्बनस्थले चालोकपरामर्शादिघटितसामग्रीत एव कार्य्योत्पत्तिनिर्व्वाहात्। अव्यवहितोत्तरत्वमवश्यं तृतीयक्षणसाधारणं, स्वध्वंसाधिकरण-क्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपं वाच्यम्। अन्यथा यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमालोकोभयलिङ्गकपरामर्शालोकलिङ्गकेच्छानुमितयस्तत्रानुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणस्य धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्ध्यधिकरणक्षण-ध्वंसाधिकरणक्षण-ध्वंसाधिकरणत्वेन तदुत्पत्तिकानुमितेस्तत्सम्बन्धेन तादृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वात् तादृशसिद्ध्यभावस्य व्यभिचारतादवस्थ्यात्। एवञ्च, यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्श-धूमलिङ्गकेच्छानुमितयस्तत्रत्यानुमितेर्धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टत्वेन पक्षताकार्य्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्न। तादृशसिद्धिविशिष्टत्वं स्वाधिकरणक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन वाच्यम्। उक्तसमूहालम्बन-

स्थले अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणस्यापि धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्धाधिकरणत्वात्ताद्दशक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकालमनु-मितेरिति न व्यभिचारः । एवं सिद्धात्मक-धूममात्र-परा-मर्शजन्यानुमितेर्धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्ट-सिद्धाधिकरण-प्रथम-क्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वाभावात् पक्षताकार्य्यत्व-निर्व्वाहः । अथवा स्वाव्यवहितपूर्व्वकालावच्छिन्नतल्लिङ्गकेच्छा-विरहविशिष्टसिद्ध्यभावाधिकरणताविशिष्टसमवाय एव ताद्दश-सिद्ध्यभावकार्य्यतावच्छेदकसम्बन्ध इति न कोपि दोषः । अथवा स्ववृत्तित्वतिमत्त्व-स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व-स्वसामानाधिकरण्यै-ताद्दशत्रितयसम्बन्धेन ताद्दशसिद्धिविशिष्टान्यत्वं, ताद्दशसिद्ध्यभाव-जन्यतावच्छेदकमिति न कोपि दोषः । अथवा ताद्दशसिद्धि-विशिष्टत्वं, ताद्दशस्वाधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसा-नधिकरणं यस्ताद्दशस्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणस्तदुत्पत्ति-कालसम्बन्धेन बाध्यम् । उक्तसमूहालम्बनस्थले च, ताद्दशसिद्ध्यधि-करणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणमनुमित्युत्पत्तिक्षण एवेति तद्-ध्वंसानधिकरणक्षणोत्पत्तिकालमनुमितेरिति न व्यभिचारः । सिद्धात्मकधूममात्र परामर्श-जन्यानुमिते-र्धूमलिङ्गकेच्छा-विरहवि-शिष्टसिद्धाधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसान-धिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वविरहात्, विशिष्टसिद्धिविशिष्टान्यत्वमव्या-हतमिति । *एवं यत्र धूमपरामर्शः, तदुत्तरं तदप्रामाण्यज्ञानाङ्गी* आलोकपरामर्शस्तदुत्तरमनुमितिस्तत्रानुमितेरप्रामाण्यज्ञानाभाव-विशिष्टधूमपरामर्शविशिष्टत्वरूपाप्रामाण्य-ज्ञानाभावविशिष्ट--धूम-

परामर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्, अव्यवहितपूर्वक्षणे चाप्रामा-
ण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शसत्त्वेन प्रसक्तस्य व्यभिचारस्य
एतादृशैर्बहुभिः प्रकारैरेव वारणमवसेयम्। लिङ्गोपधानमते च
न काचिदनुपपत्तिः। तन्मते धूमविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्न-
विशेष्यताकवह्न्यनुमितित्वादेरेव धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्य-
भावादिजन्यता-वच्छेदकत्वादुक्त-समूहा-लम्बनस्थले चालोकवान्
पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितेरेवोपगमेन, व्यभिचारा-
नवकाशादिति। धूमेनानुमिनुयामालोकेनानुमिनुयामित्यादि-
सकलेच्छासाधारणरूपेणैव सिषाधयिषायां सिद्ध्युत्तेजकत्वम्।
तथा च धूमालोकादिलिङ्गकनिखिलानुमितिसाधारणी एकैव-
पक्षता। उक्तस्थलेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय च प्रतिबन्धकान्तरमेव
कल्प्यत इत्याशयेनाह तल्लिङ्गकेति। असत्यां सिद्धावन्यलिङ्गकानु-
मितीच्छासत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये, सिद्धिकालीनेति। सामानाधि-
करण्यसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टेत्यर्थः। समूहालम्बनेच्छाकाले
सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टेति।
धूमलिङ्गकत्वादि-प्रकारतान्य-प्रकारतानिरूपितविशेष्यताकेच्छा-
विरहविशिष्टेत्यर्थकम्। तेन न धूमालोकोभयलिङ्गकवह्न्यनुमिति-
र्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् सिद्धिकाले केवलालोकलिङ्ग-
कानुमितिप्रसङ्गः। न चालोकेन वह्निघटोभयानुमितिर्धूमेन
वह्न्यनुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे केवलालो-
कादिपरामर्शात् केवलवह्न्याद्यनुमित्यापत्तिः। यद्यपि तादृश-
प्रकारतानिरूपितविशेष्यताकान्यत्वस्य इच्छाविशेषणत्वोपगम-

एव, समूहालम्बनेच्छास्थलेऽनुमितिं रूपपादयितुं शक्यते ; तथापि ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमङ्गीकुर्व्वतां नवीनानां मते, यत्र सिद्ध्युत्पत्तिकाले धूमादिलिङ्गकानुमितीच्छायास्तद्द्वितीयक्षणे चालोकलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्पादस्तत्रालोकलिङ्गकानुमित्युपपत्तये तादृशविशेषणाशालीच्छाविरहवैशिष्ट्यपर्य्यन्तानुसरणम् । लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छानामपि निरुक्तोत्तेजकतावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तेरन्यलिङ्गकेतिसम्प्रदायमतम् । सिद्धिविशिष्टेच्छामात्रस्य प्रतिबन्धकत्वे सिद्धिविशिष्ट-घटतदनुमित्यादि-गोचरेच्छाकालीनाननुगतेच्छाव्यक्तीनां तत्तदन्यत्वेनाभावानां निवेशनीयतया महागौरवमिति तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकानुमितीच्छात्वेनैव विशेषणीभूतेच्छानिवेशोवोध्यः । वस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकत्वमप्यन्यलिङ्गकानुमित्सायां न निवेश्यं घटादीच्छाकालीनाननुगतेच्छानां भवन्मतेऽपि सिद्धावुत्तेजकतायावक्तव्यतया तन्मते तत्र घटादीच्छासाधारणरूपेणैवानुमित्सायाउत्तेजकत्वोपगमादुक्तस्थले पक्षतानिर्व्वाहेण तादृशाननुगतेच्छानामन्यलिङ्गकेच्छायामेवोत्तेजकत्वात् । अत्र चैतादृशगुरुधर्म्मावच्छिन्नाभावस्य लिङ्गभेदेनानन्तकारणतानां पक्षताकारणतान्तरस्य च कल्पनामपेक्ष्यलिङ्गभेदेन तत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्धित्वरूपलघुधर्म्मावच्छिन्नाभावहेतुताकल्पनस्यैव साधुत्वेन पूर्व्वमतस्यैव सम्यक्तया वाकारोऽनिर्भरसूचनायेति वदन्ति ।

परे तु अन्यलिङ्गकत्व-प्रकारकानुगतानुमित्साव्यवहित-सिद्धिदशायामननुगतानुमित्साबलात्तल्लिङ्गकानुमित्युपपत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाभावकूटवैशिष्ट्यनिवेशेन पूर्वमते गौरवमेतन्मते चान्यलिङ्गकानुगतानुमित्साकूपोत्तेजकबलादेव तत्रानुमित्युपपत्तेः। सिद्धौ तासामभावानिवेशात्। न चैतन्मतेऽप्यन्यलिङ्गकानुमित्साप्रतिबन्धकतायामेव तासामुत्तेजकत्वस्यावश्यकतया साम्यमिति वाच्यम्। यतो यत्रानुगतसाध्यानुमित्सात्मकसमूहालम्बनरूपा एवान्यलिङ्गकानुमितीच्छास्तत्रान्यलिङ्गकानुमितीच्छायां तादृशेच्छाव्यक्तिभेदा एव निवेशनीयाः। सिद्धौ तु सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्तदत्यन्ताभावास्तत्र च तत्कालीनसंयोगाद्यभावानां निवेशमादाय विनिगमनाविरहेण गौरवम्। न च पूर्वमतेऽपि तत्तत्सिद्धिव्यक्तिभेदा एव सिद्धौ निवेशनीया न तु तत्तदिच्छाभावा इति न विनिगमनाविरहावकाश इति वाच्यम्। सिद्धेरनन्तरं यत्र तादृशसमूहालम्बनेच्छाव्यक्तीनामुत्पत्तिस्तत्र तादृशसिद्धिभेदानां सिद्धौ निवेशे इच्छोत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तेः। ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमते इच्छाया ज्ञानाविरोधित्वात्। यादृशस्थले च सिद्धिजननकाले प्रतिबन्धकोत्तेजकेच्छयोरेकस्या अपरव्यक्तेश्च तत्पूर्वमुत्पत्तिः, तत्र द्वितीयक्षणेऽनुमित्युपपत्तये एतन्मतेऽपि, तत्तत्सिद्धिभेदा अन्यलिङ्गकेच्छाविशेषणीभूतसिद्धावेव निवेश्या नत्वन्यलिङ्गकेच्छायां, तद्विशेषणीभूतसिद्धौ वा तदिच्छात्यन्ताभावा अतो न तत्कालीनसंयोगादिव्यक्त्यभावनिवेशमादाय विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्याहुः।

साधकमानं, साध्यवत्त्वनिश्चयः । पाषाणमयत्वादिना पर्वते तैजसत्वादिना च वह्नेः सिद्धावपि पर्वतत्वेन तत्र वह्नित्वेन च तस्य अनुमितेर्धर्म्मित्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकौ अनुप्रवेशनीयौ ।

साधकमानपदस्य सिद्धिकारणपरत्वे पूर्व्वोक्तदोषप्रसङ्गात् तद्व्याचष्टे साधकेति । साध्यवत्त्वनिश्चय प्रकृतसाध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चय । पाषाणमयोवह्निमान् पर्व्वतस्तैजसोत्याद्याकारकासमानप्रकारकनिश्चयदशायां पर्व्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितेरानुभविकतया यथाश्रुते तदनुपपत्ते प्रकारविशेषं निवेशयति पाषाणमयत्वादिनेति । तत्र पर्व्वते, तस्य वह्नेः, धर्म्मित्वसाध्यत्वयो उद्देश्यत्वविधेयत्वयो, अनुप्रवेशनीया इत्यस्य, पक्षताशरीरे इत्यादि । तथाच पर्व्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसंयोगादिसंसर्गावच्छिन्न वह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्म्मावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्याभावो हेतुरिति पर्य्यवसितम् ।

पर्व्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां वह्निमान् पर्व्वतो घटवानित्याद्यनुमित्युदयात्, तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रकारतामुपेक्ष्य विधेयतानिवेशनं। विधेयता च, वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायनियामक-पक्षतावच्छेदक-व्यावृत्तो विषयताविशेष ।

यदि च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्र साध्यसिद्धावपि विनाप्यनुमित्सामन्यत्र तादृशानुमितिरानुभविकी तदा धर्म्मिविशेषोऽपि निवेश्यो नान्यथा।

स्वरूपतः पर्वतत्ववह्नित्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां जातिमान् वह्निमान् पर्वतो जातिमत्वादित्याद्यनुमित्युत्पत्तेः, शुद्धपर्वतत्ववह्नित्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां अधिकविषयिण्याः सुन्दरः पर्वतः सुन्दरवह्निमानित्याद्यनुमितेरुत्पत्त्याच प्रतिबध्यदिशि पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नेत्यादिना किञ्चिदविशेषितपर्वतत्वादिपर्य्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव विवक्षणीयम्। तदर्थञ्च, पर्वतत्वादिनिष्ठनिरवच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वाऽनिरूपकत्वम्। पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ जातिमान् वह्निमान् पर्वतो जातिमत्वादित्यादिसिद्धेरप्रतिबन्धकतया, प्रतिबन्धकदिश्यपि पर्वतत्वावच्छिन्नेत्यादिना किञ्चिदविशेषिततदवच्छिन्नत्वमेव विवक्षणीयम्। तदर्थञ्च निरवच्छिन्न तद्वृत्त्यवच्छेदकताकत्वमिति ध्येयम्।

ननु पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकानुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्न विशेष्यताकसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्वतत्वेनैकपर्वतविशेष्यकसिद्धिदशायां तेन रूपेणान्यपर्वतेऽपि साध्यानुमित्यनुदयापत्तिरत आह यदि चेति। पर्वतत्वांशेऽवच्छेदकत्वावगाहियत्किञ्चिद्व्यक्तिविशेष्यकसिद्धिदशायां, तेन रूपेण धर्म्यन्तरेऽनुमित्युत्पादस्य निर्व्विवादतया, सामानाधिकरण्येनेति। एकत्र एकधर्म्मिणि, अनुमित्सासत्त्वे

विशेषणाभावादेव विशिष्टाभावनिर्व्वाहात् धर्म्मिविशेषनिवेशनमफलं अतो विनाप्यनुमित्सामिति । अन्यत्र अन्यधर्म्मिणि, धर्म्मिविशेषानन्तर्भावेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येन सिद्धिदशायां, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ बाधकाभावात् तादृशीति, सामानाधिकरण्यमात्रावगाहीत्यर्थः । धर्म्मिविशेषोऽपीति । तथाच पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नतत्पर्व्वतादिनिष्ठोद्देश्यताकानुमितौ पर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नतत्पर्व्वतादिविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्पनमिति भावः । अन्यथा, तदानीं, तादृशानुमितेरानुभविकत्वविरहे, न, धर्म्मिविशेषोनिवेश्य इत्यनुपपद्यते । अनुमितिर्द्विविधा, पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनी, तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिनी च ; अवच्छेद्यावच्छेदकभावोपि क्वचित् स्वरूपसम्बन्धविशेषः ; यथा मूलावच्छिन्नोवृक्षः संयोगीत्यादौ मूलादिसंयोगाद्योः । अत्र अन्यादृशस्य तस्य दुर्व्वचत्वात् । (१) क्वचिच्च व्याप्यव्यापकभावः । यथा पृथिवीरूपवतीत्यादौ पृथिवीत्वरूपाद्योः । तत्र साध्यांशे पक्षविशेषणता पक्षस्य पक्षतावच्छेदकस्यावच्छेद्यतासम्बन्धेन प्रकारत्वं, पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तद्विशिष्टसाध्येन वा विशेषितस्य संयोगादेः पक्षांशे साध्यसंसर्गत्वमित्यन्यदेतत् ।

---

(१) तदवगाहिन्यामेव चानुमितौ पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन बाधग्रहस्य विरोधितया साधनस्याविशिष्टव्यभिचारादहेतु मविशिष्टदायस्यापयिष्यति क्वचित् कोऽयं पाठः ।

पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येनैकत्र साध्यसिद्धावपि, तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात्, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति, तदवच्छेदेन सिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति तु, सिद्धिमात्रस्य विरोधित्वम् ।

तादृशी चानुमितिः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिदशायां जायते, न्यूनविषयकसिद्धिदशायां अनुमितेः सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अतएव पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमित्युद्देश्ये, तत्र शोशतः सिद्धसाधनं दोष इत्यतस्तद्दोषोपपादयति पक्षतावच्छेदकस्येति । सामानाधिकरण्येन सामानाधिकरण्यमात्रेण, तदवच्छेदेन, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन । सिद्धेः, सिद्धेरेव सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमेवकारव्यवच्छेद्यम् ।

अयम्भावः । पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां पर्वतः सुन्दरवह्निमानित्याकारकानुमितेरुत्पत्त्या विधेयतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीया । एवं संयोगादिना साध्यस्य दण्डोपलक्षितपुरुषादेः सिद्धावपि, विशिष्टनिरूपितसंयोगादिना दण्डिपुरुषाद्यनुमित्युत्पत्त्या संसर्गतावच्छेदकताया अपि पर्याप्तिर्निवेशनीया । एवञ्चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, शुद्धवह्नित्वादौ शुद्धसंयोगत्वादौ वा, विधेयतावच्छेदकतायाः

संसर्गतावच्छेदकताया वा अपर्य्याप्ततया, तादृशानुमितेर्न सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिप्रतिबध्यत्वमिति ।

प्राञ्चस्तु व्यापकतायाः संसर्गतया भाने मानाभावात् पक्षतावच्छेदकाक्रान्तयावद्व्याप्तिविषयकानुमितिरेव, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरिति । (१) तत्र सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्याः सिद्धेरविरोधितया, पक्षतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यताकान्यत्वमेव सिद्धिसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् । न च विषयभेदेन विषयताभेदात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेर्व्विषयतानामपि, नानाव्याप्तिपक्षकस्थले, प्रत्येकं पक्षतावच्छेदकाव्यापकत्वमेवेति, तत्र पक्षतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यताया अप्रसिद्धिरिति वाच्यम् । उद्देश्यतासम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकव्यापकान्यत्वस्यैवानुमितिविशेषणत्वोपगमेन, निर्व्वाहादिति वदन्ति । दीधितिकारस्य तु, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, अवच्छेद्यावच्छेदकभावस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकस्यैव, व्याप्यव्यापकभावरूपस्यापि तस्य भानमनुमतमंशतः सिद्धेर्दोषत्वनिर्व्वाहार्थं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ ; पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकारणताया आवश्यकत्वात् । शिखरविशिष्टः पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ शिखरे हेतोस्तत्सम्बन्धस्य चावच्छेदकताविरहेण हेत्वसिद्धेरावश्यकतेत्याशङ्का पक्षतावच्छेदके अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदक-

---

(१) तन्मते मणिकारोक्तन्यायेनांशतः सिद्धसाधनस्यानुगतरूपावच्छिन्ननानाव्याप्तिपक्षकानुमितावदोषत्वे इति तु पाठान्तरम् ।

त्वावगाहिन्यामनुमितौ, तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुतया भागासिद्धेर्दोषत्वार्थमुपगमेऽपि ; स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वावगाहिन्यामनुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानापेक्षा नोपेयत इतिसमाधानस्य स्वरूप अवच्छेदकत्वयोर्व्यक्तिभेदा दित्यनेनाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । एवं व्यापकत्वभानस्य तदनुमतत्वे पर्य्यन्तत्वसामानाधिकरण्येनैकत्वेऽस्य, पक्षत्व साध्यसिद्धावित्यनेनैवावच्छेदकावच्छेदेन या सिद्धिस्तदभावलाभे तल्लाभप्रयोजनकस्य सामानाधिकरण्येनेत्युपादानस्यासार्थक्याच । युज्यते चैतदेवमतम् । प्राचीनमतेऽपि । उक्तयुक्त्याविधेयतावच्छेदकत्वादिपर्य्याप्तिनिवेशस्यावश्यकत्वात्, तादृशोद्देश्यताकान्यत्वस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवात् । एवं सिद्धिसामान्यशून्यदशायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्सानुत्पत्तयसामग्र्यां, सिद्धाभावबलात् तत्तत्कार्य्यतावच्छेदकीभूतपक्षतावच्छेदकव्यापकान्यानुमितित्वावच्छिन्नस्यापत्तेः ।

अस्मन्मते च सिद्धिसामान्याभावकालीनायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, विशिष्टवह्निले विशिष्टसंयोगे वा, पर्य्याप्तविषयताविशेष एव, शुद्धवह्निले शुद्धसंयोगे वा पर्य्याप्तो विषयताविशेषः स्वीक्रियते । एकज्ञानस्यैकत्र विषये विषयताद्वयोपगमे क्षतिविरहादिति सिद्धिसामान्याभावकार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिरिष्टैव । न चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकताया: संसर्गतया भानोपगमे, तादृशानुमितौ अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य, पृथक् कारणताकल्पने गौरवं, एतन्मते, तत्तत्पर्य्यवतोद्देश्यकानुमितौ, तत्तत्पर्य्यवतविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतयार्थवशादेव यावत्पर्य्यन्तविशे-

थकपरामर्शात्तथाविधानुमितेरुत्पादात्, तादृशानुमितौ परामर्शस्य स्वतन्त्रहेतुत्वाकल्पनात्, व्यापकतायाश्च संसर्गविधयाभानस्य क्वचिदप्यनभ्युपगमादिति वाच्यम्। यत्रैकः परामर्शः कतिपयपर्व्वतविषयकः, अन्यश्च तदितरयावत्पर्व्वतविषयकस्तत्रापि अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरुत्पादापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं विनाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यनुत्पादस्य सर्व्वसम्मतत्वात्। तत्र च कस्यापि परामर्शस्य, अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहिताया असम्भव.। एवं यत्र पक्षतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकमवृत्ति तत्र तेन सम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकाक्रान्तासिद्धा अनुमितिर्द्वैविध्यानुपपत्तिश्च। तत्रतेऽपि चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ, अवच्छेद्यावच्छेदकभावरूपाधिकविषयानवगाहने, सामानाधिकरण्यमात्रेण सिषाधयिषया, तादृशानुमित्युत्पत्तौ बीजाभावः। सिद्धविषयीभूतधर्म्मिविषयकत्वस्य तद्बीजत्वे, तथाविधसिषाधयिषया, सिद्धविषयीभूतकतिपयपर्व्वतादिविषयकानुमितेरप्युत्पादौचित्यात्।

अथ मणिकृता पक्षतावच्छेदकैकदेशे सिद्धसाधनस्यादोषत्वोपगमेऽपि, तदितरप्राचीनैरनुमितिमात्र एवांशतः सिद्धसाधनस्यापि दोषत्वमुपेयते, अतएव चैतेषां मतमालम्ब्य मणिकृतापि शब्दानित्यत्वाद्यनुमाने ध्वन्यादावंशतः सिद्धसाधनवारणाय वर्णात्मकत्वादिविशेषणं पक्षे निवेशितम्। अतएव गन्धादिपक्षतावच्छेदकस्य, पृथिवीतरभेदादौ साध्ये, हेतुता नाचार्य्यैरनुमन्यते। व्याप्तिग्रह एव हेतुरूपपक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामाधि-

करण्यभानेन सिद्धसाधनात्। सकलपृथिवीविषयकानुमितेरप्य योगात्। सत्यांशे साध्यसिद्धावपि, अधिकधर्म्मिविषयतया, यावत् पर्व्वतादिविषयकानुमित्युत्पाद उचितः। अधिकधर्म्मि-विषयकानुमितेः सिद्धिदशायां उत्पादे, वाचोऽनित्या इत्यादि-सिद्धिदशायां, अनित्ये वाङ्मनसीत्यादिसमूहालम्बनानुमित्युत्पाद प्राप्यौचित्यात्। नहि तत्र कस्याप्यनुमितिः, नवीनैरपि पक्षताव-च्छेदकैक्य एवातः सिद्धिसाधनस्यादोषत्वस्योपगमात्। एवञ्च नवीनमते एव अवच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहि तदनवगाह्यनुमिति भेदेन पक्षताभेदस्य स्वीकरणीयतया गौरवम्। न च विशिष्टबुद्धौ धर्म्मितावच्छेदकव्यापकत्वभानानुपगमे, पक्षतावच्छेदकसामानाधि करण्यमात्रावगाहि बाधदशायां तत्सामानाधिकरण्येन तादृश-बाधविषयधर्म्मिविषयिण्याः कतिपयधर्म्मिविशेष्यकानुमितेरिव ; सकल धर्म्मि विशेष्यकानुमितेरप्युत्पादौचित्यादवच्छेदकावच्छेदेना-नुमितावुद्देश्यायामप्यंशतो बाधस्यादोषतापत्तिरिति वाच्यम्। सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्या विशिष्टबुद्धौ, समानविषयक-तथाविध विपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकताया, प्राचामनुमततयांशतो-बाधस्य दोषत्वोपपत्तेः। एवञ्च यावत्पक्षविषयकानुमितौ याव-त्पक्षविषयकहेतुमत्ताज्ञानापेक्षया तद्विरोधितया भागासिद्धे-रपि दोषतानिर्व्वाहः। यत्र सकलपर्व्वतानां नैकपरामर्श-विषयता, अपि तु परामर्शद्वयविषयता, तत्र यावत्पर्व्वतविषयकानु-मितिरूपाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः प्राचीनमते दुष्टैव। नवीन मतेऽपि तत्र तादृशानुमितेरावश्यकत्वादित्यवच्छेदकावच्छेदेनानु

मितौ तादृशपरामर्शस्य हेतुत्वाकल्पनेनापि तन्मते लाघवम् । नैवं अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ व्यापकत्वभानानुपगमे व्यापकत्वभानस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रयोजकत्वासम्भवेन तत्प्रयोजकत्वस्य दुर्निर्व्वचतापत्तेः । न चैकरूपेण समानधर्म्मिविषयकत्वमेव विपरीतज्ञानविरोधित्वे बीजम् । तथासति पार्थिवगन्धत्वावच्छेदेन जलावृत्तित्वादिनिश्चयस्यापि शुद्धगन्धत्वावच्छेदेन तन्निश्चयस्यैव, गन्धो जलवृत्तिर्नवेत्यादौ गन्धत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण जलवृत्तित्वादिसंशये विरोधिताप्रसङ्गात् । उभयोरेव निश्चययोर्गन्धत्वाश्रययावद्धर्म्मिणि वाद्याभावावगाहितयाऽविशेषात् । विरोधिविषयकत्वाविशेषे धर्म्मितावच्छेदककोटावधिकभानस्याविरोधिता बीजत्वाभावात् ।

नव्यमते, उभयनिश्चयविषयव्यापकतयोर्भेदादिविशेषसम्भवात् । एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकत्वभानापेक्षया लाघवाद्यावद्धर्म्मित्वस्थखण्डैकविषयत्वाभ्युपगम एवोचित. । तदन्यविषयतैव सिषाधयिषासामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदिका, सिषाधयिषासामान्याभावकालीनानुमितावेतादृश्यैकैकधर्म्मिविषयता अपीष्यत इति परास्तम् ।

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धिदशायां सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यनुमितिर्न जायते, उभयोरेव सिद्धोः पक्षतावच्छेदकवति साध्यसम्बन्धरूपतदुभयसामानाधिकरण्यावगाहितया तादृशानुमिते. तदतिरिक्तानवगाहित्वात्, अतस्तथाविधानुमितौ उभयविधसिद्धोरेव प्रतिबन्धकत्वं दर्शयति तत्सामानाधिकरण्येनेति । तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण पक्षता

यच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण, अवच्छेदकावच्छेदेनानुमिता-वपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्भावसंभावायावच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहित्वव्यवच्छेदार्थं मात्रपदम्। अवच्छेद्यावच्छेदक-भावानवगाहित्वञ्च न सिद्धाभावजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशनी-यम्। उक्तदिशा आपत्तिसम्भवात्, पर्याप्तिनिवेशादेवोपपत्ते-र्वैयर्थ्यमित्यवधेयम्।

सिद्धिमात्रस्येति। मात्रपदं कात्स्न्यार्थकम्। तथाच पक्षता-वच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धेरित्यर्थः। प्रति-बन्धकता चोभयविधसिद्धयोः संसर्गादीनां पर्याप्तिमनिवेश्यैकरूपे-णैव यदुभयसाधारणं नियतत्वं भवति निर्व्यूढं, अन्यथा पुनः पृथक् पृथगेवेतिध्येयम्।

यत्तु सामानाधिकरण्येनानुमितौ तथाविधसिद्धेरवच्छेदकाव-च्छेदेन सिद्धिव्याप्यरूपेण प्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्तावच्छेदकाव-च्छेदेन सिद्धेर्न प्रतिबन्धकताधिकं अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये, अवच्छिन्न संयोगादि पर्याप्त-संसर्गताकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकेऽवश्यं निवेशनीयतया अव-च्छिन्नत्वातिरिक्त-धर्मानवच्छिन्न-संयोगादि-निष्ठसंसर्गताकत्वस्यैव च तदर्थतया तस्य शुद्धसंयोगादिसंसर्गकानुमितिसाधारण्येन तादृशप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेरिति तदसत्, सामानाधिकरण्ये-नानुमिनुयामवच्छेदकावच्छेदेनानुमिनुया मित्याद्याकारकेच्छानां पृथक् पृथगुत्तेजकतया वक्ष्यमाणतया पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकता-कल्पनस्यावश्यकत्वात्।

इत्थञ्च लिङ्गभेदन्यायोऽनुसरणीयः। साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वे तां प्रति पक्षविशेष्यिकैव सिद्धिर्विरोधिनी।

ननु तादृशसिद्धिदशायां पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमिनुयामित्याकारक-सिषाधयिषासत्वेऽसति पक्षावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शे, सामानाधिकरण्य मात्रावगाहि-परामर्शात्तादृशानुमितेरापत्तिः, तथाविधसिषाधयिषासत्त्वेन पक्षताया अक्षतत्वादित्यत आह इत्थञ्चेति। इत्थञ्च तुल्ययुक्त्या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वतत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनुमित्योः सिद्धेः पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकत्वे च। लिङ्गभेदन्याय इति। यथा तत्तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धेः प्रतिबन्धकतायां तत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छैवोत्तेजिका, नत्वन्यलिङ्गकानुमितीच्छापि, तथा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनीमनुमितिं प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितीच्छैवोत्तेजिका, नत्वन्यविधानुमितीच्छेति स्वीकरणीयमिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। यदि पर्वते वह्निरित्याद्याकारकसाध्यनिश्चयानन्तर पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितिर्जायते, तदा साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यविशेष्यकसिद्धिरेव प्रतिबन्धकत्वेन सामान्यतः साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ तादृशसिद्धित्वेन नैकं प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्। अपि तु विशिष्यैव प्रतिबन्धकताद्वयं, अगत्या गौरवस्यादोषत्वादित्याशयवानाह साध्यविशेष्यकेति। द्वयोः समानविषयकत्वे विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्यमकिञ्चित्करमित्यभि-

एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरमपि साध्यविशेष्यकानुमितिर्जायते, तुल्यन्यायात् समानाकारायाः सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्य्यवसानात्। तादृशानुमिति

प्रायेणानिर्भरसूचनाय प्रामाणिकत्व इत्युक्तम्। पक्षविशेष्यिकैवेति। तथाच प्रकारताविशेष्यते निवेश्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पनीय इति भावः। तत्र तादृशानुमित्यभावस्य प्रामाणिकत्वे तु, उभयविध-ज्ञानसाधारण-पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहि-निश्चयत्वस्यानतिप्रसक्तस्य सुवचत्वे, उभयविधसिद्धोरनुगतरूपेणैव प्रतिबन्धकता, प्रतिबध्यतावच्छेदकन्तु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितित्वादिकमेव मतान्तरम्। पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिर्जायतां साध्यविशेष्यकपक्षप्रकारकानुमितिर्जायतामित्याकारिकयोरिच्छयोः पृथक् पृथगुत्तेजकत्वानुरोधात्।

एवञ्च, साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमित्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वे च। तुल्यन्यायादिति। पर्य्यवसानादित्यन्तस्य हेतुः। समानाकारायाः सिद्धेरिति, अन्यूनाकारसिद्धेरित्यर्थः। पर्व्वतः सुन्दरवह्निमानित्यादिसिद्धिदशायामपि न्यूनविषयिण्याः पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेरनुत्पादात्। अधिकविषयकसिद्धेरविरोधित्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेः सामानाधिकरण्येनानुमितौ प्रतिबन्धकतानिरूपणस्यासङ्गतेः। एवं जातिमत्त्वादौ गोत्वत्वेन गोवृत्तित्वानुमानं सिद्धसाधनान्न सम्भवतीति अविशिष्टहेतुना विशिष्टसाध्यसाधन एव सिद्धसाधनानवकाशो न तु विशिष्टेनाविशिष्ट-

प्रति सिद्धिमात्रं विरोधि साध्यप्रसिद्धिरेव वा । अत एव प्रसिद्धसाध्यकस्थले पक्षविशेष्यिकैवानुमितिरनुभूयते इति ।

साधनेऽपीति ज्ञात्वा व्यक्त्यनुमानपक्षमाक्षिप्य मिश्रा पर्यापत्त्या वा तत्सिद्धिरिति मूलमवतारयामासुः । ननु साध्यविशेष्यकानुमितिस्तावन्न सर्वानुभवसिद्धा पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारिकाया एवानुमितेरनुभवात् किन्त्वप्रसिद्धसाध्यकस्थले विशेषणज्ञानादिविरहेण साध्यविशेषणकानुमितेरनुपपत्त्या साध्यविशेष्यकानुमिति रूपियते एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्धिदशायामपि तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तदनभ्युपगमेऽपि क्षतिविरहात् । तां प्रति साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानत्वेनोभयविधसिद्धिसाधारणेनापि प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य मतान्तरमाह तादृशानुमितिमिति । साध्यविशेष्यकानुमितिमित्यर्थः, सिद्धिमात्रं, पक्षविशेष्यिका साध्यविशेष्यिका च सिद्धिरित्यर्थः । नन्वुच्छृङ्खलसाध्यज्ञानदशायामपि साध्यविशेष्यिकानुमितिरप्रामाणिकी, तत्र साध्यविशेषणकानुमितेरेव सम्भवादिति, तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतायां पक्षादिविषयतायाः सिषाधयिषाविरहस्य निश्चयत्वस्य च निवेशनं गौरवायेत्यभिसन्धायाह साध्यप्रसिद्धिरिति । साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमित्यर्थः । तेनेतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शोद्भेदत्वादिना साध्यज्ञानसत्त्वेऽपि पृथिव्यामितरभेद इत्याद्याकारकानुमितेर्नानुपपत्तिः । न च तत्र पृथिवी

इतरभिन्ना इत्येतादृशानुमितेः सम्भवः, विशेषणतावच्छेदकीभूते-
तरभेदत्वादिप्रकारकज्ञानविरहात् । अथेतरभेदत्वादिप्रकारक
ज्ञानस्य यदीतरभेदत्वाद्यवच्छिन्नमुख्यविशेष्यकज्ञानत्वं प्रतिबध्य-
तावच्छेदकं, तदा तथाविधज्ञानदशायां इतरभेदादिपक्षकप्रमेय-
त्वाद्यनुमितेरनुपपत्तिः । तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकत्वस्याधिकस्य
निवेशेऽपि इतरभेदः प्रमेयः पृथिवी इतरभिन्नेत्यादिसमूहा-
लम्बनानुमितेर्गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्याद्यनुमितेश्चानुपपत्तिः।
अत्र केचित् पृथिवी इतरभिन्नेत्यादिसाध्यविशेषणकानुमितौ तथा-
विधप्रत्यक्षादिसाधारणी विशेष्यतावच्छेदकताभिन्ना प्रकारतैव
विधेयता साध्यविशेष्यकानुमितौ च ततोऽन्या तथा च प्रकारता-
भिन्नविधेयतैव साध्यप्रसिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदिकेति नानुपपत्ति-
रित्याहुः ।

तत्र प्रकारताविशेषस्य विधेयतात्वोपगमे जलभेदे तेजोभेदः
इत्याद्याकारक तेजोभेदादिसाध्यविशेष्यकानुमितेर्जलभेदादिविधेय-
कत्वापातात् । नचाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताव्यावृत्तं तदिति
वाच्यम् । तथा सत्याधेयतासम्बन्धेन जलभेदादिसाध्यकतादृशानु-
मितेरपि तद्विधेयकत्वानुपपत्तेः । यदि च यत्राधेयत्वं साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धस्तत्र विधेयत्वमतिरिक्तमित्युच्यते, तदा तत्सम्बन्धेन
जलभेदसाध्यकानुमितौ प्रकारताभिन्नविधेयताप्रसिद्ध्या साध्य-
प्रसिद्ध्यभावव्यभिचारो दुर्वारः ।

वस्तुतस्तु तद्धर्मावच्छिन्नाप्रकारकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्न-
विधेयकानुमितित्वमेव तद्धर्मप्रकारकज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं,

साध्यप्रसिद्धिस्थले च साध्यप्रकारिका एवानुमितिर्जायते न तु तदप्रकारिकेति न तत्र व्यभिचारः। अतएव, साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वादेव। प्रसिद्धसाध्यकस्थले, अभावरूपसाध्यप्रसिद्धिस्थले, न तु भावसाध्यकस्थले इत्यर्थः। तत्र परामर्शस्य नियमतः साध्यघटितव्याप्तिविषयकतया साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रसिद्ध्या साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् उपष्टम्भकत्वासङ्गतेः, स्वनिरूपितप्रकारतानवच्छेदकत्वविशिष्टविधेयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्याश्रयत्वसम्बन्धेनानुमितिं प्रति, विषयतावच्छेदकतारूपविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या ज्ञानस्य सर्व्वसाधारण्येन प्रतिबन्धकताया आपाततः उक्तिसम्भवेऽपि; साध्याघटितव्यतिरेकव्याप्तिविषयकपरामर्शघटितसामग्र्या एव साध्यविशेष्यकानुमित्युत्पादप्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वाद्भावसाध्यकस्थले साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रसक्त्या, अनुमितेः साध्यविशेष्यकत्वे तादृशप्रतिबन्धकताया अप्रयोजकत्वात्, उपष्टम्भासङ्गतितादवस्थ्यात्।

यत्तु यत्र महानसीयवह्निमात्रविषयकः परामर्शः तत्र पक्षधर्म्मताबलात्, पर्व्वते पर्व्वतीयवह्निर्भासमानः विशेषणज्ञानविरहेण विशेष्यतयैव भासत इति भावसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमितिसम्भव इति तत्तुच्छं; सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमते महानसीयवह्निविषयकपरामर्शे पर्व्वतीयवह्न्याभानप्रयोजकस्य दुर्लभत्वात्। न च अरण्यात्मकपरामर्शे कदाचिदुद्बोधकविरहात्तदभानसम्भव इति वाच्यं, उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वात्विशिष्टविशेषणबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुताया निर्युक्तिकत्वात्, विशेषणताव-

च्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वात्, पर्व्वतीयवह्निविषयकपरामर्शादपि वह्नित्वेन तद्वह्निविशेषणकानुमितिसम्भवाच्च ।

इदमत्रावधेयं, साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायामपि साध्यविशेष्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छाया उत्तेजकत्वमावश्यकम् । अन्यथा पक्षविशेष्यकसिद्धिदशायां तादृशेच्छासत्त्वे साध्यविशेष्यकानुमित्यपलापापत्तेः । सिद्धसमवहितसाध्यप्रसिद्धिदशायां साध्यविशेषणकानुमितेः सम्भवेन, तत एव उद्देश्यसंशयनिरासादिसम्भवे साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमोऽपि न क्षतिकर इत्यभिप्रेत्यैव साध्यप्रसिद्धेस्तद्विरोधित्वमुररीकृतं ग्रन्थकृता । प्रकृते च साध्यविशेषणकानुमित्युत्पादासम्भवेन तादृशानुमित्यपलापानौचित्यात् । तथाच यत्र सिद्धसमवहिता साध्यप्रसिद्धिरव्यवहितानुमित्सा तत्र व्यतिरेकिपरामर्शात्, साध्यविशेष्यिका तद्विशेषणिका चानुमितिरापद्येत । अन्वयिकविधादेव परामर्शादेकदा द्विविधानुमितिरानुभविकी तस्माद्व्यतिरेकिपरामर्शात्, साध्यप्रसिद्धिदशायामपि साध्यविशेष्यिकाया एवानुमितेः स्वीकारः समुचितः । सिद्धिप्रतिबन्धकतापेक्षया साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकलाघवमप्यकिञ्चित्करमेव, व्यतिरेकिपरामर्शात् क्वचित्साध्यविशेषणकानुमितिस्वीकारे तादृशानुमितिं प्रति व्यतिरेकिलिङ्गकत्वावच्छि लिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्सां पृथगुत्तेजकीकृत्य सिद्धेः प्रतिबन्धकताद्वयेनैव गौरवात् ।

परे तु अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेषणिकैवानुमिति र्जायते इतरभेदत्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहेऽ

विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैव पृथिवीतरभिन्नेत्याद्यनुमितिसम्भवात् । न च लाघवानवकाशः तादृशानुमितिं प्रत्येव साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतया अवश्यकल्पनीयत्वादिति वाच्यम् । तथाविधानुमितौ यादृशी विषयता तस्याः साध्यप्रसिद्धिकालीन-विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमिति साधारण्योपगमात्, साध्यविशेष्यकानुमित्यनुपगमेन साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकताया एव कल्पनात् । न च सिद्धिकाले तथाविधानुमितेर्व्वारणाय तत्र सिद्धेः प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्यमावश्यकमिति वाच्यम् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिस्थलीयसिद्धिप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः । इतरभेदत्वादिना इतरभेदादिविधेयकानुमितित्वस्य तत्स्थलीयप्रतिबध्यतावच्छेदकस्योभयसाधारणत्वादिति ।

यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनी सिद्धिरेव विरोधिनी न तु केवलं विशेष्ये विशेषणम्, तत्र च विशेषणान्तरमिति रीत्या जायमानापि सा तथा । तस्याः संसर्गांशे विशिष्टनिरूपितत्वानवगाहितया न्यूनविषयकत्वात् । एवञ्च केवलं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनानुमितेरुपगमे, तादृशसिद्धिदशायां तस्या वारणाय तत्र तादृशसिद्धेर्व्विरोधित्वकल्पनाधिक्यमावश्यकमेवेति किमपराद्धं साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारेण । विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहिसाध्यविशेषणकानुमितेरनभ्युपगमेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावसाम्यादिति तदपि तुच्छम् । विशिष्टवैशिष्ट्यभानमात्रविरोधिबाधादिकाले केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनानुमितेः सर्व्वसम्मततया, तत्र तादृशसिद्धेः प्रतिबन्धकताया आव-

ग्राहकत्वेन साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकर्त्तुरधिकप्रतिबन्धकताकल्पनस्य दुर्वारत्वादिति। यदि च विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणवैशिष्ट्यानवगाहिन्यपि विशिष्टविशेषणज्ञानमपेक्षितं, तदा तुल्ययुक्त्या विशिष्टविशेष्यकज्ञानेऽपि विशिष्टविशेष्यज्ञानहेतुतया साध्यतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकानुमितिरप्रसिद्धसाध्यकस्थले न सम्भवति। न च विशेष्यज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुतया तद्विशेषस्यापि न तद्विशेषहेतुतेति वाच्यम्। सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञाने विशेष्यज्ञानस्य व्यभिचारेण सामान्यहेतुत्वासम्भवेऽपि तुल्यरूपोभयविशेषणावगाहिज्ञानस्यापरमेकविशिष्टापरविशेषणकत्ववारणाय विशेषहेतुताया आवश्यकत्वात्, अन्यथा विशेषणज्ञानस्यापि विशेषहेतुताया उच्छेदात्। अतएव विशिष्टवाक्यार्थविशेष्यकशाब्दबोधे अवान्तरवाक्यार्थज्ञानापेक्षा। न च साध्यविशेष्यकानुमितौ तुल्यरूपयोरेव पक्षविधेयतावच्छेदकयोः साध्यांशे प्रकारता तत्रैकविशिष्टांशेऽपरस्येति न विशिष्टसाध्यज्ञानापेक्षेति वाच्यम्। निर्विशेष्यतावच्छेदकानुमितेरननुभवविरुद्धत्वात्, प्रत्यक्षस्य च निर्धर्मितावच्छेदकत्वाभ्युपगमात् प्रायमिकाभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यधिकरणयोरभावविशेषणतया भानोपपत्तिः। तथाच साध्यविशेष्यकानुमितिर्निर्युक्तिकैवेति वदन्ति।

अथ जलव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शाद्धेतुरूपविशेषणज्ञानं विना स्वरूपतस्तत्प्रकारिका पृथिव्यां जलभेद इत्याद्याकारिका अनुमितिरेव कथमुत्पद्यत इति चेत्। कथञ्चित्तत्र जलीयत्वादिमात्रपुरस्कारेणैवाभावानुमित्युपगमादित्यलं पल्लवितेन।

अत्र च व्याप्तिस्मरणादिना पूर्व्वानुमित्यानाशे परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वे ऽनुमित्यान्तरोत्पत्त्यैव अनुमितिस्तथैव कारणीभूतस्य विशिष्टाभावस्य सम्पत्तिरित्युपाध्यायाः ।

ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वेऽपि सन्देहस्तत्परामर्शपूर्व्वमित्यादिग्रन्थेन सिषाधयिषापक्षतापक्षोक्तस्य व्यभिचारस्य सिद्धिकालीनानुमितिस्थले तादवस्थ्यम् । सिषाधयिषानाशे विशिष्टप्रतिबन्धकस्यानुमित्यव्यवहितप्राक्कालेऽसत्त्वादित्याक्षेपे यत्प्रतिसमाधानमाहात्र चेति । व्याप्तिस्मरणादीत्यादिनाऽनुमित्याद्वितीयक्षणे यत्र पक्षधर्म्मताज्ञानं तत्स्थलीयतादृशज्ञानपरिग्रहः । पूर्व्वेति । व्याप्तिस्मरणादिपूर्व्वकालीनेत्यर्थः । परामर्शदशायामसत्यां सिद्धौ विशेष्याभावादेव विशिष्टाभावनिर्व्वाहेण नानुमित्यनुपपत्तिरतः, परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वे इति । अनुमित्यान्तरेति । परामर्शद्वितीयक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणेत्यादिः, तदुत्पत्तिप्रकारश्चाधस्ताद्दर्शितः । एवञ्च सिषाधयिषापक्षतापक्षः, सिषाधयिषाविरहेपीत्यादिदोषादेव हेय इति भावः ।

ननु सर्व्वत्र पुनरनुमित्योत्पत्तौ मानाभाव इत्यत आह तथैवेति । अनुमित्यान्तरोत्पत्त्यैवेत्यर्थः । कारणीभूतस्येति । तथाच तादृशविशिष्टाभावात्मककारणं विनानुपपत्तिरेव सिद्धिस्थलीयविशिष्टाभावनिर्व्वाहकानुमित्यान्तरोत्पत्तौ मानमिति भावः ।

अन्ये तु द्विक्षणान्तरितायामपि अनुमित्सायामनुमितिदर्शनात्, अनुमित्सा योग्यता वाच्या । सा च न स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्ध्यनुत्पादः । अनुमित्सान-

---

एतन्मते एव दीधितिकृतोऽपि निर्भरः मिश्रादिमतस्य गौरवकवलितत्वादिति ध्येयम् ।

मिश्रमतमाह अन्ये त्विति । द्विक्षणान्तरितायामपीति । द्विक्षणव्यवहितायां क्षणत्रयव्यवहितायाञ्चेत्यर्थः । अनुमित्सायां अनुमित्युत्पत्तौ । तेन एकक्षणान्तरितायामप्यनुमित्सायां यत्रानुमितिस्तत्राप्यनुपपत्तिसत्त्वेन तदनभिधाने न्यूनता । एवं प्रथमक्षणे सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणमारभ्य-क्षणचतुष्टयात्मककालस्यैव विवक्षणीयतया त्रिक्षणान्तरानुमित्सास्थलेऽनुमित्यनिर्व्वाहेऽपीति दूरतरस्यानवकाशः । एवञ्चानुमितिदर्शनादित्यस्यानुमित्सोत्पत्तेश्चतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे वा अनुमितिदर्शनादित्यर्थः । वाच्या सिषाधयिषापदेन विवक्षणीया । सा च, योग्यता च । स्वोत्पत्त्यनन्तरमिति, स्वप्रागभावोत्तरमित्यर्थः । स्वस्योत्पत्तिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्या स्वोत्पत्तिपदस्य प्रागभावपरत्वात्, अन्यथा सिषाधयिषोत्पत्तिकाले योग्यतानुपपत्त्या तद्द्वितीयक्षणे अनुमितेरनिर्व्वाहात् । सिद्ध्यनुत्पादः, सिद्धिप्रागभावः, तथाच स्वप्रागभावध्वंसविशिष्ट स्वविषयसिद्धिप्रागभाव एवानुमित्सायोग्यतेति पर्य्यवसितम् । अनुमित्सापूर्व्वं तद्विषयीभूतसिद्ध्यनन्तरञ्चानुमितिवारणायदन्तद्वयोपादानम् । न चानागतानां यावदनुमितीनामेवानुमित्साविषयत्वसम्भवात्

न्तरमन्तरानुमित्यनुत्पादे दिवसादिविलम्बेनेन्द्रियादिना निर्णीतेऽपि साध्ये, लिङ्गपरामर्शादनुमितिप्रसङ्गात्। किन्तु अनुमित्यानन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण यावता

स्वविषयीभूतैकानुमितावुत्पन्नायामपि भाविव्यक्त्यन्तरप्रागभावमादाय योग्यताप्रसङ्ग इति वाच्यम्। स्वविषयसिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावस्य विवक्षितत्वात्। अतएव स्वविषयेत्युक्तं, यत्किञ्चित्सिद्धिप्रध्वंसवति काले सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावासम्भवेन सिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावस्य कदाप्यसत्त्वात्। सामान्यधर्मस्य प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारे पुनः स्वविषयसिद्धसमानकालीनत्वमेव प्रागभावे विशेषणं देयम्। वह्न्यनुमितिर्घटानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छानन्तरं घटानुमित्यादिरूपविषयसिद्धावपि वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्त्या सिद्धेति, प्रकृतसाध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहीति नियमार्थकम्। अनुमित्योत्तरं दिवसादिविलम्बेनाप्यनुमितिप्रसङ्गादित्यन्वयः। अन्तरानुमित्युत्पादे स्वविषयसिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावासत्त्वेन योग्यताक्षते नापत्तिसम्भव इत्यतोऽन्तरानुमित्यनुत्पाद इति। द्विचिक्षणादिविलम्बेनानुमितेरिष्टत्वात्, दिवसादिविलम्बेनेति। सिद्ध्यसत्त्वे अनुमितेरिष्टत्वादिन्द्रियादिना निर्णीत इति। लिङ्गेन निर्णीते साध्येऽन्तरानुमित्यनुत्पाद एव न सम्भवतीत्यत इन्द्रियादिनेति। आदिनाशब्दादिपरिग्रहः। अनुमित्येति। अनुमित्याधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणे क्रमेण पक्षविषयकलिङ्गज्ञानव्याप्तिस्मरणयोरुत्पत्तौ तद्व्यामुक्तगतोयावता कालेन परामर्शो

मित्यनुत्पादोऽनुभवसिद्धस्तदा, सिद्धापि तावानेव समय उपलक्षणीयः। विशिष्यक्षणनियमस्त्ववहितैः करणीय इति वदन्ति।

अनुमित्योत्तरमनुमित्यन्तरोत्पत्त्या दिवसादिविलम्बेनापि सिद्धानन्तरमनुमित्युत्पत्त्या तावत्कालस्य चानुत्तेजकत्वादनुमित्यनापत्तेरपीति। प्रागनुमित्यायामसत्यामपीत्यर्थः। असत्यां सिद्धौ अनुमित्योत्तरं दिवसादिविलम्बेनाप्यनुमित्युदयात्, सिद्धौ सत्यामिति। प्रागित्यादिः। यावत्क्षणमध्ये, यावत्क्षणान्तरपर्यन्ते, तावानेव कालः। तावत्क्षणाधिकक्षणावस्थायीत्यूनकालः। अनुमित्सया, अनुमित्सार्थकसिषाधयिषापदेन। उपलक्षितः, विवक्षितः। अनुमित्सायोग्यतया उत्तेजकत्ववत् तुल्ययुक्त्या सिद्धियोग्यतया अपि प्रतिबन्धकत्वमुचितमित्याशयेनाह यदि चेति। सिद्धानन्तरमिवेति शेषः। तेन नाम्न चेयर्थं द्विक्षणमध्ये इति द्विक्षणमध्ये त्रिक्षणमध्ये चेत्यर्थः। सिद्धेश्चतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे चेति फलितम्। सिद्धापि, सिद्धिपदेन तावान् तथाप्यानन्तरमपि द्विक्षणस्थायी त्रिक्षणस्थायी वा उपलक्षणीयः विवक्षणीयः।

ननु सिद्ध्युत्तरं कियत्क्षणमध्ये अनुमितिर्न जायते कियत् क्षणानन्तरं वा जायत इत्यस्य विशिष्यनिर्णेतुमशक्यतया कालस्य प्रतिबन्धकत्वावच्छेदकत्वमसम्भवि। एवमुत्तेजककालस्यापि विशिष्य निर्णेतुमशक्यतया तदुत्तेजकत्वमपि तथैवात आह विशिष्येति अवहितैः सावधानैः नियमो निर्णयः। तथाच येषां विधे

अत्र च यत्र साध्यनिर्णयेच्छानन्तरं पूर्व्वोक्तन्यायेन

तावत्कालनिर्णयो भवति, तेषामेव तत्र विशिष्य प्रतिबन्धकत्वावगमो भविष्यति, अन्येषां तु सामान्यत एवेति भावः।

केचित्तु ननु कालविशेषाणां सिद्धिसिषाधयिषाधिकरणकालत्वेन चेत्प्रतिबन्धकोत्तेजकभावः। तदा अधिकाधिककालस्यापि तथात्वप्रसङ्गः, अनतिप्रसक्तानुगतधर्म्मान्तरञ्च दुर्व्वचमेवेत्यत आह विशिष्येति। अनतिप्रसक्तानुगतविशेषणविशेषं निवेश्येत्यर्थः। क्षणनियमः। कतिपयक्षणानामेव तथात्वं, नत्वधिकाधिकक्षणानामितिनियमनिर्व्वाहः। प्रवृत्तैः, निरुक्तिकुशलैः। सिद्धाद्युत्पत्तिक्षणमारभ्य क्षणचतुष्टयादिः स्वप्रागभावानधिकरणत्वस्वनाशाधिकरणसमयनाशाधिकरणसमयनाशानधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन सिद्धादिमत्त्वमेवानुगमकमनतिप्रसक्तञ्चेति भावः। इति व्याचक्षते। वदन्तीत्यस्वरससूचनाय। स च उक्तपरम्परायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात्। तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकत्वाभ्युपगमे च उक्तदोषापातादिति।

इच्छायाविषयसिद्धौ सत्यां चरितार्थतया नोत्तरकालमनुमितिर्जन्यत इति तद्वारणाय स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेनेच्छा विशेषणीया। तत्र, तद्विषयसिद्धिदशायाम्।

परामर्शानुमित्सासमवधानसम्भव एव तद्विशेषणमर्थवद्भवति, तच्च आपाततो न घटते इच्छापरामर्शयोर्युगपदुत्पादासम्भवेनानुमितिकाले एकतरविनाशावश्यकत्वादित्यतस्तद्घटयति अत्र

योग्यताविवक्षणे तु सुतरामेवेति। तदिच्छाविषय-सिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणम् ।

यानुमिति-निष्ठेष्टसाधनता-विषयकत्वानुसरणम् । साध्यानुमिते-स्तदनन्तरं पुनस्तदनुमित्यापत्तेश्च सम्पादनाय, साध्यानुमित्सायाः साध्यव्याप्यस्यापि निश्चिततया तदनुमितेः सम्पादनाय च, साध्यव्याप्यानुमित्सायास्तत्स्तयोरित्यादिनानुसरणम् । अनुमित्सा-द्वितीयक्षणे साध्यस्याननुमितौ तदनन्तर तदनुमितिरिष्टैवेति । साध्यव्याप्यस्याननुमितौ च परामर्शाभावात्तदापत्तिसम्भव इत्यत-स्तदनन्तरमुभयानुमित्यनुसरणम् ।

अनुमित्सोत्पत्ति-क्षणावधिक-क्षणचतुष्टयादिरूप-योग्यताया उत्तेजकत्वमते, यत्र पर्व्वते वह्निमनुमिनुयामितीच्छा ततो वह्नि-व्याप्यवान् पर्व्वत इति परामर्शस्तदनन्तरञ्च पर्व्वतो वह्निमानि-त्यनुमितिस्तत्रापि तादृशानुमित्यापत्तिः सम्भवतीत्याह योग्य-तेति। तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तदिच्छाया विशेषणं देय-मिति शेषः। प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धि-समवहितानुमितित्व-प्रत्य-क्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाबलादेवानुमित्युत्पत्त्या तदिच्छाविष-येति सिद्धिविशेषणं, विशेष्यतयाऽभिमता या इच्छा तद्विषयेत्यर्थः। अथ तादृशेच्छाया उत्तेजकीभूतसकलेच्छासाधारणेनानुमिति-गोचरेच्छात्वेन निवेशे, प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धेरपि निर्णयत्वादिप्रका-रकानुमित्साविषयतया विषयान्तरस्याव्यावर्त्तकतापत्तिः। तत्त-द्व्यक्तित्वेन निवेशे च उत्तेजकीभूतेच्छाव्यक्तिसमसंख्याभावाना

पक्षसाध्यभेदेन च पक्षताया भेदात्, पृथक् पृथगेव कार्य्यकारणभावः। तथाच यत्र सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनु-

---

सिद्धौ विशेषणतया गौरवम्। तथाच्छिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहिततत्तदिच्छात्वेनोत्तेजकतामपेक्ष्य लाघवात् तत्तत्पक्षत्वावच्छिन्नेच्छात्वेन तथात्वकल्पनाप्रसङ्ग इति चेन्न। प्रागुक्तयुक्त्या इच्छाविषयतावच्छेदकतायाः प्रकृतसाध्यविशिष्टप्रकृतपक्षविषयकानुमितित्वादिपर्य्याप्तिनिवेशनस्यावश्यकतया इच्छाविषयतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणरूपभेदेनेच्छायाः पृथक् पृथगुत्तेजकताया आवश्यकत्वात्। तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नानुपहितत्वं तत्तद्धर्म्मप्रकारकेच्छायां निवेशनीयमित्यत्रैव तात्पर्य्यात्। अतएव चानुमितिद्वयं जायतामित्येतादृशेच्छाबलात् क्रमिकानुमितिद्वयमुत्पद्यते, एकानुमित्युपधानदशायामपि द्वित्वावच्छिन्नानुपहितत्वस्याक्षतत्वात्। अथवा स्वविषयकत्व-स्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रकृतपक्षधर्म्मिकप्रकृतसाध्यनिश्चयविशिष्टान्यत्वमेवानुपहितत्वान्तार्थः। भेदस्य व्याप्यवृत्तितया अनुमितिदशायामिच्छायाः सिद्धिविशिष्टत्वेऽपि, तत्पूर्व्वं विशिष्टान्यत्वमव्याहतं प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितिविषयकसमूहालम्बनेच्छायां यत्रान्यपक्षकानुमितेरन्यसाध्यकानुमितेर्व्वा विषयता, तत्र तद्बलादन्यानुमित्यनन्तरं प्रकृतानुमितिनिर्व्वाहाय, प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यावगाहित्वं निश्चयविशेषणम्। एतद्विशेषणमनन्तर्भाव्य द्वित्वादिप्रकारकेच्छायाः पृथगुत्तेजकत्वाङ्गीकाराच्च तादृशेच्छाबलादनुमित्यनन्तरमनुमित्यनुपपत्तिः। द्वित्वप-

मितिर्न जाता, तत्र सिद्ध्यभावमात्रं कारणं, न तु तत्र इच्छानिवेशोऽपि, गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च । तेन यत्पक्षयत्साध्यकानुमितौ कस्यापि इच्छा न जाता,

---

कारकेच्छावत्त्वस्य नानुमितिद्वयानन्तरमनुमित्यन्तरं तावत्पर्यन्तमिच्छाया एवानवस्थानात् । योग्यताया उत्तेजकतामते च, द्वित्वादिप्रकारकेच्छायोग्यताया द्वित्वाद्यवच्छिन्नानुपहितत्वेन एव पृथगुत्तेजकता वाच्या इति कृतं विस्तरेण ।

नन्विच्छाया इच्छाघटितनिरुक्तयोग्यताया वा अभावेन विशिष्टायाः सिद्धेरभावस्य पक्षतात्वे, यत्साध्यकयत्पक्षकस्थले कदाचिदपि कस्यचिदिच्छा न जाता, तत्र पक्षत्वाप्रसिद्धिरित्याशङ्कायां विश्वविषयिणीं भगवदिच्छामादाय, केषाञ्चित् समाधानमाक्षेप्तुं, तादृशस्थले इच्छाविरहाविशेषितः सिद्ध्यभाव एव पक्षतेति समाधत्ते पक्षसाध्येति । पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकादिभेदेनेत्यर्थः । पक्षताभेदादिति । सिद्धिपदार्थस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकादिघटितत्वादिति भावः । यत्रेति, यादृशपक्षक यादृशसाध्यकस्थले इत्यर्थः । सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनुमितिर्न जातेति, सिद्धिकाले परामर्शादिसत्त्वेऽनुमित्सायाः असमवधानादिति भावः । सिद्ध्यभावमात्रमिति । इच्छाभावाविशेषिताया एव सिद्धेरभाव इत्यर्थः । सिद्धिकालीनानुमित्यनुरोधेनैव विशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वोपगमादितिभावः । तेनेति, यत्रानुमित्सोत्पत्तिरप्रसिद्धा प्रसिद्धापि वा नानुमित्युत्पादोपयोगिनी, तत्र विशिष्टाभावस्य पक्षतात्व-

तत्र उक्तिसाधारण्यमात्रसम्पादनाय, ईश्वरेच्छानिं नायासौ नोपादेयः ।

यत्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टलक्षणाव्यवहि

स्वीकारप्रयोजनविरहेऽपीत्यर्थः । उक्ति साधारण्येति । सर्व पक्षतायाः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावपदार्थत्वसम्पाद नेत्यर्थः । नोपादेय इति । शब्दैकस्यानुपादेयतया कारणता वच्छेदकगौरवसहिष्णुताया अन्याय्यत्वादिति भावः ।

परामर्शपूर्वकालीनस्यानुमित्सायाः अनुमित्स्यान्तरमवस्थायित योग्यतायाः उत्तेजकत्वमनादृत्यानुमितिमुपपादयतः सार्वभौम मतमाह यत्त्विति । सिषाधयिषानाशे सति याहृगसिद्धानन्त मनुमितिस्तस्याः सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-लक्षणाव्यवहितो त्तर-क्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया सिद्धत्वनिवेशात्तदप्रतिबन्ध कत्वोपपत्तिः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं लक्षणस्य स्वाधि करणदेशावच्छेदेन बोध्यम् । तेन सिषाधयिषावतोऽपि काला सिषाधयिषानधिकरणदेशावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्ट तया, यत्र क्रमेण सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र सिषा धयिषा-विरहविशिष्टत्वविशेषणेनोपपाद्यस्यानुमित्युत्पत्तिलक्षणाव्यव धानस्यैवानुपपत्तितादवस्थ्य निरस्तम् । स्वपदेनापि भेदप्रतियोगिर्न निर्दिश्योपादेया । प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्याभावविशेषणता माहत्य सिषाधयिषाधिकरणक्षणवारण पुनरनुपादेयम् । प्रति

त्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः, सिषाधयिषाविरहविशिष्टायास्तस्या अभावः पक्षता ।

योगिपदेन सिषाधयिषाविरहप्रतियोगिन एव विवक्षणीयतया सिषाधयिषायाः सिषाधयिषात्वेन निवेशनमुपेक्ष्य सिषाधयिषाविरहप्रतियोगित्वेन निवेशस्य शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् । सिषाधयिषानधिकरणत्वनिवेशनेच, सिषाधयिषाविरहांशवैयर्थ्याद्वक्ष्यमाणक्षणत्वनिवेशनव्याहत्यसङ्गतेः । सर्वेषामेव क्षणानां सिषाधयिषा विरहविशिष्ट-पूर्वपूर्वक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतया तादृशध्वंसानधिकरणत्वरूपाव्यवहितत्वाश्रयक्षणाप्रसिद्धिरतः, सिषाधयिषाविरहविशिष्टक्षणे स्वाधिकरणत्वनिवेशः । स्वपदं, भेदप्रतियोगितत्तत्सिद्धिव्यक्तिपरम् । सिद्धिसामान्यपरत्वे पूर्वसिद्ध्यधिकरणकालध्वंसानधिकरणकालतया पूर्ववदप्रसिद्ध्यापत्तेः । इच्छाविरहविशिष्ट स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे, ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमते यत्राऽनुमित्साक्षतीयक्षणे घटेच्छासिद्ध्यात्मकपरामर्शौ, तदुत्तरक्षणानुमितिस्तत्र तादृशसिद्धेरिच्छाविरहविशिष्ट-स्वाधिकरण-क्षणाप्रसिद्ध्या ; इच्छाविरहविशिष्टस्वाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नैव सासिद्धिः । अनुमित्साविरहविशिष्टतदभावस्य परामर्शक्षणेऽसत्त्वात्तदुत्तरमनुमित्यनुपपत्तिरतः, सिषाधयिषापर्यन्तानुसरणम् । अथवा ज्ञानेच्छायायौगपद्यानभ्युपगमे, इच्छासामान्यनिवेशे यत्र घटेच्छानन्तरक्षणे सिद्धात्मकपरामर्शस्तदनन्तरक्षणे सिद्धावप्रामाण्य-

अथ तदनन्तरमनुमितिः सिद्धेरप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताया एवा-
नुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तत्र तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य सिषा-
धयिषाविरहविशिष्टसिद्धिद्वितीयक्षणाव्यवहितोत्तरतया सिद्धेः स्व-
पदेनोपादानसम्भवेनाविरोधितयाऽप्रामाण्यग्रहकालेऽनुमितिवार-
णाय सिषाधयिषापदम्। तथा सति अनुमित्युत्पादक्षणस्य सिषा-
धयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्युत्पादक्षणाव्यवहितत्वाभावापत्तिः। ज्ञाने-
च्छयोर्यौगपद्यानुपगमे, यत्रानुमित्यादिद्वितीयक्षणे सिद्धात्मकपरा-
मर्शस्तदनन्तरं घटेच्छा, तत्र तादृशसिद्ध्यधिकरणस्य कस्यापि
क्षणस्येच्छाविरहविशिष्टत्वाभावात्; स्वपदेनोपादानसम्भवतया
सिषाधयिषा-विरहविशिष्ट-तदभावीनानुमित्यव्यवहित-पूर्वक्षणे
इति तत्रानुमितिनिर्वाहाय इच्छासामान्योपेक्षणम् इति तु न
साधीयः। घटेच्छोत्पत्तिक्षणेऽपि दर्शिता तत्पूर्वमनुमितिसामग्री-
सत्त्वे तदानीमनुमित्यनुत्पादप्रयोजकस्य दुर्घटत्वात्। न चानुमित्या-
पूर्वकालोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मकबाधादिवशात्तदानीमनुमित्यनुत्पा-
दसम्भवः। अपेक्षाबुद्ध्यनन्तरमपि विशेषगुणानुत्पन्नत्वेन तस्याः
क्षणत्रयावस्थानसम्भवात्।

अस्तु यत्रानुमित्यनन्तरं घटेच्छा तदनन्तरं सिद्धात्मकपरामर्श-
स्तदनन्तरञ्चानुमितिस्तत्रानुमित्युत्पादक्षणो नेच्छा-विरह-विशिष्ट-
सिद्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तर इति तादृशसिद्धेस्तदनुमित्यप्रति-
बन्धकत्वाय सिषाधयिषापर्यन्तानुसरणमिति। तदप्यसत्। इच्छा-
विरहविशिष्ट-स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वशरीरे, अव्यवधानप्रतियोगि-
क्षण एवेच्छाविरहविशिष्टत्वनिवेशस्य प्रयोजनवत्तया, तदुत्त-

त्वप्रतियोगिनि स्वक्षणे तद्विशिष्टत्वस्यानिवेशनीयतया, उक्तानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य, इच्छाविरहविशिष्टतत्सिद्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहिततया, तादृशसिद्ध्युत्पादक्षणोत्तरतया च, तादृशसिद्धेरिच्छाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकतया, अनुमित्यनिर्व्वाहविरहात्। प्रथमविशिष्टान्तव्याहृत्तिस्थले, सिषाधयिषापूर्व्वस्थायिनः कस्यचित् स्थूलकालस्य परामर्शोत्पत्तिकाले विनाशे, पूर्व्वकालावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणतादृशकालध्वंसाधिकरण-परामर्शोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य, सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणकालाव्यवहितोत्तरत्वानुपपत्तिरतः, कालपदमुपेक्ष्य क्षणपदोपादानम्। न च सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-स्वनिरूपिताधिकरणत्वनिवेशेऽपि उक्तस्थूलकालस्य विभिन्नक्षणावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहसिद्ध्युभयाधिकरणत्वेऽपि, सर्व्वदैव विशेष्याभावविशेषणाभावान्यतरप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्तया विशिष्टाधिकरणत्वासम्भवात् क्षणत्वनिवेशमन्तरेणैव व्याहृत्तिः सम्भवतीति वाच्यम्। सिषाधयिषापूर्व्वक्षणादेः, सिद्धिक्षणादेच प्रत्येकं विशिष्टाभावावच्छेदकत्वेऽपि, तदुभयानुगमकान्यतरत्वावच्छिन्नस्य एकक्षणावच्छिन्नत्वाविशेषितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः, सिद्धेरधिकरणतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात्। एकरूपावच्छिन्नस्यैव विरहद्वयावच्छेदकत्वविरहात्। न च सिद्ध्यनधिकरणक्षणस्य स्थूलकाले सिद्धिवृत्तौ नावच्छेदकतासम्भवः देशे वृत्तौ कालस्येव काले वृत्तावपरान्तरकालस्याप्यधिकरणीभूतस्यैवावच्छेदकत्वात्।

तथाच विशेष्यीभूतसिद्ध्यनवच्छेदकस्य विशिष्टसिद्ध्यनवच्छेदकतया
तत्साधारणरूपावच्छिन्नावच्छेदेन स्थूलकालस्य विशिष्टाधिकरणत्वं
न सम्भवतीति वाच्यम्। एवं सति विभिन्नावच्छेदेन उभयवर्त्ति-
काले उभयत्वविशिष्टवत्ताया अपि दुर्घटत्वापत्तेः। प्रत्येकाधिकर-
णक्षणस्य उभयत्वविशिष्टानधिकरणत्वेन उभयत्वविशिष्टावच्छेद-
कत्वासम्भवात्, प्रत्येकाधिकरणक्षणयोरनुगतरूपेणाप्यवच्छेदक-
त्वानुपपत्तेः। न हि एकरूपावच्छिन्नस्य तस्याधिकरण रूपा-
न्तरावच्छिन्नस्य तस्यानधिकरणस्याप्यवच्छेदकं भवितुमर्हति,
दण्डाद्यनधिकरणपुरुषाद्यधिकरणदिवसाद्यवच्छेदेन ग्रामादौ
दण्डविशिष्टपुरुषत्वाद्यवच्छिन्नस्यावृत्तित्वात्। यदि चागत्या
उभयत्वविशिष्टानधिकरणयोरपि प्रत्येकाधिकरणयोरनुगतरूपेण
उभयत्वविशिष्टावच्छेदकत्वमुपेयते। तदा उक्तस्थले सिषाधयिषा-
विरहक्षणसिद्धिक्षणोभयान्यतरावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहसिद्ध्यु-
भयाधिकरणतावतः स्थूलकालस्य, तदवच्छेदेन सिषाधयिषा-
विरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणत्वमनपायादेव, उभयाधिकरणत्वस्यैव
लाघवेन एकविशिष्टापराधिकरणतारूपत्वोपगमात्। अत्र
विभिन्नकालावच्छेदेन उभयाधिकरणे विशेष्यमात्रसत्त्व एव न
केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावः। अपि तु
एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावः,
अत एकक्षणावच्छिन्नैककालवृत्तित्वं सिषाधयिषाभावस्य सिद्धौ
वैशिष्ट्यमित्यग्रिमदीधितिकारोक्तिरपि सङ्गच्छते। एकक्षणाव-
च्छिन्नत्वनिवेशेनैव सिषाधयिषाकाले सिद्धिसत्त्वे सिषाधयिषा

भावविशिष्टसिद्ध्यभावनिर्व्वाहात्। नचैवं विशिष्टाभावस्यानतिरिक्ततामते, केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावस्य विशेषणाभावसत्त्वेऽप्यसत्त्वादसौ विशेष्याभावरूप एव वाच्यः। तथाच तादृशसम्बन्धेन रूपादिविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावः, पवनादौ मावर्त्तिष्ट, विशेष्याभावासत्त्वादिति वाच्यम्। तादृशद्रव्यत्वाभावस्यानतिरिक्तत्वमतेऽपि तस्य रूपादिमन्निष्ठद्रव्यत्वाद्यधिकरणत्वाभावरूपताया एवोपगमेन नीरूपद्रव्यादौ तत्सत्त्वनिर्व्वाहात्। एवञ्च उक्तस्थूलकाले केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावासत्त्वात्, विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहतमेव। एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशिष्टस्याधिकरणत्वनिवेशापेक्षया च सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणकाले क्षणत्वनिवेशनमेव सम्यगित्यपि प्रतिभाति।

यद्यपि सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वाधिकरणत्वनिवेशेऽपि, तादृशकाले कालान्तरीणसिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यस्य, तन्निष्ठसिद्ध्यधिकरणतानवच्छेदकत्वादेतादृशकालमादाय, उक्तदूषणस्यानवकाशस्तथापि सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्योपलक्षिते सिद्ध्यधिकरणत्वनिवेशाभिप्रायेण क्षणत्वोपादानम्। यद्यपि क्रियादिरूपतादृशस्थूलकालस्याप्यन्यक्षणावच्छिन्नस्य क्षणतया क्षणत्वनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यं। तथापि स्ववृत्तियावद्धर्मविशिष्टत्वरूपक्षणत्वावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वनिवेशनान्न दोषः। सिषाधयिषाविरहविशिष्टक्षणे स्वाधिकरणत्वमवश्यं सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छिन्नम्। स्थूलकाले स्वाधिकरणत्वस्य च न तद्-

अवच्छिन्नत्वनियम इति, सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वाधिकरणत्वलाभायैव क्षणपदोपादानं ; न तु क्षणत्वमपि निविष्टमिति तु तत्त्वम् ।

अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिः स्वाधिकरणावच्छेदेन बोध्या । अनुमितिपदं वा स्वसमानाधिकरणानुमितिपरम् । तेन महाप्रलयानभ्युपगमे, सकलसिद्धीनामुत्तरमेवासंख्यानामात्मनां कस्मिंश्चिदवश्यमनुमित्युत्पत्त्या, सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशक्षणानन्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्ना सिषाधयिषाद्वयोत्पत्तिमध्यमक्षणोत्पन्ना ईश्वरीया च सिद्धिरेव । सिषाधयिषाविरहविशिष्टतदधिकरणक्षणाप्रसिद्धा स्वपदेन तस्या एवोपादातुमशक्यत्वात्तस्याश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावात् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टनित्यसिद्धिभिन्नसिद्धेरप्रसिद्धेर्महाप्रलयस्य प्रामाणिकत्वे तु, यदुत्तरमनुमितिः क्वचिदपि नोत्पत्स्यते । तादृशचरमसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वे न लक्षणस्येत्यनुपपत्तेर्नावकाशः । अव्यवधानांशनिवेशात्, प्रतिबन्धकसिद्धिनाशोत्तरं तदधिकरणे अनुमित्युत्पत्तावपि न तस्याः प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः । स्वपूर्व्वसकलक्षणानामेव स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरण-क्षणध्वंसानधिकरणत्वरूप-स्वक्षणाव्यवहितत्वाक्रान्ततया अनादौ संसारे सर्व्वासामेव सिद्धीनां पूर्व्वं कदाचित् स्वाधिकरणे अनुमित्युत्पत्त्या सिषाधयिषयोरन्तरोत्पन्नसिद्धिरेव सिषाधयिषाविरह-विशिष्ट स्वक्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्ना । तस्याश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावादप्रसिद्धिरत उक्तरीति, स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणार्थकम् । सकलसिद्धीनामेव

स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्त-स्वतृतीयक्षणविनष्टानुमित्युत्पत्तिक्ष-
णपर्य्यन्तस्वपूर्व्वस्थायिस्थूलकालोत्पन्नानुमितिकतया, पूर्व्ववदप्रसि-
द्धिरिति द्वितीयक्षणपदम्। अनुमित्यात्मकसिद्धीनां स्वाव्यवहितो-
त्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया, अप्रतिबन्धकत्वापत्तिरत उत्प-
त्तिनिवेशः। यद्यपि स्वान्यत्वस्यानुमितिविशेषणत्वेऽप्येतद्दोष-
वारणसम्भवः। तथाप्यपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वस्य तद्वृत्तं
समानाधिकरणविशेषगुणान्तरोत्पादस्य चोपगमे यत्रापेक्षाबुद्ध्या-
त्मकानुमितिद्वितीयक्षणे तादृशी प्रत्यक्षादिरूपसिद्धिस्तस्यास्तुर्थ-
क्षणेऽनुमित्युत्पादवारकं तत्प्रतिबन्धकत्वं नोपपद्येतेतिगुरुधरीः
राया अप्युत्पत्तेर्निवेशनम्। अथानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्ति-
सिद्धिभिन्नत्वं, निरुक्तक्षणोत्पत्तिकानुमितिकसिद्धिभिन्नत्वापेक्षया
लघीयः, कथमुपेक्षितमिति चेत्तथा सति यत्र क्रमेण सिद्धिसिषा-
धयिषानुमितयस्तत्र इच्छाजनकसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वे-
नैव; इच्छोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादव्यवहितपूर्व्वत्वघट-
कानुमित्युत्पत्तिक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणे वा, सिषाधयिषाविरह-
विशिष्टत्वस्य तद्वारणानुरोधेन निवेशवैयर्थ्यात्। तादृशस्थलीयसिद्धे-
स्तृतीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्यविरोधितायाः सिद्धौ सिषाधयिषाविरह-
वैशिष्ट्यनिवेशनमन्तरेणैवोपपत्तेः। मूलोपात्तं सिद्धिविशेषणं सद्
भूतान्तं निष्प्रयोजनकं स्यादिति मूलविरोधः। तथाचेच्छाजन-
कसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमतेऽपि, मूलाविरोधोपपाद-
नायोक्तगुरुरीतेरादरः। अत्र कल्पे वक्ष्यमाणानुपपत्तिं तृतीय-
क्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वं विनिवेश्योद्धर्त्तुकामस्त्वगत्या इच्छा-

अथ तृतीयक्षणाव्यवधायकद्वितीयक्षण एव अव्यवहितत्वपर्य्यवसानात्, यत्र अविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये, द्वितीयः सिषाधयिषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः, प्राथ-

---

सामग्र्या अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वमतमाश्रित्यैव मूलोपात्त सङ्गच्छतान्त सार्थकयिष्यतीत्यवधेयम् ।

अनुमितेर्व्यवहितपूर्व्वोत्पन्नस्याव्यवहितपूर्व्वस्थायिनो घटज्ञानादेरविरोधित्वोपपत्तये सिद्धिपदम् ।

अनुगतद्वितीयसिषाधयिषाविरहविशेषणप्रयोजने तत्र सम्प्रतिपत्तिं (१) प्रदर्शयन् प्रथमसिषाधयिषाविरहविशेषणप्रयोजनं पृच्छति प्राथेति । तृतीयक्षणे स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावरूपाव्यवधानाभावस्फुटीकरणाय तृतीयक्षणाव्यवधायकत्वं द्वितीयक्षणस्याभिहितम् । तृतीयक्षणाव्यवधायकत्वम् । तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वम् । सिद्धिनाशक्षणे सिषाधयिषोत्पत्तौ सिद्ध्युत्तरसिषाधयिषानाशक्षणेऽनुमित्युत्पत्तौ वा, विशेष्याभावादेवानुमितेः पूर्व्वं पक्षता निर्व्वहति, अतोऽविरलेति । पक्षतासम्पत्तय इति । सिद्धौ सिषाधयिषाविरहस्याविशेषणत्वे उक्तस्थले सिद्धेर्द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पत्त्या तस्याः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणो-

---

(१) न व्याहतिरित्यर्थः ।

मिकस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेत्? यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकसिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र तृतीयक्षणे पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति। तन्न। यत्र अनुमित्सा-

---

त्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वेन, सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽपि च तादृशसिद्धिसत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अनिर्व्वाहादिति भावः। प्राथमिकस्त्विति। सिषाधयिषाविरहे इत्यनुषज्यते। स्वक्षणस्येति। विशेषणमित्यनुषज्यते। उत्तरयति यत्रेति। ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमते सिषाधयिषोत्पत्तिकाले सिद्ध्युत्पादे, सिद्धेर्वा परामर्शरूपत्वे, परामर्शोत्पत्तिकाले सिषाधयिषासत्त्वादेव विशिष्टाभावोनिर्व्वहतीति क्रमेणेति, अविरलक्रमेणेत्यर्थः। सिषाधयिषासिद्ध्योरन्तरा क्षणैकविलम्बे सिषाधयिषाविरहेण स्वयं विशिष्यापि पक्षतानिर्वाहस्य वक्ष्यमाणत्वात्। सिद्धिपरामर्शयोः परामर्शानुमित्योर्वा कालव्यवधानेनोत्पत्तौ विशेष्याभावादेव विशिष्टाभावसम्पत्तेश्च। सिषाधयिषा, अनुमितित्वप्रकारिकेच्छा। अनुमित्यात्मकसिद्धाविच्छायाः स्वविषयसिद्ध्युपहितत्वात् तदुत्तरमनुमित्यन्तरोत्पत्तिरेव न सम्भवतीति प्रात्यक्षिकेति। पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति। सिषाधयिषाविरहस्य स्वविशेषणस्यानुपादाने तत्रानुमित्युत्पादक्षणस्य सिद्धिक्षणध्वंसाधिकरणपरामर्शोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणत्वेन सिद्धिक्षणाव्यवहितत्वविरहात्तादृशसिद्धेरपि प्रतिबन्धकतापत्त्या पक्षतानुपपत्तिः। तद्विशेषणोपादाने च सिद्ध्युत्पत्तिक्षणस्य सिषाधयिषाविशिष्टतया सिषाधयिषाविरहविशिष्ट-

नाशकाले प्रात्यक्षिकी सिद्धिरथ च परामर्शानुमिती तत्र पक्षताविरहप्रसङ्गात् ।

अथ प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्यैव द्वितीयमपेक्ष्य तृतीयस्यापि अव्यवहितोत्तरत्वम् । स्वध्वंसाधिकरण-

---

क्षणः परामर्शोत्पत्तिक्षण एव ; तद्ध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपमव्यवधानमनुमित्युत्पादक्षणस्याक्षतमेवेति पक्षतोपपत्तिरिति भावः । यत्र परामर्शात्मकसिद्ध्यनन्तरं घटेच्छा, तत्रानुमितिवारणाय, इच्छासामान्यमुपेक्ष्य द्वितीयसिषाधयिषाया उपादानम् । पक्षताविरहेति । सिद्ध्युत्पादक्षणस्यापि सिषाधयिषाविरहविशिष्टतयाऽनुमित्युत्पादक्षणस्य, तादृशक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणतया, तत्सामान्याभावात्मकतादृशक्षणाव्यवधानविरहादिति भावः । यद्यपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वमङ्गीकृत्याप्युक्तानुपपत्तिः शक्यते वारयितुं, तथापि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिघटितपक्षतापक्षस्याभिमतत्वात्तत्रैव दोषोद्धारः ।

तृतीयक्षणसाधारणमव्यवधानं निर्वक्तुं शङ्कते अथेति । तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तरत्वमिति क्षणद्वयानुगमकस्वक्षणत्वेन स्वक्षणमनन्तर्भाव्य प्रातिस्विकरूपेण स्वक्षणस्याव्यवधानशरीरे निवेशनीयत्वात् । तृतीयक्षणे च स्वोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसाधिकरणत्वेऽपि स्वाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसाधिकरण-

कालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वं वा तादृशाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् ।

कालध्वंसानधिकरणत्वेन स्वक्षणाव्यवधानस्योक्तत्वमिति भावः । द्वितीयतृतीयक्षणसाधारणस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरण-कालध्वंसानधिकरणत्वरूपानुगताव्यवधाननिवेशनं न सम्भवति । अपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धिचतुर्थक्षणसिषाधयिषापञ्चमक्षणोत्पन्नानुमितौ (१) व्यभिचारतादवस्थ्यात् । चतुर्थक्षणसाधारणानुगताव्यवहितोत्तरत्वस्य कथञ्चिन्निवेशे चतुर्थक्षणोत्पन्नानुमितिकापेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणावधिकक्षणत्रयतदितरबुद्धिद्वितीयतृतीयक्षणसाधारणमनुगताव्यवहितोत्तरत्वं प्रकारान्तरेण निर्व्वक्ति स्वध्वंसेति । उभयत्रकालपदं कालिकसम्बन्धेन स्वध्वंसवत्त्वलाभाय । तेन सर्व्वस्यैव क्षणस्य स्वनाशविषयकपूर्व्वपूर्व्वज्ञाननाशवत्त्वेऽपि न सत्यन्ताप्रसिद्धिः । न वा स्वपूर्व्वकालस्य तत्पूर्व्वकालीन-स्वविषयकज्ञाननाशवत्त्वेऽप्युत्तरत्वस्य तत्साधारण्यप्रसङ्गः । एवं सति यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितीनां क्रमेणोत्पादस्तत्रत्यसिद्धेस्तत्-क्षणे सिषाधयिषाविरहविशेषणमन्तरेणापि अव्यवहितोत्तर-क्षणोत्पन्नानुमितिकत्वनिर्व्वाहादुक्तप्रथमविशिष्टान्तव्यावृत्त्यसङ्गतेः ।

---

(१) तृतीयक्षणसाधारण्याव्यवहितोत्तरत्वस्य उत्तरक्षणे एव सिषाधयिषाविरहविशेषणादिति भावः ।

तथाच यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र प्रथमक्षणे पक्षतावारणाय उत्तरक्षणस्य विशेषणं प्रथमं विशिष्टान्तं। द्वितीयन्तु सिद्धेस्तत्रैव द्वितीयक्षणे पक्षता-

---

स्थलान्तरे तदव्याप्तिमाह तथाचेति। प्रथमक्षणे पक्षतावारणायेति। तादृशसिद्धेस्तृतीयक्षणोत्पन्नानुमितिकतया निरुक्तसिद्धिविरहत्व-विरहेण पक्षताप्रसक्तेरिति भावः। प्रथमक्षणे पूर्व्वपक्षिसिषाधयिषा-विरहविशेषणसत्त्वेऽपि, स्वनाशाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्व-घटिताव्यवहितोत्तरत्वनिवेशकत्वे नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवः ? अनुमित्युत्पत्तिक्षणे तत्सिद्धिनाशाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टतत्सिद्ध्यधिकरणप्रथमक्षणध्वंसाधिकरण-त्वस्य च सत्त्वादतोऽव्यवहितोत्तरक्षणे तस्य विशेषणतामाह उत्त-रेति। तथाच उक्तस्थले सिद्धाव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणेऽपि सिषा-धयिषासत्त्वात्, सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशक्षणोत्पत्तिकत्व नानुमितेरिति तादृशसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वनिर्व्वाहः। द्वितीय विशिष्टान्तस्य यद्विशेषणत्व स्वप्रयोजनकत्वं वा प्रागभिहित, इदानीमपि तस्य तद्विशेषणत्व सप्रयोजनकत्वं, न तु प्रथम, विशिष्टान्तवदन्यादृशमिति दर्शयितुं, पूर्व्वोक्तमप्यनुवदति द्वितीय-न्त्विति। सिद्धेर्व्विशेषणमित्यनुषज्यते। तत्रैवेति। यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितय. तत्रैवेत्यर्थः। द्वितीयक्षण इति। तृतीयक्षणेऽनुमितिनिर्व्वाहार्थमित्यादिः। पक्षतासम्पत्तय इति।

सम्पत्तये । यदि पुनरिच्छाजनिका सामग्री प्रतिबध्ना- त्यनुमितिं । तदानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्न- सिद्ध्यभावमात्रं पक्षतेति चेत् ।

विशेषणाभावेन विशिष्टाभावरूपपक्षतानिर्व्वाहायेत्यर्थः । अन्यथा उक्तक्रमेण तादृशसिद्धेर्निवृत्तसिद्धिभिन्नतया विशेष्यसत्त्वेन पक्ष- तानुपपत्तेरिति भावः ।

ननु दर्शितस्थले प्रथमक्षणे पक्षतासत्त्वेऽपि न क्षतिः । सिषा- धयिषाकालेऽनुमित्युत्पादस्य इच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धेनाप्यसम्भ- वात् । इत्थञ्च निष्प्रयोजनकतया प्रथमविशिष्टान्तानुपादाने द्वितीय- मपि निष्प्रयोजनकं, तादृशसिद्धेः स्वाव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणो- त्पन्नानुमितिकतयैवाप्रतिबन्धकत्वेन, तृतीयक्षणोत्पन्नानुमिति- निर्व्वाहादित्याशयेन, इच्छासामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमते तदुभयं परित्यजति यदि चेति । इच्छासामग्र्यपेक्षयाऽनुमिति- सामग्र्या हीनबलत्वेऽपि अनुमित्साविशिष्टाया अनुमितिसामग्र्या इच्छां प्रति प्रतिबन्धकताकल्पनस्यावश्यकतया तस्या एव बल- वत्त्वकल्पनमुचितं, अन्यथा इच्छासामग्र्यपेक्षया बाधादिरूपानेक- प्रतिबन्धकाभावघटिततया, गुरुशरीराया अपि अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायामिच्छानिवेशेन गौरवादितियुक्त्या, ज्ञानेच्छयोर्यौ- गपद्यस्वीकारसम्भवेन च इच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधिताव्यव- स्थापनं न सम्भवतीत्याशयेन यदि चेत्युक्तं । सिषाधयिषाविरहविशे- षणसार्थक्यस्याशक्यत्वेऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तित्वं परित्यज्याव्यव-

द्वितीयक्षणोत्पत्तिकानुमितित्व-रूपगुरुविशेषणोपादानमनुचितमित्याशयेनाद्यानुमित्यव्यवहितेति । अनुमितिपदम्, स्वसमानाधिकरणानुमितिपरं । अतो व्यधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धेराश्रयेऽनुमित्यनुत्पादोपपादकतानिर्व्वाहः । यस्मात्क्षणानन्तरमनुमितिरुत्पत्स्यते, तादृशसिद्धेरप्रतिबन्धकतावारणाय अव्यवहितत्वोपादानम् । तच्चानुमितिपूर्व्वकालीनध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं पूर्व्वक्षणे सिद्धाविव वा विशेषणं । पूर्व्वकालीनत्वञ्च कालिकसम्बन्धेन प्रागभाववत्त्वमेव । ध्वंसस्य कालोपाधितया तदुपपत्तिः । सर्व्वासामेव सिद्धीनां पूर्व्वजातकिञ्चिदनुमितिनिरूपितनियताव्यवधानवत्तयानुमित्यव्यवहितसिद्धिभिन्नसिद्ध्यप्रसिद्धिरतः, पूर्व्वक्षणवृत्तित्वं विशेषणं । पूर्व्वत्वञ्च प्रागभाववत्त्वम् । अनुमित्यादिपर्य्यन्तावस्थायि—स्थूलकालमहाकालसाधारणमित्युक्तदोषतादवस्थ्यमतः क्षणत्वपर्य्यन्तनिवेशः । प्रागभावावच्छिन्नवृत्तित्वनिवेशे च, क्षणत्वमनुपादेयमेव । अन्यतमस्य कालोपाधित्वे तु कालिकसम्बन्धेन प्रागभाववत्त्वं सिद्धेरेव विशेषणं देयं । प्रागभावानभ्युपगमे, वक्ष्यमाणं तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसाप्रतियोगित्वरूपमव्यवहितपूर्व्वत्वमेव क्षणविशेषणं, तद्घटकदलानां व्यावृत्तिश्च व्यक्तीभविष्यति । अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिनो मनोयोगादेस्तादृशसिद्धिभिन्नतया प्रथमप्रतिबन्धकतावारकद्वितीयसिद्धिपदसार्थक्याय प्रथमसिद्धिपदम् । न च प्रधानमल्लादिन्यायेन उभयपरित्याग उचित इति वाच्यम् । तथासति बाधबुद्ध्यादेरपि सिद्धरूपेणैव प्रतिबन्धकतया स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताव्याघातात् । न

ताट्टशसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावः कारणं,

च व्याहन्यतां प्रतिबन्धकत्वान्तरं, न हि तत्क्षतिमावहति। किन्तु तावता लाघवमेवेति वैयर्थ्यदोषो दुर्वार एवेति वाच्यम्। एतद्दोषस्य वैयर्थ्याच्च सिद्धेरित्यनेन स्वयं दर्शनीयत्वात्। यद्यप्येवं प्रथमसिद्धानुपादानेऽपि बाधादेव स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताविलोपभीरुणा द्वितीयसिद्धिपदोपादानं न विरुध्यते, अखण्डाभावसम्पादकत्वेन लक्षणदोषासंस्पर्शात्, इति प्रथमतदुपादानमनुचितं। तथापि अनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिना स्वत्वघटितत्वेन, निरुक्तरूपेणानुगमासम्भवेन तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूटस्य निवेशनीयतया सिद्धौ सिद्धातिरिक्तताट्टशपदार्थभेदानामव्यावर्त्तकानां निवेशे गौरवात्। सिद्धिव्यक्तीनामेव भेदा निवेशनीया इत्येतत्सूचनाय प्रथमसिद्धिपदोपादानं। अतएव तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धिव्यक्तीनां भेदनिवेशे च, भेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण महागौरवात्। फलानुत्पादनियतसिद्धिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतापच एव साधीयान्, सिषाधयिषाविरहविशेषणपरित्यागश्चानुचितः। सिषाधयिषाकालीनसिद्धिव्यक्तीनां अनन्तानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशापेक्षया तद्विशेषणदानस्यैव युक्तत्वादिति कथञ्चिदनुगमप्रकारः परिचिन्तनीय इति।

सिद्धेर्वैयर्थ्यमित्याशयेन वैयर्थ्याच्च सिद्धेरिति वक्ष्यति। ताट्टशसिद्धीनां, मिथोऽन्तपरिचेयसिद्धिव्यक्तीनां। निरुक्तरूपेति, निरुक्तसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्धित्वेनेत्यर्थः। अगत्या कार्य्यकारणभावान-

निरुक्तरूपविशिष्टत्वेन वा । नाद्यः अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् । तादृशसकलसिद्धौ अनुमित्साविरहविशेषणादानस्य वैयर्थ्यात् । तत्तत्समयसम्बन्धव्यक्तीनां तत्तत्समयावच्छिन्नतत्तन्मनोयोगादीनां वा, प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गाच्च ।

व्याप्तदोषायेत्यत आह तादृशेति । तत्तदात्मत्वेन कल्प्यमानप्रतिबन्धकताकेत्यर्थः । यादृशसिद्ध्युत्तरं सिषाधयिषोत्पत्तावनुमिति. सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणाय कल्पनीयप्रतिबन्धकताक-तादृशव्यक्तौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशस्यावश्यकतया सफलेति ।

ननु क्वचित् सिषाधयिषाविरहविशेषणस्यावश्यकतया तदभिप्रायेणैव मूलोक्ततदुपादानसङ्गतिरस्तो दूषणान्तरमाह तत्तत्समयेति । तत्तदात्मनिष्ठा याः सिद्ध्यभावातिरिक्तसकलकारणसमवधानाधिकरणीभूतक्षणसम्बन्धव्यक्तयः, तासां विनिगमनाविरहेण क्रमिकसिद्धिसिषाधयिषाऽनुमित्युत्पत्तिस्थले सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणाय, सिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टतद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवेन च प्रतिबन्धकतापत्तेरित्यर्थः । तथा च मूलोक्तस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वव्याघात इति भावः ।

ननु तत्तत्समयैः सह तत्तदात्मना सम्बन्धाः स्वरूपानतिरिक्ताः

नान्यः सत्यपि परामर्शादौ कस्याञ्चित्सिद्धेरनन्तरमनुमितिः, कस्याञ्चिन्नेत्यत्र नियामकाभावात्। न वा

तथाच तत्तदात्मस्वरूपस्य तत्तत्समयस्वरूपस्य वा सम्बन्धस्य प्रतिबन्धकत्वे तत्तदात्मन्यन्यदा तत्तत्समये चान्यत्रात्मनि अनुमित्यनुपपत्तिरतोऽन्यस्य प्रतिबन्धकतां प्रसञ्जयति तत्तत्समयेति। सिद्ध्यनन्तरं सिषाधयिषाद्वितीयक्षणेऽनुमितिस्थल इत्यादिः। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावेतरसकलकारणाधिकरणतत्तत्क्षणावच्छिन्नानां तत्तदात्मनिष्ठतत्तन्मनोयोगादिव्यक्तीनामित्यर्थः। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहावच्छिन्नायास्तत्तत्सिद्धिव्यक्तेः प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवादिति भावः।

नियामकाभावात्, नियामकाभावप्रसङ्गात्। सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वे द्वितीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्तिनिर्वाहाय निरुक्तसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावरूपपक्षतायाः अनुमित्यनुत्पादनिर्वाहकतदभावस्य चान्योन्याश्रयभियाऽनुमित्युत्पादानुत्पादप्रयोजकत्वासम्भवादिति भावः। ईदृशान्योन्याश्रयस्यादोषतावादिनं प्रतिबन्द्या निरस्यति नवेत्यादिना। एवार्थे वा। कार्य्योत्पत्तेः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानाधीनत्वकथनेन, तस्याः कारणतावच्छेदककुक्षिनिवेशेऽन्योन्याश्रयः सूचितः। तथासति प्रायशः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानस्याप्यग्रेतनकार्य्योत्पत्त्यधीनत्वापातात् निविशते निविशमानमदूषणावहम्। अथवा उक्तपक्षतायाः कार्य्योत्पत्तिनियामकत्वमेव नवेत्यादिना निरा-

BIBLIOTHECA INDICA
A
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL
NEW SERIES, No 1350.

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति विवृतिः

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI

OR

A Sub commentary on Tattvacintamani

BY
GADADHARA BHATTACHARYYA
WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI
EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA YADUNATH SARVABHAUMA,

VOLUME II FASCICULUS II

Calcutta
PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI AT THE SANSKRIT PRESS,
5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1 PARK STREET
1912

तथा सति उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेन, स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकसविषयकत्वेन। स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नसविषयकत्वेन, स्वक्षणाव्यवहितो-

ननु तत्रान्योन्याश्रयदोषं प्रतिबन्ध्या स्वीकारयति तथासतीति। अनुमित्यव्यवहित--पूर्वोत्पन्नपरामर्शादितोऽनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तेर्वारणाय उत्पत्ति-कालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेति। स्वाधिकरणसमयध्वंसवदन्यकाल सम्बन्धविशेषितेनेत्यर्थः। तादृशध्वंसवत्त्वं कालिकसम्बन्धेन। तेन उत्पत्तिक्षणस्यापि प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेन स्वाधिकरणकाल-ध्वंसावच्छिन्नत्वेऽपि न क्षतिः। एवञ्च कालिकसम्बन्धेन तादृश-ध्वंसवदन्यासम्बन्धविशिष्टस्य ज्ञाना-द्वितीयादिक्षणे सत्त्वा-दुक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमतः कालपदम्। दृश्यकालसम्बन्धस्य उपलक्षणविधयाऽवच्छेदकत्वे सएव दोष इत्यतो विशेषण-विधया तथात्वलाभाय उत्तरत्रानुषङ्गायचा-वच्छिन्नान्तस्य कर्मधारयमध्ये प्रवेशमुपेत्यावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्युक्तम्। विशेषणत्वञ्चास्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम्। धर्मिणो विशेष्यत्वात्। कालान्तरीयानुमितिसमानाधिकरण-घटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नत्वमनुमितिविशेषणम्। तदर्थश्च स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणं यः क्षणस्तदुत्पन्नत्वम्। सत्यन्तनिवेशात् स्वोत्तरदिवसाद्यन्तरितक्षणो-

त्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकभिन्नस विषयकत्वेन वा । किं वा स्वसमानाधिकरणानुमित्य व्यवहित-पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वादिना कार णत्वं स्यात् ।

स्वजन्यानुमितिकज्ञानादितस्तद्द्वितीयक्षणे नातिप्रसङ्गः । तादृशानुमितिकसंस्कारद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणाय स्वाधिकरणत्वे सती-त्युपेक्षितं तृतीयादिक्षणस्य ज्ञानाद्यनधिकरणत्वेऽपि संस्काराद्यधिकरणत्वापत्तेः । तादृशापेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणानु-रोधस्तु न तदुपेक्षाबीजम् । तदानीं समानाधिकरणविशेषगुणा-न्तरस्याप्यनुत्पत्त्या तद्योजकादेवानुमित्यनुत्पादोपपत्तेः । अपेक्षा-बुद्धिद्वितीयक्षणे समानाधिकरणविशेषगुणोत्पादोपगमे त्वपेक्षाबु-द्धेस्तृतीयक्षणावस्थायितायाः एवानुपपत्तेः ।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धेर्द्वितीयक्षणावस्थायितामतमेवैतत्प्रतिबन्धि-प्रदर्शनम् । अन्यथा क्षिप्रादिद्वितीयक्षणोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरा-मर्शतृतीयक्षणेऽनुमित्यनुपपत्तेः । तस्यास्तृतीयक्षणपर्य्यन्तावस्थान-मते तद्द्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पत्त्या तदानीमुत्पत्तिकालाव-च्छिन्नसविषयकत्वस्य दुर्घटत्वादित्यवधेयम् ।

अनुमितेः स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्तरोत्पन्नज्ञानान्तरा-दनुमितिप्रसङ्गवारणायाधिकरणान्तं क्षणविशेषणम् । स्वपूर्व्वका-लोत्पन्नानुमितेरपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्त स्वद्वितीयक्षणपर्य्यं

स्थायिस्थूलकालोत्पन्नतया तद्दीपतादवस्थमतः क्षणत्वनिवेशः
नुमितेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वसमानाधिकरणस्वा-
त्मकानुमितिकतया तद्दारणायोत्पत्तिनिवेशः ।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पादेन अनुमितौ
त्वान्यत्वस्य निवेशादपि उत्पत्तिनिवेशप्रयोजननिर्व्वाहो बोध्यः ।
तथा सति अपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्यनन्तरोत्पन्नज्ञानादनुमित्याप-
त्तेरसम्भवात् । पुरुषान्तरीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नज्ञानात्तद्वतः
पुंसोऽनुमितेर्व्वारणाय स्वसामानाधिकरण्यमनुमितिविशेषणं, एक-
पुरुषीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नहिंस्रादितस्तद्वतः, पुरुषान्तर-
स्यानुमितेर्व्वारणाय सविषयकत्वनिवेशनम् । अनुमित्यव्यवहित-
पूर्व्वक्षणे ज्ञानोत्पत्त्यनियमाशङ्कया ज्ञानत्वमुपेक्षितं । व्यक्तीभविष्यति
चेदमुपरिष्टात् ।

बहुव्रीहि प्रतिपाद्यसम्बन्धांशस्याधिकस्यात्र निवेशाद्बहुव्रीहिं
परित्यज्यलघुरूपान्तरमाह स्वसमानाधिकरणेति । अत्राप्युत्पत्ति-
कालावच्छिन्नत्वविशेषितेनैत्यनुषज्यते । अन्यथानुमित्यव्यवहित-
पूर्व्वोत्पन्नज्ञानादेरनुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणेऽपि सत्त्वात् तदनन्तर-
मप्यनुमित्यन्तरापत्तेः । नचानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्तेर्विशेष-
णतयैव सामञ्जस्ये उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वस्य पृथग्विशेषणत्वम-
नुपयुक्तमिति वाच्यम् । अव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पत्तेर्विशेषणत्वे तट-
घटकहृदयांशस्य विशेषणतयैव सामञ्जस्ये लक्षणे स्वाधिकरणकालध्वं-
सानधिकरणरूपस्य उत्पत्तिघटकांशस्य वैयर्थ्यापाताग्रचालनादीति
न्यायेन तदंशमपि परित्यज्य स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-

पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वेन कारणताप्रसङ्गोऽग्रे प्रदर्शयिष्यत एव। तदनुमितौ सामानाधिकरण्यविशेषणप्रयोजनं पूर्व्ववत्। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वत्वं प्रागभावसत्त्वे तत्प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति तत्प्रागभाववत्त्वम्। अनुमितिपूर्व्वविनष्टस्य तदुत्तरोत्पन्नस्य च घटज्ञानादेर्वारणाय दलद्वयम्। अव्यवहितोत्तरत्वघटकस्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपसत्यन्तादेतदीयसत्यन्तस्य लघुत्वादप्येतत्काले लाघवं बोध्यम्।

प्रागभावानङ्गीकारे तदघटितवक्ष्यमाणाव्यवहितपूर्व्वत्वमेव निवेश्यं अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नतदुत्तरस्थायि स्थूलकाले अनुमित्युत्तरमुत्पन्नस्य घटादिज्ञानस्य वारणाय क्षणत्वनिवेशनम् अनुमितिप्रागभावविशिष्टोत्पत्तिकत्वविवक्षणे क्षणपदं कालपरमेव अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणपर्य्यन्तस्थायिनस्तत्पूर्व्वज्ञात-घटज्ञानादितोऽनुमितिपूर्व्वमनुमितेर्व्वारणाय उत्पन्नत्वनिवेशनम्। पूर्व्ववद्वह्नित्वादिवारणाय सविषयकत्वनिवेशनम्। मानसोपेक्षाबीजमपि पूर्व्ववद्बोध्यम्।

अत्रोभयत्र क्षणत्वघटितत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रामादननुगम इति प्रतियोगिनिरूपकत्वमन्तर्भाव्यानुगतमेतत्कूटघटितधर्म्मेण कारणतां प्रसञ्जयति स्वक्षणेति। स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिका स्वसमानाधिकरणानुमितिकं स्वं अनुमितिसामग्रीसमवधानक्षणोत्पन्नं घटादिज्ञानादिकमेव तदन्यसविषयकोऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्न तत्समानाधिकरणपरामर्शादिस्ततोऽनुमित्युपपत्तिः। तादृशादेव

परामर्शादनुमित्यनन्तरमनुमित्यन्तरवारणायात्राप्युत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्यनुषज्यते। नचैवं स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वस्यानुयोगिनि निवेशेनाननुगमस्यावश्यकतया प्रयासोऽयमफल इति वाच्यम्। तत्तदस्तुनिष्ठतत्तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टत्वस्यैवात्र उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वार्थकत्वात्, तादृशस्य चानुगतत्वात्, स्वसमानाधिकरणानुमितित्वावच्छेदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकत्वं विवक्षणीयमतोऽनुमित्युत्पादकपरामर्शाद्यधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वस्य तत्परामर्शसमानाधिकरणकालान्तरीणानुमितौ सत्त्वेऽपि न असम्भवविषयकेभेदकूटाप्रसिद्धिः। स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वं पूर्व्वनिरुक्तं ग्राह्यम्। तत्पुरुषीययादृशघटज्ञानाद्युत्तरं तदीयानुमितावनुत्पन्नायामेव तस्य पुंसो मुक्तिस्तादृशघटज्ञानादिकं स्वाधिकरणसमयोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिसामान्यकमिति परामर्शाद्यसमवहितात्तदन्यघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिः, तस्य स्वपदेनोपादानासम्भवादतोऽव्यवधाननिवेशः। निरुक्ताव्यवधानस्यानुमित्यनुत्पादकघटज्ञानादेः पूर्व्वं कदाचिदुत्पन्नायाअप्यनुमितेरुत्पत्त्यधिकरणक्षणे, अव्यवहितोत्तरत्वस्य च तादृशानुमित्युत्पत्तिमति तादृशघटज्ञानादिद्वितीयक्षणपर्यन्तस्थायिस्थूलकाले, सत्त्वात् तादृशं स्वमप्रसिद्धमेव स्यादत उत्तरत्वक्षणत्वयोर्निवेशनम्। अनुमितेः स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिसात्मकानुमितिकतया, स्वपदेन उपादानासम्भवात् ततोऽनुमित्यन्तरापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः। व्यधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पन्नघटज्ञानादिवारणाय सामानाधिकरण्य-

पूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वेन कारणताप्रसङ्गोऽग्रे प्रदर्शयिष्यत एव। तदनुमितौ सामानाधिकरण्यविशेषणप्रयोजनं पूर्व्ववत्। अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वत्वं प्रागभावसत्त्वे तत्प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति तत्प्रागभाववत्त्वम्। अनुमितिपूर्व्वविनष्टस्य तदुत्तरोत्पन्नस्य च घटज्ञानादेर्व्वारणाय दलद्वयम्। अव्यवहितोत्तरत्वघटकस्याधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपमत्यन्तादेतदीयसत्वमात्रस्य लघुत्वादप्येतत्त्वे लाघवं बोध्यम्।

प्रागभावानङ्गीकारे तदघटितवक्ष्यमाणाव्यवहितपूर्व्वत्वमेव निवेश्यं अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्नतदुत्तरस्थायि स्थूलकाले अनुमित्युत्तरमुत्पन्नस्य घटादिज्ञानस्य वारणाय क्षणत्वनिवेशनम् अनुमितिप्रागभावविशिष्टोत्पत्तिकत्वविवक्षणे क्षणपद कालपरमेव अनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणपर्य्यन्तस्थायिनस्तत्पूर्व्वजात-घटज्ञानादेस्तोऽनुमितिपूर्व्वमनुमितेर्व्वारणाय उत्पन्नत्वनिवेशनम्। पूर्व्ववद्द्वित्वादिवारणाय सविषयकत्वनिवेशनम्। ज्ञानत्वोपेक्षाबीजमपि पूर्व्ववद्बोध्यम्।

अत्रोभयत्र क्षणत्वघटितत्वेन तत्तत्क्षणविशिष्टाभावादननुगम इति प्रतियोगिनिष्ठत्वमनन्तर्भाव्यानुगतभेदकूटघटितधर्म्मेण कारणता प्रसञ्जयति लक्षणेति। लक्षणाव्यवहितोत्तर क्षणानुत्पत्तिक स्वसमानाधिकरणानुमितिकं स्वं अनुमितिसामग्र्यसमवधानदशोत्पन्न घटादिज्ञानादिकमेव तदन्यसविषयकोऽनुमित्यव्यवहितपूर्व्वोत्पन्न तत्समानाधिकरणपरामर्शादिस्ततोऽनुमित्युपपत्तिः। तादृशां

परामर्शादनुमित्यनन्तरमनुमित्यन्तरवारणायावाप्युत्पत्तिकालाव-
च्छिन्नत्वविशेषितेनेत्यनुषज्यते। नचैवं स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्व-
स्यानुयोगिनि निवेशेनाननुगमस्यावश्यकतया प्रयासोऽयमफल
इति वाच्यम्। तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसम-
यसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टत्वस्यैवात्र उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वा-
र्थकत्वात्, तादृशस्य चानुगतत्वात्, स्वसमानाधिकरणानुमितित्वा-
वच्छेदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकत्वं विवक्षणीयमतो-
ऽनुमित्युत्पादकपरामर्शाद्यधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वस्य तत्परामर्श-
समानाधिकरणकालान्तरीणानुमितौ सत्त्वेऽपि न जन्यसविषयक-
भेदकूटाप्रसिद्धिः। स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वं पूर्व्वनिरुक्तं ग्राह्यम्।
तत्पुरुषीययादृशघटज्ञानाद्युत्तरं तदीयानुमितावनुत्पन्नायामेव तस्य
पुंसो मुक्तिस्तादृशघटज्ञानादिकं स्वाधिकरणसमयोत्तरक्षणानुत्प-
त्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिसामान्यकमिति परामर्शाद्यसमव-
हितात्तदन्यघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिः, तस्य स्वपदेनोपादाना-
सम्भवादतोऽव्यवधाननिवेशः। निरुक्ताव्यवधानस्यानुमित्यनुत्पाद-
कघटज्ञानादेः पूर्व्वं कदाचिदुत्पन्नायामप्यनुमितेरुत्पत्त्यधिकरण-
क्षणे, अव्यवहितोत्तरत्वस्य च तादृशानुमित्युत्पत्तिमति तादृशघट-
ज्ञानादिद्वितीयक्षणपर्य्यन्तस्थायिस्थूलकाले, सत्त्वात् तादृशं स्वम-
प्रसिद्धमेव स्यादत उत्तरत्वक्षणत्वयोर्निवेशनम्। अनुमितेः स्वाव्यव-
हितोत्तरक्षणवृत्तित्वात्मकानुमितिकतया, स्वपदेन उपादानासम्भ-
वात् ततोऽनुमित्यन्तरापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः। व्यधिकरणानु-
मित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणोत्पन्नघटज्ञानादिवारणाय सामानाधिकरण्य-

अव्यवहितोत्तरस्य द्वितीय क्षण एवेति नाति-प्रसङ्गः। न च आदिमेषु परामर्शस्थितिक्षणे यत्र

अनुमितिविशेषणम्। द्वितीयकल्पेऽनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पत्ति-मुपलक्षणीकृत्य पृथगुत्पत्तिकालस्य विशेषणतया निवेशापेक्षया-तादृशक्षणोत्पत्तिघटकतादृशक्षणवृत्तित्वस्य विशेषणतया निवे-शनमेवोचितं, तावतैवातिप्रसङ्गभङ्गादित्याशयेनाह क्षिणेति। पद-व्यावृत्तिः स्फुटैव। यादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे किमपि ज्ञानं नोत्पन्नं तृतीयक्षणेऽप्यनुमितिर्जाता तत्र परामर्शरूपज्ञानस्यैवानुमित्य-व्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे सत्त्वात् ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वनिवेशनमफलमित्यतो ज्ञानत्वमेवात्र निवेशितम्। तत्रानुयोगिनि ज्ञानत्वानभिवेशेऽननुगमस्तु नापह्नवनीयः। पूर्वकल्पद्वयेऽपि तत् सत्त्वात् गौरवस्य चाधिक्यात्। अननुगमासहि-ष्णुतायाञ्च तत्तदनुमितितत्समानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-पूर्वत्वानधिकरणक्षणसम्बन्धज्ञानाभावकूटविशिष्टज्ञानत्वेन कार-णत्वमप्रतिरोध्यम्। न चोपदर्शितसकलरूपापेक्षया लिङ्गपरा-मर्शत्वस्य लघुतया तेनैव रूपेण परामर्शहेतुत्वमुचितमिति न प्रति-बन्द्यवकाश इति वाच्यम्। उक्तरूपेण हेतुत्वे कारणान्तरविरह-दशायाम् उक्तरूपावच्छिन्नसत्त्वविरहेणानुमितिवारणसम्भवात् कार-णान्तरस्याकल्पनीयतया लिङ्गपरामर्शत्वापेक्षया तत्तच्छरीरगौर-वस्याकिञ्चित्करत्वात्।

ननु यत्र घटज्ञानादिद्वितीयक्षणे लिङ्गपरामर्शस्तदुत्तरमनु-

विरोधिसिद्ध्यादिविनाशस्तत्र उत्तरक्षणेऽनुमितिर्न स्यात् परामर्शस्य अतथात्वादिति वाच्यम् अनुमितिसामग्र्या विरोधिन्या विरहेण तदानीमुत्पन्नादनुव्य-

---

मितिस्तत्र परामर्शोत्पत्तिक्षणेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः। प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्येव, द्वितीयक्षणमपेक्ष्य तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तरत्वेन, तादृशघटज्ञानादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकत्वादित्यत आह अव्यवहितोत्तरयेति। द्वितीयक्षण एवेति। अव्यवहितोत्तरत्वमध्ये स्वक्षणस्य न प्रातिस्विकरूपेण निवेशः। किन्तु स्वाधिकरणकालत्वेन, तथाच स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावस्य स्वतृतीयक्षणेऽसत्त्वान्न तस्याव्यवहितोत्तरत्वमिति भावः। पूर्व्वकल्पद्वये ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वनिवेशनप्रयोजनं स्फुटयितुमाशङ्कते नचादिमेष्विति। शेषकल्पे विनश्यदवस्थपरामर्शजन्यानुमितिस्थलेऽप्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टपरामर्शस्यैवानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणे सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्यत आदिमेष्वित्युक्तम्। अतथात्वादिति। द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पत्त्या तत्कारणतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादुत्पत्तिक्षणावच्छिन्नस्यानुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽसत्त्वाच्चेत्यर्थः। अनुमित्युत्पत्तिक्षण इव दर्शितस्थलेऽनुमितिपूर्व्वमपि परामर्शेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायादिर्नोत्पत्तुमर्हतीति शङ्कानिरासायानुमितिसामग्र्या विरोधिन्या विरहेणेति। परामर्शमात्रं न प्रतिबन्धकम् अपि त्वनुमितिसाम-

वसायादेरन्ततः संस्कारात् वा तत् सम्भवात्। संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वस्य प्रागेव निरासात्।

पेव, तदानीन्तु न तत्सामग्री। तस्याः फलाव्यवहितप्राक्क्षण एव सत्त्वादिति। तदानीं तादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे अनुव्यवसायादेरित्यादिना सविकल्पकस्वप्नतरज्ञानपरिग्रहः। ननु यत्र परामर्शोत्पत्तिकाले समानविषये लौकिकचाक्षुषादिप्रत्यक्षस्य, भिन्नविषये च शाब्दबोधस्य सामग्र्योः सत्त्वेन द्वितीयक्षणे विनिगमनाविरहेण किमपि ज्ञानं न जायते सकलज्ञानसामग्रीषु प्रतिबन्धकसमवधानस्य तुल्यत्वात् तत्र द्वितीयक्षणे प्रत्यक्षादिसामग्रीविगमेऽपि तृतीयक्षणे नानुमितिः स्यात्। उक्तकारणतावच्छेदकाक्रान्तज्ञानाभावादित्यत आह अन्तत इति। कथञ्चिदनुमानानुत्पादेऽपीत्यर्थः। संस्कारादिति। तस्यापि सविषयकत्वघटिततत्कारणतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः। न च यत्र परामर्शादिरुपेक्षात्मकस्तत्र का गतिरिति वाच्यम्। फलानुरोधेन तत्र संस्कारकल्पनाया आवश्यकत्वेन परामर्शादेरुपेक्षात्वस्यैवासिद्धेः। नन्वनुमितेः संस्कारजन्यत्वोपगमे तस्याः स्मृतित्वापत्तिः, संस्कारजन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वप्रयोजकत्वादत आह संस्कारजन्यत्वेनेति। निरासादिति। संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वस्यैव स्मृतित्वप्रयोजकत्वात्, अन्यथा कालोपाधिविषयज्ञानान्तरेऽपि, ज्ञायमानलिङ्गकरणतामते संस्कारलिङ्गकानुमितौ च संस्कारस्य जनकत्वेनातिप्रसङ्गादिति भावः।

स्यात् वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व-क्षणवृत्तिभिन्नत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहित-पूर्वत्वानधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा स्वसमाना-

---

प्रकृतसाध्याय कार्य्यानुत्पत्तिनिर्व्वाह्यतावच्छेदकरूपेण प्रतिबन्धकत्वमेव प्रसञ्जयति स्वसमानाधिकरणेति । यदव्याहृतिरनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावपक्षतावद्बोध्या । सिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरसिषाधयिषोत्पत्तिकाले सर्व्वत्र तत्तदात्मसमवेतधर्म्मनाशस्याप्रामाणिकत्वे, यत्र न तन्नाशस्तत्र प्रथमक्षणेऽप्युक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यासत्त्वेनातिप्रसङ्गसम्भवात् कल्पान्तरमाह स्वसमानाधिकरणेति । उक्तस्थले परामर्शादेरनुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणवृत्तित्वेऽपि तदुत्पादक्षणस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्वत्वानधिकरणतया तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन परामर्शादेरेव प्रतिबन्धकत्वात्राच कल्पे तादृशस्थले सिषाधयिषोत्पादकालेऽनुमितिप्रसङ्ग इति भावः । अत्रानुमितेरव्यवहितपूर्व्वत्वं वक्ष्यमाणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम् । तत्र क्षणत्वानिवेशेऽनुमित्युत्पत्त्यधिकरणमहाकालाद्युत्पत्तिकध्वंसमादायातिप्रसक्तमिति क्षणत्वनिवेशनमावश्यकम् । एवञ्च एतदपेक्षया तादृशानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिक्षण—वृत्तित्वविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवोचितम्, अनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयस्य क्षणत्वेनानिवेशेऽपि क्षतिविरहात् । अनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणस्थूलकालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वस्यानुमित्यव्यवहित-

धिकरणानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयाव्यवहितपूर्वक्षण-
वृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा प्रतिबन्धकत्वम् ।

पूर्व्वक्षणाविच्छेदस्य एव सत्त्वात् । चरमक्षणत्वनिवेशनञ्च उभयथैवा-
वश्यकम् । अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽपि तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्ति-
कध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वविशिष्टमन्त्वेना-
नुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वकालविशेष-
वृत्तित्वविशिष्टमन्त्वेन चानुमितिमात्रानुत्पत्तेरित्याशयेनाह स-
मानाधिकरणेति । यदि च पूर्व्वकल्पे क्षणत्वानिवेशेऽनु-
मित्युत्पत्त्युपलक्षितकालोत्पत्तिकत्वनिवेशन एवान्यकालावच्छे-
देनानुमित्युत्पत्त्यधिकरण-महाकालाद्युत्पत्तिकध्वंसमादायाति-
प्रसङ्गः, न तु तदुत्पत्तिविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशे, तदा च
क्षणत्वमुत्पत्त्यधिकरणकाले न निवेश्यमेवेत्युच्यते । तथापि उपल-
क्षितोत्पत्तिकालापेक्षया तदुत्पत्तिकालविशिष्टोत्पत्तिकालस्य गुरु-
शरीरतयैव कल्पान्तरानुसरणसङ्गतिः । अथैतत्कल्पेऽप्यनुमित्युत्-
पत्त्यभावविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वमेव ध्वंसे निवेश्यम्, अनुमित्यु-
त्पत्त्यधिकरणभिन्नोत्पत्तिकत्वनिवेशे यत्रानुमित्यात्मकपरामर्शा-
नन्तरजातानुमित्यन्तरेच्छाबलात् पुनरनुमितिः । तत्रानुमित्युत्-
पादकालस्य तत्पूर्व्वं परतो वाऽवस्थानावश्यकतयाऽनुमित्युत्पत्त्य-
धिकरणत्वनियमेन प्रथमानुमित्युत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्पत्त्यनधि-
करणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगितायाः दुर्घटतयाऽनुमित्योत्पत्ति-
कालेऽनुमित्यापत्तेः । अनुमित्युत्पत्त्यभावोपलक्षितसमयोत्पत्तिक-

तद्व्यवहितपूर्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंस-प्रतियोगित्वम् ।

त्वनिवेशेऽनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणस्यापि तदुत्पत्त्यभावाधिकरण-स्थूलकालीनोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगितया तद्वृत्तिपरामर्शादेरनुमिति-विरोधितापत्तेः, तथाच धाम्यमिति वाच्यम् । क्षणिकक्षणाभ्यु-पगमेऽनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणत्वोपलक्षितसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशे-ऽपि दर्शितस्थलेऽनुमित्योत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्पादानधिकरण-तयोक्तदोषानवकाशेन तत्कल्पे लाघवसम्भवात् । अनुमित्यन-धिकरणत्वस्य समयविशेषणत्वेऽनुमित्युत्पत्तिक्षणस्याप्यनुमित्यधि-करणसमयविशेषं प्रत्येवाव्यवहितपूर्वतया तदुत्तरमनुमित्यापत्ति-रतस्तदुत्पत्त्यनधिकरणत्वपर्यन्तनिवेशः ।

समयाव्यवहितपूर्वत्वं, समयोत्पत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव । न तु वक्ष्यमाणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम् । तदुत्पत्ति-क्षणनिवेशे प्रयोजनाभावात् । प्रागभावानभ्युपगन्तृनये, तदुत्पत्ति-कालीनध्वंसप्रतियोगित्वं तत्पूर्वत्वम् । तथाच तदुत्पत्तिकालीन-ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वरूपाव्यवहितत्वस्य स्वात-न्त्र्येण निवेशनमफलम् । तदुत्पत्तिकालीनत्वस्थले तदुत्पत्तिका-लोत्पत्तिकत्वनिवेशन एव व्यवहितपूर्वकालवारणसम्भवात्, इत्या-शयेनानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रति-योगित्वरूपमेव वाच्यमित्याह तदव्यवहितेति । अनुमितिस्थिति-कालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणसाधारणमतस्तद्वृत्ति-

न चात्र प्रथमे यत्र सिद्धात्मकपरामर्शानन्तरं सिषाधयिषाया उत्पत्तिकाले तत्पुरुषीयस्य कस्यापि धर्मस्य न विनाशोऽनन्तरं पुनरनुमितिः, तत्र तदुत्पत्तिसमयेऽपि सा स्यात्, तत्पूर्वकालीनानां सर्वेषां तादृशपूर्ववर्त्तित्वेन अविरोधित्वादिति वाच्यम् अनवरतपरिस्पन्दमानापरिमितपवनादिपरमाणुचेतनसंयो-

---

त्वविशिष्टस्य विरोधित्वोपपत्तये प्रथमोत्पत्तिनिवेशः। उत्पत्तिविशिष्टोत्पत्तिकत्वनिवेशे तन्नाभायैवव्यर्थपदम्।

द्वितीयकल्पानुसरणबीजीभूतप्रथमकल्पदोषं कथञ्चिदुद्धर्त्तुमाशङ्कते न चात्रेति। सिषाधयिषोत्पत्तिकाले कस्यचिदात्मधर्मस्य नाशे तस्यैवानुमितिपूर्ववर्त्तिभिन्नत्वेन विरोधितया न सिषाधयिषोत्पादकालेऽनुमित्यापत्तिसम्भव इति तदविनाशस्थलानुधावनम्। अन्यदीयधर्मनाशेऽपि तेन धर्मेणाप्रत्यासन्नतया अन्यदीयानुमितिप्रतिबन्धासम्भवात्तत्पुरुषीयस्येत्युक्तम्। यद्यपि परामर्शानन्तरं सिषाधयिषोत्पादस्थले परामर्शाव्यवहितक्षणे फलेच्छावश्यमेव स्वीकार्या, तथाच तस्या एव सिषाधयिषोत्पत्तिकाले अवश्य विनाशस्तथाप्यपेक्षाबुद्ध्यात्मकफलज्ञानात् यदि परामर्शोत्पत्तिकाले फलेच्छा स्वीक्रियते, तदा परामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे न आत्मधर्मविनाशः सम्भवतीत्यभिप्रायेणेदम्। अनुमितौ सुखत्वप्र-मदशायां फलान्तरेच्छामन्तरेणैव सुखत्वप्रकारेणानुमित्यसम्भवती-

गसन्तानान्तः-पातिव्यक्तीनामविरतमेवोपरमात् फलानुत्पादबलेनापि तादृशकल्पनासम्भवात् कारणान्तरकल्पने गौरवाच्च अन्वयव्यभिचारसन्देहस्य च कारणत्वग्रहाविरोधित्वात्।

त्यभिप्रायेण वा। सिषाधयिषानन्तरमनुमित्यनुत्पादे तत्पूर्व्वोत्पन्नपरामर्शादेरेवानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तिभिन्नतया विरोधित्वेनापत्त्यसम्भव इत्यतोऽनन्तरमनुमितिरित्युक्तम्। अनवरतेति। अनवरतपरिस्पन्दमानानामपरिमितपरमादिपरमाणूनां चेतनेनात्मना सह यः संयोगसन्तानः संयोगधारा, तदन्तर्गतव्यक्तीनां प्रतिक्षणमेव नाशादित्यर्थः। अपरिमितानामपि घटादीनामिव स्थिरत्वे, सदागतिस्वभावानामपि एकद्व्यादिरूपत्वे प्रतिक्षणं न संयोगोत्पादविनाशसम्भव इत्यपरिमितान्तम्। प्रतिक्षणमात्मसमवेतसंयोगादिनाशस्य सम्भवेऽपि न प्रामाणिकतेत्याशङ्क्याह फलानुत्पादेति। कल्पनासम्भवादिति अनुमित्युत्पत्तेरुक्तकारणसत्त्वस्यावश्यकतया तदनुत्पादस्य तादृशसंयोगादिनाशमन्तरेणानुपपद्यमानत्वादिति भावः।

ननु तत्रानुमित्यनुत्पादनिर्व्वाहाय सिद्ध्यभावादिरूपकारणान्तरमेव कल्प्यतां तद्विरहेणापि तत्र तदुपपत्तेरित्यत आह कारणान्तरेति। ननु अनुमितिपूर्व्ववर्त्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्य कारणतासिद्धौ तत्कल्पनेऽनुमित्यनुत्पादनिर्व्वाहाय तादृशकारणाभावोपपादकसंयोगादिविनाशः कल्पनीयः। प्रथमञ्च तादृशग्रह

उपादीयन्तां वा तत्तदात्मसमयविशेषसम्बन्धा एव तादृशपूर्ववर्त्तिभिन्नाः। भवेद्वा तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्वक्षणत्वादिना तादृशक्षणवर्त्तित्वविशिष्टत्वादिना वा कारणत्वं। तथाच

एव न सम्भवति उक्तस्थले तदानीं तादृशाभावरूपकारणसत्त्वस्य सन्दिग्धतया अन्वयव्यभिचारसन्देहादित्यत आहान्वयव्यभिचारेति। कारणत्वग्रहाविरोधित्वादिति। कारणतायाः कार्य्यव्यापकतागर्भा-या ग्रहे ग्राह्याभावावगाहितया व्यतिरेकव्यभिचारग्रहस्यैव विरोधित्वात्, सामग्रीनिष्ठकार्य्यव्याप्तेश्च कार्य्यकारणभावाघटकतया तादृशव्याप्तिविरोध्यन्वयव्यभिचारग्रहस्य कार्य्यकारणभावग्रहविरोधित्वे मानाभावादिति भावः।

ननु प्रतिक्षणमात्मनि संयोगादिविनाशेऽपि यत्र दर्शितस्थले स्थिरानुमितिरूपा, तत्र तद्द्वितीयक्षणविनष्टसंयोगादेरनुमितिपूर्व्वमपि सत्त्वेनाविरोधितया व्यभिचारस्तदवस्थैवेत्यत आह उपादीयन्तामिति। प्रतिबन्धकतया स्वीक्रियन्तामित्यर्थः। 'समयविशेषः' यदा तत्रात्मनि अनुमितिर्नोत्पद्यते तत्क्षणाव्यवहितपूर्व्वक्षणरूपः। तत्सम्बन्धस्यानुमित्यव्यवहितपूर्व्वमभावात्। एव सति प्रतिबन्धकता स्वरूपसम्बन्धेनैव बोध्या। सर्व्वत्र क्षणविशेषसम्बन्धस्यैव प्रतिबन्धकतासम्भवेन स्थिरादिसाधारण्यविरहेऽपि क्षतिविरहात् क्षणसम्बन्धस्य स्वरूपातिरिक्तत्वमभ्युपेत्येदम्। अनतिरिक्तत्वाभि-

उपमानादेः प्रमाणान्तरत्वं भज्येत सर्वत्र अनुमितिसामग्रीसम्भवात् ।

विलीयेत च परामर्शत्वादिना कारणत्वं बाधत्वादिना च प्रतिबन्धकत्वम् । अनयैव रीत्या कार्य्यान्त-

---

प्रायेणानुगतेन भेदकूटाघटितलघुरूपान्तरेण कारणतां प्रसञ्जयति भवेद्देति। एकपुरुषीयानुमित्युत्पादक्षणे सर्व्वासामन्यनुमित्यापत्तेर्व्वारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशः। क्षणस्य कारणता च यदा तादृशक्षणः तदुत्तरं कार्य्यमिति कालिकप्रत्यासत्त्या बोध्या। परामर्शसाधारण्यानुरोधेनाह तादृशेति। तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तीत्यर्थः। यद्यप्यत्र पूर्व्वोपदर्शित स्वसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविशेषणतयाप्यतिप्रसङ्गः शक्यवारण स्तथापि तत्र स्वत्वान्तर्भावेनाननुगमस्यापत्तेर तत्पुरुषीयघटितैं तल्लक्ष्यानुसरणं बोध्यम्। न चैवं पुरुषभेदेन कारणताभेदात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या लिङ्गपरामर्शत्वसिद्धभावत्वादिना कारणताकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम्। लिङ्गपरामर्शादेरपि लिङ्गादिभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात् पुरुषापेक्षया लिङ्गादीनामेवभूयस्त्वात्। उक्तरूपेण कारणता स्वीकारे अनिष्टं प्रदर्शयति तथा चेति। उपमानादेरित्यादिना शब्दपरिग्रहः। प्रमाणान्तरत्वमनुमिति वहिर्भूतप्रमाणत्वम्। सर्व्वत्रैवेति। उपमानादिस्थले लिङ्गपरामर्शादिघटितानुमितिसामग्र्या नियमात् तत्र प्रमित्यन्तरमुपेयते यत उपमानादेः प्रमाणान्तरता अनुमित्युत्पत्तिमात्रनिर्व्वाहस्य उक्तकारणस्या-

भावे विनिगमनाविरहादेवेत्यर्थः। एतन्मते अधिकदूषणमाह वैयर्थ्याच्चेति। अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्यैव कारणत्वसम्भवात्, बाधबुद्ध्यादेरभावस्य परामर्शादेश्च कारणतान्तरकल्पनप्रसङ्गस्येष्टत्वादिति भावः। एतन्मत एव दर्शित तृतीयलक्षणसाधारण्याव्यवहितोत्तरत्वघटितलक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्ध्यभावरूपपक्षतापक्षेऽपि पूर्व्वोक्तसिद्धिपदव्यावृत्त्यसङ्गतेस्तद्वैयर्थ्यं बोध्यम्। न च ज्ञानेच्छयोर्योगपद्ये सिषाधयिषाकालोत्पन्नानुमितिपूर्व्ववर्त्तिपरामर्शादेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्नतया पूर्व्वं सिषाधयिषाविरहविशिष्टतया चानुमितिविरोधिता स्यादिति तत्सार्थकता इति वाच्यम्, ज्ञानेच्छयोर्योगपद्ये सिद्ध्युपादानेऽपि यत्र पूर्व्वोत्पन्नसिषाधयिषाचतुर्थक्षणे सिद्ध्यनन्तरं पुनः सिषाधयिषाऽनुमितिश्च युगपत्तत्र सिद्धिविरोधितापत्ते र्दुर्व्वारत्वात्। न च तत्र सिद्ध्यनुपादाने सिषाधयिषाविरहविशेषणस्यापि वैयर्थ्यमापाततत्र यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र सिद्धेरनुमित्यविरोधित्वेऽपि सिषाधयिषोत्पत्तिकालविनष्टफलेच्छादीनां विरोधितयैव सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादिति वाच्यम्, सिद्धेरनुमितिफलत्वे इच्छाकालविनष्टफलेच्छादेरनुमित्यव्यवहितपूर्व्ववर्त्तितया विरोधित्वासम्भवादिति।

समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकाले पक्षताविरहेणानुमितिं वारयतो, मूलस्थसाधकमानपदं सिद्धिसाधकमानविशेषान्यतरपरतया वर्णयत, उपाध्यायस्य मतमाह "सिषाधयिषेति"।

सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्धानुमानातिरिक्तसाधकमानयोरन्यतरस्याभावः कारणमिति तु केचित्तन्न, साधकं हि मानं सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा, नाद्यः, चक्षुरादिसत्त्वे विनानुमित्सामनुमित्यभावप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, सिद्धेः पूर्व्वं

सिद्धाविव साधकमानेऽपि अनुमित्साया उत्तेजकत्वात् प्रत्येकं तदभावविशेषणत्वे गौरवमित्यन्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणतालाभायान्यतरस्य उपेक्षितः। अनुमितिपूर्व्वमनुमानरूपस्यैव साधकमानस्य नियमेन सत्त्वात् सिषाधयिषां विना कदाप्यनुमितिर्न स्यादित्यनुमानातिरिक्तत्वं साधकमानविशेषणं, साधकमानपदार्थघटकसिद्धावनुमित्यन्यत्वविशेषणं पर्य्यवसितं, इदञ्च लाघवमात्रद्वारायै निराकार्य्यम्। साधकमानपदार्थं विकल्प्य दूषयति "साधकं हीति"। तदुपहितं स्वजन्यसिद्धिविशिष्टम्। तत्सामग्री सिद्धेः कारणसमुदायः। अनुमित्सासत्त्वे तदभावविशिष्टसाधकमानाभावस्यासत्त्वाद्विनानुमित्सामिति। अनुमित्यभावप्रसङ्गादिति कालिकप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण। समवायेन प्रतिबन्धकत्वे आत्मनि सर्व्वदैव चक्षुरादिप्रमाणाभावादतिप्रसङ्गो बोध्यः। प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे, अनुत्पन्ने प्रत्यक्ष इति शेषः।

ननु तत्रानुमितिवारणायान्यदेव प्रतिबन्धकमास्थेयं सिद्धाभावपक्षतामतेऽपि तदावश्यकत्वादित्यत आह अनुमानातिरिक्तेति। तथा सति पक्षतागर्भेऽनुमानातिरिक्तसाधकमानान्तर्भावस्य नि

तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेः, अनुमानातिरिक्तत्वस्य वैयर्थ्याच्च। न तृतीयः, अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्सा-विरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारण-त्वमित्यन्योऽन्याश्रयात् ।

फलत्वादित्यर्थः । सिद्ध्यसमवहितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायां अनुमितिवारणस्यैव तत्फलत्वात्, साधकमानपदेन सिद्ध्युपहित विवक्षणे च तदनिर्व्वाहादिति भावः ।

केचित्तु "यथाश्रुतानुरोधेनानुमानातिरिक्तेति तन्मात्र परमेव । न च सामग्र्याः पृथक्प्रतिबन्धकत्वे साधकमानपदार्थस्य सिद्ध्युपहितस्यापि निवेशनमफलमेवेति वाच्यम् यत्र विषये प्रत्यक्षाद्युपहितसन्निकर्षादिघटितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामेव परा-मर्शादिसमवधानं तत्रानुमितिवारणाय तादृशसाधकमानस्यैव पक्षतायां निवेशयितुमुचितत्वात् । न च तत्रापि सिद्धिप्रति-बन्धकतयैव उपपत्तौ सिद्ध्युपहितनिवेशनमफलमिति वाच्यम्, शाब्दसिद्धिकाले घटोऽस्तु ज्ञानं जायतामितीच्छाबलादनुमित्युप-पत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाया अवश्यमुत्तेजकत्वोपगमात् । तथाविधे-च्छाबलादुपदर्शित प्रत्यक्ष सामग्र्यनन्तरमनुमितेर्व्वारणाय साधक-मानान्तर्भावसार्थक्यात् । न च सिद्ध्युपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे आलोकसमवधानासत्त्वे (१) तादृशेच्छाबलात् अनुमित्युत्पत्त्या

---

(१) आलोकसमवधानाद्यसत्त्वे इत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः ।

साधकमानेऽपि तादृशेच्छाया उत्तेजकताया आवश्यकत्वात् प्रवृत्ताया तदन्तर्भावेऽपि उक्तापत्तिवारणासम्भव इति वाच्यम्, यत्र प्रत्यक्षोपस्थितवस्तु संयोगादिसत्त्वे इतरकारणसमुदायसत्त्व एवा गाढ ज्ञानं जायतामितीच्छा न तु इतरकारणाभावविशिष्टवस्तु संयोगादिसत्त्वे, तत्र तादृशेच्छाभावस्य प्रत्यक्षोपस्थितवस्तु संयोगादिरूपसाधकमानविशेषणत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषीयपक्षतायामेव तथाविधसाधकमानान्तर्भावस्य सार्थकत्वादित्याहुः'। "अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वमिति' अन्यथा अनुमित्साधीनानुमित्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षापत्तेरिति भावः। प्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन, सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतराभावत्वेन। 'अन्योन्याश्रयादिति' अनुमितिसामग्र्यभावं प्रत्यक्षकारणकलापान्तर्गतमज्ञात्वा प्रत्यक्षसामग्र्या अज्ञानात् तज्ज्ञाने च तदभावघटितानुमितिसामग्र्या अज्ञानात् तदभावादिज्ञानाभावादितिभावः। यथा कारणसमुदायत्वेन सामग्र्या निवेशे समुदायभेदस्य प्रत्येकमेकत्रकारणेष्वेव सत्त्वात् व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानुपगमे सामग्र्या (१) सामग्रीभिन्नभिन्नत्व दुर्घटमिति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेनैव सा निवेश्या, अथाव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्न भेदस्याव्यासज्यवृत्तितामभ्युपेत्य अन्यदा कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नभेदवत्त्व, कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे च तादृशभेदावच्छिन्नभेदवत्त्व, फलोपधायकत्वोपपादनीयम्। तथाच परामर्शसत्त्वे प्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽनुमित्यनुत्पाद प्रत्यक्षोत्पादनिर्वाहः, उक्तानुमिति

(१) सामग्र्या भिन्न इति पाठः कस्मिंश्चित् पुस्तके नास्ति।

स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापत्तेरित्यपि कश्चित्।

प्रतिबन्धकत्वस्य प्रत्यक्षोत्पत्तिमन्तरेणानिर्व्वाहात् प्रत्यक्षोत्पत्तिरपि अनुमित्यनुत्पादमपेक्षते, तदुत्पादे अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वावश्यं सत्त्वादित्यन्योन्याश्रय इति भावः। अत्रैव कल्पे अन्येषां दूषणमुपन्यस्यति "स्थाणुत्वाभावेति।"

स्वोक्तदोषस्याप्येतदनुमततया चकारसङ्गतिः (१)। यत्र विशेषदर्शनानन्तरक्षणजातप्रतियोग्यारोपात् स्थाणुत्वाद्यभावप्रत्यक्षं तत्रेत्यादिः। तदभावानुमित्यापत्तेः स्थाणुत्वाभावानुमित्यापत्तेः। तथाचानुमित्यसिद्धिसामग्र्यभावस्य कार्य्यकालवृत्तितया पृथगेव कारणत्वमावश्यकमिति भावः। न च प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रत्यक्षकारणतामते यत्र विशेषदर्शनकाले तत्पूर्व्वं वा प्रतियोग्यारोपस्तत्रैव विशेषदर्शनाधीनमभावप्रत्यक्षं न तु विशेषदर्शनोत्तरप्रतियोग्यारोपानन्तरमिति वाच्यम्, प्रतियोग्यारोपस्याहेतुतामते विशेषदर्शनपर्य्यन्तं प्रतियोग्यारोपानुत्पादस्थले विशेषदर्शनोत्तरमभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या फलसाम्याय तद्धेतुतामतेऽपि क्षणैकव्याजेनाभावप्रत्यक्षस्वीकारस्यावश्यकत्वेत्याशयात्। न च विशेषदर्शनानन्तरमाहार्य्य एव प्रतियोग्यारोपो भविष्यति तत् सामग्र्यामिच्छाघटिताया अनवस्थानोक्तस्थलेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्,

(१) दीधितौ 'इत्यपि' इत्यत्र 'इति च' इति पाठाभिप्रायेण इदमुक्तम्।

धर्मितावच्छेदक सामानाधिकरण्यमात्रावगाहि विशेषदर्शनोत्तर-मिच्छां विनैव प्रतियोग्यारोपसम्भवात्(१)। प्रतियोग्यारोपकारणतायाः स्वासम्मततया "केचिदिति"(२)। ननु पक्षताघटकप्रत्यक्षसामग्री नानुमितिसामग्र्यभावघटितकारणसमुदायरूपा, अपि तु तदतिरिक्ता प्रत्यक्षासाधारणकारणसमुदायरूपैव वाच्या, अनुमित्साविशिष्टसमानविषयकानुमितिसामग्रीदशायां सिषाधयिषारूपोत्तेजकबलादेवानुमित्युपपत्तेः। एवं प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामपि निरुक्तपक्षता न निवेश्यते, अपि तु लाघवादनुमित्सावैशिष्ट्यमेव, असत्यामनुमित्सायां समानविषये प्रत्यक्षोत्पत्तेरावश्यकत्वात्तत्सत्त्वे च पक्षताया अपि आवश्यकत्वात्। तथा च न प्रथमोक्तान्योन्याश्रयावकाशः, एवं सामग्र्याः कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायामनुमित्सावैशिष्ट्यं निवेश्यते। तथाचोक्तस्थले प्रत्यक्षोत्पत्तिर्नानुमित्यनुत्पादमुपजीवति अनुमित्युत्पादेऽप्यनुमित्साविरहेण प्रत्यक्षप्रतिबन्धकाभावात् अपितु अनुमित्साविरहमेवेति नापरोऽप्यन्योन्याश्रयः। अन्यथा सामग्र्याः पक्षतायामनन्तर्भावेऽपि पृथक्प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेनानिस्तारादित्यत आह "अनुतिष्ठति"।

(१) "न च प्रतियोग्यारोपश्चे त्यादि." 'प्रतियोग्यारोपसम्भवा' दित्यन्तः पाठस्तु सर्वेष्वपि पुस्तकेषु न दृश्यते।

(२) "केचित्तु" 'कश्चित्' इत्यत्र केचिदित्येव पाठो भट्टाचार्यसम्मत इत्यतस्तेन केचिदित्यनुसृतम्।

वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वान्नियमेन प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाच्च प्रत्येकमेव तथात्वमन्यथा बाधादेरपि अत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात्, न चानुमित्साविर-

स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वं, सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धित्वादिरूपप्रत्येकावच्छिन्नविधर्मावच्छेदेन कार्यानुत्पादप्रत्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम्। ननु अन्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽपि तन्नियतसिद्धित्वाद्यवच्छिन्नस्य कार्यानुत्पादान्वयनियतत्वं तदवच्छिन्नव्यतिरेकस्य च कारणान्तरपरामर्शादिसहितस्य कार्योत्पादनियतत्वं सम्भवति इति न तावता सिद्धित्वादिना प्रतिबन्धकतासिद्धिरित्यतो हेत्वन्तरमाह "नियमेनेति"। प्रथमोपस्थितत्वात्, प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य तदवच्छिन्नान्यतरत्वापेक्षया प्रथममुपस्थितत्वात्। उपस्थितिलाघवमुक्त्वा शरीरलाघवमाह "लाघवादिति"। उक्तरूपद्वयमपेक्ष्य तदुभयघटितस्याधिकभेदादिघटिततया गुरुत्वादिति भावः। प्रत्येकं, सिद्धित्वादिना। तथात्वं, प्रतिबन्धकत्वम्। अन्यथा, प्रतिबन्धकत्वैक्यानुरोधेन नानाधर्मावच्छिन्नानां तत्तदवच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वेन प्रतिबन्धकत्वे। बाधादेरित्यादिना सत्प्रतिपक्षादिग्रहपरिग्रहः,(१) अत्रैव, पक्षताया-मेव। अन्तर्भावप्रसङ्गात्, घटकताप्रसङ्गात्। सिद्धिबाधसामग्रीविशिष्टान्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षतात्वप्रसङ्गादिति समुदायार्थः। अन्यथा बाधबुद्ध्याद्यभावस्य कारणतान्तरकल्पनापत्तेरिति भावः। न च वह्न्यादिनिश्चयाप्रतिबध्यायामपि वह्निमान् पर्वतो घट-

(१) सत्प्रतिपक्षादिपरिग्रह इत्यपि क्वचित् कः पाठः।

हस्य प्रत्येकविशेषणत्वे गौरव शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छायामनुमितेरुत्पादात् सिद्धावनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य, प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च तादृ-

---

शानिश्चयानुमितौ वह्न्यभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया वह्न्यादिप्रकारत्वाघटितरूपावच्छिन्नं प्रति वह्न्यभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमनावश्यकमिति चेन्न साध्यतदभावादिनिश्चयानामेकरूपेण प्रतिबन्धकताप्रसक्तिरिति वाच्यम्, वह्न्यादिप्रकारकानुमितौ वह्न्यभावादिनिश्चयस्य पृथक्प्रतिबन्धकत्वेऽपि वह्निमान् पर्व्वतो घटवान् इत्याद्यनुमितिहेतुपक्षतायामाययासिद्ध्यादिनिशयान्तर्भावेणैव तादृशनिश्चयदशायां तथाविधानुमितिवारणसम्भवात्, अवच्छेदकगौरवस्य तावतैवाप्रयोजकीकृतत्वात्। न च तथापि बाधकाले प्रत्यक्षादेरनुत्पत्त्या विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति पक्षतायां तदन्तर्भावो निरर्थक इति वाच्य, तथापि भिन्नविषयकानुमितिमात्रमवादीनामवश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकतायां बाधसाधारणान्यतरत्वादेरवच्छेदकतयैवोपपत्तेर्बाधबुद्धेः सामान्यप्रतिबन्धकत्वासिद्धेः, प्रत्यक्षस्थले इच्छाया उत्तेजकतयापि तदसिद्धेः। केचित्तु "पक्षैव, ईदृशप्रतिबन्धकतायामेव, प्रतिबन्धकान्तरसाधारणान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवेति यावत्। पक्षतान्तर्भावप्रसङ्गात्, अवच्छेदकघटकताप्रसङ्गात्। तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादिसाधारणान्यतरत्वेनैव बाधादेः प्रतिबन्धकतायाम्भावादिति समुदायार्थः। तथाच पक्षतायां बाधान्तर्भाव

शेच्छायामप्यनुमित्यनुत्पादात् साधकमाने अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य, पृथगेव विशेषणतायास्त्वयापि वाच्यत्वात् ।

परत्वाभावाच्चोक्ता सङ्गतिरिति व्याचख्युः । केचित्तु "तदभावनिश्चयदशायां यादृशयादृशविशेषधर्मितावच्छेदकाद्यनुमितेः कारणान्तरविरहादेव नियमतोऽनुत्पादस्तत्साधकस्थलाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः"। ननु सिद्धिसामग्रीविशेषयोरुभयोरेवानुमित्साया उत्तेजकतया तयोरनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वे अनुमित्साविरहस्यान्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणतया लाघवम्, अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्धिसामग्र्यन्यतरत्वापेक्षया तद्विशिष्टसिद्धित्वतद्विशिष्टसामग्रीत्वयोरेकस्यापि विशेषणस्य द्विधानिवेशेन गौरवात्, अन्यतरत्वघटकांशापेक्षया सिषाधयिषाविरहांशस्य गुरुतायाः स्फुटत्वात् । अत एव बाधाद्यन्तर्भावप्रतिबन्धेरपि नावकाशः । बाधसिद्धितद्विशेषसामग्र्यन्यतमत्वेन प्रतिबन्धकत्वे अनुगतरूपावच्छिन्नांशे सिषाधयिषाविरहविशेषणतायां सिद्ध्यादिकाल इव बाधकालेऽपि अनुमित्साबलादनुमित्यापत्तेः, सिद्धित्वाद्यवच्छिन्न एव पृथक् तद्विशेषणतया उक्तलाघवानवकाशात् । विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वे उक्तदिशा लाघवासम्भवेनावच्छेदकगौरवस्य दुष्परिहरत्वात् । न च प्रत्यक्षस्थले बाधबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धौ च इच्छाया उत्तेजकतया तत्रानुगतरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वे इच्छाविरहस्य सकृद्विशेषणतया

स्वनिवर्त्तकप्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितान्यत्वादिना

लाघवमद्भुतमेवेति वाच्यं, बाधादौ प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्वे नाना-प्रतिबन्धकताप्रसङ्गेन तदनभ्युपगमात्, अनाहार्य्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव बाधादिसमये आहार्य्यप्रत्यक्षस्योपपादनीयत्वादित्याशङ्कां निरस्यति "न चेत्यादिना"। गौरवमित्यन्तेनाशङ्का। अनुमितेरुत्पादादिति, प्रत्यक्षसामग्र्यामपि,नुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयसिद्धेरिति भावः। अनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य, अनुमितित्वाप्रकारकतादृशेच्छासाधारणानुगतरूपावच्छिन्नविरहस्य। तादृशञ्च रूप प्रागेवावेदितम्। 'अनुमित्यनुत्पादादिति"प्रत्यक्षोत्पत्त्या तादृशेच्छाविषयसिद्धेरिति भावः। अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य, अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य। पृथगेव, यथायोगं सिद्धित्वप्रत्यक्षसामग्रीत्वाद्यवच्छिन्न एव। ननु अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छातदप्रकारकेच्छानामनुगतरूपावच्छिन्नाभाव एवान्यतरत्वावच्छिन्ने विशेषणं वाच्यं, प्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामुक्तेच्छाबलादनुमितेर्वारणाय चानुमितिभिन्नालौकिकप्रत्यक्षान्यस्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नसामग्रीसमवहितान्यत्वेनेच्छाविशेषणीया। अनुमितिसामग्र्या उपनीतभानसामग्र्या च समवहितायाः इच्छायाः संग्रहाय भेदद्वयमवच्छिन्नान्तविशेषणम्। अनुमितित्वादिप्रकारिकाया. प्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितेच्छायाः संग्रहायावच्छिन्नान्तं, एवञ्चोक्तलाघवमद्भुतमेवेत्यत आह "स्वनिवर्त्तकेति'।

निवर्त्तकत्वं विषयतया बोध्यम्। "अतीव गौरवमिति"

च तादृशेच्छयोरनुगमेऽतीवगौरवम्, अन्यतरत्वघटकयोरन्योऽन्याभावयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभावे विनिगमका(१)भावश्च। आत्मनिष्ठश्च समवायेन सिद्धेरभावः कारणं, भिन्नभिन्नेन च सम्बन्धेन तत्तदसाधारणकारण-

---

अतिगुरुशरीरस्तादृशेच्छाविशेषणस्याधिकस्य निवेशादिति भावः। नन्वेवमपि प्रतिबन्धकतैक्यनिबन्धनलाघवं दुर्वारमेव प्रतिबन्धकत्वान्तराकल्पने एकत्रावच्छेदकगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात्। अनेकत्र पक्षताहेतुतायाम् एकैकविधककारभावादिनिश्चयानामन्तर्भावेऽनन्तस्थले अवच्छेदकगौरवात् स्वातन्त्र्येण एकैकप्रतिबन्धकताकल्पनस्योचिततया बाधादेः पक्षतान्तर्भावप्रतिबन्धनवकाशात् प्रतिबन्धेरनुसरत्वाश्चेत्याशयेनान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वमतेऽपि विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्वयमापादयति "अन्यतरत्वेति"। अन्योन्याभावयोः, सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः। तथाच सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदः सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदश्च विनिगमनाविरहात् प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यवच्छेदकभेदात् प्रतिबन्धकताभेद आवश्यकः। न च तादृशभेदयोः समनियतयोरभेदान्नावच्छेदकभेद इति वाच्यम्, तादृशभेदाभेदेऽपि तस्य सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदत्वेन सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदत्वेन च विनिगमनाविरहेणावच्छेदकतायाः स्वीकरणीयतया विशिष्टस्यावच्छेदकस्यावश्यं भेदात्। नचाखण्डस्य

---

(१) एकतरपक्षपातिनीयुक्तिर्विनिगमना तद्बोधकं वाक्यं विनिगमकम्।

रूपायास्तत्सामग्र्याः, मणिविशिष्टस्य वह्नेरिव दूतरविशिष्टस्य मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायोगात् । तथा च कथमनुगतरूपेण तयोरभावः कारणम्, एवं सिद्धेः सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्म-

---

तस्य स्वरूपत एवावच्छेदकताभ्युपगमादुक्तविशेषणपुरस्कारेण नावच्छेदकत्वमिति कथं विनिगमनाविरह इति वाच्यम्, अभावत्वाखण्डत्वेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तविरुद्धत्वात्, यत्र स्वरूपतो भानं तस्यैव तथावच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात्, विशेषणपुरस्कारेणोपस्थितेऽवच्छेदकत्वग्रहस्य विशेषणावच्छिन्ने अवच्छेदकतावगाहित्वनियमात् स्वरूपतो (१) ऽभासमाने स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्य प्रमाणेनासिद्धेश्च । न च तद्व्यक्तित्वेनैव भेदस्यावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं न तु स्वरूपतः, तथा च नोपदर्शितविनिगमनाविरहावकाश इति वाच्यम्, भेदनिष्ठ तद्व्यक्तित्वस्य भेदस्वरूपातिरिक्तस्य दुर्वचत्वात्, भेदरूपस्य च तस्य स्वरूपतो विशेषणत्वासम्भवात् । एतेनाखण्डस्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वमित्यपि परास्तम् । यत्तु सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः सामानाधिकरण्येन मिथो विशेष्यविशेषणभावापन्नयोर्न भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं येन विनिगमनाविरहः स्यात्, अपि तु धर्मिविशेषणतापन्नयोरेव, व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वं तथाविधयोरप्यवच्छेदकता-

---

(१) क्वचित्पुस्तकेऽभासमान इत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः ।

वृत्तित्वं प्रत्यक्षादिकारणचक्षुःसंयोगादेस्त्वन्यादृशमिति-सामग्रीविशेषाभावस्य हेतुत्वेऽपि लाघवात् सिद्धाभाव एव पक्षव्यवहारनिमित्तम्, एतदेवाभिसन्धाय प्रवृत्ति-निमित्तमुक्तमिति वक्ष्यति ।

पर्व्वतेमहानसीयवह्निर्नास्तीति प्रतीत्यावगाहनादिति, तदपि, न, महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिबुद्धौ वह्नित्वाद्येकधर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्न एव महानसीयत्वाद्यपरविशेषणभान नियम इत्येकत्रानेकेषामवच्छेदकत्वे ग्राह्ये धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यैवावच्छेदकत्वग्रहो न तु धर्म्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतानापन्नस्यावच्छेदकताग्रह इतिनियमेन प्रकृते कस्य धर्म्मितावच्छेदकतापन्नस्य कस्य वा तदवच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यावच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणावच्छेदकताभेदस्यावश्यकत्वादवच्छेदकविषयतावैलक्षण्यस्यावच्छेदकतावैलक्षण्यनियतत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । अन्यतरत्वेन उभयोरनुगमेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाननुगमात्तयोरेकाभावस्य कारणतासम्भव इत्याह "आत्मनिष्ठयेति ।" समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः सिद्धाभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणम्, प्रत्यक्षासाधारणकारणचक्षुःसंयोगादिरूप सामग्र्यास्तु स्वाश्रयसंयुक्तमनःसंयोगादिरूपपरम्परात्मकभिन्नभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नाभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणं वाच्यमित्यर्थः । विषयचक्षु.संयोगादेः समवायेनाभावस्य सर्व्वदैवात्मनि सत्त्वात्

साहय्याभावकारणताया प्रतिबन्धकाभावकत्वादिति (१) भावः। ननु विषयचक्षुःसंयोगादेर्न प्रतिबन्धकत्वं स्वीक्रियते येन सम्बन्धानुगमः स्यात्, किन्तु चक्षुःसंयोगादिविशिष्टस्य मनोयोगस्यैव समवायेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यत आह "यथेति" वह्नेरित्यनन्तरं दाहं प्रतीति, मनोयोगादेरित्यनन्तरं प्रकृते इति, पूरणीयम्। "प्रतिबन्धकत्वायोगादिति" मनोयोगस्यानुमितावपि हेतुत्वात् कारणस्य प्रतिबन्धकत्वायोगादिति भावः। यद्यपि कारणस्यापि रूपान्तरेण प्रतिबन्धकत्वे क्षतिविरहः, दाहप्रतिबन्धकत्वे वह्नेः प्रयोजनविरहादेवानिवेशः, प्रकृते तु सम्बन्धैक्यानुरोधादेव मनोयोगादेरनुप्रवेश इत्यकिञ्चित्करमेतत्, तथापि, मनोयोगस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमेव बाधकं बोध्यम्। न च सामग्र्याः स्वतन्त्रप्रतिबन्धकतामतेऽप्यात्मनिष्ठतासम्पत्तये चक्षुःसंयोगादेः सम्बन्धतया मनोयोगादिप्रवेशस्यावश्यकत्वादाधिक्यमेतन्मतेऽपि आत्मनिष्ठतया सामग्र्यभावहेतुत्वे तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवादिति वाच्यं, तथापि मनोयोगादिसम्बन्धस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवस्य दुर्व्वारत्वात्, विषयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदविरहानुरोधेन विषयप्रत्यासन्नतया चक्षुःसंयोगादिप्रतिबन्धकतापक्षस्यैव स्वतन्त्रसामग्रीप्रतिबन्धकतावादिभिरादरणीयतया तत्र मनोयोगादेर्निवेशाभावाच्च। "यथा चेति" एवं रीत्या प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धभेदस्यावश्यकत्वे च इत्यर्थः। पूर्व्वं प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सिद्धिसामग्रीविशेष-

(१) प्रतिबन्धकाभावत्वादित्यपि पुस्तकान्तरीय पाठः।

पयोः सिषाधयिषाविरहपदार्थयोर्भेदात्तद्विशेषणप्रवेशप्रार्थक्यं व्यवस्थापितं इदानीं सम्बन्धभेदेन तद्विशेषणतामेदं व्यवस्थापयति "एककालेति"। एकक्षणावच्छिन्नमेकात्मसमवेतत्वमित्यर्थः। यद्यपि सम्बन्धमध्ये एकक्षणावच्छिन्नत्वानन्तर्भावेऽपि सिषाधयिषाकाले तद्विरहरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एव। न च तत्र कालानन्तर्भावे सिषाधयिषाकालेऽपि सिद्धौ कालान्तरावच्छिन्नतद्विरहवत्यात्मनि वृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यं वर्त्तते अन्यात्मनि घटादौ च तादृशविशेषणत्वेति विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहतमिति कथं विशिष्टाभावेन वर्त्तितव्यं कालान्तर्भावे तु तादृशकालाभावान्न तदानीं तद्घटितवैशिष्ट्यमिति विशिष्टाभावोऽक्षत इति वाच्य, सिषाधयिषाकालस्य तदधिकरणनिष्ठतदभावाधिकरणतानवच्छेदकतया तादृशाधिकरणताघटित सामानाधिकरण्यरूप-तदिच्छासमानाधिकरण-सिद्धिनिष्ठ-वैशिष्ट्येऽप्यनवच्छेदकत्वात् तत्तत्कालावच्छेदेन सिद्धिमत्यपि तदिच्छाधिकरणे इच्छाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वानुपपत्तेः। अन्यथा स्वाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य स्वाधिकरणवृत्तिताविशेषणत्वेऽपि तत्कालस्याप्यन्याधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणतया कालविरहप्रयुक्तवैशिष्ट्यविरहस्यानिर्व्वाहात्। विशेष्यीभूततत्तत्सिद्धाधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणकालत्वेन कालस्य सम्बन्धघटकत्वे चाननुगमादिति। तथापि विभिन्नकाले विशेषणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि एकक्षणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यस्यैव विशिष्टसत्त्वनिर्व्वाहकत्वमित्येतत्सूचनायैव एककालावच्छिन्नत्वकथनम्। केचित्तु "कालस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वघट-

फलानुपहितसिद्धीच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावापे-

क्षत्वस्य घटकत्वे तदुपलक्षिताभावाद्विशिष्टाभावत्वेन पक्षत्वाभि-धाने, प्रतियोगितावच्छेदकावैलक्षण्यात् सर्वदा दण्डरहितपुरुषा-धिकरणक्षणे दण्डोपलक्षितपुरुषाभावस्य सत्त्वेन पुरुषत्वादि-मात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तादृशपुरुषान्तरव्याव-र्त्तकानुगतधर्मान्तरविरहेण, सत्त्वे वा प्रतियोगिकोटौ तस्याभानेन, प्रतियोगितावच्छेदके तदन्तर्भावासम्भवादित्याहुः" तच्चिन्त्यम् । पश्यादृशमिति ।" स्वाश्रयीभूतात्मयुक्तपरम्परासम्बन्धेन सम्बन्ध-रूपमित्यर्थः । ननु पक्षताशरीरे प्रत्यक्षादिसामग्र्यनन्तर्भावे तदभाव-स्यानुमितौ स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमावश्यकं, तथाच तस्यैव पक्षपद-प्रवृत्तिनिमित्तता स्वीक्रियतां न तु सिद्ध्यभावस्य, तथाच पक्षपद-प्रवृत्तिनिमित्तमिदमिति मूलविरोध इत्यत आह "समग्रेति"। हेतु-त्वेऽपि अनुमित्यसाधारणकारणत्वेऽपि । लाघवात् लघुशरीरत्वात् । ननु लाघवस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्ततोपष्टम्भकत्वे बाधाभावस्यैव तथात्वमुचितं तत्र सिषाधयिषाविरहाप्रवेशात्, यदि च सिद्धसाधन स्थले पक्षव्यवहारो नास्तीति सिद्ध्यभावस्य तथात्वमुच्यते, तदा बाधदशायामपि तद्विरहात् सोऽपि निविशतामित्यत आह "फला-नुपहितेति" ।

(१) स्वविषयसिद्ध्यनुपहितेत्यर्थः । एतच्चातिगौरवसूचनाय । सिद्ध-साधनस्थले, साध्यनिश्चयदशायाम् । पक्षव्यवहारविरहेण, पक्षव्यव-

(१) फलानुपहितत्वस्यार्थमाह स्वविषयेति ।

त्तया बाधाभावस्य लघुत्वेऽपि सिद्धसाधनस्थलेपक्षव्यवहारविरहेण तादृशसिद्धाभावस्यावश्यकत्वे बाधाभावो न निविशते गौरवात् ।

विशिष्टसिद्धाभावस्य चात्मनिष्ठस्यैवानुमितिहेतुत्वेऽपि तस्य परम्परासम्बन्धादेव पर्व्वतादौ पक्षव्यवहार इति ध्येयम् ।

हारविरहस्य सर्व्ववादिसिद्धत्वेन (१)। गौरवादिति"। बाधस्थले पक्षव्यवहारस्य सविवादतया गौरवसहिष्णुताया अन्याय्यत्वादिति भावः। ननु समवायसम्बन्धावच्छिन्नसिद्धाभावस्यात्मप्रत्यासन्नतयैवानुमिति हेतुतया तस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आत्मन्येव पक्षव्यवहारप्रसङ्ग इत्यत आह "विशिष्टेति" ।

सिषाधयिषाविरहविशिष्टेत्यर्थः। एतदभिधानञ्च सिद्धेः पक्षनिष्ठाया उद्देश्यतासम्बन्धेनानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वासम्भवप्रदर्शनाय, पर्व्वते वह्निमनुमिनुयां महानसे धूमानुमिनुयामित्याकारिकाणामनुमित्सानामेकत्रोत्तेजकत्वेऽतिप्रसङ्गेन पृथगेवोत्तेजकतया पक्षभेदेन कार्य्यताभेदस्यावश्यकतया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तेरेवोचितत्वात् । अन्यथा पुरुषविशेषाणामन्तर्भावनीयतापत्त्या गौरवात् समानप्रकारिकाया असमानविशेष्यकसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकतयापि पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्यसम्भवो बोध्यः (२)। "परम्परासम्बन्धा-

---

(१) पक्षव्यवहारस्य सर्व्ववाद्यसिद्धत्वेनेत्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः ।

(२) सामानाधिकरण्येनानुमितौ धर्म्म्यन्तरविशेष्यकसिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वमिति भावः ।

एकस्य पुंसोऽनुमित्सासत्त्वेऽपि अन्यस्य तद्विरहिणः प्रत्यक्षादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् तत्-

दिति" स्वप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेषणतावच्छेदकपक्षरूपादित्यादिः । न च सिद्धिकालेऽपि एतादृशसम्बन्धेन पक्षे सिद्ध्यभावो वर्त्ततेऽत्यन्ताभावस्य नित्यत्वादित्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यं, तत्तदात्मवृत्तित्वविशिष्टस्यैव सिद्ध्यभावस्य तादृशसम्बन्धेन तदुत्पत्तिं प्रति पक्षव्यवहारनियामकत्वात् । ननु विषयचक्षुःसंयोगादिरूपायाः प्रत्यक्षसामग्र्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या न प्रतिबन्धकतासम्भव स्वाश्रयपरम्परया अतिप्रसक्तत्वात् सम्बन्धत्वे मानाभावाच्च, तथाच यदा तादृशसामग्री तदुत्तरक्षणे नानुमितिरिति कालिकप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं, तथाच पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यापि पुरुषान्तरीयानुमिति प्रतिबन्धः स्यात्, एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नानुमित्साविरहस्यैव दैशिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सामग्र्यां विशेषणत्वं स्वीकार्य्यं, तथाच पुरुषान्तरीयानुमित्साकालीनाया अपि पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यास्तदीयानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरित्याशङ्कां चक्षुःसंयोगादौ तत्पुरुषीयत्वमन्तर्भाव्य निराकरोति "एकस्येति" ।

अनुमित्यनुत्पादादित्यन्तमुपलक्षणम्, अन्यस्य प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽन्यस्य तद्विरहिणोऽनुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् (१) ।

(१) "अन्यथा प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे अन्यस्य तद्विरहेणानुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्य"मित्यन्यथापाठोऽप्यत्रास्ति ।

पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्पुरुषीयानुमित्साविरहकालीनतत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरहोऽनन्यगतिकत्वेन हेतुरुपेतव्य इति वदन्ति ।

तत्पुरुषीयानुमित्सायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकसम्बन्धेनाधिकरणं यः कालस्तत्र कालिकसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वं कालीनात्मार्थः सामग्रीविशेषणम् । अथवा समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदात्मवृत्तित्वविशिष्टाभावावच्छेदकक्षणे कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वमेव तदर्थः । तेन तत्पुरुषीयानुमित्साक्षणस्यापि अन्यदेशावच्छेदेन दैशिकसम्बन्धेन (१) कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतदिच्छाभाववत्त्वेऽपि न क्षतिः । "तत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरह इति"। कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः पक्षनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टसाध्यनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविरह इत्यर्थः । वैशिष्ट्यमेककालीनत्वमेव । विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहाद्भावाभावकारणताकल्पनमगत्या न दोषाय । यावत्त्वेन तदसाधारणकारणसमुदायस्य प्रतिबन्धकत्वं पुनरनुपादेयमेव यावत्त्वस्य दुर्वचत्वात् । पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिसमानविषयचाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां रूपादिकं नान्तर्भावनीयं तत्र साध्यपक्षयो रूपादिमत्तानियमेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावात्, किन्तु पर्वतो द्रव्यवान्, द्रव्यं वह्निमत्, द्रव्यं द्रव्यवदित्याद्यनुमितौ वाय्वादीन्द्रियसन्निकर्षस्याविरोधितोपपत्तये

---

(१) दैशिकविशेषणताविशेषसम्बन्धेनेत्यर्थः ।

यथायोग्यं साध्यपक्षादौ रूपादिसत्त्वं निवेशनीयम् । अथ प्रतिबन्धकसामग्रीसत्त्वेऽपि काले तदनधिकरणदेशावच्छेदेन तदभावस्य सौलभ्यादनुमित्यापत्तिः ? न च प्रतिबन्धकसत्तायाः कार्य्यानुत्पादप्रयोजकत्वात् तत्सत्त्वे कथं कार्य्योत्पत्ति(१)रिति वाच्यं, सामग्र्याः कार्य्योत्पत्तिप्रयोजिकायाः प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदभावसत्त्वेनाघटितत्वं कार्य्योत्पत्तेर्दुर्व्वारत्वादिति चेत्, यादृशकारणताघटकनियमे देशान्तरावच्छेदेन कार्य्यसमानाधिकरणकारणाभावव्यावर्त्तकं देशभेदानवच्छिन्नत्वमन्यदा विशेषणमभावे निविशते, यथा समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगत्वादिनिष्ठकारणताघटकनियमे तदन्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य, देशभेदानवच्छिन्नवृत्तिरेवाधिकरणे कार्य्योत्पत्तिप्रयोजिका उक्तप्रतिबन्धकाभावस्य च कारणता न तादृशी, किञ्चिदवच्छेदेन तत्प्रतिबन्धकसत्त्व एव तत्र कार्य्यानुत्पत्त्या तादृशाभावे विशेषणप्रवेशे प्रयोजनाभावात्, तथाच देशभेदावच्छिन्नप्रतिबन्धकाभावबलादनुमित्यापत्तिः । एतेनात्मनि शरीरविशेषावच्छेदेन चिन्तादिरूपप्रतिबन्धकसत्त्वे घटाद्यवच्छिन्नतदभावबलादनुमित्यापत्तिरपि निरस्ता । न च चिन्तादिसत्त्वात्मनि तत्काले घटाद्यवच्छिन्ना या तदभाववृत्तिः सा तदन्यदेशभेदानवच्छिन्नतद्वृत्तेरप्रामाणिकतया चिन्ताद्यसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यं, तादृशवृत्त्यनभ्युपगमे चिन्ताद्यसत्त्वदशायां तदभावस्यात्मनि दैशिकव्याप्यवृत्तितायाः सर्व्वानुभवसिद्धाया अनुपपत्तेः । यदि च कायव्यूहस्थले एकस्यात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेन चिन्ताभावादभावस्य

(१) "कार्य्योत्पत्ति"रित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः ।

अथ सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिषाधयिषाहेतुरस्तु ? नचैवं मण्यादिस्थलीयदाहं प्रति उत्तेजकस्य हेतुत्वापत्तिः, उत्तेजकानामननुगतत्वात्, तावदभावविशिष्टमण्याद्यभावस्य चानुगतत्वादिति चेत्, इहापिदर्शितोऽननुगमः सिषाधयिषायाः ।

सिद्ध्यादेः सत्त्वेऽपि अन्यशरीरावच्छेदेनानुमित्याद्युत्पत्तिः प्रामाणिकी, तदा, सिद्ध्याद्यभावनिष्ठकारणताघटकनियमशरीरेऽभावांशे उक्तविशेषणप्रवेशस्यावश्यकत्वात् घटाद्यवच्छिन्नसिद्ध्यभावबलात् सिद्ध्यादिदशायामनुमित्यापत्तेर्वारणाय गत्यन्तरमेवानुसरणीयमिति दिक् । उत्तेजकत्वा(१)भिमतसिषाधयिषाकारणतां स्वीकृत्य सिद्ध्यभावस्य कारणतामाक्षिपति "अथेत्यादिना, चेदित्यन्तेन" ।

एतावतैव विना सिषाधयिषां सिद्ध्यनन्तरमनुमितिवारणसम्भवादिति भावः । प्रतिबन्धिमाशङ्कते "न चैवमिति" । उत्तेजकस्य, मन्त्रौषधिविशेषादेः । प्रतिबन्धिमुद्धरति "उत्तेजकानामिति" । मण्यादिस्थलीयोत्तेजकमन्त्रौषधिविशेषादीनामित्यर्थः । "अननुगतत्वादिति" । तथाचाननुगतकार्यं प्रति व्यभिचारेण कारणत्वासम्भवादिति भावः । इहापि, सिद्धिस्थलेऽपि । "दर्शित इति" यादृशयादृशेच्छासत्त्व इत्यादिनेत्यादिः । "सिषाधयिषाया इति" उत्तेजकीभूताया इत्यादिः । तथाच तुल्ययुक्त्या उत्तेजकाभावकूटविशिष्टाया सिद्धेरभाव एव दाहादौ मण्याद्यभाववद्धेतुर्भविष्य-

---

(१) प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वम् उत्तेजकत्वम् ।

सिद्ध्युत्तरानुमितित्वस्य अनुगतानतिप्रसक्तं दुर्वचं, सिद्धिस्थितिकालीनां स्वेतरसिद्धिकालीनां वानुमितिं प्रति हेतुत्वकल्पने च विनापि सिषाधयिषां सिद्धिनाशकालेऽनुमित्युत्पादो दुर्वारः, एकस्य च पुंसः सिद्धि-

---

तीति भावः। ननु तावदभावकूटविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावत्वापेक्षया लघीयसा पक्षतस्तावदन्यतमत्वेनैवा(१)नुगमः सम्भवति सिषाधयिषाणामित्यत आह "सिद्ध्युत्तरानुमितित्वस्येति"।

अनुगतस्य तस्य सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूपस्यानतिप्रसक्तस्य च तत्तत्सिद्धिनाशकालीनप्रागभावाप्रतियोगित्वे सति तत्तत्सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वात्मकस्यैव सम्भवादनुगतानतिप्रसक्तत्वोभयमपास्तम्। तथाच प्रथमधर्मस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वे सिषाधयिषामन्तरेण सिद्धिनाशोत्तरकाले जायमानायामनुमितौ सिषाधयिषाव्यभिचारः, उत्तरस्य तथात्वे चानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्ग इति भावः। "सिद्धिस्थितिकालीनामिति" स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्धावच्छिन्नामित्यर्थः। अथवादाह "स्वेतरेति" स्वभिन्नत्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्धावच्छिन्नामित्यर्थः। दलद्वयव्यावृत्तिस्तु स्फुटैव। सम्बन्धविधया स्वक्षणवृत्तित्वादीनां निवेशावश्यकत्वादननुगमनिबन्धनो दोषः, सम्बन्धमध्ये स्वपदार्थानिवेशेऽप्यन्याधिकरणक्षणवृत्तित्वादेरन्य-

---

(१) तावदन्यतमत्वेनैवेत्यपि क्वचित् क. पाठः।

सत्त्वेऽन्यस्य सिषाधयिषाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः, तत्तत्पुरुषीयताद्दशानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषीय सिषाधयिषाया हेतुत्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गः । अपि च सिद्धौ सत्यां विनापि सिषाधयिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात् ।

सम्बन्धत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहात् (१) । यदि च उत्पत्तिमध्ये स्वपदार्थविशेषणान्तर्भावस्याप्रसिद्धिवारणायावश्यकतया अननुगमः प्रङ्कग्रते, तदा, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टत्वम् अनुमितौ प्रवेश्यम्(२) । नाशकाले, नाशोत्पत्तिक्षणे । "अनुमित्युत्पादो दुर्व्वार इति" सिद्धिनाशसमयोत्पन्नाया अनुमितेः उक्तसिषाधयिषाकार्य्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः । ननु स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्वनाशक्षण-वृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नानुमितित्वमेव सिषाधयिषाजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् ? एतच्च सिद्धिनाशकालोत्पन्नानुमितिसाधारणमेवेति नातिप्रसङ्गः, न च सामान्यतो नाशक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वं जन्यमात्रस्यैव न सम्भवतीति यदधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं तदवच्छिन्नाश एव विशिष्य निवेश्य इत्यननुगमतादवस्थ्यमितिवाच्यं, सम्बन्धानुगमस्यादोपत्वात्, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्व स्ववृत्तिकृतिमत्त्वोभयसम्बन्धेन

---

(१) सम्बन्धत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहादित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठ ।

(२) यदिचेत्यादि प्रवेश्यमित्यन्त पाठस्तु सर्व्वत्रैव पुस्तके न दृश्यते ।

न हि इदृशविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्या अनुमितिजनकत्वं नास्ति, न चान्यथापि विशेषसाम ग्र्यन्तरमस्ति तत्कल्पने चातिगौरवम्। इह जाय-

सिद्धिविशिष्टत्वेन कथञ्चिदनुगमस्यापि सम्भवाचेत्यतो दोषान्तरमाह "एकस्येति"। सिद्धिसत्त्व इति"। पक्षवहितपूर्व्वकाल इत्यादिः। अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्ग इति"। पुरुषान्तरीयसिद्ध्यव्यवहितोत्तरोत्पन्न-पुरुषान्तरीयानुमितेरप्युक्तसिषाधयिषाजन्यतावच्छेदकधर्म्माक्रान्तत्वादिति भावः। सामानाधिकरण्यस्याधिकस्य दर्शितकार्य्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धमध्येनिवेशेन पुरुषान्तरीयसिद्धानन्तरोत्पन्नानुमितौ सिषाधयिषाया व्यभिचारवारणसम्भवात् दोषान्तरमाहापिचेति"। सामान्यसामग्रीतः, अनुमितिसामान्यहेतुभूतपरामर्शादितः। ननु विशेषसामग्रीघटिताया एव सामान्यसामग्याः कार्य्योत्पादकत्वान्नापत्तिसम्भव इत्याशङ्कायामाह "न हीति"।

ईदृशीति"। सिषाधयिषाद्यपेत्यर्थः। जनकत्वम् उपधायकत्वम्। नास्तीति" न हीत्यन्वयः। सिद्धसत्त्वे सिषाधयिषां विनापि परामर्शादेरनुमित्युत्पादकत्वादिति भावः। तथाच तचैव सिद्धिदशायामपि परामर्शादिसत्त्वे सिषाधयिषाविरहो नानुमित्यनुत्पादप्रयोजको भवेदिति पर्य्यवसितम्। ननु विशेषसामग्रीविरहकूट एव सामान्यसामग्रीदशायां सामान्यकार्य्यानुत्पादप्रयोजकः, सिद्धसत्त्वस्थलीयविशेषसामग्रीविरहघटितस्य कूटस्य च सि-

मानासा सिद्धत्तरैव स्यात्, सा च न जायते कारणाभावादिति चेत् सा माजनिष्ट अनुमितिसामान्यन्तु स्यादेव, कार्य्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमसम्भवात् ।

पाधयिषाविरहसहकृतसिद्धिस्थल एव सत्त्वं, न तु सिद्धासत्त्वस्थले, इति न दोष इत्यत आह "न चेति"। अन्यत्रापि सिद्धासत्त्वस्थलेऽपि। विशेषसामग्र्यास्तरमिति"। सिद्धभावस्यैतन्मतेऽहेतुत्वादिति भावः। तत्तदनुमितिव्यक्त्युत्पादकतत्तत्परामर्शव्यक्तीनां विशेषसामग्रीत्वेऽपि अनुमित्युत्पत्तिकालेऽपि सत्त्वेन तदनन्तरमनुमित्यनुत्पादे प्रयोजकविरहः, तत्तद्व्यक्तिविरहाणामनन्तानां सामान्यकार्य्यानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवस्य, अन्यथा बहुतरसामान्यकारणताया उच्छेदप्रसङ्ग इत्याशयः। अत्राहुः, सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ सिद्धभावस्य हेतुत्वान्तरकल्पनयैव ईदृशातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् विशिष्टसिद्धभावहेतुत्वमयुक्तं, सिद्धिसिषाधयिषाविरहयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्वयस्य तन्मतेऽप्यावश्यकत्वात्, प्रतिबन्धकतावच्छेदकगौरवस्याधिक्यात्। न च (१) सिषाधयिषाहेतुतापक्षेऽपि कार्य्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरत्वादिनिवेशाधिक्येन गौरवमित्याशङ्क्य, तल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धभावस्य पूर्व्वोपदर्शितसमूहालम्बनजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशसिद्धनवच्छिन्नानुमितिं प्रत्येव हेतुताया भवतापि वाच्यत्वादिति सिद्धिस्थले विनापि सिषाधयिषां

---

(१) नचेत्यस्य इत्याशङ्कमित्युत्तरेणान्वयः ।

करणव्यापारत्वेनावश्यककारणाभावस्य परामर्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः,

---

सामान्यकार्य्योत्पत्तावपि तादृशकार्य्यस्योक्तविशेषसामग्रीकार्य्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्, तथाच विशेषसामग्रीं विना तदुत्पत्तौ तस्याव्यभिचारात् कारणत्वैव व्याहन्यत इति न तत्र तदुत्पत्त्यापत्तिरिति मन्तव्ये "इहेति"। कार्य्योत्पादप्रयोजकसामग्रीसत्त्वे प्रयोजकान्तरैर्नकार्य्योत्पत्तिं विरुणद्धि, तथाच प्रकृते सिषाधयिषाऽघटितायाः सामान्यकार्य्यप्रयोजकसामग्र्याः सिद्धिकालेऽपि सत्त्वे विशेषसामग्रीविरहेण तत्कार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्त्यसम्भवेऽपि सामान्यधर्म्मावच्छिन्नापत्तिर्दुर्व्वारैवेत्यत आह "सा माऽजनिष्टेति"। सा सिद्धुत्तरानुमितिः। कार्य्यानुत्पादस्य, तद्धर्म्मावच्छिन्नानुत्पादस्य। विना कारणविरहं, तद्धर्म्मावच्छिन्नोत्पादप्रयोजकसामग्रीविरहं विना। अनुमितिं प्रति पक्षतासहितपरामर्शत्वेनैव हेतुता, न तु पक्षतापरामर्शयोः पृथक्कारणताद्वयं, गौरवात्। न च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः, परामर्शस्याहेतुत्वे तस्य व्याप्तिज्ञानरूपकरणव्यापारत्वासम्भवात्, व्यापारतायाः फलजनकतागर्भत्वात्, इत्यस्यैव विनिगमकस्य सम्भवादिति केषाञ्चिन्मतं दूषयति "करणेत्यादिना"।

परामर्शस्येति" षष्ठ्यर्थो वृत्तिस्तस्याः कारणतायामन्वयः। निमित्तकारणस्य दण्डादेः। समवायिकारणत्वेति। कपालादिनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नकारणतेत्यर्थः। समवाय नियमाय तत्कारणताया

प्रतिबन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात्। अन्यथा यथासम्भवं निमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यवच्छेदकत्वप्रसङ्गात्।

अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्य्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात्

आवश्यकत्वादिति भावः। जन्यसत्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितायाश्च समवायिकारणतायां दण्डादेर्व्यभिचारेण प्रवेशासम्भवाद्यथासम्भवमित्युक्तम्। कारणता तदवच्छेदकत्वयोरुक्तविनिगमकत्वेन नियतत्वेऽपि सिद्धभावसाहित्यपरामर्शत्वयोरेकविशिष्टस्यैव एकविशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्यैव वाऽपरस्यावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तत्र विनिगमनाविरहो दुर्व्वार इति तु तत्त्वम्। ननु सिद्धभावस्यानुमितिहेतुत्वेऽनुमित्यां विना कदाप्यनुमितिर्नोपपद्येत मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहानुत्पत्त्या प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य्यकालसत्तायाः फलोपधानप्रयोजकत्वात्, अनुमितिकाले च सिद्धभावासत्त्वादित्यगत्या तस्य कारणतावच्छेदकत्वमेव, न तु कारणत्वमिति शङ्कते "अथेति"।

कार्य्योत्पत्तिक्षणावच्छेदेनापि कार्य्याधिकरणे नियतसत्त्वं यत्कारणताघटकं तत्कारणताश्रयस्यैव कार्य्योत्पत्तिक्षणसत्त्वं कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकं, यथा मण्यभावादेः सिद्धभावस्य च

करणव्यापारत्वेनावश्यककारणभावस्य परामर्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः,

---

सामान्यकार्य्योत्पत्तावपि तादृशकार्य्यस्योक्तविशेषसामग्रीकार्य्यता-वच्छेदकाक्रान्ततास्यात्, तथाच विशेषसामग्रीं विना तदुत्पत्तौ तस्याव्यभिचारात् कारणतैव व्याहन्यत इति न तत्र तदुत्पत्त्यापत्तिरिति शङ्कते "इष्टेति"। कार्य्योत्पादप्रयोजकसामग्रीसत्त्वे प्रयोजकघटितकार्य्योत्पत्तिं विरुणद्धि, तथाच प्रकृते सिषाधयिषा-घटितायाः सामान्यकार्य्यप्रयोजकसामग्र्याः सिद्धिकालेऽपि सत्त्वे विशेषसामग्रीविरहेण तत्कार्य्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्त्यसम्भवेऽपि सामान्यधर्म्मावच्छिन्नापत्तिर्दुर्व्वारैवेत्यत आह "सा जनिरिति"। सा सिद्धिपरानुमितिः। कार्य्यानुत्पादस्य, तद्धर्म्मावच्छिन्नानुत्पा-दस्य। विना कारणविरहं, तद्धर्म्मावच्छिन्नोत्पादप्रयोजकसामग्री-विरहं विना। अनुमितिं प्रति पक्षतासहितपरामर्शत्वेनैव हेतुता, न तु पक्षतापरामर्शयोः पृथक्कारणताद्वयं, गौरवात्। न च विशे-षणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः परामर्शस्याविशेषत्वे तस्य व्याप्ति-ज्ञानरूपकरणव्यापारत्वासम्भवात्, व्यापारतायाः फलजनकता-गर्भत्वात्, इत्यस्यैव विनिगमकस्य सम्भवादिति केषाञ्चिन्मतं दूषयति "करणेत्यादिना"।

परामर्शस्येति" षष्ठ्यर्थो वृत्तिस्तस्याः कारणतायामन्वयः। निमित्तकारणस्य दण्डादेः। समवायिकारणत्वेति। कपालादिनि-ष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नकारणतेत्यर्थः। समवाय नियमाय तत्कारणताया

प्रतिबन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात्। अन्यथा यथासम्भवं निमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यवच्छेदकत्वप्रसङ्गात्।

अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्य्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात्

आवश्यकत्वादिति भावः। जन्यसत्त्वाद्यवच्छिन्ननिरूपितायाञ्च समवायिकारणतायां दण्डादेर्व्यभिचारेण प्रवेशासम्भवाद्यथासम्भवमित्युक्तम्। कारणता तदवच्छेदकत्वयोरुक्तविनिगमकत्वेन नियतत्वेऽपि सिद्धभावसाहित्यपरामर्शत्वयोरेकविशिष्टस्यैव एकविशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्यैव वाऽपरस्यावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तत्र विनिगमनाविरहो दुर्व्वार इति तु तत्त्वम्। ननु सिद्धभावस्यानुमितिहेतुत्वेऽनुमित्सां विना कदाप्यनुमितिर्नोपपद्येत मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहानुत्पत्त्या प्रतिबन्धकाभावस्य कार्य्यकालसत्तायाः फलोपधानप्रयोजकत्वात्, अनुमितिकाले च सिद्धभावासत्त्वादित्यगत्या तस्य कारणतावच्छेदकत्वमेव, न तु कारणत्वमिति शङ्कते "अथेति"।

कार्य्योत्पत्तिक्षणावच्छेदेनापि कार्य्याधिकरणे नियतसत्त्वं यत्कारणताघटकं तत्कारणताश्रयस्यैव कार्य्योत्पत्तिक्षणसत्त्वं कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकं, यथा मण्यभावादेः सिद्धभावस्य च

सा नोत्पद्येतेति चेत्? न, यस्य मण्याद्यभावादेः कार्य्यसमकालतया अन्वयव्यतिरेकित्वं तस्यैव तथात्वेन हेतुत्वं न तु सर्व्वस्य, गौरवात्। अन्यथा समवायिकारणस्य कार्य्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् कारणतामात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकरा एव विजयेरन्निति।

प्रतिबन्धकाभावकृपत्वेऽपि नियतप्राक्सत्त्वमेव कारणताघटकं मदुक्तमपीति तस्य स्वप्राक्सत्त्वमात्रं फलोत्पत्तौ तन्त्रमिति नानुपपत्तिरिति समाधत्ते "यस्येति"। "अन्यथेति"। सहचारदर्शनमात्रेणैव प्रतिबन्धकाभावे कार्य्यसहभावेन हेतुतासिद्धौ इत्यर्थः। "प्राभाकरा इति"। सहवर्त्तिन एव कारणतावादिन इत्यादिः। यत्तु, अनुमितौ प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवात् तत्सामग्रीदशायाम् अनुमित्यापत्तिवारणायानुमित्यन्यसिद्ध्यभावस्य कार्य्यकालवृत्तितया हेतुत्वमेव युक्तम् अनुमित्यभावस्य प्राक्सत्त्वभावेन हेतुत्वान्तरं कल्प्यताम् इति, तदसत्, सिषाधयिषानन्तर-जातसिद्धिद्वितीय-क्षणेऽनुमित्युत्पादप्रसङ्गात्, कार्य्यकालेऽनुमितिनाशेन तदभावविशिष्टसिद्धिसत्त्वात्। प्रत्यक्षादिसिद्धिसत्त्वेऽप्यत्यास्य तत्सामग्र्यां वह्निज्ञानानन्तरं जायतामितीच्छाप्रसादनुमित्युत्पत्त्या अनुमित्यन्यसिद्धौ तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वात् तादृशेच्छावत्त्वात् प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तरं प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽप्यनुमित्यापत्तिः, सिद्धावभासामग्र्यपक्षसत्त्वे प्रत्यक्षाद्युत्पादसमयेऽनु-

प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्सां क्वचित् परामर्शानुमितिप्रवाहस्याविरललग्नस्यानुभविकत्वात् कालभेदकल्पनायाञ्च मानाभावात् मानाभावाच्च पक्षता

मित्यापत्तेय इति। पक्षताया अनुमिति हेतुतामनङ्गीकुर्व्वतां गुरूणां मतमाह "प्राभाकरास्त्विति"।

अनुमित्सायोग्यताया उत्तेजकत्वे हित्वमित्वादिप्रकारकेच्छाबलात् अनुमितिद्वितीयक्षणोत्पन्नपरामर्शात् तृतीयक्षणेऽनुमित्यन्तरोत्पादस्य पक्षताहेतुतामतेऽप्युपपत्तेर्विनानुमित्सामिति। क्वचित्, प्रतिबन्धकान्तरासत्त्वस्थले। परामर्शानुमितिप्रवाहस्य, क्रमोत्पन्नपरामर्शानुमिति समूहस्य। मपलापनिराकरणाय समूहपर्य्यन्तानुसरणम्। पूर्व्वपूर्व्वानुमिति नाशे द्वितीयादिपरामर्शादनुमित्यन्तरोत्पत्तौ बाधकाभावादाह "अविरललग्नस्येति"। ननु तथागत्या एकैकक्षणविलम्बेनैवानुमितिः स्वीकार्य्या इत्यत आह "कालभेदेति"। मानाभावात् पक्षताया हेतुत्वस्यासिद्धा गत्यन्तरविरहस्यैवासिद्धेः इति भावः। नन्वेवं सिद्धसाधनस्यादूषणतया परार्थस्थले तदुद्भावनानुपपत्तिरित्यत आह "परार्थेति"। "अर्थान्तरेति"। सिद्धेऽर्थे आकाङ्क्षाविरहादिति भावः। न च पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वेऽनुमित्यनन्तरं जातव्यक्तिरिव कथं नोत्पद्यते? तद्वारणाय तत्तद्व्यक्तौ तत्तत्प्रागभावव्यक्तीनां विभिन्नानन्तहेतुताकल्पने गौरवमिति वाच्यं, तत्तदनुमिति व्यक्तेः पूर्व्वं तन्नाशात् परतोवा, कदाचित् तत् समानविषयकानुमित्यन्तरोत्पादसमये तद्व्यक्त्यापत्तिवारणाय

नानुमितिहेतुः । परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तर-विधया दूषणमित्याहुः ।

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितौ पक्षता
निरूपणं समाप्तम् ।

तत्र परामर्शव्यक्तीनां विशिष्यहेतुताया आवश्यकत्वात्, तत एव तद्व्यक्तीनां पुनरुक्त्यादिवारणसम्भवात् । न च परामर्शानां तत्तद्-व्यक्तित्वेन तत्तदनुमितिव्यक्तिहेतुत्वेऽपि विनश्यदवस्थात्तदनुमित्य-व्यवहितपूर्व्वोत्पन्नपरामर्शात् पुनस्तदनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एतन्मते कार्य्यासहवर्त्तिनः फलाजनकत्वात् अनुमितित्वावच्छिन्ना-भावहेतुतयाऽपि तादृशापत्तिवारणसम्भवात् तदनुरोधेन गुरुरूपा प्रत्यक्षादिसाधारणविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वासिद्धेः । अत्र केचित्, पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वमते विनापि वह्न्यादिलिङ्गकवह्न्याद्यनु-मित्यां तादृशानुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तादृशानुमित्साविरह-विशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्य कारणताधिक्यात् गौरवं, पक्षता-हेतुत्वमते तादृशानुमितेरिच्छानियततया तत्रेच्छाया लघीयस्या हेतुतयैवोपपत्तेः, पक्षतापि तत्रेच्छैवेत्याहुः ।

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितिगादाधर्य्यां पक्षता
निरूपणं समाप्तम् ।

परामर्शनिरूपणम् ।

अनुमानचिन्तामणिः ।

पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमितिहेतुः । ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं? पक्षधर्मताज्ञानं तथा, लाघवात् परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च ।

दीधितिः ।

लक्षणोपोद्घातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति "पक्षेत्यादि" ।

व्याप्तिस्मरणमिति । स्मरणत्वमविवक्षितमव्यापकत्वात् । लाघवात्, प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

पक्षतां निरूप्य विशिष्टपरामर्शत्वेनहेतुता'ज्ञानद्वयकारणतावादिमीमांसकविप्रतिपत्तिं निरस्य मणिकारेण व्यवस्थापिता' तत्र सङ्गतिं दर्शयति "लक्षणोपोद्घातेनेति" ।

(१) विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणोपपादकतयेत्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्य, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्य । कारणत्वं व्यवस्थापयति, अनुमितिकारणत्वे युक्तिमभिधातुं प्रतिजानीते । तादृशयुक्तेरनुमितिलक्षणघटककारणतानिष्ठविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नत्वसाधकतया लक्षणोपपादकत्वं बोध्यम् । इदा-

---

(१) लक्षणोपोद्घातेनेत्यस्यार्थमाह विशिष्टेति ।

कल्पनालाघवमाह परामर्शेति । परामर्शहेतुत्ववादिनाप्यनुमितेः पूर्व्वं तादृशज्ञानमवश्यं मन्तव्यम् । तथाचातिरिक्तधर्म्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्व्ववर्त्तित्वयोः कल्पनामपेक्ष्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्व्ववर्त्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पना लघीयसीति भावः ।

नीमपि विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया (१) तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षासम्भवेन तदुपपादकत्वस्य लक्षणनिरूपितसङ्गतित्वम् (२) । मूले "पक्षधर्म्मस्येति" ।

(३) हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षविशेषणतापन्नस्येत्यर्थः । व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य सपाद्यत्वे विशेषणत्वेन विशेष्यताप्यन्तर्भाव्या । व्याप्तिविशिष्टज्ञानं व्याप्तिप्रकारकज्ञानम् । तथाच पक्षविशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकत्वज्ञानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वलाभः, उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभाव-

---

(१) "अवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया" इति पाठोऽप्यस्ति ।

(२) पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वमित्यपि पाठः क्वचिद्दृश्यते । तत्रायमाशयः, तादृशयुक्तेर्व्याप्त्युपपादकत्वमभिधानद्वारा अभिधानञ्चाकाङ्क्षां विना न सम्भवति आकाङ्क्षा च परामर्शत्वविशिष्टेऽनुमितिजनकतावच्छेदकत्वपक्षस्याप्रामाण्यशङ्कां विना न भवतीति तदनाकलितसिद्धेराकाङ्क्षाविरोधितया तदभावस्याकाङ्क्षाप्रयोजकत्वात् परम्परया पक्षतानिरूपितसङ्गतित्वं तदुपपादकस्येति । पक्षताशब्दस्य निरूपितसङ्गतित्वमितिपाठे तु पक्षताभावाभावनिरूपितसङ्गतित्वमित्यर्थो बोध्यः ।

(३) पक्षधर्म्मस्येत्यस्यार्थमाह हेत्वेति ।

महिम्ना तादृशहेतुविषयकत्वव्याप्तिप्रकारकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभात्। पक्षतावच्छेदकतादृशज्ञानत्वाशे कारणत्वरूपसाध्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतासिद्धिरप्युद्देश्या, अतो व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वादिना विशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुताया मीमांसकसम्मतत्वेऽपि न सिद्धसाधनावकाशः। व्याप्तिस्मरणमित्यत्र स्मृतित्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाभिमानं निराकरोति "करणत्वमिति"। "अविवक्षितमिति"। हेतुतावच्छेदकत्वेनेत्यादि.। "अविवक्षाबीजमाह व्यापकत्वादिति" हेतुत्वाव्यापकत्वादित्यर्थ.। व्याप्त्यनुभवस्यापि हेतुत्वादिति भावः। अवच्छेदकलाघवस्य नैयायिकमत एव सत्त्वात् कल्पनालाघवस्यापि वाच्यत्वाल्लाघवादिति ग्रन्थस्य तत्परत्वायोगात्तमन्यथा व्याचष्टे "लाघवादिति"। "प्रथमोपस्थितत्वेति"। ज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शापेक्षया प्रथममुत्पन्नतया स्वप्रकाशवादिना गुरुणा ज्ञानद्वयस्यैव ज्ञानद्वयोपस्थितिरूपतया तस्य प्रथमोपस्थितत्वमिति भाव.। ननु परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वमनुमितिहेतुताकल्पनेऽनुपयुक्तमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुराह "कल्पनालाघवमिति"। परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्चेतिमूले परामर्शहेतुत्वेनेत्यनन्तरं तवापीति पूरणीयमित्याशयेन तदर्थमाह "परामर्शहेतुत्वेति"। तादृशज्ञान, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिज्ञानम्। "मन्तव्यमिति"। अन्यथा कारणविरहेण परामर्शस्यैवानुदयापत्तेरिति शेषः। यद्यपि धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानेन पर्वतत्वरूपविशेषणज्ञानसहकृतेन वह्निव्याप्य धूमवान् पर्वत इति

विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजननसम्भवात् परामर्शहेतुतया पक्षधर्मता-ज्ञानस्य नावश्यकता, तथापि, पर्व्वते धूमदर्शनात्मकोद्बोधकाद्धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं ततः परामर्श इति क्रमस्यौत्सर्गिकतया इदानीं तादृशरीत्यैव परामर्शोत्पत्तिः सर्व्वेत्यभिमानेन ज्ञानद्वयस्य परामर्शहेतुतायां आवश्यकत्वं मूलकृताभिहितं, एतदभिमानेनैवानुमिति पूर्व्वं विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिः। परामर्शार्थं ज्ञानद्वयोपगमे अनुमिति सामग्रीसत्त्वेन परामर्शोत्पत्त्यसम्भवादित्यभिधायाग्रे परामर्शहेतुतायामवच्छेदकलाघवमप्रयोजकं करिष्यते। एतादृशाभिमानश्च नैयायिकमतमालम्ब्य। अथ वह्निव्याप्यो धूम इत्यादिना निराकृत्यानुमिति पूर्व्वं विशिष्टपरामर्शसिद्धिरुपपादनीया, तावता च परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वनिराकरणेऽपि वह्निव्याप्य धूमवान् पर्व्वत इति परामर्शस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्व-तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वाक्रान्ततया तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्व्ववर्त्तितायां उभय सिद्धत्वेन कल्पनालाघवमक्षुण्णमेव। अतएव तदुत्तरं व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिज्ञानात्परामर्शादनुमित्युत्पादाभिधानमेव दीधिति कृता एतादृशकल्पनालाघवनिराकरणपरतया व्याख्यास्यते। केचित्तु" परामर्शहेतुतयेति मूलस्य (१) परामर्शस्यानुमिति हेतुतयापि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य न्यायमतसिद्धनियतपूर्व्ववर्त्तितावत्त्वादित्यर्थः (२)। परामर्शेन

(१) परामर्शहेतुत्वेनावश्यकताद्येति मूलाभिप्रायेणेदम्।

(२) नियतपूर्व्ववर्त्तित्वादित्यपि पुस्तकान्तरीयपाठः।

स्वार्थं (१) व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिविषयकज्ञानान्तरमपेक्ष्यतां मा वा (२) परामर्श एव तादृशज्ञानात्मक इत्यतोपि परामर्शस्य नियतपूर्ववर्त्तितावादिनापि तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वमनुमतमेवेतिभाव इत्यप्याहुः, तदसत्, यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्त्यवगाहिविशिष्टपरामर्शस्तत्र व्यभिचारेण मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वाभावात्, द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात्, द्रव्यत्वादिना च जलादिवृत्तितांशज्ञानादन्यथाख्यात्यापत्तिभयेन धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वादिति । न चैतत् समर्थीलदोषस्य व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिप्रामाण्यपरामर्शस्थले मणिकृतैव दास्यमानत्वान्न दोष इति वाच्यम्, एवं सत्येतद्दोषापवेऽपि मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्यानुसरणीयतया तादृशज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शहेतुत्वमित्यभिमानमूलकत्वमेव (३) सम्यक् (४) । केचित्तु" निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवानुरोधेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्व्वतवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव नैयायिकमतेऽनुमितिकारणं, तत्र च धूमवान् पर्व्वत

---

(१) स्वोत्पत्त्यर्थमित्यर्थः ।

(२) अपेक्ष्यतामिति शेषः ।

(३) परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलस्येति भावः ।

(४) स्यादिति शेषः । तथाच परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादित्यनेन कारणतावच्छेदकद्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्य सार्थकतया न असम्यक्त्वमित्याशयः ।

इति ज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया हेतुत्वम्। यत्रमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यैव हेतुत्वे वह्निव्याप्यधूमवत् पर्व्वताभिन्नः पर्व्वत इत्याकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्श-हेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलं वर्णयन्ति"। परे तु" भानसत्त्वव्याप्य-परामर्शत्वमते उपनीतभानात्मकपरामर्श एवानुमिति हेतुः, यो यत्र पूर्व्वमवगत इति नियमोप्यस्ति, तादृशनियमबलात् वह्नि-व्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति ज्ञाने धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्यापि हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनेत्यादिकं वर्णयन्ति, तदसत्, तादृशनियमवादिमते धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानस्य यदा कदाचिदपेक्षितत्वेऽप्यव्यवहितप्राक्कालेऽनपेक्षनात्। न च तादृश-नियमनिर्व्वाहाय तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वं तादृशसंस्कारस्य वा हेतुत्वं कल्पनीयं, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानस्य साक्षाद्धेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवं, तथाच लाघवात्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाने तत्प्रकारकज्ञानस्य साक्षा-देव हेतुत्वं तादृशनियमनिर्व्वाहाय कल्पयितुमुचितमिति वाच्यम्, तादृशनियमवादिमते यदा कदाचित् तत्प्रकारकतद्विशेष्यक-ज्ञानसत्त्वैव तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाननिर्व्वाह इत्यनुभव-मपलप्य लाघवानुसरणे गतं तादृशनियमेन, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यौचित्यात्, तादृशनियमस्यापूर्व्व-धर्म्मिकसंशयान्यथानुपपत्त्या दीधितिकृतादूषितत्वाच्चेति। कारण-तायाः स्वरूपसम्बन्धादिरूपत्वे कल्पनालाघवाद्यभावादनन्यथासिद्ध-नियतपूर्व्ववर्त्तित्वं कारणत्वम् इत्यभिप्रायकतया कल्पनाला-

एवं धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञान-द्वयादेवानुमितिरस्तु ? न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्व-

---

ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेरालोकत्वेन च पक्ष-धर्मतायाग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादित्यत आह "एव-मिति"। यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेन रूपेण पक्ष-

---

घव सुपपादयितुं भावमाह "तथाचेति" (१)। अतिरिक्तधर्मिणः, ज्ञानद्वयानन्तरमुभयवाद्यसिद्धविशिष्टपरामर्शस्य कल्पनामित्य-नेनान्वयः। तत्र, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्ने। व्याप्यतावच्छे-दकप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यतो हेतुत्वे विभिन्नव्याप्यतावच्छे-दकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामनुमितिप्रसङ्ग इत्याद्यङ्कानु-सारे मूलस्य न्यूनतेति तन्निराकरणपरतया एवमित्यादिमूलमुत्था-पयति "नन्विति"।

अनुमितिः स्यादिति" तत्रापि ज्ञानद्वयघटितसामग्रीसत्त्वा-दिति भावः। एवञ्चेवमित्यादिमूलस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्ति-ज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानञ्च मिलितमनुमित्युत्पादप्रयोजक-सामग्री, नतूक्तं ज्ञानद्वयं तथेत्यर्थः। सामान्यरूपेण हेतुत्वे विशेषरूपेण सामग्रीप्रवेशो न सम्भवति कारणतावच्छेदकाव-च्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वादित्याशङ्का विशेषरूपेण हेतुतामाह "यद्धर्मावच्छेदेनेति"। व्याप्तिज्ञान यत्रानुमितौ हेतुस्तत्रेति,

---

(१) कल्पनालाघवं सिद्धमिति "तथाचेति" इत्यपि क्वचित् क पाठ ।

ज्ञानमेव हेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चेति वाच्यं, तस्यानुमितेः पूर्व्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात् ।

धर्म्मताज्ञानं हेतुरिति नातिप्रसङ्गः। "ज्ञानद्वयादिति"। द्वित्वमविवक्षितम् । लाघवात्, अवच्छेदकलाघवात् । आवश्यकत्वात्, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य

विषय इति वा, पूरणीयम् । द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च जलादेर्ह्रदादिवृत्तिताज्ञानादन्यथाख्यात्यात्मकानुमित्यापत्तेर्वारणाय यद्धर्म्मप्रकारेणेत्युपेत्य यद्धर्म्मावच्छेदेनेत्यभिहितम् । अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्व्वतां द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानाप्रसिद्धा नोक्तापत्तिसम्भवः । द्वित्वस्य फलोपधायकतावच्छेदकत्वे उभयविषयकैकज्ञानादनुमित्यनिर्व्वाहः, सर्व्वत्र भेदाभेदसाधारणं कारणस्य मेलनमेव कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकं न तु भेदनियतं तद्द्वित्वमपि ज्ञानविक्षयेति, द्वित्वस्य तथात्वमसम्भवदुक्तिकञ्च, (१) इत्यभिसन्धाय ज्ञानद्वयादित्यत्र द्वयपदं व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानयोरभेदानपेक्षामात्रसूचकतया व्याचष्टे "ज्ञानद्वयादितीति"। कल्पनालाघवस्यावश्यकत्वादित्यनेन वाच्यतया पौनरुक्त्यं निराचिकीर्षुर्व्याचष्टे "लाघवादिति"। "अवच्छेदकलाघवादिति" । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपावच्छेदकस्य लघुशरीरत्वादिति

---

(१) व्यापकव्यक्तिधर्म्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वादिति पाठ. ।

हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात्। क्वचिदुपजीव्यत्वादिति पाठः। उपजीव्यत्वञ्च व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्मता-

---

भावः। व्याप्तिज्ञानस्येति धर्म्मिपरम्। हेतुत्वे, कारणतावच्छेदकत्वे। व्याप्तिज्ञानहेतुतायाः, व्याप्तिज्ञानत्वस्य कारणतावच्छेदकतायाः। "आवश्यकत्वादिति" उभयसिद्धत्वादित्यर्थः। तस्य तदन्तर्गतत्वादिति भावः। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानादेर्व्याप्तिप्रकारकज्ञानानुपजीवकत्वात् क्वचित्के उपजीव्यत्वादिति पाठे असङ्गतिरिति उपजीव्यपदं विशिष्टसत्तानिर्व्वाहकपरमित्याशयेन विशिष्टसत्तानिर्व्वाहकत्वमुपपादयति "उपजीव्यत्वञ्चेति"। असम्भवात्, सत्तानुपपत्तेः। विशिष्टसत्ताया विशेषणव्याप्तिज्ञानसत्त्वनियतत्वादिति भावः। एतावतापि कल्पनालाघवमित्यवधेयम्। ननु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वासिद्ध्या नैयायिकानां नाभिमतसिद्धिरित्यत आशयं पूरयति "एवञ्चेति"। व्याप्तिज्ञाने, व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ने। अतिप्रसङ्गभङ्गाय, पक्षधर्म्मताधीशून्यकाले अनुमितिवारणाय। व्याप्तिज्ञानकारणतायामेव पक्षधर्म्मताविषयकत्वमवच्छेदकं अन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते। यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां पक्षधर्म्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वोपगमे प्रथितमवच्छेदकलाघवादिना, तथाप्यतिप्रसङ्गानवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात् प्रथमतोऽवच्छेद-

ज्ञानस्यासम्भवात्। एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने एतावति- प्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्म्मताविषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवादिति भावः। सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्षधर्म्मताविषयकत्वमित्या- शयेनाह "तस्येति"।

यद्वा व्याप्यत्वज्ञानं व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्म्म-

तात्वविशिष्टप्रकारकज्ञानमवच्छेदकाभिप्रायेण निरस्तमेवेति भावः। ननु पक्षधर्म्मताधीत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनयाप्यतिप्रसङ्गभङ्ग- स्यान्यथानुपपत्त्या अवच्छेदकाभिप्रायकल्पनं कथमित्यत आह "लाघवादिति"। कारणतान्तरकल्पनापेक्षया लाघवादित्यर्थः। अनतिप्रसङ्गोपपादकत्वाविशेषेऽपि गौरवादेव न कारणत्वा- न्तरसिद्धिरित्याह "नत्विति"। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितेः पूर्व्वमुभयवादिसिद्धमेवेति तस्यानुमितेः पूर्व्वमसिद्धावित्यप्रम- मूलासङ्गतिस्तस्तदाशयं व्याचष्टे "सिद्धस्येति"। न पक्ष- धर्म्मताविषयकत्वमिति"। तथा च कृप्तहेतुतायां तदहत्तेः पक्ष- धर्म्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वमपेऽपि कल्पयितुमशक्यमिति भावः। आशयमपूरयित्वापि व्याप्यत्वज्ञानमित्यादिमूलं व्या- करोति "यद्वेति"।

एतन्मतेऽपि लाघवादित्यस्यावच्छेदकलाघवादित्यर्थः। धूम- त्वादौ व्याप्तेरनतिरिक्ततया तत्त्वरूपावच्छेदकत्वावगाहितया मीमां- सकैः कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया तन्मते अवच्छेद-

तादृज्ञानमित्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिदमुक्तमावश्यकत्वादिति, अत आह "उपजीव्यत्वादिति । विशिष्टज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्टज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः । स्वसम्वेदनसिद्धमेव ज्ञानद्वयम् आवश्यकत्वञ्च तस्योभयवादिसिद्धत्वमित्याशयेनाह "तस्येति" ।

कगौरवादिति भावः । अवच्छेदकगौरवेऽपि मीमांसकमते दर्शितकल्पनालाघवमक्षुण्णमितिशङ्कायामुपजीव्यत्वादितिमूलमवतारयति "नन्विति" । विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्येति" । तथाच ज्ञानद्वयकल्पकतया विशिष्टज्ञानमप्यनुमितेः पूर्व्वं मीमांसकमतसिद्धमिति न नैयायिकमते कल्पना गौरवमिति भावः । ननु मूलकृता अनुमिति पूर्व्वं विशिष्टज्ञानस्यासिद्धिमुद्भाव्य यदवच्छेदकलाघवमप्रयोजकीकृतं तन्न सङ्गच्छते विशिष्टपरामर्शासिद्धौ कल्पकविरहेण ज्ञानद्वयस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गादतस्तदाशयं प्रकाशयति "स्वेति" । स्वात्मकं यत् सम्वेदनं प्रत्यक्षं (१) तत्सिद्धमित्यर्थं, तथाच न तत्कल्पकतया विशिष्टपरामर्शस्य तदभ्युपगतत्वमिति भावः । नन्वेवं तेषां ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वाभिधानविरोधः ? विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या अवश्यकल्पनीयत्वस्यैवावश्यकत्वपदार्थत्वादित्यत

---

(१) प्रत्यक्षमिति पाठः क्वचिद्दृश्यते ।

अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वसाधारणधर्मदर्शनात् व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् सामग्र्यास्तत्त्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेन्न, प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादनुमितिरेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्यक्षम्, (१) अन्यथा तत्रापि परामर्शानन्तरं तदनुव्यवसायो वा भवेन्नत्वनुमितिरेव ।

असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्कते "अथेति"। अयं, पक्षवृत्तिः। हेतुरिति" लाघवादिति शेषः। "अनुमिति-

---

आवश्यकत्वञ्चेति"। "उभयवादिसिद्धत्वमिति"। तथाच नोक्तरूपमावश्यकत्वमिति न तदभिधानविरोध इति भावः। अथ यथेत्यादिना मूलकृतो विशिष्टपरामर्शसामग्रीप्रदर्शनस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति "असिद्धिमिति"।

मीमांसकोद्भाविता विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिमित्यर्थः। व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययस्य विशिष्टपरामर्शत्वं स्फुटीचिकीर्षुरयमित्यस्यार्थं व्याचक्षाणः पक्षवृत्तितावगाहितां स्फुटयति "अयमिति"। स एवानुमितिहेतुरित्यत्र न्यूनताभङ्गाय हेतुं पूरयति "लाघवादितीति"। प्रकारसाधारणेन सविषयकत्वेनोपनायकतामते व्याप्युप-

---

(१) व्याप्याभेदप्रत्यय इति मथुरानाथसम्मतपाठोऽप्यत्रास्ति ।

अथ वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरतः पर्व्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षेण प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं

सामग्र्या इति"। स्मृतिहेतुतावादिनां नव्यानां नये दूषणमिदं, न तु संस्कारकारणतावादिनां प्राचामिति। "अथेत्यादि"।

अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानमनन्तरञ्च गृह्णीते पक्षे तादृशविशिष्ट-

---

नये तत्स्मरणपर्य्यन्तस्यानपेक्षिततया न विशिष्टपरामर्शपूर्व्वमनुमितिसामग्रीनैयत्यं संस्कारस्यानुमितावहेतुत्वादितिज्ञानत्वेनोपनायकत्ववादिनयेऽनुमितिसामग्रीनिबन्धनपरामर्शासम्भवरूपदूषणं सङ्गमयति "स्मृतीति"। स्मृतिहेतुतावादिनां, संस्कारस्यानुपनायकतया उपनयानुरोधेन स्मृतिं कल्पयताम् (१)।

यत्र पक्षीयधूमदर्शनात् प्रागेव उद्बोधकान्तराद्व्याप्तिस्मरणं तत्र तदुत्तरं पक्षधर्म्मताग्रहस्यैव विशिष्टपरामर्शरूपता मूलकृतोक्ता, तत्र न्यूनताभङ्गाय पक्षधर्म्मत्वाविषयकपक्षीयहेतुदर्शनोद्बोधितव्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि विशिष्टपरामर्शमुपपादयति "अत्रेति"।

तत्रेत्यपि द्रष्टव्यमित्यन्वयः। प्रथम पक्षग्रहे पक्षधर्म्मताग्रहोत्पत्त्या विशिष्टपरामर्शपूर्व्वमनुमितिसामग्री सम्भवतीति पक्षाग्र ह इत्युक्तम्।

---

(१) तद्धेतुतया कल्पयतामित्यपि क्वचित् क॰ पाठ। उपनयहेतुतया कल्पयतामिति तदर्थः।

यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्व्वं वृत्तत्वात् तत्र यत्र वाप्तवाक्याद्वह्निव्याप्यवानयमितिज्ञानं तत्रोभयत्रापि

धीस्तत्रेत्यपि द्रष्टव्यम्। प्रथमत इति विशिष्टज्ञानात् पूर्व्वमनुमितिसामग्रीविरहदर्शनाय। एवञ्च सिद्धे पूर्व्ववर्त्तिनि विशिष्टज्ञाने तत्त्वेन हेतुत्वं गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन

सामान्य लक्षणानुपगमे व्याप्तिस्मरणस्य पक्षीयधूमाविषयकतया विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानविरहेण विशेषणतावच्छेदकविशिष्टधूमवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे न सम्भवतीति अगत्या स्मृतव्याप्तेः पक्षीयधूमे विशिष्टज्ञानस्वीकारः। पक्षविशेष्यकेऽपि परामर्शे पक्षग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपविशेषणविषयकतया, विशिष्टविशेष्यकज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुत्वे तत्त्वेन वा, उपयोगात् स्फुटीतेपत्त इत्युक्तम्। तादृशविशिष्टधीरिति” तादृशस्य व्याप्तिविशिष्टस्य हेतोर्विशिष्टधीरित्यर्थः। मूले प्रथमत इत्यनन्तरं पक्षधर्म्मतया भासमान इति पूरणीयम्। ननु उक्तरीत्या जायमानस्य विशिष्टपरामर्शस्य व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मताज्ञानापेक्षया प्राथम्याभावात् प्रथमत एवेत्युक्तमसङ्गतमत आह “प्रथमत इतीति”। विशिष्टज्ञानात् पूर्व्वमिति”। तथाच प्रथमत एवेत्यस्यानुमिति सामग्र्यामसम्पन्नायामेवेत्यर्थ इति भाव.। नन्वेव क्वचिद्विशिष्टपरामर्शसिद्धावपि विशिष्टपरामर्शत्वरूपावच्छेदकस्य लघुत्वेऽपि च

लाघवात् पक्षधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पना-
दन्यत्रापि तथेति चेन्न, इन्द्रियासन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च

नियमानन्यथासिद्धत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वात्,
गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताक-धर्म-प्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानत्वेन पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्मावच्छिन्नव्याप्ति-

तेन रूपेण हेतुतामते तद्रूपावच्छिन्नस्य नियमकल्पनाया आधिक्येन गौरवं दुर्वारमेवेत्यत आह "एवञ्चेति"। "गुरुधर्मद्वयावच्छेदेनेति"। यद्यपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वापेक्षया धूमत्वाद्यंशे अवच्छेदकत्वावगाहिव्याप्तिनिश्चयत्वस्य गुरुत्वेऽपि धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्यातथात्वाद्धर्मद्वयस्य गौरवाभिधानमसङ्गतम्, तथापि गुरुधर्मद्वयेत्यस्य गुरुधर्मघटितद्वयेत्यर्थकत्वान्न दोषः।

"न्याय्यत्वादिति"। न्यायमते कल्पनीयस्य द्वित्वं परमते कल्पनाधर्मिणो द्वित्वमिति कल्पनासाम्येऽपि न्यायमते अवच्छेदकलाघवादिति भावः। परमते एकमेव ज्ञानं कारणमन्यदवच्छेदकमिति न धर्मद्वयावच्छेदेन कारणताकल्पनमिति शङ्कां निराकरोति "गृह्यमाणेति"। गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकत्वञ्च वर्त्तमानव्याप्त्यवच्छेदकत्वग्रहविषयत्वम्। पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवदितिविद्यमानपक्षधर्मताग्रहप्रकारार्थकम्। "अतिगौरवादिति"। तत्तत्कालविद्यमानत्वप्रवेशेन कालभेदेनानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः। ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृते फलोपधानप्रयोजकत्वोपगमे विद्यमानत्वनिवेशं विनाप्यतिप्रसङ्गः

लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्, तेन विना अनुमित्यनुत्पादापत्तेः, अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि

ज्ञानत्वेन वा एकरूपेण कारणत्वे चातिगौरवात्, विनिगमकाभावाच्च। तत्रापि च नियतपूर्व्व-

शक्यवारणः। न चैवमपि समानप्रकारकपुरुषान्तरीयव्याप्तिज्ञानकालीनपक्षधर्म्मताज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय तत्तत्पुरुषीयानुमितिजनकताया तत्तत्पुरुषीयज्ञानमेवावच्छेदकं वाच्यमिति पुरुषभेदेन कारणताभेदो दुर्व्वार एवेति वाच्यम्, स्वसामानाधिकरण्य स्वविषयधर्म्मप्रकारकत्वोभयसम्बन्धेन व्याप्यवच्छेदकताग्रहविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन, स्वसामानाधिकरण्य स्वप्रकारधर्म्मविषयकत्वोभयसम्बन्धेन पक्षधर्म्मताग्रहविशिष्टव्याप्यवच्छेदकत्वग्रहत्वेन वा, हेतुत्वोपगमे व्यधिकरणज्ञानद्वयादनुमिति वारणस्य तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशमन्तरेणैव सम्भवादित्यत आह "विनिगमकाभावाच्चेति"। दर्शितरूपयोरेकतरस्य हेतुतावच्छेदकत्व इत्यादिः। तथाच विनिगमनाविरहादुभयग्रहयावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनमावश्यकमेवेति भाव.। वह्निव्याप्यवानयमितिशाब्दपरामर्शस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मतादिग्रहविरहेण परमतेऽनुमित्यनुत्पादानानुमितिपूर्व्वं विशिष्टपरामर्शसौभयवादिसिद्धतास्थलमितिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्म्मताग्रहस्यानुमितिनियतपूर्व्ववर्त्तितायाः कथितोभयमिद्धत्वासम्भवप्रदर्शनपरतया यत्र वेत्यादिमूल सङ्गमयति "तत्रापि चेति"। तत्र, मीमांसकस्य। मूले तेन

सत्त्वात्। न चानुमानादिना तत्र परामर्शः, अनवस्थानात्।

वर्त्तित्वं कल्प्यमित्याह "यत्र वेति"। "तेन विनेति"। तथाच व्यभिचारात् कारणत्वं बाधितमिति भावः। स्वतो व्यभिचारं निरस्यति "अस्मदुक्तेति"। "अनवस्थानादिति"। न च धूमान्तरसन्निकर्षे तत्तद्व्यक्तिवृत्तिधूमत्वं वह्निव्याप्तिव्याप्यमितिलिङ्गविशेष्यकपरा-

---

विनेति"। विशिष्टपरामर्शाभावेनेत्यर्थः। विशिष्टपरामर्शशून्यकालेऽनुमित्यनुत्पादापत्तिर्विशिष्टपरामर्शहेतुतायां किं विधया बाधिकेत्याकाङ्क्षायामाह दीधितौ "तथाचेति"। अनुमित्यनुत्पादापत्तौ चेत्यर्थः। "व्यभिचारादिति"। अनुमित्यनुत्पादापत्तिकथनादर्थतोऽनुमित्युत्पादलाभेन मूलग्रन्थाद्व्यतिरेकव्यभिचारलाभः। स्वमतसिद्धानुमिति सामग्रीसत्त्वकथनप्रयोजनं स्फुटयति "स्वत इति"। स्वतः, स्वमते। यदा चातीन्द्रियादिहेतुके शब्दादिजन्यज्ञानद्वयघटितसामग्र्यपि नास्ति, तदानुमितिर्न केनाप्यनुमन्यते इति न मीमांसकमते व्यभिचारावकाश इत्यवधेयम्। मूले "अनवस्थानादिति"। अनुमित्यात्मकपरामर्शार्थमपि प्रत्यक्षसामग्रीविरहेणानुमानादेव परामर्शान्तरस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः। पक्षतद्वृत्तिहेतोरसन्निकर्षेऽपि तद्वृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इति व्याप्तिसाध्यकानुमित्यात्मकविशिष्टपरामर्शं प्रत्यक्षात्मकपरामर्शादुपपाद्य अनवस्था-

अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणुर्गुरुत्वाधिकरणं (१) न वेति संशयो वह्निरसात्तत्त्वेनापि

मर्शाद्यासम्भवः, धूममात्रासन्निकर्षेऽपि तत्र वह्न्यनुमानात् तद्व्याप्तिवृत्तित्वधूमत्वत्ववैशिष्ट्यग्राहकविरहाच्च ।

पक्षेऽहापरसङ्गां निरस्यति दीधितौ "न चेति"। विशेष्यसन्निकर्षविरहेण पक्षीयधूमरूपपक्षविशेष्यकव्याप्तिव्याप्यवत्तापरामर्शासम्भवादाद्यविशेष्यकपरामर्शानुधावनम्। "धूममात्रासन्निकर्षेऽपीति"। तथाच तदानीं धूमत्वासन्निकर्षेण तद्विशेष्यकोक्तपरामर्शस्याप्यसम्भव इति भावः। विशेष्यसन्निकर्षवद्विशेषणसन्निकर्षोऽपि विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुरित्याशयेन धूमान्तरसन्निकर्षस्थलेऽपि पर्वतीयधूमरूपविशेषणसन्निकर्षविरहेण धूमत्वे तद्वृत्तित्वावगाहिदर्शिनपरामर्शासम्भवमाह "तद्व्याप्तीति"। यद्यपि विशेषणसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि पक्षीयधूमादिसन्निकर्षस्थलेऽपि साध्यासन्निकर्षे ज्ञानप्रत्यासत्तिं विना विशिष्टपरामर्शासम्भवादसन्निकृष्टहेतुकस्थलानुधावनमफलं ज्ञानप्रत्यासत्तिसत्त्वे च तत्रापि विशिष्टपरामर्शसम्भवस्तथापि चाक्षुषादिज्ञाने उपनीतस्य भानोपगमे मनोभिन्नप्रमाणसहकारित्वघटितापादककवक्ष्यमाणप्रमाणान्तरतापत्तिः प्रत्यक्षप्रमाणसामग्रीविरहकालीनप्रमोत्पादकत्वापादकक-प्रत्यक्षवि-

---

(१) परमाणुरूपाधिकरणमिति पाठोऽप्यस्ति।

मनसा . कोटिस्मरणविशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्जन्यते, यथावा निद्रासहकारेण वाह्यस्वप्नानुभवस्तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते, तदनन्तरमनुमितिदर्शनादिति चेन्न, व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेः ।

तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहकार्य्यासाद्य मनो वह्निगोचरप्रमां जनयति, यथेन्द्रियादि (१) ।

---

* असाधारणमिति शरीरादिव्युदासाय । आलोकादिवारणाय प्रमाणान्तरासहकारीति वाच्यम् । तदपि

जातीयप्रमोपधायकतापत्तेरानवकाशात् यत्र मानसाव्योपनीतभानासम्भवस्ताहृशस्थलानुधावनमित्यवधेयम् ।

मूले "यदसाधारणमिति" । मनसा वह्निगोचरप्रमाजनने यदसाधारणं सहकारि भवतीत्यर्थः । तेन वह्निगोचरप्रमाया असाधारणकारणत्वमापदकमिति फलितम् । सुखादिगोचरप्रमाजनके सुखादिनिष्ठमनःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय "वह्निगोचरेति" । वह्निस्वलौकिकमानसाविषयत्वम् । स्मृतिजनक-

---

(१) तेजस्त्वादिना साङ्कर्यात् इन्द्रियत्वं न जातिः, अपि तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारण मन संयोगाश्रयत्वमेवतदित्यवधेयम् ।

अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणुर्गुरुत्वाधिकरणं (१) न वेति संशयो वह्निरस्मात्त्वेनापि

मर्यादयाप्यनुमितिसम्भवः, धूमभावासन्निकर्षेऽपि तत्र वह्न्यनुमानात् तदानीं हरितत्वधूमत्वत्ववैशिष्ट्यग्राहकविरहाच्च ।

परीक्षारम्भे निरस्यति दीधितौ "न वेति"। विशेष्यसन्निकर्षविरहेण पर्वतीयधूमरूपपक्षविशेष्यकव्याप्तिव्याप्यवत्तापरामर्शासम्भवाद् व्याप्यविशेष्यकपरामर्शानुधावनम्। "धूमभावासन्निकर्षेऽपीति"। तथाच तदानीं धूमत्वासन्निकर्षेण तद्विशेष्यकोक्तपरामर्शस्याप्यसम्भव इति भावः। विशेष्यसन्निकर्षवद्विशेषणसन्निकर्षोऽपि विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुरित्याशयेन धूमान्तरसन्निकर्षस्थलेऽपि पर्वतीयधूमरूपविशेष्यसन्निकर्षविरहेण धूमत्वे तद्वृत्तित्वावगाहिपरामर्शासम्भवमाह "तदानीमिति"। यद्यपि विशेषणसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि पर्वतीयधूमादिसन्निकर्षस्थलेऽपि साध्यासन्निकर्षे ज्ञानप्रत्यासत्तिं विना विशिष्टपरामर्शासम्भवादसन्निकृष्टहेतुकस्थलानुधावनमफलं ज्ञानप्रत्यासत्तिसत्त्वे च तत्रापि विशिष्टपरामर्शसम्भवस्तथापि चाक्षुषादिज्ञाने उपनीतस्य भानोपगमे मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वघटितापादकतावच्छेदकप्रमाणान्तरतापत्ते प्रत्यक्षप्रमासामग्रीविरहकालीनप्रमोत्पादकत्वापादकस्य प्रत्यक्षवि-

---

(१) परमाणुरूपाधिकरणमिति पाठान्तरम्।

मनसा कोटिस्मरणविशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्जन्यते, यथावा निद्रासहकारिणा वाह्यस्वप्नानुभवस्तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते, तदनन्तरमनुमितिदर्शनादिति चेन्न, व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेः ।

तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहकार्य्यासाद्य मनो वहिर्गोचरप्रमां जनयति, यथेन्द्रियादि (१) ।

---

* असाधारणमिति शरीरादिव्युदासाय । आलोकादिवारणाय प्रमाणान्तरासहकारीति वाच्यम् । तदपि

जातीयप्रमोपधायकतापत्त्यानवकाशात् यत्र मानसान्योपनीतभानासम्भवस्तादृशस्थलानुधावनमित्यवधेयम् ।

मूले "यदसाधारणमिति" । मनसा वहिर्गोचरप्रमाजनने यदसाधारणं सहकारि भवतीत्यर्थः । तेन वहिर्गोचरप्रमाया असाधारणकारणत्वमापदकमिति फलितम् । सुखादिगोचरप्रमाजनके सुखादिनिष्ठमन.सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय "वहिर्गोचरेति" । वहिष्ट्वमलौकिकमानसाविषयत्वम् । स्मृतिजनक-

---

(१) तेजस्त्वादिना साङ्कर्य्यात् इन्द्रियत्वं न जातिः, अपि तु शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमेतदित्यवधेयम् ।

प्रमाणान्तरं भवत्येव प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन विभागान्न तद्व्याघात इत्यपि कश्चित्। यद्वा असाधारणम-

---

संस्कारादौ व्यभिचारवारणायानुभवार्थकं प्रमापदम्। असाधारणपदप्रयोजनमाह "दीधितावसाधारणमितीति"। *

शरीरादीत्यादिपदात् आत्ममनोयोगादिपरिग्रहः। शरीरादेर्वह्निगीश्वरप्रमाजनकत्वेऽपि जन्यज्ञानसामान्यं प्रत्येव तेषां हेतुतया तादृशप्रमां प्रत्यसाधारणकारणत्वविरहादिति भावः। अत्र तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणाद्यवृत्तितादृशप्रमावृत्तिकार्य्यतानिरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारादिवारकपदमात्रनिवेशवैफल्यं, विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नहेतुभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादौ व्यभिचारश्च। अतएव जन्यज्ञानत्वानवच्छिन्नतादृशप्रमावृत्तिकार्य्यतानिरूपकत्वं तदित्यपि निरस्तम्। यदि चानुभवत्वव्यापकजातिघटितधर्म्मावच्छिन्नकार्य्यतानिरूपकत्वे सति तादृशप्रमाजनकत्वं मतं, तदाऽनुभवत्वस्याप्यनुभवत्वव्यापकतया तदवच्छिन्नजनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्यभिचारवारणसम्भवेऽपि जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतौ चक्षुरादावापादकासत्त्वेन इन्द्रियादिवदिति दृष्टान्तासङ्गतिः। रूपाद्यवृत्तित्वेन सत्त्वान्यत्वेन वा तादृशजातिविशेषणैतद्दोषोद्धारेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन व्याप्तिस्मरणादेर्हेतुतायाः सर्व्वमतसिद्धतया तत्रापादकासिद्धिर्दुर्व्वारैवेति अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्म्मावच्छिन्ना या तादृशप्रमावृत्ति-

समवहितं, तथाच यज्जातीयप्रमाया मनोन्यकरणेना समवहितं सत् यद्वह्निविषयकप्रमोत्पादकं, यज्जा-

---

कार्यता तन्निरूपकत्वमेव तादृशप्रमाऽसाधारणकारणत्वं वाच्यम् । अनुभवत्वव्याप्यत्वञ्च अनुभववृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं, तच्च ज्ञानत्वादेरिवानुभवत्वादेरपि व्यक्तमतो न विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्यभिचारः । एवं तादृशधर्मस्य स्मृतित्वेऽव्यक्ततया तदवच्छिन्नहेतुभूतसंस्कारादौ व्यभिचारवारणाय प्रमात्वनिवेशस्याप्यावश्यकता । व्यभिचारवारणाय विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजनकत्वेऽपि नैयायिकैः सन्निकर्षविषया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तस्य कारणतान्तरोपगमात् तत्रापादकासिद्धिः, तन्निरूपितायाः अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यताया एवानुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्मावच्छिन्नत्वात्तामादायैवापादकसत्त्वायास्तत्तोपपादनीयत्वात् । अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्योपाधितया तदवच्छिन्नजन्यताया जात्यवच्छिन्नत्वविरहादापादकासिद्धिः स्यादतो जातिघटितेत्युक्तम् । तादृशजातावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशस्यौरकमेवात्र घटितपदं न तु विवक्षितार्थकमित्यवधेयम् । आलोकादेरपि अनुभवत्व-व्याप्यचाक्षुषत्वादि-जातिघटित-धर्मावच्छिन्नजनकतया निर्व्यापप्रमाणान्तरत्वरूपापाद्यविरहेण च व्यभिचार इति तद्वारणायापादककोटौ विशेषणान्तरं पूरयति "आलोकादीति" । आदिना सन्निकर्षादिपरिग्रहः । "प्रमाणान्तरासहकारित्वमिति" । मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वमित्यर्थः । स्वभिन्नतज्जन्य-

तीयप्रमासामग्रीविरहे वा यत्प्रमोत्पादकं, तद्विनातीयप्रमाहेतुरित्येव व्याप्तिस्ततः सिद्धायां विलक्षण-

---

जनकत्वमेव तत्सहकारिता पदार्थ इति चक्षुरादेः स्वात्मकप्रमाणजन्यजनकत्वसत्त्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः। न च चक्षुरादेः स्वभिन्नचक्षुरादिव्यक्त्यन्तरजन्यतावच्छेदकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्न-जनकत्वसत्त्वात् स्वभिन्नत्वविशेषणदानेऽप्यनिस्तार इति वाच्यं, स्वभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां स्वानिरूपितत्वस्य विशेषणतयैव तद्दोषानवकाशात्। उपनायकज्ञानस्य मनोरूपप्रमाणसहकारितया आपादकासिद्धिरतो "मनोभिन्नेति"। अथ सहकारित्वमत्र न तज्जन्यजनकत्वं, तथासति चक्षुरादेरपि त्वगादिजन्यचक्षुस्त्वगाद्युभयवृत्तित्वादिभ्रमकतया दृष्टान्तासिद्धेः,। नापि तज्जन्यज्ञानजनकत्वं, चक्षुरादेरपि इन्द्रियत्वेन त्वगादिजन्यप्रत्यक्षादिस्वरूपयोग्यतया तद्दोषतादवस्थ्यात्। फलोपहितजनकत्वादौ तद्धर्मनिवेशनेनैतद्दोषोद्धारेऽपि शरीरादेरपि भिन्नप्रमाणान्तरसहकारित्वसत्त्वेन तद्वारकमूलोक्तासाधारणपदवैयर्थ्यमतस्तज्जन्यतावच्छेदक-जातिघटितधर्म्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपकत्वमेव तत्सहकारित्वं वाच्यम्। तथाच मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणवैयर्थ्यम्, उपनायकज्ञानजन्यताया मनोजन्यतावच्छेदकमानसत्वघटितधर्म्मानवच्छिन्नत्वात्, नैयायिकैर्बहिरिन्द्रियजन्योपनीतभानसाधारणालौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव उपनायकज्ञानहेतुत्वोपगमात्। न च प्रत्यक्षत्वजातिरपि मनोजन्यतावच्छेदिका प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं

प्रमायां विलक्षणे च तत्करणे कल्पनीये आवश्यकत्वात् बाधकाभावाच्च तस्यैव तथात्वं पर्य्यवस्यतीति ।

प्रति इन्द्रियत्वेन सामान्यकारणतासत्त्वादिति वाच्यं, तादृशसामान्यकार्य्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे (१) मनोभिन्नत्वविशेषणोपादानेऽपि तथाविधचक्षुरादिप्रमाणजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वमादायैतद्दोषप्रसङ्ग इति निरुक्तसहकारिताघटकजातौ प्रत्यक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशनस्यावश्यकतया मनोभिन्नत्वानिवेशेऽप्युक्तदोषाभावात् । नच न देयमेव मनोभिन्नत्वरूपं प्रमाणविशेषणं दीधितिस्थान्तरपदस्य स्वभिन्नपरतयैव सार्थकत्वादिति वाच्यं, मनोभिन्नत्वानुपादाने मनःसहकारिसुखादिमनःसन्निकर्षे व्यभिचाराप्रसक्तेः मूलस्थबहिःपदवैयर्थ्यापत्तेरिति सैवम्, उपनायकज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं मानसत्वमेव बहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतस्य विशेषणतया तत्र विशेषणज्ञानविधयैवोपनायकज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्साधारणधर्मस्य तज्जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहात्, तथाच निरुक्तमनःसहकारित्वमुपनायकज्ञानस्याक्षतमेवेति मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणमावश्यकम्, अथवा मनोभिन्नत्वेन न प्रमाणं विशेषणीयमपि तु इन्द्रियत्वावच्छिन्ननिरूपिततज्जन्यतामादायोक्तदोषस्य वारणाय निरुक्तजातिविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां मनोऽनिरूपितत्वमेव निवेश्यं, तावतैव बहिः-

---

(१) प्रमाणकत्वे इत्यपि क्वाचित्कः पाठः ।

पदार्थकत्वादिति आलोकादिसहकारितया चक्षुरादावसिद्धिरतः "प्रमायामि"। प्रमाणत्वस्याननुभववृत्तिजातिपर्याप्तकार्यतावच्छेदकताकत्वम्। चक्षुरादेश्चक्षुष्ट्वादिना शुद्धचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव सामान्यतो हेतुतासत्त्वात्तदेवमक्षतमेवेति आलोकस्य च मानसचाक्षुषत्वं द्रव्यचाक्षुषत्वादिकं वा जन्यतावच्छेदकं, चक्षुः संयोगादिरूपविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वादिकमेव तथा, न तु शुद्धचाक्षुषत्वादिकमिति न तत्सहकारितामादाय चक्षुरादावसिद्धिः। न चैवमपि चक्षुर्मनोयोगादिजन्यतावच्छेदककोटौ विषयादिनिवेशे प्रयोजनविरहेण शुद्धचाक्षुषत्वादिकमेव तज्जन्यतावच्छेदकमुपेयते एवञ्च तेषामपि निरुक्तप्रमाणत्वशालित्वेन तत्सहकारितामादाय इन्द्रियेष्वसिद्धिरिति वाच्यं, संयोगाद्यत्वस्यापि प्रमाणत्वशरीरेऽन्तर्भावनीयत्वात्। न चोक्तप्रमाणान्तरासहकारित्वनिवेशेऽपि उद्भूतरूपे व्यभिचारस्तस्य मूर्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया चक्षुरादिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यताकत्वरूपतत्सहकारित्वाभावादिति वाच्यम्, मीमांसकैर्वायोः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन मूर्तचाक्षुषत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमे तस्य चक्षुःसहकारितया अक्षतत्वात्। एवं महत्त्वस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वमेव जन्यतावच्छेदकं न तु द्रव्यप्रत्यक्षत्वमतो न व्यभिचारः। त्रुटेरस्पार्शनत्वोपपत्तये द्रव्यस्पार्शनं प्रति त्रुटिमहत्त्वव्यावृत्तविजातीयमहत्त्वत्वेन हेतुत्वान्तरस्यावश्यकतया चाक्षुषत्वस्य महत्त्वजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न परमाणुद्व्यणुकस्पार्शनापत्तिः, विपक्षस्य च हेतुत्वमप्रामाणिकमेवेति न तत्र व्यभिचारः। अथ

व्याप्तिस्मरणस्यापि योग्यताज्ञानविधया शब्दप्रमाणसहकारितया तत्रापादकासिद्धिरिति चेन्न, सहकारिताशरीरे चरमजन्यतायाः फलोपधानरूपाया एव विवक्षणीयत्वात्, शाब्दफलानुपधायकव्याप्तिज्ञानस्यैव पक्षत्वेन आपादकासिद्ध्यनवकाशात् ।

इदन्त्ववधेयम् । प्रमाणान्तरासहकारित्वस्य निरुक्तस्य स्वातन्त्र्येणापादककोटौ न निवेशो गौरवात् अपित्वनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्म्मावच्छिन्नवह्निगोचरप्रमानिष्ठकार्य्यतानिरूपकत्वात्मक(१) तादृशप्रमासाधारणकारणताघटकजातावेव प्रमाणान्तरजन्यतानवच्छेदकत्व निवेशनीयं, तच्च स्वानिरूपिता मनोऽनिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वं । पर्य्याप्तिनिवेशात् चाक्षुषत्वादेरालोकादिजन्यतावच्छेदकघटकत्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः । मनोऽनिरूपितेत्यस्य मनस्त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नानिरूपितार्थकतया मनस्त्वघटितचक्षुर्मनोयोगत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतामादायोक्तदोषस्यानवकाशः । एवञ्च स्वानिरूपिता मनस्त्वघटितधर्म्मावच्छिन्नानिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणं या अनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिस्तद्घटितधर्म्मावच्छिन्ना या वह्निविषयकानुभवनिष्ठकार्य्यता तन्निरूपकत्वमापादकदलसमुदायार्थः । आपाद्यं प्रमाणत्वं प्रमाया असाधारणकारणत्वम् । असाधारणकारणत्वञ्च व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वम् । व्यापारनिवेशात् प्रतीकान्तरचक्षुरनाद्यज्ञाने चापाद्यविरहनिर्व्वाहः । असाधारणप्रवेशादापादके शरीरादि-

(१) निरूपकत्वात्मकत्वं कारणताविशेषणम् ।

धारकासाधारण्यविशेषणसार्थक्यम्। फलोपधाननिवेशाद्व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयोग्यतामादाय नेष्टापत्तिः अनुमित्यनुपधायकस्य तस्य पक्षत्वात्। वस्तुतः प्रमाणव्यवहारविषयत्वमेवापाद्यं दीधितिकृतोऽभिप्रेतम्, अन्यथा आलोकेऽप्युक्तापाद्यसत्त्वेन 'आलोकादिवारणायेत्यादि' तद्ग्रन्थासङ्गतिः। प्रमाणव्यवहारविषयतावच्छेदकञ्च प्रमाणान्तरासहकारित्वगर्भम् आलोकादौ व्यापारवत्त्वेऽपि प्रमाणव्यवहारविरहात्, अतो व्यवहारापादनपक्षे आलोकस्य वारणीयत्वाभिधानसङ्गतिः। वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादि विशिष्टपरामर्शात्मकचाक्षुषविषयकप्रमायां व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वे तत्प्रत्यक्षमेव प्रमाणं स्यात्, तादृशप्रमायां साक्षात्त्वाघटेन (१) तदसिद्ध्या तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावात् अत इष्टापत्तिर्न सम्भवतीति सूचनाय अन्तरपदं न तु तदर्थस्यापाद्यकोटिप्रवेशः। एतेन, प्रमाणान्तरत्वं यदि क्लृप्तप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदा आपाद्याप्रसिद्धिः, यदि प्रत्यक्षप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदापि चक्षुरादेर्दृष्टान्ततयोपन्यासविरोधः, यदि च मानसान्यप्रमाकरणत्वं तदापि मानसान्यत्वस्य वैयर्थ्यम्, इति परास्तं, प्रमाणव्यवहारविषयत्वस्यैवानिष्टतया तस्यापादनेनैवोद्देश्यसिद्धेः। न च मानसजनके उपनायकज्ञाने मानसप्रमाकरणत्वं तत्करणव्यवहारश्चेष्ट इति इष्टापत्तिबाधकतया तत्सार्थक्यं, करणत्वस्य व्यापारगर्भतया इष्टापत्तेरनवकाशात्। न चास्तु करणत्वं व्यापारगर्भं तथापि प्रकृते तमनन्तर्भाव्य मानसान्यप्रमा-

(१) [illegible]

ऽसाधारणफलोपहितकरणत्वस्यापादनसम्भवेन तदेव मूलाभिप्रेतमस्त्विति वाच्यं, तथा सति सिद्धान्तेव्यापाराभावेन प्रमाया करणत्वाभिधानस्य मूलकृतोऽलग्नकतापत्तेः। आलोकादौ व्यवहारमभ्युपगम्य प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषणमन्तरेणैव तत्र व्यभिचारं वारयतः कस्यचिन्मतमाह "तदपीति"। ननु प्रमाणव्यवहारविषयस्यालोकादेः प्रत्यक्षानुमानेत्यादिसूत्रेऽपरिगणनात्सूत्रविरोध इत्यत आह "प्रत्यक्षेति"। विभागात्, आलोकादीनामपि विभक्तत्वात्। तद्व्याघातः, विभाजकसूत्रविरोधः। अत्रेदमरुचिबीजम्, आलोकस्य सव्यापारस्य प्रमाकरणत्वोपगमसम्भवेऽपि निर्व्यापारस्य तत्संयोगादेस्तदुपगमासम्भवेन उक्तविशेषणप्रक्षेप आवश्यकः, अन्यथा शरीरादेरपि प्रमाणत्वोपगमसम्भवेनासाधारणविशेषणस्यापि परित्यागापत्तेः। तान्त्रिकाणां प्रमाणव्यवहारश्च तुल्य एवेति प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषणपूरणं विनैव निर्व्वाहाय प्रकारान्तरेण व्याप्तिं व्याचष्टे "यद्वेत्यादि"। "यज्जातीयेति" यज्जात्यवच्छिन्नेत्यर्थः। "तद्विजातीयेति" तज्जातिमदवृत्तिजातिमदित्यर्थः। ईदृशव्याप्तिबलाचानुमित्याद्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानादौ प्रत्यक्षत्वविरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वमापादनीयम्। यत्प्रमाया मनोऽन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्बहिर्विषयप्रमोत्पादकं तत्तदवृत्तिजातिमत्प्रमाहेतुरित्युक्तौ मानसप्रमाया मनोऽन्यकरणाप्रसिद्धया यत्पदेन चाक्षुषादिप्रमाया एवोपादेयतया मानसप्रमाहेतावुपनये तदवृत्तिजातिमद्धेतुत्वमेवापाद्यं, मानसप्रमायाः तदवृत्तिजातिमत्त्वात्तत्रेष्टापत्तिरिति यत्तत्त्वेन जातेरुपादानं,

तथाच सति यत्पदेन प्रत्यक्षत्वजातिमादाय तद्विरुद्धजातिमत्प्रमा-हेतुत्वापादनेन नेष्टापत्त्यवसरः । प्रकृते प्रमानिष्ठजातिमादायैवापादनमित्येतत्सूचनाय "प्रमाया इति"। तज्जातीयप्रमाविजातीयप्रमाहेतुत्वमेवापाद्यं, एवञ्च यज्जातीयेत्यनेन स्मृतित्वाद्युपादाने तत्तत्प्रमाया अप्रसिद्धा सामान्यव्याप्तिभङ्ग इत्यतः "प्रमाया इति" इति केचित् । प्रत्यक्षकरणमनःसहकारित्वेनोपनयस्य प्रमोत्पादकत्वोपगमादापादकासिद्धिवारणाय "मनोऽन्येति"। मनोभिन्नप्रत्यक्षकारणमनोयोगादिसमवधानस्यावश्यकत्वादसिद्धिरिति "कारणेनेति"। तदसमवहितं यत्प्रमोत्पादकं, तदजन्यप्रमोत्पादकम् । वह्निविषयकत्वविशेष्यव्यावृत्तिः पूर्ववत्, मनोऽन्यकरणेनासमवहितस्याप्युपनयस्य मनःसहकारिणं बाह्यविषयकप्रत्यक्षजनकत्वे बाधकाभावादप्रयोजकत्वशङ्का स्यादित्याशङ्क्याकल्पान्तरमाह "यज्जातीयेति"। तज्जातीयसामग्रीविरहे तज्जातीयोत्पत्तेरप्रसक्त्या प्रमाया अन्यमानाया विजातीयैव सा जनयितुं शक्येति नाप्रयोजकत्वशङ्का । न च नैयायिकैरुपनीतभानस्थले उपनयघटिताया प्रत्यक्षसामग्र्या उपगमादापादकासिद्धिरिति वाच्यं, उपनीत विषयोपरागेण (१) साक्षात्त्वस्याप्रत्यक्षात्ताद्भावप्रसङ्गात् ताद्दृशविषये द्रव्यादिप्रत्यक्षहेतुभूतेन्द्रियसंयोगादिविरहाच्चोपनयजन्यज्ञाने प्रत्यक्षत्वासम्भवेनापादकस्य प्रसाध्यत्वात् । अत्र च (२) बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञादौ (३) लौकिक-

---

(१) उपनीतविषयोपाधानेन इति पाठान्तरमप्यत्रास्ति ।

(२) अत्र चेत्यस्य "इत्यादयो नैयायिकसिद्धान्तप्रकारा" इत्यनेनान्वय ।

(३) सोऽयं चैत्र इति बाह्यप्रत्यभिज्ञा, अभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा तु सुखी सोऽहम् पुना दुःखीत्याकारिका ।

सन्निकर्षवद्विषयोपरागेण साक्षात्त्वस्य उपनीतविषयोपरागेण च तदभावस्य ग्रहात् साक्षात्त्वं विषयताविशेष एव न तु प्रत्यक्षत्वजातिः, स एव लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकः, एवञ्चोपनीतभानस्य प्रत्यक्षत्वेन किञ्चिद्बाधकं बाधकविरहेऽपि साधकविरहात् सर्व्वांशोपनीतज्ञाने प्रत्यक्षत्वजातिरिति नाशङ्कनीयम्, लौकिकान्यप्रत्यक्षत्वस्यैवोपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र तत्सिद्धेः, लौकिकान्यज्ञानत्वस्य तथात्वे अप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ स्मृतौ च व्यभिचारप्रसङ्गात् । न च प्रत्यक्षत्वविरुद्धं जात्यन्तरमेव तथास्त्विति वाच्यं, आंशिकोपनीतभानासंग्रहात्, तत्र तादृशजातिस्वीकारे तस्याःप्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्यव्यापकभावस्यावश्यकत्वात्, आंशिकोपनीतभाने च चाक्षुषत्वमानसत्वादीनां प्रत्यक्षत्वसाधकत्वात्, इत्याद्यो नैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः अग्रे ग्रन्थकारेणैव स्फुटीकरणीयाः ।

नन्वायातूक्तव्याप्तिबलात् विजातीयप्रमा(१) तत्करणमन्यदेवास्तां कुतो व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतेत्यत आह 'तत इति' । ततः, उक्तव्याप्त्यनुरोधतः । सिद्धाया, स्वीकृतायां । आवश्यकत्वात्, अवश्योपेयकारणताकत्वात् । बाधकाभावादित्यस्य कारणत्व इत्यादिः । तस्यैव, व्याप्तिस्मरणादेरेव । तथात्वं, तादृशप्रमाकरणत्वम् । ननु संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति मूलमसङ्गतम् ? तयोरप्यबाधितविषये प्रमात्वात् । अथ सर्व्वांशे प्रमात्वमत्र विवक्षितं स्वप्नस्य किञ्चिदंशे भ्रमत्वं नियमतः स्वीक्रियत इति चेत् ? माभूत् सर्व्वांशे तयोः

(१) अस्य आयात्विति प्रयुक्तक्रियापदेनान्वयः ।

संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम् ।

संशयस्वप्नौ च न विशिष्टानुभवरूपौ, येनोषनयादिवशाद्वह्निविषयानुभवजनने क्लृप्तशक्तिकेन मनसा दोषवशादप्रमेव तदभावादिवशात् प्रमापि जनयितव्येत्याशङ्क्येत, किन्तु धर्म्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपौ,

---

प्रमात्वं, तथापि तत्र इन्द्रिय संयोगादिरूपप्रत्यासत्तिशून्यविषयभानार्थं ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति तस्य प्रमाणत्वं दुर्व्वारमेवेत्यतो मूलस्याशयं व्याचष्टे "संशयेति" ।

न विशिष्टानुभवरूपौ, न योग्यतासहितेन्द्रियसंयोगादिशून्यवस्तुसंसर्गविषयकप्रत्यक्षरूपौ । तथात्वे किमनिष्टमित्याकाङ्क्षायामाह "येनेति" । येन इत्याशङ्क्येतेत्यन्वयः । तदभावादीत्यादिपदाद्विषयाबाधपरिग्रहः । "प्रमापि जनयितव्येति" । अप्रमाया अप्यबाधितविषये प्रमात्वस्यावर्जनीयत्वादिति शेषः । तथाच तस्य (१) प्रमाणत्वापत्तिदुर्व्वारैवेति भावः । "धर्म्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपाविति" । धर्म्मिणि लौकिकसन्निकर्षादिसत्त्वेऽनुभवात्मकेन अन्यदा च (२) स्मरणरूपेण तज्ज्ञानेन सहितं यत् तद-

---

(१) व्यभिचारवारणायेदमित्यर्थं ।

(२) लौकिकसन्निकर्षाद्यभावकाले केत्यर्थः ।

न च कथं तवापि स धूमो वह्निव्याप्य इति व्यवहारस्तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावकाभावादिति वाच्यं,

---

धर्म्मिज्ञानं पुनरनुभवरूपं यथासम्भवमक्ष्यादेः, स्मरणञ्च संस्कारादित्याशयेनाह "संशयेति"।

व्याप्यत्वानुमानादिति। धूमत्वादौ वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वं जानतो धूमत्वत्वादिना तद्वत्तानिश्चयदशायां,

---

गृहीतासंसर्गकधर्म्मिण्य पूर्व्ववत् (१) कदाचित् स्मरणरूपं कदाचिच्चानुभवात्मकं ज्ञानं तद्रूपावित्यर्थः। धर्म्मिज्ञानमित्यत्र धर्म्मिपदं धर्म्मस्याप्युपलक्षणम् (२)। अक्ष्यादेः, लौकिकप्रत्यासत्तिसहकृतेन्द्रियादेः। आदिना अनुमानादिपरिग्रहः। "संस्कारादिति"। अतो नीपनयोपयोग इति शेषः। असन्निकृष्टे धूमे धूमत्वेन हेतुना व्याप्त्यनुमानं धूमत्वत्वेन व्याप्तिव्याप्यत्व-पक्षधर्म्मताज्ञानं विना न सम्भवतीति अनुमानात् विशिष्टव्यवहारोपपादनं मूलकृतस्तादृशज्ञानद्वयाभिप्रायकतयोपपादयन् न्यूनताभङ्गायान्यदाव्यवहारमन्यथोपपादयति "धूमत्वादावित्यादिना"।

असंसर्गाग्रहादेवेत्येवकारेण विशिष्टज्ञानव्यवच्छेदः। यद्यपि तन्मते विशिष्टज्ञानस्थलेऽप्यसंसर्गाग्रह एव विशिष्टव्यवहारहेतुर्नतु विशिष्टज्ञानं, तथापि, विशिष्टज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्वमपुर-

---

(१) सन्निकर्षसत्त्वे अनुभवात्मकम् अन्यदा च स्मरणात्मकमितिरित्यर्थः।

(२) स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वमुपलक्षणत्वम्।

तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्निव्याप्यत्वानुमानात्* । न च त्वन्मते धूमत्वेन व्याप्यत्वानुभवः सम्भवति ।

अन्यदात्वसंसर्गाग्रहादेवेति अतीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य सम्भवेऽप्यनुमितेः सर्व्वानुभवसिद्धतया तस्य कारणत्वे बाधिते परिशेषाद्गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे शाब्दव्याप्यत्वाबोधस्थलेऽपि कल्प्यते, कारणं विना कार्य्योत्पत्तेर-

---

*तस्य तत्तत्पदार्थविषयकत्वेनासंसर्गाग्रहनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वाद्विशिष्टविषयकानुमानस्य व्यवहारप्रयोजकत्वोक्तेर्नासङ्गतिः । अतएवेत्यादिमूलेन व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वाद्यनवगाहिशाब्दादिपरामर्शस्थले तादृशपरामर्शप्रकारीभवद्व्याप्यत्वावच्छेदेन व्याप्यपक्षधर्मतायामनुमिति र्न भवतीत्यभिहितम् । तत्र च नैयायिकानामप्यतीन्द्रियादिहेतुकस्थलेऽनुमिति र्न भवतीत्युक्तिसम्भवात् तुल्यत्वशङ्का परिजिहीर्षुराशयं व्याचष्टे "अतीन्द्रियेति" । व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्य, व्याप्यत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य । सर्व्वानुभवसिद्धतया इत्यनेन दुरपह्नवत्वं दर्शितम् । बाधित इत्यस्य व्यभिचारनिश्चयेनेत्यादिः । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य, व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्य । तद्व्याप्यत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानं कल्पनीयं, कल्पनाबीजमाह 'कारण

अतएव यो वह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमानिति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्नान्यथा।

अथ पर्व्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं नवेति संशयेप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न, धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणे विद्यमाने धूमत्वज्ञानस्य विशेष-

---

सम्भवात्। तेन विना तत्रानुमितेरप्रसिद्धत्वात् न तस्यापि हेतुताबाधः। तत्रातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्व्वानुभवसिद्धाया-अप्यनुमितेः सर्व्वथैवापलापः, मम तु क्वचित् कालविलम्बादिमात्रकल्पनमित्याशयेनाह "अतएवेति"।

विनेति"। ननु तत्र तदभावेप्यनुमित्युत्पत्त्या तस्य हेतुतैव किं न बाध्यते इत्यत आह "तेन विनेति"। तत्र, शाब्दव्याप्यवत्ताज्ञानस्थले। नन्वेवं फलापलापोऽविशिष्ट इत्यत आह "तत्रेति"। "सर्व्वथैवापलाप इति"। कालविलम्बेनापि विशिष्टपरामर्शसम्भवादिति भाव.। "कालविलम्बादीति"। व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानोत्पत्त्या कालविलम्बेनानुमितिसम्भवादितिभावः। उपनीतभानानङ्गीकर्त्तॄणा व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्रानुमितिरूपं स्मृतिरूपं वेति हृदय।

तुल्यमित्यनेन मूले पक्षधर्मे व्याप्तिसंशयस्य प्रतिबन्ध-

दर्शनत्वेन संशया भावात्। अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात् संशयेन प्रतिबन्धादिति चेत् तुल्यम्।

न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयनिवर्त्तकत्वात् धूमसामान्ये संशयो माभूत् विशेषसंशयस्तु विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीय इति धूमविशेषे संशयनिरासार्थं पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति वाच्यम्, यत्र हि यद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तत्र न तत्संशय तच्च सामान्ये विशेषेवेति। वस्तुतस्तु धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्म्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव।

तुल्यमित्यभ्युपगमवादः। यत्र, यदवच्छिन्ने। यथा हि तदभावेन तदभावव्याप्यतया गृहीतेन वा विशिष्टे न तत्संशयः, तथा, यदवच्छेदेन तद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभवबलात्। व्यावर्त्तकस्य तदभावो

कत्वमुक्तं (१), तत्रयुक्त, विशेषदर्शनेन ज्ञानद्वयानन्तर संशयानुत्पादेन सप्रतिबन्धकतायां मानाभावादित्यत आह "तुल्यमितीति"।

अभ्युपगमवादः, ज्ञानद्वयानन्तरं संशयोत्पादाभ्युपगमेनोक्तिः। तथाच संशयस्यानुमिति प्रतिबन्धकताया न निर्भरः किन्तु विशेष-

(१) अनुमिति प्रतीत्यादि।

द्वच्छेदेन वा तदभावोऽवगतः, यो वा तदभाव-
याप्यत्वेन गृहीतः । यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वा-

र्शनात् संशयानुत्पत्तावेव । अतएवाग्रे संशयोत्पत्त्या शङ्कापि द्भ्यत इति भावः । मूले "सामान्यनिश्चयस्येति" ।

सामान्यधर्म्मपुरस्कारेण विरोधिनिश्चयस्येत्यर्थः । धूमसामान्ये संशयः, शुद्धधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्यत्वसंशयः । "माभूदिति" । त्प्रकारेण व्याप्तिनिश्चयसत्त्वादिति भावः । विशेषसंशयः, विशेष-धर्म्मावच्छेदेन तद्वत्तासंशयः । विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीयः, विशेष-धर्म्मपुरस्कारेण विरोधिनिश्चयमात्रनिवर्त्तनीयः (१) । धूमविशेषे संशयनिरासार्थं, पर्व्वतीयधूमत्वपुरस्कारेणाव्याप्यत्वसंशयस्थलेऽनु-मितिनिरासार्थम्(२) । पृथग्व्याप्तिनिश्चयः, पर्व्वतीयधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयः । वाच्यः, अनुमितिहेतुतया स्वीकार्य्यः । यद्यपि पूर्व्वं धूमत्वदर्शनस्यैव व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनविधया संशयविरोधित्वमुक्तं न तु व्याप्तिनिश्चयस्येतिधूमसामान्ये व्याप्तिनिश्चयात्तत्सामान्ये संश-यानुत्पादोपगमेन विशेषसंशयोपपादनं न युज्यते, तथापि, पर्व्वत-वृत्तित्वसामानाधिकरण्येन धूमत्वदर्शनात्तदवच्छेदेन व्याप्यभाव-संशयनिवृत्तावपि पर्व्वतीयधूमत्वावच्छेदेन व्याप्यभावसंशयो दुर्व्वारः

---

(१) द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन गन्धादिनिश्चयेऽपि पृथिव्यन्यद्रव्यत्वादिना गन्धादिसंशयादितिभावः । इत्यधिक पाठोऽत्र कुत्रचित् पुस्तके दृश्यते ।

(२) पर्व्वतीयधूमत्वपुरस्कारेणाव्याप्यत्वसंशयनिरासार्थमित्यपि क्वचित् कः पाठः ।

वच्छेदेन ग्रहे, धूमत्वस्य व्याप्यत्वाभावव्याप्यत्वेन गृही-

पर्वतीयत्वावच्छेदेन धूमत्वनियतामभ्युपगमादिति—शङ्काया धूमत्वसा-नस्य विशेषदर्शनत्वेनेत्यादिसिद्धान्तोपरि-सम्भवाद्धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिनिश्चयस्य पर्वतीयधूमत्वावच्छेदेन तदभावसंशयनिवर्तकत्व-मपि तादृशग्रन्थतात्पर्यविषयमतश्चैवेयं शङ्का। अथ पर्वतवह्नित्वाव-च्छेदेन तत्सहितधूमत्वावच्छेदेन वा व्याप्तिविरहशङ्का नैयायिक-सिद्धानुमितिहेतुताकस्य व्याप्तिविशिष्टे धूमे पक्षधर्मतावैशिष्ट्याव-गाहिनिश्चयस्याप्यनिवर्त्या, असमानधर्मितावच्छेदकत्वात्पक्षधर्म-ताविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयस्य तच्छङ्कानिवर्तकोऽपि नानुमिति हेतुः, व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यैवानुमितिहेतुताया वक्ष्यमाणत्वात् । उभयविषयपरामर्शस्य तथात्वेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधघटितानु-मितिसामग्रीदशायां तादृशशङ्काया दुरुच्छेदतया तत्सत्त्वे नैयायि-कैरनुमितिस्वीकारे मीमांसकानामपि ज्ञानद्वयसत्त्वे तत् शङ्का-सत्त्वेऽप्यनुमितापत्तिसम्भवेन तादृशशङ्कोच्छेदोपायानुसरण-प्रयासवैयर्थ्यात् ।

यत्तु व्याप्तिविशिष्टधूमे पर्वतवह्नित्वशङ्कादशायां मीमांसक-मतेऽनुमित्यापत्तिपरतया मूलशङ्कावर्णने नोक्तापत्तिसमाधानं 'पृथग्व्याप्तिनिश्चयो बाध्य' इत्यस्यापि व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षधर्मता-निश्चयस्यानुमितिहेतुत्वस्वीकारपरतया वर्णनं, तदशुद्धं, मीमांसक-मते धूमत्वावच्छेदेन पक्षधर्मत्वासत्त्वेनान्यथाख्यातिस्वीकारप्र-सङ्गभयेन धूमत्वसामानाधिकरण्येनैव पक्षधर्मतानिश्चयहेतुताया

तस्य करादेर्वा द्रदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे, पुरुषोऽयं स्थाणु-

वाच्यतया विशिष्टधूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वशङ्कायाः शुद्धधूमत्व-सामानाधिकरण्येन पक्षधर्मतानिश्चयाप्रतिबध्यतया मीमांसकाना-मनुमितिजनकपक्षधर्मतानिश्चयस्य तादृशशङ्कोच्छेदकत्वाभिधानेन समाधानासङ्गतिरिति चेन्न, पक्षवृत्तिधूमत्वविशिष्टे व्याप्तिज्ञान-मात्रस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि नैयायिकानामुद्देश्यसिद्धेस्तदभ्युपगमे-नैव तादृशपरामर्शप्रतिबध्यायाः पक्षवृत्तित्वावच्छेदेनाव्याप्यत्व-शङ्काया ज्ञानद्वयसम्भवशङ्कनसङ्गतेः। वस्तुतः पक्षवृत्तिधूमत्वावच्छे-देन व्याप्तिविरहशङ्काया व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिश्चयो विरोधी, यज्ज्ञानं यदुभयधर्मसामानाधिकरण्यमवगाहते तस्य तदेक-तरावच्छेदेनापरधर्माभावशङ्कानिवर्त्तकतायाः अनुभवसिद्धत्वात्, पक्षवृत्तिधूमत्वस्य उक्तपरामर्शधर्मितानवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छे-देनाव्याप्यत्वशङ्कायाः पक्षवृत्तिधूमत्वव्याप्यत्वसामानाधिकरण्याव-गाहिकथितपरामर्शसत्त्वे उत्पत्त्यसम्भवादित्यभिप्रायकतया यथा-श्रुतग्रन्थमूलसङ्गतिः। सामान्यघटितविशेषधर्मपुरस्कारेण संशये सामान्यधर्मसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनिश्चयस्याविरोधित्वेऽपि सामान्यधर्मावच्छेदेन विरोधिनिश्चयस्य विरोधित्वमावश्यकमव-च्छेदकावच्छेदेन विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ तद्धर्मि-तावच्छेदकपर्य्याप्तधर्मितावच्छेदकत्वपर्य्यन्तानिवेशादित्यभिप्रायेण समाधत्ते "यत्र हीति"। व्यावर्त्तकधर्मदर्शनस्य धर्मितावच्छेदका-वच्छिन्नत्वावगाहितां स्फुटयितुं व्याचष्टे दीधितौ "यत्र, यदवच्छिन्ने

नैवेति न संशयः। तदभावादिमत्त्व तद्दन्योन्या-

इति"। परे तु "धूमसामान्ये संशयो माभूदिति"। व्याप्यांश-
धूमत्वेन निश्चिते पर्वतीयत्वसामान्यधर्मविशिष्टे तदवच्छेदेना-
व्याप्यत्वसंशयो माभूदित्यर्थः। विशेषसंशयविरहादेः पूर्ववदेवार्थः। समानविषयकत्वेनैव विरोधितायां तत्त्वं न तु समानप्रकारकत्व-
मपीत्याशयेन समाधत्ते "यत्र चेति"। यथाश्रुतार्थकमेवेति। तत्र, समानधर्मिकव्याप्यतांशकधर्मदर्शनस्य। सामान्ये, सामान्यधर्मविशिष्ट-
विशेष्यकम्। विशेषे वा, विशेषधर्मविशिष्टविशेष्यकं वा। तथाच पर्वतीयधूमे पर्वतीयत्वमात्रेण धूमत्वनिश्चयेऽपि पर्वतीयधूमत्व-
पुरस्कारेण न संशयसम्भव इति भावः। यद्यपि धूमत्वे व्याप्यतावच्छेद-
कत्वावगाहिनिश्चयस्य धूमत्वघटितधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकसंशय-
प्रतिबन्धकत्वात्तादृशनिश्चयादपि प्रकृते संशयनिवृत्तिः सम्भवति, तथापि, शुद्धपर्वतीयत्वावच्छेदेनाव्याप्यत्वसन्देहनिरासार्थम् धूम-
त्वनिश्चयस्यादरणीयतया तत एव पर्वतीयधूमत्वावच्छिन्नविशे-
ष्यकसंशयनिवृत्तिरुपपादिता, समानविषयकत्वेन विरोधिता
वादिना धर्मितावच्छेदके अवच्छेदकत्वावगाहिनोऽपि भिन्न-
धर्मिकज्ञानस्याविरोधित्वाभिप्रायेणेति स्वातन्त्र्येण मूलं वर्ण-
यन्ति। सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्वतां व्याप्तिनिश्चयस्य पर्व-
तीयधूमाविषयकतया धूमत्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वावगाहित्वेऽपि धूम-
त्वघटितधर्मावच्छिन्नपर्वतीयधूमधर्मिकसंशयविरोधित्वे विवादः
सम्भवतीति दृष्टान्तेनानुभवं दृढयन्तं निराकुरुते "यथा चेति"।

भावादिः, तादात्म्येन तत्संशये च तदन्योऽन्याभावादिरपि द्रष्टव्यः। एवं तद्भ्रमोऽपि न, विशेषदर्श-

---

तदभावेन विशिष्टे न तत्संशय इति योजना। धर्म्मिविशेषणत्वञ्च तदभावादीनां धर्म्मितावच्छेदकताख्य विषयत्वम्। स्थाणुत्वाभावव्याप्यं—करादीतिस्वतन्त्रज्ञानदशायामपि शुद्धकरत्वाद्यवच्छिन्नं धर्म्मितावच्छेदकीकृत्य-स्थाणुत्वादि-संशयानुदयाद्व्याप्तिविशिष्टेनेत्युपेक्ष्य 'व्याप्यतया गृहीतेन' इत्युक्तम्। तदव्यवहितप्राक्क्षणे तत्क्षणे वा तस्य पुंसो व्याप्यतया निश्चयविषयेनेत्यर्थः। तदभावेन तदभावव्याप्तिविशिष्टेन च विशिष्टे तद्वत्त्वज्ञानमाहार्य्यमेव प्रसिद्धमितितादृशज्ञाने इच्छाया एव हेतुत्वात्तदभावादेव नाहार्य्यतादृशसंशयप्रसङ्गः। करादिमान् स्थाणुर्नवेतिसंशयश्च करत्वाद्यवच्छिन्ने स्थाणुत्वाद्यभावव्याप्तिनिश्चयशून्यकाले इच्छां विनापि प्रसिद्ध इत्यनाहार्य्यतादृशज्ञाने तथाविधव्याप्तिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतां कल्पयित्वा तादृशनिश्चयदशायामसौ निरसनीयः। "तथेत्यादि"। तद्विशिष्टेऽपि न तत्संशय इत्यनुषङ्गेणान्वयः। यदवच्छेदेन तदभावादिनिश्चयस्तस्यापि तदभावादितुल्यत्वादिति भावः। अनुभवबलादित्यग्रिमहेत्वन्वयानुरोधेन 'इत्यविवाद' इति पूरणीयम्।

ननु धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्यभावव्यावर्त्तकधर्म्मः प्रकृते न गृहीतः अपि तु तदभावोव्याप्तिरेवेति व्यावर्त्तकपदस्य तदभावावच्छेदकमात्रपरत्वाभिमानिनामाशङ्का निराकरोति "व्यावर्त्तकश्चेति"। स्थाणुत्वाभावव्याप्यः करः करवांश्चायमितिज्ञान-

तस्य विपरीतज्ञानमात्रविरोधित्वादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

इत्यस्यापि अयं स्थाणुर्नवेति संशयविरोधितया व्याप्तिविशिष्ट इत्युपेक्ष्य 'व्याप्यतया गृहीत' इत्युक्तम् ।

अथ यदवच्छेदेन तदभावोऽवगत इत्यस्य यत्तदभावावच्छेदकत्वेनावगत इत्यर्थः अवच्छेदकत्वञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वमेव न तु स्वरूपसम्बन्धविशेष, पुरुषत्वादौ स्थाणुत्वाभावादेस्तादृशावच्छेदकताया अप्रामाणिकत्वात् मीमांसकानामपि धूमत्वादौ व्याप्यमतिरिक्तवृत्तित्वज्ञानमेवानुमितिहेतुत्वेनोपगतमित्यभिप्रायेण मूले सङ्गमनीयम्, एवञ्चानतिरिक्तवृत्तित्वस्य व्याप्तिरूपतया 'व्याप्यतया गृहीत' इत्यनेन पौनरुक्त्यम ? न च यदवच्छेदेनेत्यादेर्यत् यदभावस्य व्याप्तिः संसर्गतयावगतेति व्याप्यतयेत्यस्य व्याप्ति प्रकारेणेत्यर्थ इति भेद, पुरुषो न स्थाणुरित्याकारके पुरुषत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावग्रहे च पुरुषत्वांशे व्याप्ति संसर्गतयैव भासते न तु प्रकारतया तद्विशिष्टवाचकपदानुल्लेखात् संसर्गतया प्रकारतया च भानस्य पृथक्कथनं प्रतिबन्धकताया भेदसूचनाय तत्प्रकारकज्ञानस्य तदीयसंसर्गविशेषावगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकताया अनतिप्रसङ्गाय कल्पनीयतया तत्संसर्गकज्ञानस्य च तदीयसंसर्गानवगाहितया तेन रूपेणासङ्ग्रहादिति वाच्यम्, संसर्गतासंसर्गविशेषावच्छिन्नप्रकारतयोः संसर्गविशेषानवच्छिन्नप्रकारतान्यविषयतात्वेनानुगमेनातिप्रसङ्गविरहादिति चेत्, अवच्छेदकाव

च्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञाने अवच्छेदकांशे व्याप्तिः संसर्गतयापि न भासते, पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य पुरुषत्वाद्यंशे निष्प्रकारकतायाः अनुभवसिद्धत्वात्, किन्तु धर्मितावच्छेदकपुरुषत्वादिव्यापकताविशिष्टविशेषणतैव स्थाणुत्वाभावादेः पुरुषादौ संसर्गतया भासते, एवञ्च यद्व्यापकताविशिष्टविशेषणतासंसर्गेण तदभावो धर्मिण्यवगत इत्येव यदित्यादेरर्थ इति न पौनरुक्त्यम् । यदि च विशेषणतात्वादिना व्यापकतायाः संसर्गघटकत्वे प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाभावादिज्ञानमपि प्रमा स्यादिति स्थाणुत्वाभावीयविशेषणतात्वेन व्यापकत्वमेव तथा वाच्यम्, तथाच स्थाणुत्वाद्यभावस्यापि संसर्गांश-प्रतित्वे तदंश एव व्यापकत्वभानमुचितं, तथा सति स्थाणुत्वाभावः पुरुषनिष्ठाभावाप्रतियोगी अयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य स्थाणुत्वाभावादिधर्मिकपुरुषत्वव्यापकताग्रहसज्जितपुरुषत्वादिप्रकारकनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया अयं स्थाणुर्नवेति संशयं प्रति कृप्तत्वात् पुरुषो न स्थाणुरयञ्च पुरुष इत्यादिज्ञानस्य तद्रूपाक्रान्ततया न पृथक्प्रतिबन्धकत्वं उक्तज्ञानप्रतिबन्धकतायां व्यापकत्वीयसंसर्गविशेषावगाहित्वनिवेशेऽपि न क्षतिः, व्यापकताविशिष्टघटितसंसर्गकज्ञानेऽपि विशिष्टघटकस्य वैशिष्ट्यस्यावश्यं भानादिति मन्यते, तदा, यदित्यादेरपि यद्व्यापकतया तदभावोऽवगत इत्येवार्थः । न च व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यांशभानस्याप्रयोजकतया 'योवेत्यादेरपि' उक्त एवार्थ इति पौनरुक्त्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम्, व्याप्तिपदेन तदन्यावृत्तित्वस्यैवाभिहितत्वात्, व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानस्य यदवच्छेदेनैत्राद्यन्त-

भावेऽपि क्षतिविरहात्। वस्तुतस्तु ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकतायाः संसर्गघटकविशेषणविषयाभानमात्रं न विरोधितायाः प्रयोजकं, तथासति यत्र पुरुषो न स्थाणुरित्यादिज्ञाने करादिव्यापकताविशिष्टस्थाणुत्वाद्यभावीय विशेष्यतादेः संसर्गतया भानं, तादृशज्ञानसहितस्य करादिमानयमित्यादिज्ञानस्याथ्य स्थाणुर्नेवेत्यादिज्ञानविरोधिताप्रसङ्गात्। असन्दिग्धधर्मविशिष्टे ग्राह्याभावावगाहित्वसहितमेव तद्धर्मव्यापकतायास्तथाभानं विरोधिताप्रयोजकमित्युपेय,तथाच ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकस्य तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य तद्धर्मवत्ताज्ञानं धर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकज्ञानविरोधितया न तदभावव्याप्यतदभाववच्छेदकधर्मदर्शनयोरैकरूप्येण प्रतिबन्धकताभङ्गः। न च ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकताप्रकारकस्येव संसर्गघटकतया तद्विषयकस्यापि तद्धर्मविशिष्टे ग्राह्याभावावगाहिनो विरोधित्वमिष्टमेव संसर्गघटकविशेषणविषयतायाः प्रकारतातुल्यत्वादिति वाच्यं, तथा सति पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावावगाहिनः पुरुषः स्थाणुर्नेवेत्यादिसंशयस्यापि स्थाणुत्वाद्यभावांशे पुरुषत्वादिव्यापकत्वविषयकतया तत्सहितपुरुषत्वादिप्रकारकज्ञानस्य स्वसमानधर्मितावच्छेदकस्थाणुत्वादिविशिष्टज्ञानाविरोधिताया निर्बीजतापातात्। नहि तत्रापि तादृशसंशयस्य संशयत्वमेवाविरोधिताबीजमिति सम्भवति, पुरुषत्वादिविशिष्टस्थाणुत्वाभावावगाहिताया विरोधितायामप्रयोजकत्वेन स्थाणुत्वाभावांशे संशयत्वस्य घटादिरूपोदासीनविषयांशे संशयत्वतुल्य

त्वात्। एतेन पुरुषत्वादिसामानाधिकरण्येन स्थाणुत्वादिविशिष्टबुद्धौ पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन तद्विपरीतनिश्चयस्य विरोधिताया मभावाद्यै पुरुषत्वादिव्यापकतावगाहित्वमेव वीज न तु पुरुषत्वादिविशिष्टे अभावावगाहित्वमपि, तच्च तदनवगाहिनोऽपि स्थाणुत्वाभावव्याप्य पुरुषत्व, पुरुषत्वव्यापक' स्थाणुत्वाभाव, इत्यादिव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य पुरुष स्थाणुरित्यादिधीविरोधित्वात्। तथाच तादृशव्यापकताप्रकारकज्ञानस्य तादृशव्यापकताविषयकत्वेनैव प्रतिबन्धकतासम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन बाधबुद्धे' पृथक्प्रतिबन्धकताया मानाभाव, तस्या अपि उक्तरूपाक्रान्तत्वात्। एवं धर्मितावच्छेदकसमानाधिकरण्येन अभावविशिष्टबुद्धेर्धर्मितावच्छेदके प्रतियोगिव्यभिचारधीरूपतया अवच्छेदकावच्छेदेन प्रतियोगिविशिष्टज्ञानस्य तत्प्रतिबध्यत्वे प्रतियोगिन्यवच्छेदकव्यापकतावगाहित्वमेव बीज, तथाच व्यापकताप्रकारक तत्संसर्गकज्ञानसाधारणानुगतरूपेणैव तत्प्रतिबध्यताकल्पनसम्भवादवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्ध्यवच्छेदकसामानाधिकरण्यावगाहिबाधबुद्धेरपि पृथक्प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव, न च तादृशव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकताज्ञानविरोधित्वमेव नास्तीति वाच्यम् लाघवेनैव तद्विरोधितास्वीकारौचित्यात् प्राचीनसिद्धान्तसिद्धत्वाच्च, इति परास्तम्, ससर्गतया व्यापकतामात्रावगाहित्वस्य विरोधितावीजत्वेऽवच्छेदकावच्छेदेनाभावावगाहिन, पुरुष, स्थाणुर्नेत्यादिसमयस्य पुरुष,स्थाणुर्नेतिज्ञानाविरोधिताया निर्वीजत्वापातात्। तादृशव्यापकतावगाहित्वस्य व्यापकतानिरूपकधर्मविशिष्टे प्राप्या-

भावावगाहित्वस्यैव विरोधिताबीजतया करादिव्यापकता
विशिष्टस्थाणुत्वाद्यभाव स्वसंसर्गघटकतयाऽवगाहमानस्य पुरुषो न
स्थाणुरित्यादिज्ञानस्य करादिमान् स्थाणुरित्यादिज्ञानाप्रतिबन्ध
कत्वनिर्वाहाय तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकग्राह्याभावावगाहिज्ञान
त्वेन बाधबुद्धेर्ग्राह्याभावांशे व्यापकताप्रकारकबुद्धेश्च व्याप्यधर्म
धर्मितावच्छेदककबुद्धौ तादृशव्यापकताप्रकारकत्वेन पृथक्प्रति
बन्धकताया आवश्यकत्वात्, व्यभिचारधिया व्यापकताग्रहविरो
धित्ववादिना प्राचा तत्त्रयस्यापि तद्विरोधिताया अनुमत
तया संसर्गविधया व्यापकतावगाहित्वस्य तत्प्रतिबध्यताबीजत्वे
पुरुष स्थाणुर्नवेत्यादिसंशयेऽवच्छेदकावच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावाव
गाहितायाः एवानुपपत्तेरिति। यद्विषावच्छेदकसामानाधिकरण्य
मात्रेण तदवच्छेदेन विशेषणमवगाहमानयो र्बुद्ध्योर्वैलक्षण्य
निर्वाहायावच्छेदकावच्छेदेन बुद्धौ व्यापकतायाः संसर्गघटकतया
भानमुपेयते पुरुषत्वादिधर्मितावच्छेदककबुद्धौ च करादिव्यापक
तायाः संसर्गघटकतया भानमप्रामाणिकं, तदा, पुरुषो न स्थाणु
रित्यादिधीसहितस्य करादिमत्ताज्ञानस्य स्थाणुत्वादिविशिष्टधी
विरोधित्वाप्रसक्तेरनुगतरूपेणैव ग्राह्याभावांशे तद्धर्मव्यापकता
प्रकारकज्ञानस्य तद्धर्मावच्छेदेन ग्राह्याभावज्ञानस्य च तद्धर्मि
दर्शनप्रतिबन्धकतायां निवेशः पुरुष स्थाणुर्नवेत्यादिसंशय
कालीनपुरुषत्वादिग्रहस्य चाविरोधितोपपत्तये व्यापकताज्ञाने
पुरुषत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकस्थाणुत्वादिसंशयभेदो निवेशनीयः ।
स्थाणुत्वाद्यभावांशे व्यापकताप्रकारकनिश्चयत्व तादृशस्थाणुत्वा

दिसंशयरूपो नास्त्येव तादृशनिश्चयस्य स्वकालेऽपि तादृशसंशयविरोधित्वात्। अतो न तादृशसंशयरूपव्यापकताप्रकारकनिश्चयासंग्रहभयेन तादृशसंशयभेदस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासम्भवस्यावकाशः। एवं तादृशसंशयभेदं निवेश्य पुरुषत्वाद्यवच्छेदेन स्थाणुत्वाद्यभावनिश्चयसाधारणेन रूपेण स्थाणुत्वाद्यभावः पुरुषत्वादिव्यापक इतिबुद्धेः पुरुषः स्थाणुरित्यादिधीप्रतिबन्धकतासम्भव इति ध्येयम्।

अथापि ज्ञानजन्यमुपेक्ष्य अवगतो गृहीत इति क्तान्तप्रयोगो 'यदा संशयानुत्पादो निर्व्वाह्यः तदव्यवहितप्राक्क्षणे तज्ज्ञानसत्त्वमपेक्षितं न तु तदैव' इति लाभाय। एतेन चिरविनष्टज्ञानजोद्बुद्धसंस्कारसत्त्वेऽपि संशयानुत्पादलाभाय तथाभिधानमिति हेयम्। उद्बुद्धसंस्कारज्ञानयोरनुगमासम्भवेन पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया वाच्यतया गौरवात्, उद्बुद्धसंस्कारात् स्मरणस्यावश्यकतया तेनैव कार्य्यकालवर्त्तिना संशयप्रतिबन्धसम्भवाच्च। यदवच्छेदेन व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्धर्म्मविशिष्टे न संशय इत्युक्तमेव विशेष्य दर्शयति "यथेति"। स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न्न वेति न संशय इत्येकोऽन्वयः। एवं स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन पुरुषत्वस्य चेदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे अयं स्थाणुर्न्नवेति न संशय इत्यपरः। चरमःस्फुट एव। तद्वदन्योन्याभावादिरित्यस्य 'व्यावर्त्तकतया बोध्यम्-इत्यर्थकेनार्द्धिमेण 'द्रष्टव्य' इत्यनेन, सम्बन्धः। सर्व्वत्रादिना तदवच्छेदकतद्व्यावर्त्तकयोः परिग्रहः। तत्पदं सर्व्वत्र ग्राह्यपरम्। संशयत्वस्य व्यावर्त्तकदर्शन-

ननु भावोऽभावो वा उभयथापि प्रमेयम् इत्यत्र भावत्वाभावत्वयोर्व्याप्यतावच्छेदकयोरग्रहादनुमानं न स्यात् तदन्यान्यत्वरूपस्यान्यतरत्वस्य लिङ्ग-

---

"नन्वित्यादि।" इदं नीलत्वेन प्रतीयमानं भावोऽभावो वा। भावत्वाभावत्वयोः, तत्त्वयोरित्यर्थः। लिङ्गत्वाभावादप्रसिद्धत्वेन तत्त्वासम्भवात्। भावत्वाभावत्वे-

---

प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वभ्रमं निराकरोति "एवमिति"। तद्भ्रमोऽपीत्यस्य व्यावर्तकधर्मदर्शनदशायामित्यादि। तथाच संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति भावः। विशेषदर्शनस्य, तद्व्यावर्तकदर्शनस्य। विपरीतज्ञानमात्रेति। तज्ज्ञानसामान्येत्यर्थः। अग्रे, धूमत्वपुरस्कारेणेत्यादौ। प्रमेयमित्यस्य समानलिङ्ग पक्षरूपविशेष्यवाचकपदं पूरयति "इदमिति"।

इदन्त्वस्य तेजोऽभावत्वात्मकत्वे तदवच्छिन्ने भावत्वसंशयायोगात्तद्विवृणोति 'नीलत्वेनेति'। मूलेऽनुमानम् अनुमितिः। उभयथापीत्यनेनेदं प्रमेयमिति ज्ञानस्यावधारणत्वलाभात्संशयज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वाघटकत्वं लभ्यते, तथाच इदं भावोऽभावो वेति संशयस्थले जायमानमिदमुभयथापि प्रमेयमित्यनुमितिस्तन्मते न स्यादित्यर्थः। अनुमित्यनुपपत्तौ हेत्वग्रहादित्यन्तम्। अग्रहादित्यस्य पक्षधर्मतानिश्चयप्रकारतयेत्यादि। अग्रे तादात्म्यसम्बन्धेनान्यतरवतो लिङ्गत्वमुपेत्याप्यन्यतरस्य धर्मस्य लिङ्गताया सिद्धान्तीयिष्यमाणतया अत्रापि

त्वाभावादिति-चेन्न, भावत्वाभावत्वान्यान्यधर्म्मवत्त्वस्य लिङ्गत्वात्। एवं धूमालोकान्यतरत्वमपि लिङ्गम्।

त्यादिकं केवलान्वय्यनुमानमतिरिक्ताभावमभ्युपेत्य। केवलान्वयिनः साध्यस्य धर्म्ममात्रमेव व्याप्यमिति तु मन्तव्यम्। "एवमिति"। लिङ्गं व्याप्यत्वे, लिङ्गतावच्छेदकं वा वह्नौ।

भावत्वादिधर्म्मद्वयस्यैव लिङ्गतावच्छेदकत्वाग्रहे मूलतात्पर्य्यमवगम्यते इत्यभिसन्धाय भावत्वादिपदं भावत्वत्वादिपरतया व्याचष्टे दीधितौ "भावत्वेति"। अप्रसिद्धानुयोगिकाभावस्य दुर्निरूपतया लिङ्गत्वाभावादित्यसम्भवपरतया हेतुं पूरयन् व्याचष्टे "अप्रसिद्धत्वेनेति"। भावभेदवैशिष्ट्यस्याभावभेदाद्वस्तितया तद्विशेषणतया लिङ्गतावच्छेदकघटकत्वासम्भवादिति पर्य्यवसितोऽर्थः।

ननु मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानानङ्गीकाराद्भावभिन्नपदार्थानङ्गीकाराच्च भावभिन्नत्वरूपाभावत्वघटितान्यतरत्वावच्छिन्नलिङ्गकप्रमेयत्वानुमानोपपादनं विरुद्धमित्यत आह "भावत्वाभावत्वेत्यादिकमिति"। "अतिरिक्तेति"। यद्यप्यभावस्याधिकरणरूपत्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धादिरूपाभावत्वघटितान्यतरस्य हेतुत्वसम्भवस्तथापि दर्शितसमये भावभेदस्य कोटितया तदघटितान्यतरस्य हेतुत्वं मूलाभिप्रेतमित्याशयेनेदम्। साध्यस्य केवलान्वयित्वज्ञानकाले यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नस्यैव वृत्तिमतो लिङ्गता सम्भव-

अथ यद्व्यतिरेकज्ञानं यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकं तत् तन्निश्चयसाध्यं, तथाच पक्षधर्म्मस्य व्याप्यभेदज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः सिध्य-

"यद्व्यतिरेकेति"।

यत्संशयव्यतिरेकनिश्चयावित्यत्र व्याख्याततत्त्वमेतत्। यद्वा यद्व्यतिरेकनिश्चये कार्य्यानुत्पत्तौ तद्व्यति-

तीति मूले तदकथनात् न्यूनताभङ्गायाह "केवलान्वयिन इति"। अयमालोको धूमो वेति-सन्देहे धूमालोकान्यतरत्वस्यानुमापकत्वरूपं लिङ्गत्वमुक्तं वह्नौ साध्ये व्यधिकरणतया न सम्भवतीति भाष्यं पूरयति "व्याप्यत्व इति"। वह्न्यादिव्याप्यत्वे साध्य इत्यर्थः। लिङ्गपदस्यात्रैव लिङ्गतावच्छेदकपरत्वे वह्न्यादिसाध्यपरतया मूलसङ्गतिरित्याह "लिङ्गतावच्छेदकस्येति"। ननु यद्धर्म्मिकयद्व्यतिरेकज्ञानप्रतिबध्यं तद्धर्म्मिकतद्विषयत्वावच्छिन्नजन्यमित्येताद्दश्यां पक्षीयधूमधर्म्मिकसाध्यव्याप्तिनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वसाधिकायां मूलोक्तव्याप्तौ साध्यव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्ये घटज्ञानादौ व्यभिचारज्ञानसामान्यप्रतिबध्ये अव्यभिचारज्ञाने च व्यभिचार इत्याशङ्काह "यत्संशयेति"।

"व्याख्याततत्त्वमिति। तत्र तत्त्वं संशयसाधारणव्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्व व्याप्तिघटकम्, साध्यसंशयस्य सर्व्वत्रैवाप्रतिबन्धकत्वोपगमात् अव्यभिचारग्रहेऽपि व्यभिचारनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वमिति। अथेत्यादिग्रन्थस्य व्याप्तिपरत्वे स्वयमनुपपत्तेर्व्वक्ष्य-

तीति-चेन्न, धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्म्मताज्ञाने सति विशेषदर्शनान्न-धूमे व्याप्यभेदज्ञानं, किन्त्वनुमितेरेव तत्रोत्पत्तिः, तत्सामग्रीसत्त्वात्। अतो न व्याप्यभेदज्ञानम् अनुमितिप्रतिबन्धकं येन व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात्।

रेकनिश्चयाभावस्य कारणतामपेक्ष्य तन्निश्चयस्यैव कारणत्वं युक्तं लाघवादित्यभिप्रायकमिदम्। अतएव क्लृप्तनियतपूर्व्वभावतया भेदग्रहाभावएवानुमितिहेतुरित्यभिप्रेत्य "अस्तु वेत्यादि" वक्ष्यति।

माणतया फलानुत्पत्तिनियतत्वरूपप्रतिबन्धकत्वनिवेशनेन मूले वक्ष्यमाणस्वरूपासिद्धेः परीहारसम्भवेन समाधानासङ्गतेः लाघवेन विशिष्टपरामर्शकारणताव्यवस्थापनपरतया तां व्याचष्टे "यद्वेति"। व्यतिरेकसंशये कार्य्यानुत्पत्त्यनुरोधेन निश्चयत्वेन हेतुतायाः पूर्व्वमाशङ्कितत्वात् पौनरुक्त्याशङ्काया. परीहाराय मूलस्थव्याप्यभेदज्ञानपदस्य निश्चयपरतां स्फुटयितु व्यतिरेकज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य तन्निश्चयकथनम्। कार्य्यानुत्पत्तौ, कार्य्यानुत्पत्तिनियमे। इत्यश्च मूले 'यदुत्पत्तिप्रतिबन्धकम्' इत्यत्र प्रतिबन्धकत्वं गुरुधर्म्मावच्छिन्नभेदाग्रहकारणताप्रसञ्जकं कार्य्यानुत्पत्तिनियतत्वरूपमेवेति बोध्यम्। लाघवात्, अवच्छेदक लाघवात्। संशयसाधारणज्ञानत्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वेऽप्यप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्य विशेषण-

न च धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्ति[illegible]पक्षधर्मता-ज्ञानं द्वयं धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्या-नेतिभ्राम्यतोऽनुमि-त्यापत्तिरतो विशिष्टज्ञानं तद्धेतुरिति-वाच्यं, धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेन तादृशभ्रमानुत्पत्तेः, तत्रानुमितिः सद्भावादेव। अन्यथा निश्चयसामग्र्यां सत्यां भ्रमानन्तरं परामर्श एव कुतो न भवति।

सामान्यतो विशेषदर्शनात् सामान्यतो भ्रमो न स्यात् विशेषतस्तु-स्यादेवेत्यभिप्रायिकीमाशङ्कां निर-स्यति "न चेति"।

त्वाद्गौरवं बोध्यम्, अतएव, उक्तप्रत्यस्य [illegible]
मितिहेतुः, कल्पनालाघवादिति शेषः। [illegible]
व्याप्तिपरत्वे भेदग्रहाभावस्य हेतुत्वेऽपि [illegible]
कारणतासिद्धेरावश्यकत्वात् सामनिराकाल्य भेदाग्रहकारणत्वोपग-मस्यामङ्गत्यापत्तेरिति भावः। एवञ्च समाधाने 'अनुमितिप्रति-बन्धकमित्यस्य, मयोच्यत इति शेषः। येन, यदपेक्षया लाघवेने-त्यर्थः। विशेषदर्शनाद्भ्रमोत्पत्त्यभावस्य प्रागुक्तत्वाच्चेत्याद्याशङ्का-मुत्थितिस्तदाशयं प्रकाशयति "सामान्यत इति"।

धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेनेतिमूलस्य 'उक्तभ्रमे ग्राह्याभावा-वच्छेदकतया भातस्य धूमत्वस्य धर्मितावच्छेदकतया स्फुरण-मित्यर्थो, दीधित्यनुसारेण बोध्यः। विशेषदर्शने संशयस्य भ्रमस्यापि

BIBLIOTHECA INDICA:
A
A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS
PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES, No. 1372

तत्त्वचिन्तामणि-दीधिति-विवृतिः

TATTVACINTĀMANI DIDHITI-VIVRITI
OR
A Sub-commentary on Tattvacintamani

BY
GADADHARA BHATTACHARYYA
WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMAKHYANATHA TARKAVAGISA
Late Professor, Sanskrit College.

VOLUME II FASCICULUS III.

Calcutta,
PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS,
No. 5, Nandakumar Chawdhury's 2nd Lane
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL, 1, PARK STREET.
1913.

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अस्तु वा व्याप्यतया पक्षधर्मतया चावगतस्य भेदाग्रहएवानुमितिहेतुः परामर्शहेतुतया तस्यावश्यकत्वात् । अतएवासन्निकृष्टधूमज्ञानादप्यनुमितिः । नचैवं गौरवं, तदा विशिष्टज्ञानानुपस्थितेः । न च जनकज्ञानाविरोधिनोज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् भेदग्रहो न प्रतिबन्धक इति वाच्यम् । अभेदज्ञानस्याजनकत्वात् त्वयापि लिङ्गपरामर्शे तादृशस्य प्रतिबन्धकत्वस्वीकाराच्च । अथ गोत्वं मधुरत्वावान्तरजातिर्वा लिङ्गं न स्यात् तद्गतधर्मान्तरस्याभावात्, अतएव तस्य विलक्षणत्वात् इति चेन्न, व्यक्तेरेव तत्र प्रकारत्वात्, न हि गौर्गोत्वमिति ज्ञनयोरविशेषः, अन्यथा गोत्वमिति ज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वापत्त्या व्याप्यत्वग्रहे परामर्शे चानुपयोगात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वं गोत्वत्वमित्यनुभवाच्च । न चैवमनवस्था, तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वस्यानुभवेनापलापासम्भवात् ।

इति परामर्शपूर्व्वपक्षचिन्तामणिः ।

दीधितिः ।

'अस्तु वेत्यभ्युपगमवादः। 'न चेत्यादि अभेदज्ञानस्याहेतुत्वे भेदग्रहो न प्रतिबन्धकोभवितुमर्हतीत्यर्थः। 'अभेदेति, तथाचातथाभूतस्यापि प्रतिबन्धकत्वमनायत्या वक्तव्यमिति भावः। अतथाभूतत्वस्य सन्दिग्धत्वे व्यभिचारमाह, 'त्वयापीति, विशेषणान्तरदाने चाप्रयोजकत्वमिति भावः। गोत्वे गोपदशक्यतावच्छेदकत्वमविशेषितं विशेषितं वा तदस्तीत्यतः 'मधुरत्वेति, मधुरत्वव्याप्यो धर्म्मो जातिरखण्डोपाधिर्वेति फलतो न विशेषः। गौरितिज्ञाने गोत्वप्रकारकत्वं विशेषमाशङ्क्याह, 'अन्वयेति। व्यक्तेः प्रकारत्वेऽपि लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भवादाह, 'गवेतरेति, गोत्वत्वस्याताप्रवेशान्नात्माश्रयः, अत्र च यथा साध्यं गवेतरासमवेतत्वादिकमेवोपादेयं कालादौ व्यभिचारवारणाय समवायेन सम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यवाच्यत्वेनाभावादिसाधारण्येऽप्यदोषात्, व्यतिरेकेऽपि रूपान्तरेण सम्बन्धान्तरेण च गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया गवेतरासमवेतस्य सत्त्वेन समवायसम्बन्धेनाभावस्यैव गमकत्वात्।

इति परामर्शपूर्व्वपक्षदीधितिः।

न सम्भव इति भेदाग्रहहेतुत्वाभिधानासङ्गतिरत आह, 'अस्तु-वेति। ननु व्याप्य-पक्षधर्मयोर्भेदाग्रहस्यानुमितिहेतुत्वे तेषां कारणबाधेनानुमित्यात्मकान्यथाख्यातिनिराकरणं विरुध्यते ह्रद-वृत्तिवाष्पादौ वह्निव्याप्यधूमादेर्भेदाग्रहेण ह्रदादौ वह्न्याद्यनुमि-तेर्दुर्वारत्वात्। न च फलासिद्ध्या ह्रदादिपक्षं वह्न्यादिरूप-साध्यञ्चान्तर्भाव्य कारणत्वाकल्पनान्नापत्तिरिति वाच्यम्। पक्षमन-न्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनेनापत्तिसम्भवादिति चेन्न, एतन्मतानिर्भरेणैतद्दोषस्याकिञ्चित्करत्वात् व्याप्यतावच्छेदक-प्रकारकस्यैव पक्षधर्मताज्ञानस्य भेदाग्रहहेतुतावच्छेदकत्वोपगमे-नान्यथाख्यातिवारणसम्भवाच्च (१) इतरसकलकारणसत्त्वे यत्सत्त्वे कार्यानुत्पादस्तस्यैव प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः। 'न च जनकज्ञानेत्यादिमूलशङ्काया भेदग्रहे नैयायिकानामनुमित्य-प्रतिबन्धकत्वसाधनपरत्वेऽसङ्गतिः जनकज्ञानाप्रतिबन्धकस्यैव हेतु तायाः स्वीकरणीयत्वात् तस्य च स्वमतेऽसिद्धत्वात् इत्यतस्तस्या-आपत्तिपरत्व स्फुटीकरोति, 'अभेदज्ञानस्येति, मूले 'अभेदज्ञानस्या-जनकत्वात्' अतीन्द्रियहेतुकानुमितावुक्तक्रमेण व्यभिचारेण जनक त्वासम्भवात्, तथाच विपर्ययानुमाने बाध इति भावः। नन्वेवम-प्युक्तव्याप्तिविरोधाद्भेदग्रहस्य प्रतिबद्धकत्वानुपपत्तिर्दुर्वारैवेत्यत-आह, दीधितौ 'तथाचेति, 'अतथाभूतस्यापि' जनकज्ञानाविरोधि-

---

(१) पक्षमनन्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनेनापत्तिसम्भवादि-त्यभिप्रायायास्तु चेत्यादिकल्पे अनिर्भरमाह, 'अस्तुवेत्यादि, इति पा०।

दीधितिः ।

'अस्तु वेत्यभ्युपगमवादः। 'न चेत्यादि अभेदज्ञानस्याहेतुत्वे भेदग्रहो न प्रतिबन्धकोभवितुमर्हतीत्यर्थः । 'अभेदेति, तथाचातथाभूतस्यापि प्रतिबन्धकत्वमनायत्या वक्तव्यमिति भावः । अतथाभूतत्वस्य सन्दिग्धत्वे व्यभिचारमाह, 'त्वयापीति, विशेषणान्तरस्थाने चाप्रयोजकत्वमिति भावः । गोत्वे गोपदशक्यतावच्छेदकत्वमविशेषितं विशेषितं वा तदस्तीत्यतः 'मधुरत्वेति, मधुरत्वव्याप्यो धर्म्मो जातिरखण्डोपाधिर्व्वेति फलतो न विशेषः । गौरितिज्ञाने गोत्वप्रकारकत्वं विशेषमाशङ्क्याह, 'अन्यथेति । व्यक्तेः प्रकारत्वेऽपि लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भवादाह, 'गवेतरेति, गोत्वत्वस्यात्राप्रवेशान्नात्माश्रयः, अत्र च यथा साध्यं गवेतरासमवेतत्वादिकमेवोपादेयं कालादौ व्यभिचारवारणाय समवायेन सम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यवाच्यत्वेनाभावादिसाधारण्येऽप्यदोषात्, व्यतिरेकेऽपि रूपान्तरेण सम्बन्धान्तरेण च गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया गवेतरासमवेतस्य तत्त्वेन समवायसम्बन्धेनाभावस्यैव गमकत्वात् ।

इति परामर्शपूर्व्वपक्षदीधितिः ।

गादाधरी विवृतिः ।

न सम्भव इति भेदाग्रहहेतुत्वाभिधानासङ्गतिरत आह, 'अस्तु-वेति । ननु व्याप्य-पक्षधर्म्मयोर्भेदाग्रहस्यानुमितिहेतुत्वे तेषां कारणबाधेनानुमित्यात्मकान्यथाख्यातिनिराकरणं विरुध्यते ह्रद-वृत्तिवाष्पादौ वह्निव्याप्यधूमादेर्भेदाग्रहेण ह्रदादौ वह्न्याद्यनुमितेर्दुर्व्वारत्वात् । न च फलासिद्ध्या ह्रदादिपक्षं वह्न्यादिरूप-साध्यञ्चान्तर्भाव्य कारणत्वाकल्पनान्नापत्तिरिति वाच्यम् । पक्षमन्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनेनापत्तिसम्भवादिति चेन्न, एतन्मतानिर्भरेणैतद्दोषस्याकिञ्चित्करत्वात् व्याप्यतावच्छेदक-प्रकारकस्यैव पक्षधर्म्मताज्ञानस्य भेदाग्रहहेतुतावच्छेदकत्वोपगमेनान्यथाख्यातिवारणसम्भवाच्च (१) इतरसकलकारणसत्त्वे यत्सत्त्वे कार्य्यानुत्पादस्तस्यैव प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादिति भावः । 'न च जनकज्ञानेत्यादिमूलग्रन्थस्य भेदग्रहे नैयायिकानामनुमित्य-प्रतिबन्धकत्वसाधनपरत्वेऽसङ्गतिः जनकज्ञानाप्रतिबन्धकस्यैव हेतु-तायाः स्वीकरणीयत्वात् तस्य च स्वमतेऽसिद्धत्वात् इत्यतस्तस्या-भापत्तिपरत्व स्फुटीकरोति, 'अभेदज्ञानस्येति, मूले 'अभेदज्ञानस्या-जनकत्वात्' अतीन्द्रियहेतुकानुमितावुक्तक्रमेण व्यभिचारेण जनक-त्वासम्भवात्, तथाच विपर्य्ययानुमाने बाध इति भावः । नन्वेवम-प्युक्तव्याप्तिविरोधाद्भेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिर्दुर्व्वारैवेत्यत-आह, दीधितौ 'तथाचेति, 'अनन्यथाभूतस्यापि' जनकज्ञानाविरोधि-

(१) पक्षमन्तर्भाव्य पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वकल्पनेनापत्तिसम्भवादि-त्यभिप्रायेणास्तु वेत्यादिकस्य चानिर्भरत्वात्. 'अस्तुवेत्यादि, इति पा० ।

नोऽपि, भेदग्रहस्येति शेष', 'वनायत्ता वक्तव्यमिति, अन्यथा भेद ग्रहदशाया अनुमित्यापत्तेरिति शेष' । तथाच तादृशव्याप्तिरेव बाधितेति भाव: । 'सन्दिग्धत्व इति, नैयायिकैरतीन्द्रियादिहेतुक स्थले मानसविशिष्टज्ञानोपगमेन व्यभिचारानिर्णयादिति भाव: । ननु लिङ्गपरामर्शं भेदग्रहस्य जनकज्ञानाविरोधिन' प्रतिबन्धकत्वेऽपि न व्यभिचार' ग्राह्याभावानवगाहित्वविशिष्टस्य जनकज्ञाना-विरोधित्वस्याप्रतिबन्धकत्वव्याप्यत्वापगमात् इत्यत आह, 'विशे-षणान्तरदाने चेति । ननु गोपदवाच्यत्वे साध्ये गोपदप्रकृतताव च्छेदकत्वस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि सास्नादिसाध्यकस्थले न तथात्वसम्भव गोपदस्य नानार्थतया अन्यथापि तत्प्रकृतताव च्छेदकसत्त्वात् इत्यत आह,'विशेषितं वेति सास्नादिमद्वृत्तित्वादि विशेषित वेत्यर्थ , वाकारो व्यवस्थितविकल्पे । ननु गुणगतजाति सनङ्गीकुर्व्वता मधुरत्वव्याप्यरसगतजातेरभावात्तल्लिङ्गतानुपपत्ते इत्यत आह, 'मधुरत्वेति, 'फलत इति, तादृशधर्मस्य क्षीररसत्वा-द्यनुमापकताया सर्व्वसम्मतत्वादिति भाव । 'गोत्वप्रकारकत्व विशे-षमिति, गौत्वमिति ज्ञाने तदभावादिति भाव । मूले 'अन्ययेति गोत्वमिति ज्ञाने व्यक्तेरप्रकारत्वे, 'अनुपयोगात्' उपयोगानुपपत्ते , अवच्छेदकप्रकारकज्ञानविषयेन तस्यावच्छेद्यव्याप्तिपक्षे सम्बन्धि तावच्छेदकप्रकारकज्ञानविषया व्याप्तिस्मारकत्वेनैव च तस्य परा-मर्शे उपयोगादिति भाव । दीधितौ 'लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भवा-दित्यस्य गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिसाध्यके तादात्म्येन गोत्वादिहे तावित्यादि आधेयतया गोविशिष्टस्य गवाधेयत्वविशिष्टस्य च

व्यत्वादेरपि गोमात्रवृत्तितया सास्नादिसाध्यकस्थले व्यक्तेर्लिङ्गतावच्छेदकत्वं सम्भवत्येव इत्यवगन्तव्यम् । ननु उक्तगोत्वत्वशरीरेऽपि भेदप्रतियोगितावच्छेदकमुद्रया गोत्वस्यानतिप्रसक्तगोत्वत्वेनैव निवेशनीयतया आत्माश्रयः इत्यत आह, 'गोत्वत्वस्येति, 'अप्रवेशादिति स्वरूपत एव तत्प्रवेशसम्भवादिति भावः । मूले 'न चैवमिति स्वतोव्यावृत्ते गोत्वादावपि धर्मान्तरस्वीकारे, 'अनवस्था' अविश्रान्तधर्मधाराप्रसङ्गः । प्रामाणिकत्वादनवस्था न दोषायेति समाधत्ते, 'तदितरेति । सास्नादौ साध्ये गोत्वत्वघटकसकलगोसमवेतत्वांशस्य वैयर्थ्यात् तत्र तं परित्यजति दीधितौ 'अभावेति, 'अत्र' एतद्घटके, 'यथासाध्यमिति सास्नादौ साध्ये गवेतरासमवेतत्वं विशेषणीभूतं गोसमवेतत्वञ्च (१), सास्नाव्यापकजातित्वादौ साध्ये तादात्म्येन हेतुतायां सकलगोसमवेतत्वं केवलं व्याप्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु विशिष्टं, विशिष्टन्तु (२) गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिसाध्यके तादात्म्येन गोत्वे हेतावित्यर्थः । ननु गवेतरासमवेतत्वस्याभाव-मेयत्वादावपि सत्त्वात् सास्नादिव्यभिचारितया सास्नादिसाध्यकएव कथं तद्व्याप्यतावच्छेदकं इत्यत आह, 'कालादाविति सम्बन्धसामान्येन हेतुत्वे सकलगोसमवेतत्वांशनिवेशेऽपि गोत्ववति सास्नादिशून्ये कालादौ व्यभिचारस्यावश्यकतया समवायेन हेतुत्वस्यावश्यं स्वीकरणीयत्वात् गवेतरासमवेतत्वस्याभावादिसाधा-

---

(१) गोसमवेतत्वस्य सास्नाव्यापकजातिभानम् ।

(२) गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वरूपमित्यर्थः ।

रणस्यापि समवायेन व्यभिचरितायामनवच्छेदकत्वादित्यर्थः (१)। एतच्च साध्याभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्तिरित्यभिप्रायेण। यदि च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनावृत्तित्वाद्युक्तं तेन सम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमपि तत्र निवेश्यते तदा अवच्छेदकस्यानतिप्रसक्तत्वनियमेन गवेतरासमवेतत्वमात्रस्य समवायसम्बन्धेन वृत्तिमत्त्वमात्रघटितव्याप्तिरतिप्रसक्ततयानवच्छेदकत्वात् समवेतत्वांशोऽपि तद्विशेष्यविधया हेतुतावच्छेदककोटौ निवेश्य इति ध्येयम्। साध्याभावसाध्यकगोत्वाभावादिहेतुकस्थलेऽपि समवायसम्बन्धावच्छिन्नगवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमेव व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोसमवेतत्वमपि हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदके निवेश्यं वैयर्थ्यात् (२)। न च गवेतरासमवेतत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकतया निवेशे तद्वैयर्थ्येऽपि प्रतियोगित्वसमानाधिकरणतया निवेशे न तथात्वं गवेतरासमवेतद्रूपाद्यभावस्य गोसाधारणत्वेन व्यभिचारित्वादिति वाच्यं, सकलगोसमवेतगोत्वस्यापि द्वित्वादिनाऽभावस्य गोसाधारणत्वात् सकलगोसमवेतत्वनिवेशेऽपि तादृशरूपावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुतया बाधतया तदंशवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् विशिष्टस्य गौरवेणाभावप्रतियोगितायामप्यनवच्छेदकतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेरित्यत आह, 'व्यतिरेकेऽपीति, सम्ब-

(१) समवायेनाव्यभिचारितायामनवच्छेदकत्वादित्यर्थ इति पा०।

(२) तदा अवच्छेदकस्यानतिप्रसक्तत्वनियमेन गवेतरासमवेतत्वे सति समवेतत्वमेव साध्यादिव्याप्यतावच्छेदकं वाच्यं गोत्वाभाव साध्याभावादिसाध्यकेऽपि प्रतियोगिविशेषणतया गवेतरासमवेतत्वस्यैव निवेशो न तु सकलगोसमवेतत्वस्यापि वैयर्थ्यात् इति पा०।

न्धोन्तरेण गोत्वाभावस्य व्यभिचारितया 'समवायेति दृष्टान्त-विषयोक्तम् ।

यत्तु गवेतरासमवेतस्य मेयत्वादेः केवलान्वयितया सम्बन्ध-सामान्येन तत्त्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धिरतः समवेतत्वं निवेश्यमेवे-त्याशङ्कानिराकरणाय 'तदिति, तत्तुच्छं, सम्बन्धसामान्येन गवेतरा-समवेतसमवेताभावस्याव्यभिचारितयोक्तग्रन्थस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धा-वच्छिन्नाभावहेतुतायामेव व्यभिचारप्रदर्शनपरतया तद्धेतुतायाश्चा-प्रसिद्धिविरहेण तामादाय समवेतत्वांशसार्थक्यशङ्कानवतारेण तत्र व्यभिचारप्रदर्शनस्यानौचित्येनासङ्गतेः, 'सम्बन्धान्तरेण' सम्बन्ध-सामान्येन, 'गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया' कालादेः पक्षत्वे स्वरूपासिद्धतयेति व्याख्यायामुदचरत्वात् ।

इति परामर्शपूर्व्वपक्षविवृतिः समाप्ता ।

अथ परामर्शसिद्धान्तः ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अत्रोच्यते, अयमालोको धूमोवा उभयथापि वह्नि-व्याप्य इति ज्ञानं ततोऽनुमितिः । न च धूमत्वेना-लोकत्वेन वा तत्र निश्चयः । अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गम् । न च तदज्ञानदशायामनुमितिदर्शनात् न तथेति वाच्यम् । धूमालोकान्यान्यत्वज्ञानं विना तत्रापि

तत्र व्याप्यत्वानिश्चयेन तदर्थं तद्बोधावश्यकत्वादिति चेन्न, न हि धूमालोकान्यान्यत्वं धूमान्यान्यत्वं वा व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् व्यभिचारावारकविशेषणवत्त्वाच्च किन्तु धूमत्वादिकं तच्च तत्र सन्दिग्धमेव। ननु तदन्यान्यद्वह्निव्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्तिविरहसाधनस्य बाधितत्वात् पुरुषस्तु तत्र नीलधूमवत्त्वादित्यत्रेवाधिकेन निरस्यते न तु व्याप्यत्वासिद्धेरिति चेन्न, तदन्यान्यद्धूमालोकस्वरूपमेव तच्च व्याप्यमिति सत्यं, न च वस्तुगत्या व्याप्यज्ञानादनुमितिः, अतिप्रसङ्गात् किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्। न च तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकमित्युक्तम्।

परामर्शसिद्धान्तदीधितिः।

'लिङ्गं' लिङ्गतावच्छेदकं, तथाच न व्यभिचारः,'न तथा' न तेन व्यभिचारवारणम्। 'न हीति, 'धूमान्यान्यत्वमिति दृष्टान्तार्थम्। न चैकधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षया धर्मद्वयस्य तत्त्व एव गौरवमिति वाच्यम्। तादृशैकधर्मघटकानेकभेदादिघटकतया धर्मद्वयस्यैव प्रथमोपस्थितत्वेन चावच्छेदकत्वौचित्यात्। अन्यथा

वह्न्यादीनामपि व्याप्यतया तावदन्यतमत्वस्यैवावच्छेदकत्वं स्यात् ।

अथ परामर्शसिद्धान्तविवृतिः ।

मूले 'अयमिति पर्व्वतवृत्तिरित्यर्थः, 'आलोको धूमो वेति, स्वरूपतो धूमत्वालोकत्वयोरत्र कोटिता न तु धूमत्वत्वालोकत्वत्वावच्छिन्नयोः, तथा सत्युक्तसंशयस्य स्वरूपतो धूमत्वादिप्रकारेण पक्षधर्मतानिश्चयाविरोधितया असङ्गतेः । न च संशयस्य भावद्वयमात्रकोटिकस्यानभ्युपगमे धूमत्वाभावालोकत्वाभावयोरत्र कोटितायाः स्वीकरणीयत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वत्वादेरपि भानमावश्यकं इति वाच्यम् । धूमत्वाद्यभावस्येव धूमादिभेदस्यापि कोटितया धूमत्वादिसंशयनिर्व्वाहात् धूमादिभेदज्ञाने च धूमत्वत्वादिभानानावश्यकत्वात् । न च धूमत्वादौ धूमादिभेदविरोधभाने तद्धर्म्मितावच्छेदकतया धूमत्वत्वादिभानमावश्यकमिति धूमत्व-धूमादिभेदकोटिकसंशयेऽपि धूमत्वत्वादिनैव धूमत्वादेः कोटित्वमावश्यकं संशये कोटिविषयताया विरोधग्रहप्रकारावच्छिन्नत्वनियमादिति वाच्यम् । संशयस्थले कोट्योः परस्परविरोधभानानियमात् धर्म्मभेदादौ धूमाद्यवृत्तित्वरूपधूमत्वादिविरोधभानेन स्वरूपतो धूमत्वादिकोटिकसंशयनिर्व्वाहात्, स्वरूपतो भासमानधूमत्वाद्यवच्छेदेन धूमादिभेदाभावज्ञानस्यापि धूमत्वादौ धूमादिभेदविरोधज्ञानतया तादृशविरोधज्ञानेऽपि धूमत्वत्वादिभानानियमाच्च । अथैवमपि पर्व्वतवृत्तित्वविशिष्टे

धूमत्वादिसन्देहः पर्व्वतवृत्तित्वविशिष्टे धूमत्वादिनिश्चयस्यैव विरोधी न त्वनुमितिजनकतया अभिमतस्य धूमत्वादिविशिष्ट पर्व्वतवृत्तित्वनिश्चयस्यासमानधर्म्मितावच्छेदकत्वात् बाध्याभावानवगाहित्वाच्चेति न तादृशसंशयदशायामनुमित्यनुपपत्तिः, एवं व्याप्यमनसित्वपरामर्शनिर्व्वाहाय 'उभयथापि वह्निव्याप्य इति इदम्पदार्थे व्याप्तिनिश्चयाभिधानमसङ्गतं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितिहेतुत्वे व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य व्याप्तिप्रकारकज्ञानरूपकरणव्यापारस्य उपसंहारग्रन्थेऽनुमितिहेतुत्वाभिधानविरोधादिति चेन्न, पक्षवृत्तित्वावच्छिन्ने धूमत्वादिरूपविशेषणसन्देहे पक्षे धूमत्वादिविशिष्टकोटिकसंशयस्यौचित्यावर्जिततया पक्षे व्याप्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकनिश्चयो न सम्भवति पक्षविशेष्यकनिश्चय एव पक्षविशेष्यिकायामनुमितौ हेतुरित्याशयेन धूमत्वादिसंशयाभिधानस्य पक्षवृत्तित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वाभावावगाहिविशेषणसन्देहे च पक्षे व्याप्तिविशिष्टकोटिकसंशयस्यैवौचित्यावर्जिततया पक्षविशेष्यकव्याप्तिविशिष्टप्रकारकानुमितिहेतुनिश्चयासम्भवेन तादृशविशेषणसंशयविरोधिपक्षवृत्तित्वविशिष्टविशेष्यकव्याप्तिनिश्चयाभिधानस्य च सङ्गतेः। वस्तुतः पक्षवृत्तिर्धूमो न वेति संशयस्य पक्षवृत्तिर्धूम इति निश्चय इव धूमत्वविशिष्टधर्म्मिकपक्षवृत्तितानिश्चयेऽपि विरोधित्वं दुरपह्नवं धूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वस्य पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन धूमभेदनिर्व्वाह्यतया तदवच्छेदेन धूमभेदसंशयाद्धूमत्वावच्छेदेन पक्षावृत्तित्वसंशयस्यौचित्यावर्जितत्वात्। एवं पक्षवृत्तित्वविशिष्टे व्याप्यत्वनिश्चयो

व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वनिश्चये व्याप्तिविशिष्टे पक्षवृत्तित्वसंशायकपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नधर्म्मिकव्याप्यभावसंशयविरोधितयोपयुज्यते इति पक्षवृत्तिधर्म्मिकधूमत्वादिसंशय व्याप्तिनिश्चयाभिधानसङ्गतिः।

केचित्तु व्याप्तिसम्बन्धेन वह्निसाध्यकपुरोवर्त्तिधूमादिपक्षकस्थले तादात्म्यसम्बन्धेन धूमादेर्हेतुत्वे तादात्म्यसम्बन्धेन धूमत्वादिरूपव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य यत्र पक्षे संशयस्तत्र व्याप्यत्वेन धूमादेः पक्षे तादात्म्यसम्बन्धेन निश्चयादनुमित्युत्पत्त्या व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयस्य व्यभिचारप्रदर्शनपरतया एतन्मूलं उक्तानुपपत्तिशङ्काव्याकुलचेतसो वर्णयन्ति ते पुनः प्रसिद्धस्थले पर्व्वते धूमत्वाद्यवच्छिन्नवत्तासंशयस्थलीयव्याप्तिविशिष्टवत्तानिश्चयजन्यानुमितौ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्म्मतानिश्चयव्यभिचारोपेक्षावीजं सम्यगपश्यन्तः कथं निर्वृतिभाजो भवन्तीति चिन्त्यम्।

मूले 'उभयथापि वह्निव्याप्य इति निश्चयकथनं लमते हेतुरक्षणाय, अत्र वह्नेः साध्यस्योपादानाद्धूमालोकान्यतरत्वं लिङ्गमित्यत्र लिङ्गपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुपपत्तेस्तद्व्याचष्टे, 'लिङ्गमिति, व्यभिचारवारणस्याप्रक्रान्तत्वे 'न तथेत्यत्र 'तथापदस्य वक्ष्यमाणतदर्थकत्वानुपपत्तेः पूरयति, 'तथाच न व्यभिचार इति, 'न तथेत्यस्य न लिङ्गतावच्छेदकमिति नार्थो युज्यते धूमत्वादेरग्नाने आलोकत्वाद्यवच्छिन्नेनानुमितावपि तस्य लिङ्गतावच्छेदकताया इव तदन्यान्यत्वस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वसम्भवेन हेत्वसङ्गतेः अतो व्याचष्टे, 'न तेनेति, 'तेन' तस्य लिङ्गतावच्छेदकत्वेन, प्रकृते धूमत्वस्येव धूमान्यान्यत्वस्यापि सन्दिग्धतया तस्य व्याप्यतावच्छे-

दकत्वखण्डनमनुपयुक्तमित्यत आह, 'धूमान्यान्यत्वमितीति, 'एक-धर्म्मस्य' अन्यतरत्वरूपस्य, 'धर्म्मद्वयस्य' धूमत्वालोकत्वरूपस्य,'तत्त्वे' व्याप्यतावच्छेदकत्वे, तथाच गौरवस्य व्याप्यतावच्छेदकताबाधकत्वे वैपरीत्यमेव स्यादिति भावः। एकस्यातिगुरुशरीरत्वेन लघुशरीरा-वच्छेदकयोर्द्वित्वमबाधकमित्याशयेनाह, 'तादृशैकेति, 'धर्म्मद्वय-स्यैवावच्छेदकत्वौचित्यादित्यन्वयः। शरीरलाघवमुक्त्वा उपस्थिति-लाघवमप्याह, 'प्रथमोपस्थितत्वेन चेति, 'तावदन्यतमत्वस्य' वह्नि-धूमालोकान्यतमस्य, 'अवच्छेदकत्वं स्यात्' न तु धूमालोकान्य-तरत्वस्य, तथाच कुतो वैपरीत्यापादनमिति भावः। अन्यतर-त्वाश्रये व्याप्तिरेव नास्ति अतएव तेन रूपेण हेतुप्रयोगे व्याप्यसि-द्ध्यादिना वादिनो निग्रह इत्येवान्यतरत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वे बीजं तदाश्रयस्य व्याप्यत्वे तस्यावच्छेदकताया आवश्यकत्वादित्य-भिप्रायोऽन्यतरत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकतानिराकर्त्तुरिति भ्रमेण शङ्कते, मूले 'न चेति, भ्रमं निराकरोति, 'तदन्यान्यदिति। न च तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकं इत्युक्तमिति, अन्यतरनिष्ठ-योर्विभिन्नयोर्धूमत्वालोकत्वाभ्यामेवावच्छेदात् प्रत्येकानवच्छे-द्यान्यतरत्वावच्छेद्यतया साधारणातिरिक्तव्याप्तेरनभ्युपगमात् इति भावः।

तत्त्वचिन्तामणिः।

न चैवं तदन्यान्यत्वाद्वह्निव्याप्यत्वमपि तत्र नानु-मेयं व्यर्थविशेषणत्वादिति वाच्यम्। प्रत्यक्षं हि तद-

न्यान्यत्वविशेषदर्शनाद्व्याप्यत्वज्ञानं जनयति, विशेषणज्ञान-विशेषण-विशेष्यसम्बन्ध-विशेषण-विशेष्येन्द्रियसन्निकर्ष-तदसंसर्गाग्रहविशेषदर्शनानां सत्त्वेन वह्निव्याप्यत्वप्रत्यक्षसत्त्वात् । नचैवं न प्रत्यक्षेऽपि तदन्यान्यत्वज्ञानं सहकारीति वाच्यम् । अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि तस्य विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात् तस्मात्तदन्यान्यत्वज्ञानं तत्र व्याप्यताज्ञानोपक्षीणं न तु साक्षादनुमितिहेतुरिति ।

दीधितिः ।

'अन्वयेति, विशेषदर्शनं हि विपरीतज्ञानविरोधितया प्रत्यक्ष उपयुज्यते तच्चान्यतरत्वदर्शनस्यापि व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनत्वेनाक्षतम्, अत्र च तदन्यान्यत्वस्यातिरिक्तत्वे धूमत्वत्वादेस्तदवृत्तित्वात् धूमत्वादिरूपत्वेपि च धूमत्वत्वादेरप्रवेशाल्लिङ्गत्वेऽपि न वैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । एवञ्चान्यतरत्वस्य व्याप्यनवच्छेदकत्वे स्थिते तदवच्छेदेन तद्ग्रहोपगमे तथाप्यन्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः ।

गादाधरी विवृतिः ।

व्यर्थविशेषणघटितधर्म्मस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वे धूमालोक-

भिन्नभेदवत् सत्त्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं तथाच व्याप्तेरव-च्छिन्नत्वनियमात् तादृशभेदे वह्निव्याप्तिनिरूपिता व्याप्तिरेव न सम्भवतीति तेन वह्निव्याप्यत्वमपि नानुमातुं शक्यते वह्निव्याप्ति-व्याप्यत्वेन पक्षधर्मतानिश्चयस्याप्ययोगात् इति भवन्मते वह्नि-व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयोऽपि तत्र दुर्घट इत्याशङ्कते, 'न चैवमिति ।

ननु विशेषदर्शनमवश्यं मत्वर्थं तत्र व्याप्तिनिश्चायकं इत्य-युक्तं तदन्यान्यत्वस्याप्यव्याप्यतया तज्ज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वा-सम्भवादिति पुनः शङ्कते, 'न चैवमिति, 'विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वादिति समाधौ 'विशेषदर्शनत्वेनेत्यस्य व्याप्य-दर्शनत्वेनेत्यर्थकतोऽन्यथैव न सम्भवतीति व्याप्यदर्शनसाधारण-विपरीतज्ञानविरोधित्वेनेत्यर्थकता । तथाच, दीधितौ 'विशेष-दर्शनमिति, 'व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनत्वेनेति ग्राह्यविरोधिधर्म्मदर्शनत्वे-नेत्यर्थः । स्वसमानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितमेव न व्याप्यतावच्छेदकमित्याशयेनान्यतरत्वस्य व्याप्तिव्याप्यतावच्छेद-कत्वं स्वयं व्यवस्थापयति, 'अत एवेति, अन्यतरत्वस्य धूमत्वादिरूपत्वे तत्त्वस्यानवच्छेदकत्वेऽपि धूमत्वादिना व्याप्यतया व्याप्तिप्रका-रकपक्षधर्मताधीहेतुतावादिनां व्याप्त्यनुमानं निराबाधमित्यपि बोध्यम् । अन्यतरत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वेऽपि तदवच्छेदेन तद्-भ्रमादनुमितिर्भविष्यतीति शङ्कां निराकुरुते, 'एवञ्चेति । ननु गौरवमात्रं न व्याप्यवच्छेदकत्वे बाधकं तथा सति सास्नादिना गवादेर्हेतुताविलयप्रसङ्गः किन्तु व्यर्थविशेषणघटितत्वमेव धूम-

त्वादेव प्रत्येकमुभयासंग्राहकत्वात् उभयसंग्रहप्रयोजकस्य धर्मस्य न वैयर्थ्यम् । वस्तुतस्तु अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहिज्ञानमेव कारणं अतएवानुमितिजनकतया तन्मतसिद्धज्ञानदयकाले धूमत्वदर्शनस्यावच्छेदकदर्शनतया अयं धूमो वह्निव्याप्योऽन वेति शङ्काविरोधित्वमप्युपपद्यते गुरोरपि च तादृशावच्छेदकत्वमक्षतमेवेति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

किञ्च वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दज्ञाने व्याप्यत्वज्ञानं कारणमित्यन्यत्रापि तथा । अथ वह्निव्याप्यत्वमपि वह्निव्याप्यतावच्छेदकं तथाहि वह्निनिरूपिता धूमादिप्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्तिर्व्याप्तित्वेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्त्यवच्छेदिका आश्रयभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्याप्तिभेदादिति चेन्न, सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्याश्रयत्वस्यैव विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तद्बोधाभावात् ।

दीधितिः ।

अस्तु वा गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकस्तथापि शुद्धव्या-

प्तिप्रकारकज्ञानस्थले व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याह, 'किञ्चेति, 'वह्नीत्यादि, व्याप्तेर्व्याप्त्यनवच्छेदकत्वादिति भावः। 'मानाभावादिति, वस्तुतो विशेषव्याप्त्यवच्छिन्ना महाव्याप्तिरतिरिच्यतां किं तेन, न हि वस्तुतो व्याप्त्यवच्छेदकप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरतिप्रसङ्गात् परन्तु यदवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते तत्प्रकारकम्। न च तदानीं व्याप्त्यवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते, न च तदग्रहेऽनुमितिरपलपनीया, मानाभावात् कल्प्यत्वाविशेषे लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्ववर्तितायाः कल्पयितुं युक्तत्वात्।

गादाधरी विवृतिः।

अयमालोको धूमो वेत्यादिसन्देहदशायां नानुमित्यनुपपत्तिरित्याशङ्कायाः प्रथमकल्पे सत्त्वात् तदेव 'किञ्चेत्यादि-दूषणान्तरानुसरणे बीजमिति सूचयितुं प्रथमदोषाभावाभ्युपगमं प्रकाशयन् 'किञ्चेत्यादेर्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वासम्भवपरतां स्फुटयति, 'यत्तु वेत्यादिना, एवञ्च मूले 'व्याप्यत्वज्ञान-मित्यस्यावधारणपरतया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानमेवेत्यर्थः, 'कारणं' फलोपधायकं, तथाच व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानव्यवच्छेदात् तद्धेतुतायां व्यभिचार इत्यर्थो लभ्यते व्याप्तेर्व्याप्त्यवच्छेदकत्वोपगमेनैतद्दोषस्य प्राक् समाहितत्वात् तस्यास्तथात्व-

मनिराकृत्य प्रथमत एव तद्दोषदानमयुक्तं इत्यत आशयं पूरयति, 'व्याप्तेरिति, आत्माश्रयेणेत्यादिः, एतच्च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदत्वाभिप्रायेण, तदभिप्रायेणैव सामान्य विशेषव्याप्त्योर्भेदं व्यवस्थाप्य 'यथेत्यादिमूले तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावशङ्का, मूले 'सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावादिति, विशेषव्याप्तीना धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादीनां अनुगमकस्य व्याप्तित्वस्य दुर्निर्वचतया तासां व्याप्त्यन्तरावच्छेदकत्वासम्भवादिति भाव.। ननु व्यभिचारधीविरोधित्वमेव सकलविशेषव्याप्तीनामनुगमकं व्याप्तित्वं वह्निव्याप्यवानयमित्यादिशब्देनापि तादृशव्याप्तित्वेन व्याप्तय: पक्षधर्मांशे प्रकारतया प्रत्याय्यन्ते, एवं साध्याभाववदवृत्तित्वमपि स्वविशिष्टव्यापकताघटितव्याप्तेरवच्छेदकमिति तेन रूपेण यत्र शब्दाद्व्याप्त्यवगतिस्तत्राप्यनुमितिरुपपद्यत एव, एवं अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्य स्वसाधारणतया तदनुसरणे न काचिदप्यनुपपत्तिरित्याशङ्क्य व्याप्त्यनियतावच्छेदकत्वमभ्युपेत्यापि शाब्दपरामर्शजानुमितौ व्यभिचारमुपपादयति, 'वस्तुतइति,'अतिरिच्यतामित्यस्य स्वसाधारणमनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्व माश्रीयतामिति शेष.(१)। 'अतिप्रसङ्गात्' धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानरहितस्यापि धूमवानयमिति ज्ञानादनुमितिप्रसङ्गात्। 'गृह्यते' तत्कालीनग्रहविषय:, 'न च तदानीमिति यदा वह्निव्याप्यवानयमिति शब्द: श्रूयते इत्यर्थ., 'गृह्यत इत्यस्य पक्षधर्मता-

(१) व्याप्तिनियतामिति शेष इति पा०।

ग्रहकाले व्याप्तौ व्याप्यतावच्छेदकत्वग्राहकशब्दाभावादिति शेषः। 'अनुमितिरपलपनीयेति अनुमित्यभावः कल्पनीय इत्यर्थः, 'माना-भावात्' तत्कल्पकाभावात्, उक्तरूपेण कारणतायाः अप्रसिद्धा कारणाभावासिद्धेरिति भावः। ननु तथापि स्मरणादिरूपताद्दृश-व्याप्तिज्ञानसम्भवात् न व्यभिचारनिश्चय इत्यत आह, 'कल्पनेति, 'लघुरूपं' व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वं, अयञ्च 'अपि चेत्यादि-मूलस्यैवार्थः, इति तत्रत्य एव निर्भरो दर्शितः।

दीधितिः।

एतेन व्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिमात्रवृत्तिधर्म्मप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुरित्यपास्तम्। सामान्यलक्षणान-ङ्गीकारे धूमत्वादेरपि तथात्वायोगात् वह्निव्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवान् पर्व्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गाच्च। व्याप्तिसमानाधिकरणत्वेन तादृगधर्म्मभानोक्तौ च सा धूमव्याप्तिर्वह्निव्याप्येति ज्ञानसहितात्तज्ज्ञानात्प्रसङ्गो वह्निव्याप्यवानिति शाब्दज्ञानासंग्रहः।

गादाधरी विवृतिः।

'एतेन' कारणीभूततत्तत्पक्षधर्म्मताज्ञानासंग्राहकत्वेनातिप्र-सक्तत्वेन च, 'व्याप्तिग्रहेति, एतादृशस्य धर्म्मो व्याप्यतावच्छेदक-धूमत्वादिरिव व्याप्तिरपीति न शाब्दपरामर्शासंग्रह इति भावः। धूमो वह्निव्याप्य इति निश्चयसहितात् द्रव्यवानितिज्ञानादनुमिति-

वारणाय 'मात्रेति। प्रमेयसामान्यहेतुकवाच्यत्वाद्यनुमितिस्वीकारे स्वव्यापकतद्ग्रहविषयताकत्वमेव तद्विषयमात्रवृत्तित्वं, केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमे तु तद्विषयान्यावृत्तित्वमेव, यादृशरूपेण व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्व तादृशनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वं प्रकारतायां निवेश्यं अतो न धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानदशायां जातित्वादिना धूमत्वादिप्रकारकज्ञानाद्यतिप्रसङ्गः। स्वरूपतोधूमत्वादिप्रकारकज्ञानसंग्रहाय तादृशरूपावच्छिन्नत्वमुपेक्षितं, 'तथात्वायोगात्' वह्न्यादिव्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वासम्भवात्, सामान्यप्रत्यासत्तिं विना सकलधूमादीनां व्याप्तिग्रहे भानासम्भवादिति भावः। 'आदिपदेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तेरपि परिग्रहः, एतावता धूमत्वादिप्रकारकस्य व्याप्तिप्रकारकस्य च पक्षधर्मताग्रहस्यासंग्रहो दर्शितः। अतिप्रसङ्गं दर्शयति, 'वह्निव्याप्यमिति, धूमत्वे व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वनिर्व्वाहकस्य व्याप्तिग्रहे सकलवह्निव्याप्यविषयकत्वस्य लाभाय 'सर्व्वमिति, एतच्च ज्ञानं अनुमित्यादिरूपं, सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्व्वतां तेषां प्रत्यक्षे सकलवह्निव्याप्यभानासम्भवात्। सामान्यप्रत्यासत्त्यभ्युपगमपक्षे वा दूषणमिदं, अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्व्वतां सर्व्वस्मिन् वह्निव्याप्तिविषयकज्ञानासम्भवात्। अन्यथाख्यातिस्वीकारे च तादृशान्यथाख्यातिकाले धूमवान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात्। *वह्निव्याप्यत्वस्य समनियतसर्व्वत्व-* धर्म्मितावच्छेदकतापन्नस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वं सूचयितुं 'प्रमेयमिति विधेयवाचकपदान्तरनिर्देशः, धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानद-

पक्षज्ञाने व्याप्तौ व्याप्यतावच्छेदकत्वप्रकारकत्वाभावादिति शेषः। 'अनुमितिरप्रमैवेति' अनुमितिमात्रं अप्रमैव इत्यर्थः, 'माना-भावात्' तत्त्वप्रकारकत्वाभावात्, तत्तद्धर्मेण कारणतायां प्रमितेः कारणाभावादिति भावः। ननु तथापि व्याप्त्यादिरूपतादृश-व्याप्तिज्ञानरूपत्वात् न व्यभिचारनिश्चय इत्यत आह, 'कल्पास्विति', 'लघुत्वं' व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वं, अयञ्च 'अपि चेत्यादि-ग्रन्थस्यैवार्थः, इति तत्त्वस्य एव निर्भरो दर्शितः।

दीधितिः।

एतेन व्याप्तियत्किञ्चिद्विषयधर्मिमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपास्तम्। सामान्यलक्षणाऽनङ्गीकारे धूमत्वादेरपि तथात्वायोगात् वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गाच्च। व्याप्तिसमानाधिकरणत्वेन तादृशधर्मभानोक्तौ च सा धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्येति ज्ञानसहितात्तज्ज्ञानात्तत्प्रसङ्गो वह्निव्याप्यवानिति शाब्दज्ञानासंभवः।

गादाधरी विवृतिः।

'एतेन' कारणीभूतपक्षधर्मताज्ञानासंग्राहकत्वेनातिप्रसक्तत्वेन च, 'व्याप्तिपदेति', एतादृशश्च धर्मो व्याप्यतावच्छेदक-धूमत्वादिरिव व्याप्तिरपीति न शाब्दपरामर्शासंग्रह इति भावः। धूमो वह्निव्याप्य इति निश्चयसहितात् द्रव्यवानिति ज्ञानादनुमिति-

वारणाय 'मात्रेति। प्रमेयसामान्यहेतुकवाच्यत्वाद्यनुमितिस्वीकारे स्वव्यापकतद्ग्रहविषयताकत्वमेव तद्विषयमात्रवृत्तित्वं, केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमे तु तद्विषयान्यावृत्तित्वमेव, यादृशरूपेण व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्व तादृशनिष्ठावच्छेदकत्वान्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वं प्रकारतायां निवेश्यं अतो न धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानदशायां जातित्वादिना धूमत्वादिप्रकारकज्ञानाव्याप्तिप्रसङ्गः। स्वरूपतोधूमत्वादिप्रकारकज्ञानसंग्रहाय तादृशरूपावच्छिन्नत्वमुपेक्षितं, 'तथात्वायोगात्' वह्न्यादिव्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वासम्भवात्, सामान्यप्रत्यासत्तिं विना सकलधूमादीनां व्याप्तिग्रहे भानासम्भवादिति भावः। 'आदिपदेन सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तेरपि परिग्रहः, एतावता धूमत्वादिप्रकारकस्य व्याप्तिप्रकारकस्य च पक्षधर्म्मताग्रहस्यासंग्रहो दर्शितः। अतिप्रसङ्गं दर्शयति, 'वह्निव्याप्यमिति, धूमत्वे व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वनिर्व्वाहकस्य व्याप्तिग्रहे सकलवह्निव्याप्यविषयकत्वस्य लाभाय 'सर्व्वमिति, एतच्च ज्ञानं अनुमित्यादिरूपं, सामान्यप्रत्यासत्तिमनङ्गीकुर्व्वतां तेषां मते सकलवह्निव्याप्यभानासम्भवात्। सामान्यप्रत्यासत्त्यभ्युपगमपक्षे वा दूषणमिदं, अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्व्वतां सर्व्वस्मिन् वह्निव्याप्तिविषयकज्ञानासम्भवात्। अन्यथाख्यातिस्वीकारे च तादृशान्यथाख्यातिकाले धूमवान् पर्व्वत इत्यादिज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात्। वह्निव्याप्यत्वस्य स्वसमनियतसर्व्वत्वधर्म्मितावच्छेदकतापन्नस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वं सूचयितुं 'प्रमेयमिति विधेयवाचकपदात्पूर्व्वनिर्देशः, धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानद-

शायां तज्ज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात् धूमत्वांशे व्याप्तेः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहितां सूचयितुं धूम इत्यनभिधाय 'सा धूमव्याप्तिरिति, 'शाब्दज्ञानासंग्रह इति वह्निव्याप्यवानित्यादिशब्दस्य व्याप्तौ व्याप्तेरवच्छेदकताया इव सामानाधिकरण्यस्याप्यबोधकत्वादिति भावः ।

दीधितिः ।

अतएव व्याप्तिभानांशे प्रकारतया यस्याद्दशो-धर्म्मो भासते तत्प्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं हेतुः वह्नि-व्याप्यवानित्यत्र च वह्निव्याप्यत्वमेव तथा, धूमवानि-त्यादौ च धूमत्वादिकं धूमसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्ति-ज्ञाने तस्यापि प्रकारत्वादिति परास्तम् । धूमसमा-नाधिकरणवह्निव्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवानयं प्रमेयत्व-व्याप्यं सर्व्वमभिधेयं समानाधिकरणवांश्चायमित्यादि-ज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः । न च धूमत्वादेरतिरिक्तवृत्ति-त्वग्रहे स एव प्रतिबन्धकस्तदग्रहे त्वनुमिताविष्टापत्ति-रिति वाच्यम् । एवम्विधेष्टापत्त्यैव सर्व्वत्र प्रतीकारे विशेषणानुसरणवैयर्थ्यात् व्यभिचाराग्रह-पक्षधर्म्मता-ज्ञानयोरेव हेतुत्वस्य सुवचत्वात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

'अतएव' अतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादेव, 'व्याप्तिभानांशे इत्यादेर्व्याप्तिप्रकारतान्तर्गतप्रकारताश्रयो यो व्याप्तिग्रहविषयतानियतो धर्म्म इत्यर्थः, वह्निव्याप्यं सर्व्वं प्रमेयं धूमवान् पर्व्वत इत्युक्तज्ञानवारणाय निरुक्तप्रकारताश्रयत्वं धर्म्मविशेषणं, धूमो वह्निव्याप्यः अभाववानप्रमित्यादिज्ञानवारणाय च व्याप्तिग्रहविषयतानियतत्वं उपात्तं, 'तथा' तादृशोधर्म्मः, व्याप्तिप्रकारतान्तर्गतत्वस्य भेदाभेदसाधारणत्वात् इति भावः । 'धूमत्वादिकं' 'तथेत्यनुपङ्गेणान्वयः । 'धूमसमानाधिकरणेत्यादीति साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहस्थले च ज्ञानद्वयादनुमितिर्मयापि न स्वीक्रियते इति भावः । 'वह्निव्याप्यं सर्व्वमित्यत्र तदभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानमेव विवक्षितं धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूपव्याप्तिभाने धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानादनुमितेरिष्टत्वात्, तथाच वह्नित्वमात्रस्य साध्यतावच्छेदकत्वे धूमत्वादेर्न व्याप्तिप्रकारतान्तःपातिप्रकारताश्रयत्वं अतो धूमसमानाधिकरणवह्नित्वावच्छिन्नस्य साध्यत्वानुधावनं, साध्यतावच्छेदकप्रकारतान्तःपातित्वेन व्याप्तिप्रकारताविशेषणे उक्तस्थले दोषाभावादाह, 'प्रमेयत्वव्याप्यमिति, अत्र चाभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकप्रमेयत्वसमानाधिकरणाभिधेयत्वरूपव्याप्तिरभिप्रेता न तु साध्याभाववदवृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा साध्याभावस्याप्रसिद्धेर्मीमांसकैरन्यथाख्यात्यनभ्युपगमात् भ्रमात्मकतादृशव्याप्तिज्ञानमादाय तत्मतेऽतिप्रसङ्गाभावात् न वा समानाधिकरणत्वाव-

च्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा तादृशव्यापकताग्रहदशायां(१) समानाधिकरणत्वप्रकारकज्ञानादनुमितेस्तेषामिष्टत्वात् । 'अतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे' व्याप्तिशून्यवृत्तित्वग्रहे, 'अनुमितावित्ति, वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादित्यादिः, 'एवमिष्टापत्त्यैवेति व्याप्तिग्रहविषयधर्मिवृत्तिधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुता वह्निव्याप्यो धूमो द्रव्यवान् पर्वत इत्यादौ द्रव्यत्वादावतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिबन्धकः तदग्रहेऽनुमिताविष्टापत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यतया व्याप्तिग्रहविषयधर्मिमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यापातादित्यर्थः, अनिष्टापत्तौ प्रतिबध्यान्तरमाह, 'व्यभिचारग्रहेति, 'एवकारेण व्याप्तिज्ञानहेतुताव्यवच्छेदः व्याप्तिज्ञानशून्यतादशायां व्यभिचारग्रहे तद्धेत्वनुमिताविष्टापत्तिसम्भवात्, यदि च व्यभिचाराव्यभिचारयोर्द्वयोरेव ग्रहाग्रहस्तत्रानुमितेरनुभवविरुद्धत्वान्न तत्रेष्टापत्तिः सम्भवतीत्युच्यते तदा प्रमेयत्वव्याप्यं सर्वमित्यादिज्ञानादप्यनुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् प्रकृतेऽपीष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः ।

दीधितिः ।

किन्तु पुरुषान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरे वर्त्तमानं व्याप्तिग्रहमादायातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणव्याप्तिग्रहविषयधर्मिमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं वाच्यं तथा च स्वत्व-

---

(१) तादृशव्याप्तिग्रहदशायामिति पा० ।

स्याननुगतत्वात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्याप्तिमात्रपर्य्यवसायित्वे मिथोव्यभिचारः तत्तत्पक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवेऽधिकवैयर्थ्यञ्च ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु व्याप्तिप्रकारतानिरूपिता या संसर्गता तन्निरूपिता या विशेष्यवृत्तिविषयता तन्निरूपिता या विषयता तन्निरूपकीभूतो यो व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तिधर्म्मस्तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुता वाच्या तादृशधर्म्मो व्याप्तिः धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तौ हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिरेव न तु तद्घटकसामानाधिकरण्यादिकं,साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपव्याप्तिघटकाभावमादायातिप्रसङ्गभङ्गाय व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वोपादानं इति नोक्तापत्तीनामवकाशः इत्यतो दूषणान्तरमाह,'किञ्चेति, 'कालान्तर इति, कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टलिङ्गादीनां अतीतत्वदशायामपि अनुमितेरुत्पत्त्या प्रकृते कारणतावच्छेदकविशिष्टप्राक्सत्तायाः कार्य्यजनने नियामकत्वासम्भवादतिप्रसङ्गो बोध्यः । 'स्वसमानकालीनेति स्वक्षणवृत्तीत्यर्थः, स्वपदं फलोपधायकत्वेनाभिमततत्तत्पक्षधर्म्मताज्ञानव्यक्तिपरं, 'वाच्यमिति हेतुतया स्वीकार्य्यमित्यर्थः, तादृशपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनेत्यादिः, व्याप्तिज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नपक्षधर्म्मताज्ञानात् व्याप्तिज्ञाननाशेऽपि अनुमितिरुत्पन्ने स्वीक्रियते इति बोध्यम् । तत्तत्पक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वसम्भव इति फलोपधायकीभूतपक्षधर्म्मताज्ञाननिष्ठानां तत्त-

च्छिन्नव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा तादृशव्यापकताग्रहदशायां(१) समानाधिकरणत्वप्रकारकज्ञानादनुमितेस्तेषामिष्टत्वात् । 'अतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे' व्याप्तिशून्यवृत्तित्वग्रहे, 'अनुमिताविति, वह्नि-व्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इत्यादिज्ञानादित्यादिः, 'एवमिष्टापत्त्यैवेति व्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिवृत्तिधर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुता वह्निव्याप्योधूमो द्रव्यवान् पर्वत इत्यादौ द्रव्यत्वादावतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिबन्धकः तदग्रहेऽनुमिताविष्टापत्तिरित्यपि वक्तुं शक्यतया व्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिमात्रवृत्तिधर्म्मप्रकारकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यापातादित्यर्थः, अनिष्टापत्तौ प्रतिबन्ध्यन्तरमाह, 'व्यभिचारग्रहेति, 'एवकारेण व्याप्तिज्ञानहेतुताव्यवच्छेदः व्याप्तिज्ञानशून्यतादशायां व्यभिचारग्रहे तद्देशानुमिताविष्टापत्तिसम्भवात्, यदि च व्यभिचाराव्यभिचारयोर्द्वयोरेव ग्रहाग्रहदशायामनुमितेरनुभवविरुद्धत्वान्न तत्रेष्टापत्तिः सम्भवतीत्युच्यते तदा प्रमेयत्वव्याप्यं सर्वमित्यादिज्ञानादप्यनुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् प्रकृतेऽपीष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः ।

दीधितिः ।

किञ्च पुरुषान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरे वर्त्तमानं व्याप्तिग्रहमादायातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणव्याप्तिग्रहविषयधर्म्मिमात्रवृत्तिधर्म्मप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानं वाच्यं तथा च स्वत्व-

(१) तादृशव्याप्तिग्रहदशायामिति पा० ।

स्याननुगतत्वात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्याप्तिमात्रपर्य्यवसायित्वे मिथोव्यभिचारः तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवेऽधिकवैयर्थ्यञ्च ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु व्याप्तिप्रकारतानिरूपिता या संसर्गता तन्निरूपिता या विशेष्यवृत्तिविषयता तन्निरूपिता या विषयता तन्निरूपकीभूतो यो व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तिधर्मसत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुता वाच्या तादृशधर्मो व्याप्तिः धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपव्याप्तौ हेतुतावच्छेदकीभूतधूमत्वादिव न तु तद्घटकसामानाधिकरण्यादिकं,साध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपव्याप्तिघटकाभावमादायातिप्रसङ्गभङ्गाय व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तित्वोपादानं इति नोक्तापत्तौमामवकाशः इत्यतो दूषणान्तरमाह,'किञ्चेति, 'कालान्तर इति, कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टलिङ्गादीनां अतीतत्वदशायामपि अनुमितेरुत्पत्त्या प्रकृते कारणतावच्छेदकविशिष्टप्राक्सत्तायाः कार्य्यजनने नियामकत्वासम्भवादतिप्रसङ्गो बोध्यः । 'स्वसमानकालीनेति स्वक्षणवृत्तीत्यर्थः, स्वपदं फलोपधायकत्वेनाभिमततत्तत्पक्षधर्मताज्ञानव्यक्तिपरं, 'वाच्यमिति हेतुतया स्वीकार्य्यमित्यर्थः, तादृशपक्षधर्मताज्ञानत्वेनेत्यादिः, व्याप्तिज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नपक्षधर्मताज्ञानात् व्याप्तिज्ञाननाशेऽपि अनुमितिरेतन्मते स्वीक्रियते इति बोध्यम् । तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वसम्भव इति फलोपधायकीभूतपक्षधर्मताज्ञाननिष्ठानां तत्त-

दात्मित्वानां किञ्चिद्विशेषितानामेव हेतुतावच्छेदकत्वसम्भव-इत्यर्थः। यथाश्रुते तत्तद्दात्मित्वनिवेशस्यावश्यकत्वे पक्षधर्म्मता-ज्ञानत्वनिवेशे प्रयोजनविरहादसङ्गतिः। 'अधिकवैयर्थ्य'मिति तादृशधर्म्मप्रकारकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यमित्यर्थः। इदमुपलक्षणं तादृशरूपेण हेतुत्वेऽनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गेन महागौरवमपि बोध्यम्। -

---

दीधितिः।

एतेन गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकेत्याद्युपदर्शित-प्रकारद्वयमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यं एवं यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपि परास्तम्। तत्तद्धर्मविश्रान्तमूर्त्तिकत्वेनाप्य-ननुगतत्वाच्च।

गादाधरी विवृतिः।

'एतेन' उक्तरीत्या कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्दात्मित्वमात्रपर्य्य-वसायितापातेन, 'एव'मिति स्वसमानकालीनत्व-स्वसमानाधि-करणत्वयोरन्यतरप्रवेशस्यावश्यकतया अननुगमेनेत्यर्थः, 'यद्धर्म्माव-च्छेदेने'ति तद्धर्म्मावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानसहिततद्धर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्म-ताज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः, 'परास्त'मिति, साहित्यस्य समान-कालीनत्वात्मकत्वे स्वसमानाधिकरणत्वस्य सामानाधिकरण्यरूपत्वे स्वसमानकालीनत्वस्य व्याप्तिज्ञानेऽवश्यं निवेशनीयत्वात् इति

भावः। एकलक्षणावच्छिन्नैकाधिकरणवृत्तित्वसम्बन्धेन तद्वत्त्वं यदि तत्साहित्यं तदा नैतादृशाननुगम इत्यतः प्रकारान्तरेणाननुगममाह, 'तत्तद्धर्मेति विशिष्य तत्तद्धर्मघटितत्वेनेत्यर्थः, 'अननुगतत्वादिति, तथाच धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारः तत्तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितित्वस्य कार्य्यतावच्छेदकत्वोपगमेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताबाहुल्यमिति भावः। यद्यपि हेतुतावच्छेदकघटितव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुतायाः केवलान्वयिसाधारण्यानुरोधेन वक्तव्यतया तत्र च हेतुतावच्छेदकमनन्तर्भाव्य कारणताया दुष्करत्वतया नैयायिकमतेऽपि हेतुतावच्छेदकभेदेन परामर्शकारणताभेद आवश्यकः व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपरामर्शादनुमित्यनुत्पादश्च समानः, तथापि निरुक्तधर्मापेक्षया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वस्य लघुतया तेन रूपेण कारणताकल्पनमेवोचितमित्यत्र तात्पर्य्यम्।

तत्त्वचिन्तामणिः।

अपि च यत्र धूमत्व-व्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं प्रथममेव प्रत्यक्षेण युगपत्पक्षधर्म्मो भासते तत्र लाघवात् व्याप्यत्वज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेदकम्। न चैवमतिरिक्तविशिष्टज्ञानकारणत्वे गौरवं दोषाय, सप्रमाणकत्वात् कारणताग्रहदशायां फलमुखगौरवस्य सिद्धासिद्धिभ्यामदोषत्वात्।

दीधितिः।

यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेऽपि समानमिति चेत् सत्यं, प्रतिवध्यते हि तत्र लघु-गुरु-रूपाभ्यां युगपदुपस्थितौ लघुरूपावच्छेदेनैव कारणत्वं कल्प्यते लाघवात् नियमादेरेकतररूपावच्छेदेनाप्यक्लृप्तत्वात् इत्याशयवानाह, 'अपि चेति। ननु स्वसमानाधिकरणाभावेत्यादिव्याप्तौ स्वपदार्थस्यैकस्याभावेन धूमादिकमेव विशिष्य उपादेयं तत्र च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणेन्धनवानयमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गेन तादृशवह्निसमानाधिकरणधूमत्वं व्याप्तिसत्प्रकारकमेव च पक्षधर्म्मताज्ञानमननुगतमपि हेतुरिति वक्तव्यं तथा च यद्धर्म्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके गृह्यते तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम्, अयं वह्निव्याप्यवान् धूमो वह्निव्याप्योऽयं धूमवान् वह्निर्धूमव्यापकोऽयं धूमवानित्यादिसकलवित्तिव्यापकत्वात् न तूपदर्शितव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेनाव्यापकत्वात्।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु यत्त्व-तत्त्वानुगमस्य दोषत्वे इष्टत्वेन फलसाधनताज्ञानस्य उपायेच्छायहेतुत्वेन यन्नेच्छा तत्साधनताज्ञानं हेतुरितीष्टसाधनताज्ञानहेतुतापरिष्कारो मणिकृतां 'विरुद्धेत इत्याशङ्कते, 'यन्नेच्छेति,'प्रतिवक्ष्यत इति, तत्र गत्यन्तरविरहेण सुख-दुःखाभावत्वादिप्रकारकफलगोचरेच्छायास्तदवच्छिन्नसाधनताज्ञानस्य चाननुगतेनापि तादृशेच्छात्वेन तादृशज्ञानत्वेन च हेतुता स्वीक्रियते कार्यतावच्छेदककोटौ चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यं निवेश्य व्यभिचारो वारणीयः इच्छागता जातिविशेषा एव वा तत्तत्फलेच्छाजन्यतावच्छेदकतया स्वीक्रियन्ते नानाफलगोचरेच्छास्थले च नानेवेच्छाव्यक्तयः स्वीक्रियन्ते प्रयत्नवदिच्छायौगपद्यस्वीकारेऽपि क्षतिविरहात् इति भावः। ननु पर्वतवृत्तिधूमत्व-वह्निव्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं यत्र युगपदेव पक्षधर्मे भासते तत्र विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्याप्युपस्थितिरस्ति तथाच तेन रूपेणैव किन्न हेतुत्वमुपेयते, एतन्मतेऽवच्छेदकलाघववत् तन्मतेऽपि नियमांशाकल्पनेन लाघवसत्त्वात् इत्याशङ्कां परिजिहीर्षुः 'अपिचेत्यादिमूलाशयमाह ; 'लघ्विति। 'नियमादेरिति आदिना अनन्यथासिद्धत्वपरिग्रहः, 'एकतररूपेति, उक्तगाढ्परामर्शस्थले यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य नैयायिकमतासिद्धत्वादिति भावः। हेतुतावच्छेदकभेदेन कारणताभेदं नैयायिकमतेऽप्याशङ्क्य मीमांसकमते लाघ-

धमागहृते, 'नन्वित्यादिना, 'विशिष्य' धूमत्वादिना। ननु धूमत्वादीनां विशिष्य व्याप्तिघटकत्वेऽपि किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नविषयतात्वेनैव सामान्यतस्तद्विषयता कारणतावच्छेदककोटौ निवेशनीयेति न कारणतावच्छेदकाननुगम इत्यत आह, 'तत्र चेति, धूमादिविषयतानां विशिष्य कारणतावच्छेदकेऽनिवेशे चेति शेषः, धूमादिविषयतानां विशिष्य निवेशेऽपि व्याप्तिशरीरे सामानाधिकरण्यानुयोगितावच्छेदकतया धूमत्वादीनां अनिवेशे उक्तज्ञानादनुमितिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति तत्र धूमत्वादिकं तथा निवेश्य विशिष्य तत्प्रकारकत्वेन हेतुतां दर्शयति, 'तादृशेति, 'यद्धर्म-विशिष्टेत्यादि तद्धर्म्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्म्मविशिष्टव्यापकतावच्छेदकताविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविषयताशालिपक्षविशिष्टतद्धर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेनैवेत्यर्थः। 'सकलविशिष्टव्यापकत्वादिति, तथाच तद्धर्म्मावच्छिन्नस्य नियतपूर्व्ववर्त्तित्वमुभयमतसिद्धमेवेति एतन्मते कल्पनालाघवमनुपममेव, व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिज्ञानादनुमितिश्च नैयायिकानामप्यसिद्धैवानुमितिमात्रजनिकायाः उक्तव्याप्तेर्व्याप्यतावच्छेदकघटितत्वात् इत्यभिप्रायः।

दीधितिः।

किञ्चान्यथाख्यातिवादिभिर्धूमादिसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिगगनसमानाधिकरणधूमादिमानयमिति ज्ञानादनुमित्यङ्गीकारादखण्डव्याप्त्याप्रसि-

ष्टतया प्रकारत्वासम्भवात् साध्ये साधनव्यापकत्वग्राहकमधिकरणादौ च साध्यीयत्वाद्यवगाहि पक्षे च तादृशसाधनवत्त्वावगाहि यज्ज्ञानं तत्त्वेन कारणत्वं वाच्यं तथाच लाघवात्तादृशव्यापकत्व-पक्षधर्म्मत्वावगाहितयोरेव कारणतावच्छेदकत्वमप्रवृत्तिहेतुत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां परमतिरिच्यते, यथा च सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिस्तथा वक्ष्यते इति चेन्न, 'गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकेत्यादिप्रकारद्वयोक्तदूषणग्रस्तत्वात् वह्न्यत्यन्ताभाववदवृत्तिधर्म्मवानयमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्युदयाच्च व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेनैव व्याप्तीनामनुगमात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

मम्र च कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाव्यवहितोत्तरत्वघटितधर्म्मस्यैव अन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्, तदवच्छिन्ननियतपूर्व्ववर्त्तिता विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेनाप्युभयवादिसिद्धैव ज्ञानद्वयस्थलेऽतिरिक्तविशिष्टपरामर्शकल्पनागौरवस्य फलमुखत्वेनादोषत्वं सूत्रकृतैव वाच्यमित्याशङ्का मीमांसकमते कारणतावच्छेदकलाघवप्रणालीमाह, 'किञ्चेति । 'अखण्डव्याप्तेरिति उक्तविशिष्टपदार्थरूपाया व्याप्ते-

रित्यर्थः, 'प्रकारत्वासम्भवादिति, तथाच विशिष्टव्याप्तिप्रकारकत्वेन कारणतापि न सम्भवतीति भावः। 'साध्ये' साध्यतावच्छेदके, 'व्यापकत्वग्राहक' व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहि, 'तादृशव्यापकत्व-पक्षधर्मत्वावगाहित्वयोरेवेति हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकरूपव्यापकत्वावगाहित्व हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टपक्षावगाहित्वयोरेवेत्यर्थः, 'एकाकारेणाधिकरणांशे साध्यावगाहित्वव्यवच्छेदः, कारणतावच्छेदकत्वमुचितमिति शेषः। यद्यपि वह्न्यादिसाध्यकधूमादिहेतुकस्थलेऽखण्डव्याप्तेः प्रसिद्धा व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानत्वेन कारणत्वं सुवचमेव साध्य-साधनभेदेन कारणभेदस्यावश्यकत्वात्। न चैवमपि साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य व्याप्तिघटकतया कारणतावच्छेदककोटौ निवेशाधिक्येन गौरवं दुष्परिहरमेवेति वाच्यम्। भवन्मतेऽपि एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकज्ञानवैशिष्ट्यस्यापरज्ञानांशे निवेशाधिक्यात् अन्यथा अखण्डव्याप्तिप्रकारकत्वेन हेतुत्वेऽपि गौरवात् तत्प्रतिक्षेपस्य (१) अनुचितत्वात्। तथापि अन्यथाख्यातिवादिनां वह्न्याद्यधिकरणत्वादिना तदनधिकरणादिमात्रविषयकज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्त्या अखण्डव्याप्तिविषयकत्वेन वह्न्यादिसाध्यकानुमितावपि न हेतुता सम्भवतीत्यभिप्रायः। 'व्यापकत्वस्यापीति व्यापकतावच्छेदकत्वावगाहित्वस्यापीत्यर्थः, 'खण्डशो निरुक्तिरिति अधिकरणांशे साधनावगाहि आधेयत्वांशे

---

(१) अखण्डत्वप्रतिक्षेपस्येत्यर्थः।

अधिकरणीयत्वावगाहीत्यादिक्रमेण कारणतावच्छेदकगर्भे निवेशनमित्यर्थः, अखण्डव्यापकत्वाप्रसिद्धा तदवगाहित्वस्य यथाश्रुतस्य निवेशासम्भवादिति भावः। 'तेषाम्' अन्यथाख्यातिवादिनां नैयायिकानामित्यर्थः, मीमांसकानां तत्र व्यापकताज्ञानासम्भवेनानुमितेरसिद्धेरिति भावः। न च केवलाभावत्वादिना साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिज्ञानादनुमितिवारणायाधिकरणांशे धूमादिप्रकारकं आधेयत्वांशेऽधिकरणप्रकारकं इत्यादिक्रमेण व्यापकताज्ञाननिवेशनं मीमांसकानामप्यावश्यकमिति वाच्यम्। हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टपदार्थस्य विषयतासम्बन्धेन कारणतावच्छेदकत्वोपगमात् विशेष्य-विशेषणभावापन्नतावत्पदार्थानवगाहिज्ञाने विशिष्टनिरूपितविषयताविरहेण विषयतासम्बन्धेन तादृशविशिष्टवत्त्वाभावादुक्तातिप्रसङ्गासङ्गतेः, यादृशविशिष्टपदार्थस्य कारणतावच्छेदकत्वं तादृशविशिष्टाधिकरणस्यैव कार्योत्पादकत्वात्। नन्वत्र तन्मते साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्यानुमित्यहेतुतया विरोधस्य हेत्वाभासतानुपपत्तिः अनुमितिजनकज्ञानाविरोधित्वादित्यत आह, 'यथा चेति, 'वक्ष्यत इति, व्यापकतापरामर्शविचार इति शेषः। 'वक्ष्यमाणेति व्यापकताज्ञानविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताज्ञानविशिष्टव्यापकताज्ञानत्वेन वा हेतुत्वम् इत्यत्र विनिगमनाविरहरूपदूषणग्रस्तत्वादित्यर्थः। नन्वनुमितिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितव्यापकताज्ञानत्वेन तद्धर्मावच्छिन्नहेतुमत्पक्षज्ञानत्वेन च कारणता लौकि-

यते दण्डचक्रादिवत् परस्परसहकारेण फलजननान्नातिप्रसङ्गः । न च विशिष्टपरामर्शत्वेनैककारणत्वकल्पनापेक्षया कारणत्वद्वय-कल्पने गौरवमिति वाच्यम्। विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतामते कारण-तावच्छेदककोटिप्रविष्टसाधिकरणत्वांशे भ्रान्त्यवगाहित्व-तदं-शीयाप्रामाण्यज्ञानविरोधानास्कन्दितत्वरूपाधिकविशेषणस्य तथा विषयविशेषणान्तरैः सम मिथो विशेष्य-विशेषणभावे विनिगमना-विरहेण कारणताबाहुल्यस्य दुर्वारत्वादित्यतो दूषणान्तरमाह, 'वह्न्यात्यन्ताभाववद्वृत्तीति, 'अनुमित्युदयादिति, तथाच तदसंग्राह कतया नोक्तरूपेण हेतुतासम्भव इति भाव । ननु तादृशज्ञानान्न जायत एवानुमितिर्नैयायिकमतेऽपि केवलान्वयिसाधारण्यानुरो धेन व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव हेतुताया वक्तव्य त्वात् तत्रानुमित्यनुत्पादस्य तुल्यत्वादित्याशङ्क्य परिहरति, 'व्यभि चारेति, अन्वयव्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वेन नाना विधव्याप्तिप्रकारता अनुगमय्य कारणतावच्छेदकगर्भे प्रवेश-नीया इत्यर्थः, तथाचास्माक तत्रानुमितिर्भवत्येव इति भाव.। इदन्त्वापातत, तन्मतेऽपि तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञान प्रतिबन्धकत्वेन व्यापकताज्ञानस्य हेतुताया वक्तुमशक्यतया साध्या-भाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्य सङ्ग्रहसम्भवात् तादृशव्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानन्तु नैयायिकानामपि दुःसग्रह तादृश-ज्ञानीयव्याप्तिप्रकारतायां व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकता विरहात् तादृशप्रतिबन्धतावच्छेदकप्रकारितानिरूपकधर्मप्रकार-तात्वेन व्याप्तिप्रकारितायाः कारणतावच्छेदकत्वे प्रमेयत्वादिना

व्याप्तिप्रकारताकज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गः, एवं व्यापकताज्ञानस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञानं प्रति साध्याभाववद्वृत्तित्व-ज्ञानस्य साधनव्यापकताज्ञानं प्रति विरोधित्वे मानाभावादननुगम एवासम्भवः । साध्यसामानाधिकरण्यविषयताया व्यापकता-ग्रहनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटावनिवेशेन व्यापकसामाना-धिकरण्यरूपव्याप्तिप्रकारिताया व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छे-दकत्वञ्च दुर्घटम् अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणेन्धनकालीनधूमवान् पर्वत इत्यादि-ज्ञानादनुमित्यापत्तेः ।

यत्तु व्यापकत्वज्ञान व्यापकत्वनिरूपकतावच्छेदकधर्म्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकं तत्प्रतिबन्धकतया च धूमादिव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वादिरूप-व्याप्तिज्ञानधर्म्मितावच्छेदकधर्म्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकव्यभिचार-ज्ञानस्य तादृशव्याप्तिज्ञानदशायां दुर्व्वारतया समानधर्म्मिता-वच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या व्यभिचारधियं प्रति तादृशव्याप्तिप्रकार-कज्ञानत्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते इति तादृशव्याप्ति-प्रकारतायाः साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिप्रकारतायाश्च व्यभि-चारधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारतात्वेनानुगमय्यानुमितिकारण-तावच्छेदकत्वं सम्भवति एवञ्च व्याप्त्यंशे निर्धर्म्मितावच्छे-दकताकज्ञानीयप्रकारताया अपि तादृशरूपेण संग्रहः सम्भवति, धर्म्मितावच्छेदकतायाः प्रत्यासत्तित्वे धर्म्मितावच्छेदकतानिरूपक-त्वस्य व्याप्तिप्रकारतायामनिवेशादिति, तदपि न सम्यक्, धूमादि-

व्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यवृत्तिधूमत्वादिज्ञानदशायां तद्विशेषणावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानोपगमे गतिविरहादिति।

वस्तुतस्तु यदि ज्ञानद्वयहेतुत्वादिना व्यापकताधीर्हेतुरुपेयते तदा व्यापकत्वमपेक्ष्यापि लघुशरीरा साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा व्याप्तिरेवानुमितिप्रयोजिका न्यायमते स्वीकार्य्या तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुतावच्छेदकधर्मानिवेशेनैव हेतुतोपगन्तव्या तथाच हेतुतावच्छेदकभेदेन तेषां न कारणताभेदः, ज्ञानद्वयहेतुतावादिना तादृशव्याप्तेरनुमितिप्रयोजकत्वोपगमेऽपि साध्यव्याप्यो धूमः आलोकवान् पर्वत इत्यादिज्ञानद्वयादनुमितिप्रसङ्गवारणाय हेतुतावच्छेदकानां विशिष्य निवेशनीयतया तेषां तद्भेदेन कारणताबाहुल्यमिति विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वमेव सम्यक्। यदि च केवलान्वय्यनुमानं नैयायिकानामनुपेक्षणीयमिति व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानमप्यनुमितिकारणं वाच्यमित्युच्यते तदा केवलान्वय्यनुमानपदार्थमोहभिर्मीमांसकैः कथं तादृशव्याप्तिमुपेक्ष्य व्यापकताया लाघवेन तज्ज्ञान पक्षधर्मताज्ञानयोः पृथक्कारणत्वं व्यवस्थापयिष्यते इत्यादिरीत्या परमतं निराकार्य्यम् अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम्।

दीधिति।

नन्वत्र कारणे कार्य्यमेव प्रमाणं तच्च कार्य्य-कारणभावग्रहे सति स्यात् स एव तु न सम्भवति गौरव-

ज्ञानेन प्रतिबन्धादित्यत आह, 'कारणतायहेति कारणतानिर्णयं विना तत्फलस्य धर्म्मान्तरनिर्णयस्याभावेन तद्घटितगौरवस्यानिर्णयादित्यर्थः, सम्भाव्यते तावदिदं धर्म्मान्तरकल्पनं विना कारणत्वस्यैवाशक्यनिर्व्वाहत्वादिति चेत्, सम्भाव्यतां न तु तत् प्रतिबन्धकं, सामान्यतः कार्य्य-कारणभावग्रहस्य प्रायशो विलयप्रसङ्गात्। तत्र तत्र लघुप्रनियतपूर्व्ववर्त्तितावच्छेदकरूपान्तरविरहेणागत्या गौरवमप्यास्थीयते इति चेदिहापि तद्विरहस्यासङ्गदावेदितत्वादिति कृतं पल्लवितेनेति ।

गादाधरी विवृतिः ।

विशिष्टपरामर्शरूपधर्म्मिणः सप्रमाणकत्वात् न तत्कल्पनं गौरवायेति यदुक्तं 'सप्रमाणकत्वादिति, मूले तत्राशङ्का युक्त्यन्तरमवतारयति, 'नन्विति, 'तच्च' कार्य्यस्य प्रमाणत्वञ्च, 'कार्य्य-कारणभावग्रहे सतीति, अन्वयानुकूलतर्कानवतारेण व्यभिचारशङ्कया स यत्रोविशिष्टपरामर्शवान् अव्यवहितपूर्व्वत्वसम्बन्धेनानुमितिमत्त्वादिति रीत्या अनुमित्या ज्ञानद्वयस्थले विशिष्टपरामर्शानुमानासम्भवादिति भावः। 'तत्फलस्य' कारणतानिर्णयाधीनस्य, 'तद्घटितेति धर्म्मान्तरघटितेत्यर्थः, विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदेन कारणताग्रहे विशिष्टपरामर्शत्वधर्म्मिकगौरवज्ञानं विरोधि तच्च गौरवं प्रमाणान्तराप्रसिद्धत्तत्तदनु-

मित्यव्यवहितपूर्व्वकालीनस्वाश्रयत्वादन्यत् दुर्व्वचमेवेति गौरवस्य तादृशधर्म्मिघटितत्वमित्यभिप्रायः (१)। गौरवनिर्णयासम्भवेऽपि गौरवसन्देहेन प्रतिबन्धात् न कारणतापक्षः सम्भवतीति आशङ्कते, 'सम्भाव्यत इति सन्दिह्यत इत्यर्थः। 'इदं' गौरवं, संशयप्रयोजकमाह, 'धर्म्मान्तरेति, 'अशक्यनिर्व्वाहत्वादिति, तथाच कारणतासंशये तदुपपादकधर्म्मिणोऽपि संशयो भविष्यति, तत्संशयाहितगौरवसंशयेन प्रतिबन्धाच्च न कारणतानिर्णयः सम्भवतीति भावः। 'तत्' सम्भावनं, 'सामान्यतः' घटत्व-दण्डत्वादिसामान्यरूपेण, 'कार्य्य-कारणभावग्रहस्येति तन्निर्णयस्येत्यर्थः, 'प्रायशो विलयप्रसङ्गादिति। यत्र दण्डादिरूपकारणं कार्य्यमेयं तत्स्थलीयधर्म्मिघटितगौरवसंशयेन प्रतिबन्धसम्भवादिति भावः। यत्र च कार्य्याव्यवहितपूर्व्वकाले कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वं प्रमाणान्तरसिद्धं तत्र तादृशगौरवाभावात् 'प्रायश' इत्युक्तं, 'तत्र तत्रेति घटत्वदण्डत्वादिना कार्य्य-कारणभावस्थल इत्यर्थः, 'गौरवमप्यास्थीयते' गौरवसन्देहोऽविरोधितया स्वीक्रियते।

तत्त्वचिन्तामणिः।

न चासन्निकृष्टे धूमे तदभावः, भवन्मतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरण-धूमत्वज्ञानसहितेन मनसा तदुत्पादात्, यथा परमाणुर्निरवयवद्रव्यं नित्यपरिमाणवत्त्वात्

---

(१) तादृशधर्म्मान्तरघटितत्वमित्यभिप्राय इति पा०।

आकाशवदित्यादौ प्रत्येकानुमानोपनीतातीन्द्रियसाध्यसाधनयोराकाशवृत्तितया स्मरणे व्यभिचाराज्ञाने मनसा व्याप्त्यनुभवः, अनुमानयोः प्रत्येकतदुभयसहचाराविषयत्वेन व्याप्त्यग्राहकत्वात्। न चातीन्द्रियव्याप्यत्वमतीन्द्रियेऽनुमेयं, तत्रापि व्याप्तिग्राहकाभावात्। न च तदुपनयसहितस्य मनसोबहिरर्थप्रमाहेतुत्वे उपनयस्य प्रमाणान्तरत्वम्, इन्द्रियादेः सन्निकर्षवदुपनयस्य नियतव्यापाराभावेन प्रमायामकरणत्वात् सहकारिता च तदभावेऽपि भवति वहिरिन्द्रिय-लिङ्ग-सादृश्यादिव्यापारं विनापि चिन्तोपनीतपदार्थानां बाधकानवतारे मनसा संसर्गानुभवस्य सकलजनसिद्धत्वात् कथमन्यथा कविकाव्यादिकमिति।

दीधितिः।

व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवं निरस्यति, 'न चेति। 'अनुमानयोरिति, अनुमितैकसाध्यविशिष्टे साध्यान्तरानुमित्या सहचारग्रहोपगमेऽपि नियमांशग्रहासम्भवादिति भावः। 'नियतव्यापारेति एकसम्बन्धिज्ञानाधीनसम्बन्ध्यन्तरस्मरणादितः क्वचिद्विशिष्टज्ञानोत्पत्तावपि नियतत्वेन न तस्य व्यापारत्वं, यं

विनयित्वैव यस्य यज्ज्ञानकार्यं तस्यैव तत्र तद्व्यापारत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु तदुपनयव्यक्त्यादेस्तत्प्रमाव्यक्तिं प्रति कारणत्वेऽपि न क्षतिः प्रमा वैजात्यस्यैवात्र प्रमाणान्तरनिमित्तत्वात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुत्वसिद्धये 'न चेत्यादिना अयविलद्ध-धूमादौ विशिष्टपरामर्शासम्भवशङ्कानिराकरणस्य (१) तत्सिद्ध्युपयोगितामाविष्करोति, (२) 'व्यभिचारनिर्णयेनेति, सति लाघवे व्यभिचारसाधारणाकिञ्चित्करत्वानिर्णयोपादानम् । ननु निरवयवद्रव्यत्व नित्यपरिमाणयोरेकतरं दृष्टान्ते प्रसाध्य तद्विशिष्टेऽपरानुमित्या तदुभयसामानाधिकरण्यावगाहनं सुघटमेव अनुमितेः पक्षतावच्छेदक साध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वस्य नियमात् द्रव्यगुणान्यतरत्वादिमूलाभङ्ग इति इत्यत आह 'अनुमितेश्चेति, 'उपगमेऽपीत्यनेन व्याप्तिप्रकारकधियोऽनुमितिहेतुतया संसर्गमर्य्यादया तादृशसामानाधिकरण्यावगाहिपक्षस्यानुमित्यनुपयोगित्वं सूचितम् । एतेन पक्षतावच्छेदक साध्ययोरवच्छेद्यावच्छेदकभावस्यानुमितौ संसर्गतया भानोपगमेऽपि न निस्तारः,

---

(१) विशिष्टपरामर्शाभावशङ्काया निराकरणस्येति पा० ।

(२) विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतापक्षे लाघवेन व्यभिचारनिर्णायकताया मूलोपदर्शिताया अयविलद्धधूमादौ विशिष्टपरामर्शाभावशङ्काया अकिञ्चित्करत्व परिजिहीर्षुराहेति पा० ।

व्यापाराभावेन उपनायकज्ञाने प्रमाणत्व-तद्व्यवहारयोर्विरहेऽपि उक्तापादकसत्त्वाद्यविरोधादव्यभिचारेण व्याप्त्यसिद्धिरित्याशयेन पूर्वग्रन्थोपदर्शितापत्तिमुद्धरति, मूले 'नचैवमित्यादिना, 'नियतव्यापाराभावेनेति मूलमसङ्गतं नियतव्यापारत्वपर्यन्तस्य करणलक्षणेऽप्रवेशादतो व्यापाराभाव एवात्र विवक्षितः । व्यापारत्वन्तु नियतत्वनिर्व्वाह्यमित्यान्तरालिकस्य कुत्रचित्सम्भवेऽपि न तस्योपनीतप्रमात्वावच्छिन्ने उपनयेन जननीये व्यापारतेत्येतत्सूचनाय मूले 'नियतपदमिति सूचयितुं व्याचष्टे, 'एकसम्बन्धीति हस्त्यादिज्ञान-तज्जन्यहस्तिपकस्मरणाभ्यां हस्तिपकादिविशिष्टहस्त्यादिविषयकोपनीतज्ञानजननेपीत्यर्थः, तस्य मध्यवर्त्तिनः स्मरणस्य अनियतत्वेऽपि कथं न व्यापारतेत्यत आह, 'यमिति,'यं' यद्रूपावच्छिन्नं, 'यस्य' यद्रूपावच्छिन्नस्य, 'यज्जनकत्वं' यद्रूपावच्छिन्नजनकत्वं' 'तस्यैव' तद्रूपावच्छिन्नस्यैव, 'तद्व्यापारत्वात्' तद्रूपावच्छिन्नजनने तद्रूपावच्छिन्नव्यापारत्वात् । एतावतापि तत्तदुपनयव्यक्तेस्तत्तदुपनीतभानव्यक्तित्वावच्छिन्नजनने तद्विषयतत्तत्स्मरणादिव्यक्तिव्यापारकत्वं दुर्व्वारमेवेत्यालोच्योपनयस्य प्रमाकरणत्वमभ्युपेत्य प्रमाणान्तरत्वं निराकरोति, 'वस्तुतस्त्विति, 'न क्षतिरिति, प्रत्यक्षप्रमाण एव तदन्तर्भावेन प्रमाणचातुर्व्विध्याव्याघातात् इति भावः । नन्विन्द्रियात्मकप्रत्यक्षप्रमाणे तदनन्तर्भावात् प्रमाणान्तरत्वं तस्य दुर्व्वारमेवेत्यत आह, 'प्रमावैजात्यस्यैवेति, 'एवकारेण प्रमाकरणतावच्छेदकभेदव्यवच्छेदः, 'प्रमाणान्तरत्वनिमित्तत्वात्' विभिन्नप्रमाणव्यवहारप्रयोजकत्वात् ।

दीधितिः।

न चात्र (१) प्रमावैजात्यं अनुपलम्भबाधितत्वात् मानाभावाच्च, उपनयस्य च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन प्रत्यक्षे च सन्निकर्षविधयोपयोगितया जात्यव्यवस्थापकत्वात्। अतएव बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा-सादृश्याभावादिप्रत्यक्षाणां तत्तत्प्रतियोग्यादिविषयत्वमन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गात्, ज्ञानद्वयकल्पने च स्थैर्य्यमात्रमुच्छिद्येत, व्यवस्थापितञ्च विशिष्टज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वम्। न च प्रमाणान्तरासहकृतोपनयजन्यतावच्छेदकतया वैजात्यसिद्धिः, इतरासहकृतत्वेनाजनकत्वात् असिद्धेश्च, उपनयात्मकसन्निकर्षवशेन मनसा प्रत्यक्षजननस्यैवोपगमात्।

गादाधरी विवृतिः।

ननु उपनयहेतुतावादिना तज्जन्यज्ञाने तज्जन्यतावच्छेदकधर्मस्वीकार आवश्यकः स च लाघवाज्जातिविशेषरूप एवेति प्रमावैजात्यं दुर्वारमित्यत आह, 'न चेति, 'अत्र प्रमावैजात्यमिति उपनीतज्ञाने प्रत्यक्षव्यावृत्ता जातिरित्यर्थः, सम्भवतीति शेषः। युक्तिमत्त्वे योग्यायामपि व्यक्तौ व्यञ्जकविरहेण उपपद्यमानो जात्य-

(१). क, ख, ग, घ, चिह्नित पाठान्तरं नास्ति, ङ, च-पुस्तकद्वयचिह्नितं 'अत्र प्रमावैजात्य-मिति पाठधारस्येभावुवितम्।

मुपलभ्भो न जातिबाधकः, अन्यथा संयोगादौ क्रियादिजन्यताऽवच्छेदकजातेरपि विनयप्रसङ्गादित्याशङ्का उपनयस्य जात्यन्तराव्यवस्थापकत्वे व्यवस्थापयन् युक्त्यभावमेव बाधकं दर्शयति, 'माना-भावादित्यादिना, 'विशेषणज्ञानत्वेनेति 'उपयोगितयेत्यग्रिमेणान्वयः, तथाच विशिष्टज्ञानत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं न तु जात्यन्तरमिति भावः। उपनेयविशेष्यकमानसानुरोधेन कल्प्यकारणत्वान्तरनिरूपितकार्यतावच्छेदकतया जात्यन्तरसिद्धेरावश्यकत्वेत्याशङ्काह, 'सन्निकर्षविधयेति, तथाच प्रत्यक्षत्वमेतज्जन्यतावच्छेदकमिति भावः। ननु संयोगज्ञानादिसाधारणं सन्निकर्षत्वमनुगतानतिप्रसक्तं दुर्व्वचमिति विशिष्यैव हेतुता वाच्या तथाच ज्ञानजन्यतावच्छेदकं यदि प्रत्यक्षत्वमात्रमुच्यते तदा लौकिकप्रत्यक्षे व्यभिचार इति संयोगाद्यजन्यप्रत्यक्षत्वमेव तथा वाच्यम् एवञ्च संयोगाद्यजन्यत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवेन वैजात्यसिद्धिर्दुर्व्वारैवेत्यत आह, 'अत एवेति उपनयस्य जातिविशेषावच्छिन्नाजनकत्वादेवेत्यर्थः, 'बाह्यप्रत्यभिज्ञा' स एवायं चैत्र इत्यादिका, 'अभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा' स एवाहमित्यादिरूपा, 'आदिपदाभ्यां ज्ञानादि विषयादिपरिग्रहः, यथायोगमन्वयः, 'अन्यथा' उपनयस्य जातिविशेषावच्छिन्नजनकत्वे, 'जातिसङ्करेति, किञ्चिद्विषये चक्षुःसंयोगादिजन्यतया तत्र चाक्षुषत्वादेरेवावश्यकत्वात्तेन च समं उपनयजन्यतावच्छेदकजातेर्व्याप्य-व्यापकभावासम्भवादिति भावः। जातेरनांशिकतया विशेष्यीभूततत्तद्विषयकज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञादौ व्यभिचारप्रसङ्गश्चेत्यपि बोध्यम्। तत्तेदन्त्वादिविशिष्टविषयकं तत्र

ज्ञानद्वयमेव भेदाग्रहसहकृतं विशिष्टव्यवहारादिनिमित्तं न त्वेकं ज्ञानं अतो न जातिसङ्करादिप्रसङ्ग इत्यत आह, 'ज्ञानद्वयेति,'स्थैर्य-मात्रमिति, तस्य (१) पूर्व्वगृहीतानुभूयमानयोरभेदप्रत्यभिज्ञैकप्र-माणकत्वादिति भावः। अनुमानादपि कुतश्चित् स्थैर्यसिद्धिसम्भवा-दाह,'व्यवस्थापितत्वेति, अन्यथाख्यातावपीति शेषः। प्रत्यक्षसामग्र-समवहितज्ञानजन्यतावच्छेदकं वैजात्यन्तु न प्रत्यभिज्ञानादाविति न सङ्कर इत्याशङ्कते,'न चेति,'अजनकत्वादिति, प्रत्यभिज्ञादौ तत्ता-दिभानार्थं चक्षुःसंयोगादिजन्यप्रत्यक्षे ज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुताया-आवश्यकत्वात् तत एव सर्व्वांशोपनीतभानस्योपपत्तेरुक्तरूपेण हेतुत्वे मानाभावादिति भावः। ननु तदानीमिन्द्रियसंयोगादिघटितप्रत्य-क्षसामग्र्या अभावात् सर्व्वांशोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वं न सम्भवतीति 'यज्जातीयप्रमासामग्रीविरहे' इत्यादिव्याप्तिबलात् प्रमावैजात्या-प्रसिद्धिर्दुर्व्वारैव। न च तादृशव्याप्तौ मानाभावः, तादृशोपनीतभाने प्रत्यक्षत्वासम्भवात्तत्रोपनायकज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुताया आवश्यक-त्वात्तज्जन्यतावच्छेदकधर्मं विना तदनुपपत्तेरेव मानत्वात् ज्ञानस्य जनकतायामेव प्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितत्वमवच्छेदकं भवतु तत्-सहकारि वैजात्यमेतदित्यत आह, 'प्रसिद्धेयेति, उपनीतभानस्थले प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्यैवेत्यादिः, प्रसिद्धिमेव विवृणोति, 'उप-नयेति, लौकिकसन्निकर्षस्य विषयिताविशेषावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया उपनीतभाने तादृशविषयिताविशेषानभ्युपगमेन न

(१) स्थैर्यसंशयः।

व्यभिचार इति भावः । न चांशिकोपनीतभाने उपनीतस्य प्रकारतयैव भानोपगमाद्विशेषणज्ञानविधयैव तत्रोपनयज्ञानस्य हेतुत्वात् सर्व्वांशोपनीतभाने जातिविशेषस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकतया कल्पनमुचितम् अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्य गुरुत्वात् तथाच प्रत्यक्षत्वं तत्र निर्युक्तिकमिति वाच्यम् । सुरभि चन्दनमित्यादौ मानससर्व्वांशोपनीतभाने विशेष्यचन्दनादेस्तादात्म्यसम्बन्धेन स्वांशे प्रकारतयाऽभ्युपगमेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतयैव निर्व्वाहादुपनीतभाने उपनायकज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुतया अकल्पनात् किञ्चतु वा सर्व्वांशोपनीतभाने जातिविशेषः सोऽपि प्रत्यक्षत्वव्याप्य एव न तु तद्विरुद्ध इति नोपनयस्य प्रमाणान्तरता । न च तादृशज्ञाने प्रत्यक्षत्वमप्रामाणिकं, प्रत्यक्षत्वादन्यथा अनुभवत्वजातेरप्रामाणिकतया तत्प्रकारकज्ञानत्वस्य स्मृतिसाधारण्येन व्यभिचारात् प्रत्यक्षत्वस्यैव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र प्रत्यक्षत्वानुपगमे तस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वानुपपत्तेः । न चोपनयविधयैव तत्र विशेषणज्ञानस्यापेक्षणीयतया विशिष्टप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नाया विशेषणधीजन्यतायास्तत्रासत्त्वेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम् । स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकोपनीतभाने घटत्वादिविषयकज्ञानस्य उपनायकविधयापेक्षायामपि स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानपर्य्यन्तानपेक्षायां जातित्वादिना घटत्वादिज्ञानात् घट इत्येतादृशोपनीतभानापत्तेः (१) स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानजन्यतावच्छेदक-

---

(१) स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारक-घट-इत्येतादृशोपनीतभानापत्तेरिति पा० ।

कस्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीतभानसाधारणताया आवश्यकत्वात्। अथ स्वरूपतोघटत्वादिविषयक यत्र निर्व्विकल्पक जातित्वादिना घटत्वज्ञानञ्च तत्र स्वरूपतोघटत्वादिप्रकारकोपनीतभानवारणाय तादृशोपनीतभाने स्वरूपस्तत्प्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकं तथाच तस्य (१) प्रत्यक्षसाधारणविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वेऽपि न क्षतिः। न च तादृशस्थले तथाविधोपनीतभानमिष्टमेवेति वाच्यम्। येन रूपेण यस्य ज्ञान तेन रूपेणैव तस्योपनयः न तु तद्विशेषितस्येति नियमादिति चेत्तर्हि, स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनयस्यापि स्वरूपतस्तत्प्रकारकालौकिकप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकं वाच्यं न तु सर्व्वांशोपनीतभानवृत्तिवैजात्यं तथासत्युक्तस्थले घट इत्याद्याकारकचाक्षुषाद्युपनीतभानापत्तिः तथाच सर्व्वांशोपनीतभानस्यापि तादृशोपनयजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वनिर्व्वाहायैव तत्र प्रत्यक्षत्वस्वीकार आवश्यक.। वस्तुतो येन रूपेणेत्यादिनियमो निर्व्विकल्पकस्य अनुपनायकतामते, निर्व्विकल्पकस्य उपनायकतामङ्गीकुर्व्वतान्तु न तादृगनियम इत्युक्तस्थले दर्शितोपनीतभानमिष्टमेवेति कृत पल्लवितेन।

तत्त्वचिन्तामणि.।

स्यादेतत् पक्षधर्म्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेण वह्नेरसन्निकर्षे तन्नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्व-

---

(१) सर्व्वांशोपनीतभानस्येत्यर्थः।

स्यायोग्यत्वात् । न च धूमत्वेन सकलधूमव्याप्यतावगमात् धूमविशेषे संस्कारात् स्मरणाद्वोपनीतव्याप्याभेदग्रहः प्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टस्येवेति वाच्यम् । एवं हि धूमवत्त्वेन वह्निमत्त्वज्ञानात् धूमवद्विशेषे पर्व्वते संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमदभेदग्रहो वह्निमत्त्वसंसर्गग्रहो वास्तु किमनुमानेन । पृथक् वह्निमत्त्वस्मरणं तत्र नास्ति किन्तु व्याप्यतावच्छेदकतयेति चेन्न, वह्निमान्नवेति संशयानुरोधेन स्वतन्त्रवह्निमत्त्वस्मरणात् । न च विशिष्टज्ञाने स्वतन्त्रविशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं, गौरवात् ।

दीधिति. ।

'पृथगिति, न चैवं धारावाहिकोच्छेदः, दूरतमात्वाविशेषणत्वेनोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात्, कोटिस्मरणस्य संशयेन तस्य च व्याप्तिस्मरणादिना नाशात् विशेषदर्शनकाले च संशयायोगादाह, 'न चेति । 'गौरवादिति, न चैवमभावविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि भावस्य ग्रहापत्तिः, अभावग्राहकसामग्र्या बलवत्या प्रतिबन्धात्, अभावाविशेषणत्वेनोपस्थितिस्तन्त्रमित्यपि कश्चित् । वस्तुतस्तु स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वेऽनु-

मित्यर्थमेव त्वयापि तत्स्वीकरणीयं, न हि विशिष्टप्रत्यक्षं प्रत्येव तथात्वं, मानाभावात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

कश्चिदर्थे तदप्रकारकं विशेषणज्ञानमेव पृथग्विशेषणज्ञानमित्याशयेन शङ्कते, 'न चैवमिति, 'धारावाहिकोच्छेद इति विशिष्टबुद्धिधारान्तःपातिद्वितीयादिविशिष्टबुद्ध्यनुपपत्तिरित्यर्थः । तत्पूर्वं निर्विकल्पकात्मकस्य विशेषणज्ञानस्य विनाशाद्विशिष्टबुद्धिरूपस्य तस्य विशेषणप्रकारकतया स्वातन्त्र्यविरहादिति भावः । समाधत्ते 'इत्थमपीति, तत्तदितरोभयांशे तत्प्रकारकज्ञानात्तदंशे तद्विशिष्टज्ञानोपपत्तये 'मात्रपद, तेन यद्विशेष्यकं विशिष्टज्ञानं फलं तदंशे तदप्रकारकं यत् तत्प्रकारकं तदन्यतद्विषयकोपस्थितेरित्यर्थः ।

यत्तु तदितरविशेष्यतानिरूपिततत्प्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरित्येवार्थः, विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदादुभयविशेष्यकविशिष्टबुद्धिसंग्रहात् । तत्र घटौ पटावित्यादिसमूहालम्बनविलक्षणे घटपटौ द्वावित्यादिज्ञाने उभयांशे एकत्वेन द्वित्वादिविशेषणमवगाहमाने विशेष्यभेदेऽपि द्वित्वादिप्रकारताया अभिन्नतया घटादीतरपटादिविशेष्यतानिरूपितत्वप्रसक्तेस्तज्ज्ञानस्य घटपटौ द्वावित्यादिज्ञानान्तराजनकत्वप्रसङ्गात् (१) ।

---

(१) तदन्यतद्विषयकोपस्थितेरित्यर्थ' इति पाठानन्तरं तदितरविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्यतद्विषयताकोपस्थितेरिति वा विशेष्यताभेदेन प्रकारताभेदा

स्वतन्त्रविशेषणज्ञानस्य विशिष्टधीहेतुत्वमभ्युपेत्य संशयार्थं स्वीकार्य्येण स्वतन्त्रवह्निस्मरणेन परामर्शोत्तरं पक्षे तदुपनीत-भाननिर्व्वाहे अपरितोषबीजं दर्शयन् विशेषणज्ञानहेतुतायां स्वातन्त्र्यप्रवेशे युक्तिविरहप्रदर्शकं 'न चेत्यादिमूलमवतारयति, 'कोटीति, 'संशयेन' 'नाशादित्यग्रिमेणान्वयः, स्मरणनाशेऽपि संशयात्मकतादृशविशेषणज्ञानादेव निर्णयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह, 'तस्य चेति, 'व्याप्तिस्मरणादिना' इत्यस्य परामर्शमुपगम्यवेने-त्यादिः, व्याप्तिस्मरणानन्तरं पक्षधर्मताज्ञानकाले विशिष्टज्ञानकाले वा पुनः संशयो भविष्यति ततो निश्चय इत्याशङ्क्याह, 'विशेष-दर्शनेति, 'विशेषदर्शनं' व्याप्यतया गृहीतस्य पक्षे निश्चयः, 'संशयायोगादिति, तदभावस्य कार्य्यसहभावेन हेतुत्वादिति भावः। यद्यपि परामर्शानन्तर वह्निरित्याकारकस्मरणं कल्प-यित्वा पक्षे उपनीतवह्निनिश्चयः शक्योपपादनस्तथापि तादृश-कारणतायाः प्रामाणिकत्व एव तत्कल्पनमुचितं तदेव नेति वस्तुगतिमनुरुध्य तादृशकारणत्वं मूलकृता निराकृतमिति भावः। मूले 'न चेति न चेत्यर्थः, युक्तिसत्त्वे उक्तकारणतायाः स्वातन्त्र्य-स्याधिकस्यावच्छेदकत्वं गौरवेण दुरपवादमिति युक्तिं दीधितौ गृह्णते, 'न चैवमिति, 'एवं' विशेषणज्ञानहेतुतावच्छेदकतायां स्वातन्त्र्यानिवेशे, 'भावस्य' घटादेः, 'ग्रहापत्तिः' भूतलं घटाभाव-वदित्यादिनिश्चयकाले भूतलादौ ग्रहापत्तिः, तादृशापत्तिं परि-

---

उभयविशेष्यकविशिष्टबुद्धिसंशयात्' इति पाठः कस्मिंश्चिदादर्शपुस्तके वर्त्तते इति।

हरति, 'अभावग्राहकेति, 'बलवत्त्वेति' तुल्यबलसामग्रीदशायां संशयोत्पत्त्या इष्टापत्तिरेवेति भावः। न च तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमप्रामाणिकमिति शङ्क्यं, स्वतन्त्रविशेषणज्ञानसत्त्वे कदाचित् (१) तथाविधनिश्चयकाले घटादिप्रत्यक्षापत्तेः। कस्यचित् समाधानमुपन्यस्यति, 'अभावेति, उक्तक्रमेणैव (२) उपपत्तावभावाविशेषणत्वप्रवेशे गौरवमन्याय्य तथा सति (३) वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकतया वह्निविषयकज्ञानादङ्गीकृतभानानिर्व्वाहयाचास्वरसबीजम्। विशिष्टबुद्धिसामान्यहेतुतायां स्वातन्त्र्यनिवेशनं स्वतन्त्रविशेषणज्ञानं विनानुमितिमङ्गीकुर्व्वाणस्य मतावदमपि नेति प्रत्यक्षे तन्निवेशेन कारणत्वान्तरस्यातिनिर्युक्तिकमित्याह, 'वस्तुतस्त्विति, 'मानाभावादिति। अथ ज्ञानत्वस्य स्मरणेश्वरज्ञानवृत्तितया अनुभवत्वस्य चेश्वरज्ञानवृत्तितया जन्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् तद्व्यावृत्तं विशिष्टविषयकविजातीयप्रत्यक्षत्वमेव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकं वाच्यमिति कथं मानाभाव इति चेत्, अनुभवत्वजातेरीश्वरज्ञानवृत्तित्वे मानाभावादनुमितिसाधारणविशिष्टानुभवत्वेनैव विशेषणधीजन्यत्वोपगमात् अन्यथा अनुमितौ कारणतान्तरकल्पनापत्तेः प्रत्यक्षत्वस्यापि ईश्वरज्ञानवृत्तित्वे मानाभावाच्च न सङ्करप्रसङ्गः। न चेश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे तस्य जन्यमात्रं प्रति उपादानगोचरलौकिकप्रत्यक्षत्वेन हेतुत्वानुप-

---

(१) विशेषदर्शनकाल इत्यर्थः।

(२) सामग्रीप्रतिबन्धकतयैवेत्यर्थः।

(३) गौरवस्य न्याय्यत्वे।

पत्तिरिति वाच्यम्। उपादानप्रत्यक्षहेतुतायां लौकिकविषयतायाः प्रत्यासत्तित्वावश्यकत्वेन ज्ञानत्वस्यावच्छेदकत्वसम्भवात् भगवज्ज्ञाने प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारेऽपि क्षतिविरहात् लौकिकविषयतायाः प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वनिरूपितत्वे मानाभावादीश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य लौकिकविषयतावत्त्वनिबन्धनत्वेनौपचारिकत्वादिति।

तत्त्वचिन्तामणिः।

अथ यो यत्र विशिष्य पूर्व्वमवगतः स तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासते यथा तत्ताप्रत्यभिज्ञाने। न च पर्व्वते विशिष्य पुरा वह्निरवगतः। यत्र चन्दने सौरभमुपलब्धं तत्र संस्कारवशाच्चक्षुषा सुरभि चन्दनमिति ज्ञानमन्यथानुमितिरिति चेत्तर्हि, पक्षधर्म्मधूमेऽपि न पुरा विशिष्य व्याप्तिरवगतेति कथं संस्कारवशात्तद्गतव्याप्तिबोधः प्रत्यक्षेण।

दीधितिः।

'तर्हीत्यादि, वस्तुतो यत्र क्वचिदपि गृहीतस्य धर्म्मिणि साधारणधर्म्मदर्शनात् स्मृतस्य संशयादिसाधारणी विशिष्टधीरियांस्तु विशेषो यत्कोटिद्वयसहचरितधर्म्मदर्शनात् कोटिद्वयस्मरणे संशयोऽन्यथा त्वेककोटिनिश्चय इति। एतेन धूमत्वादिना पक्षधर्म्मे

व्याप्तिमनुमाय वह्न्याद्यनुमितिरिति परास्तम् । धूमत्वव्याद्यनुपस्थित्या धूमत्वादेर्वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वाग्रहे वह्न्यनुमितिप्रसङ्गाच्च । एतेन यद्धर्म्मावच्छेदेन यद्वत्त्वं गृहीतमुपनयवशात् तद्धर्म्मविशिष्ट एव तद्भासते धूमवत्त्वावच्छेदेन च वह्निसत्त्वग्रहाद्धूमवानेव वह्निमानिति बुद्धिः स्यात् न तु पर्व्वतो वह्निमानित्यपि परास्तम् । मानाभावात् चन्दनत्वाद्यवच्छेदेन गृहीतस्य सौरभादेः पुरोवर्त्तिनि चन्दनत्वादिदर्शनादिदं सुरभि इत्यादिबुद्धौ व्यभिचाराच्च । यदि चावच्छेदकधर्म्मवैशिष्ट्यमपि तत्र भासत इति नियमोऽपि तत्र प्रामाणिकस्तदा धूमवानयं पर्व्वतो वह्निमानित्येव धीरस्तु, न हि लिङ्गोपधानभाने बाधकमन्यत्, साधकविरहात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

ननु 'तर्हीत्यादिमूलमयुक्तं तथाहि यो यत्र विशिष्येत्यादिनियमे विशिष्येत्यस्य तत्तावद्वृत्ति(१) धर्म्मप्रकारेणेति नार्थः', परन्तु फलीभूतपक्षधर्म्मितावच्छेदकप्रकारेणेत्येव, एवञ्च पर्व्वतीयधूमत्वादिना व्याप्यग्रहेऽपि धूमत्वेन पर्व्वतीयधूमे सामान्यलक्षणया व्याप्तिग्रहात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इति परामर्शो नानुपपन्न इत्याशङ्कां उक्तनियमे बाधकान्तरमाह, 'वस्तुत इति, 'यत्र क्वचिद-

(१) फलीभूतपक्षनिष्ठधर्मानवृत्तीत्यर्थः ।

पीति फलीभूतज्ञानविषये धर्मिमात्र इत्यर्थः, 'धर्मिणि' फलीभूतपक्षविशयधर्मिणीत्यर्थः, 'संशयादीत्यादिना निश्चयपरिग्रहः। नन्वपूर्वे धर्मिणि संशय एव स्वीक्रियते न तूपनीतधर्मनिश्चयः, यत्र संशय इव तत्रैव सति व्याप्यदर्शने निश्चयोऽनुभूयते स तु यानुमानिकएव व्याप्यदर्शनस्याकाकमनुमितिहेतुत्वादिति निश्चयात्मकोपनीतभाने कथितनियमो निराबाध एवेति कदाचित् ब्रूयादिति शङ्कया यादृशसामग्र्या कोव्यन्तरभासकसामग्रीकाले संशयात्मकतत्कोटिविशिष्टधीर्जन्यते तादृशसामग्रीतः असत्यां विपरीतकोटिभानसामग्र्यां तत्कोटिनिश्चयोऽनुभवसिद्धतया दुरपह्नवः विपरीतकोटिभानसामग्रीविगमश्च विशेषदर्शनादिव तत्कोव्यस्मरणादपीति एककोटिमात्रस्मरणे व्याप्यदर्शनं विनाप्येककोटिनिश्चयोत्पत्त्या नोक्तनियमो निश्चयदशायां (१) सम्भवतीत्याह, 'इयांस्त्विति, 'तुः' अवधारणे, तथाचैतावानेव संशयनिश्चययोरुत्पत्तौ विशेष इत्यर्थः। 'एतेन' अपूर्वधर्मिविषयकसंशयादौ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वेन, 'व्याप्तिमनुमायेति, तथाच पर्वतीयधूमे विशिष्य प्रागगृहीतायाः व्याप्तेस्तत्रोपनीतभानानभ्युपगमादुक्तनियमो दुर्वार एवेति भावः। 'सर्वत्र व्याप्त्यनुमितिरपि न सम्भवतीति मूलोक्तदूषणं दर्शितरीत्या दुरुद्धरमित्याह, 'धूमत्वेनेति, 'व्याप्तिव्याप्यत्वाग्रह इति व्याप्तिव्याप्यत्वेनानिश्चयस्थले इत्यर्थः, व्याप्यतावच्छेदकनिर्णयं विना व्याप्तेर्दुर्निश्चयत्वादिति

---

(१) निश्चयमात्रायापीति पा०।

भावः। 'यद्धानुमितीति, व्याप्त्यनुमानासम्भवादिति भावः। 'एतेन' दर्शितसंशयानुपपत्त्योक्तनियमस्यैव (१) तत्समशीलस्य नियमान्तरस्याप्यनभ्युपगमेन, 'यद्धर्म्मावच्छेदेनेति, पर्व्वतीयधूमे विशिष्य व्याप्त्यग्रहेऽपि धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेर्ग्रहात् विशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरिति भावः। अवच्छेदकधर्म्मदर्शनाधीनोपनीतभानमादाय नियमोपगमाद्दर्शितसंशयादावपि व्यभिचारोऽपि शक्यते वारयितुमित्याशङ्का अप्रयोजकतामप्याह, 'मानाभावादिति, अवच्छेदकधर्म्मदर्शनाधीने अपूर्व्वधर्म्मितावच्छेदकविशिष्टविषयकनिश्चये व्यभिचारकर्प बाधकमप्याह, 'चन्दनत्वेति, 'सौरभादेः' 'बुद्धावित्यग्रिमेणान्वयः, व्याप्तिप्रकारेण चन्दनत्वादेरग्रहात् तत्र सौरभानुमितिसम्भव इति भावः। ननु तद्धर्म्मविशिष्ट एव तद्भासते इत्यस्य तदन्यधर्म्मविशिष्टे न भासते इति नार्थः, किन्तु तद्धर्म्माविशिष्टे न भासते इत्येवार्थः, एवञ्चोक्तस्थले इदं चन्दनं सुरभीत्येवोपनीतभानमुपेयते इत्यतो न व्यभिचारइत्यत आह, 'यदि चेति, 'इत्येव धीरस्त्विति उपनीतप्रत्यक्षरूपा एतादृशी धीरेवानुमितिकार्य्यकारिणी भवत्वित्यर्थः। ननु लिङ्गोपधानमतस्य बाधकग्रासात् तादृशोपनीतभानस्वीकारसम्भव इत्यत-आह, 'न हीति, 'साधकविरहादिति, उपनीतभानोपगन्तृणां दर्शितनियम एव लिङ्गोपधाने साधक' इति भावः।

---

(१) दर्शितस्य यथायथमुरोधेन उक्तनियमस्येवेति।

तत्त्वचिन्तामणिः।

न च सहचारदर्शनजन्यसंस्कारसहितेनेन्द्रियेण व्यभिचारज्ञानाभावे सति महानसीयधूमवत् पर्व्वतीयधूमे व्याप्त्यवगमो वह्नेस्तु न प्रत्यक्षसामग्री सन्निकर्षाभावादिति वाच्यम्। हेतु-साध्यसाक्षात्कारं विना प्रत्यक्षेण व्याप्त्यग्रहात्। न च पर्व्वते वह्निसाक्षात्कारः। न च पक्षधर्म्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यविशेषो व्याप्तिः, पक्षे साध्यग्रहं विनेत्युक्तम्।

उच्यते विशेषणज्ञानं तस्य विशेष्ये सम्बन्धस्तयोरसंसर्गाग्रहो विशेष्यदर्शनं विशेषण-विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षौ गौरयमित्यादियथार्थविशिष्टप्रत्यक्षकारणम्, अस्ति चात्रापि व्याप्तिस्मरणं स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वम्।

दीधितिः।

'हेतु-साध्येति, सम्बन्धिद्वयनिरूप्यपदार्थप्रत्यक्षं प्रति सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुतायाः संयोगादिस्थले त्वयैव क्लृप्तत्वात् तदनादरेऽपि साध्यघटितमूर्त्तिकव्याप्तिप्रत्यक्षस्य साध्यप्रत्यक्षसामग्रीं विना असम्भवादिति भावः।

'विशेषणेत्यादि, विशेषण-विशेष्यसम्बन्धस्तदंशे प्रमात्वे लौकिकत्वे वा विशेषदर्शनञ्च विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतया क्वचित् क्वचित्सहचरितधर्मदर्शनत्वेन विशेषणस्मारकतया विशेषणस्य च ज्ञानसत्त्वेऽप्यतिरिक्तसन्निकर्षस्तदंशे लौकिकतायामुपयुज्यते ।

गादाधरी विवृतिः ।

व्यभिचारादर्शनसहकृतसहचारदर्शनरूपव्याप्तिग्राहकसद्भावान्महानसीयधूम इव पर्वतीयधूमेऽपि सन्निकृष्टे व्याप्तेर्लौकिकप्रत्यक्षमेव स्वीक्रियते न तूपनीतभानमिति कथं यो यत्रेत्यादिनियमे सत्येव विशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरित्याशङ्कां निरस्यति, मूले 'न चेत्यादिना, हेतुसाध्योभयसाक्षात्कारस्य व्याप्तिप्रत्यक्षापेक्षणीयतां मूलोक्तामुपपादयति, दीधितौ 'सम्बन्धीति, मीमांसकमते ससम्बन्धिकसम्बन्धव्यवहार एव सम्बन्धिप्रत्यक्षस्य हेतुता न तु तत्प्रत्यक्षेऽतः 'स्वयंवेति नैयायिकेनैवेत्यर्थः,'कृप्तत्वादित्यस्य यत्किञ्चिदेकसम्बन्धिग्रहविरोधीन्द्रियासन्निकर्षदोषसमवधानादिदशायां प्रत्यक्षवारणायेत्यादिः । ननु सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वेऽपि यत्र सम्बन्धिप्रत्यक्षोत्पत्तिक्षणे तत्सामग्रीविरहस्तत्र तद्द्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोः संयोगादिप्रत्यक्षापत्तिः सम्बन्धांशे लौकिकप्रत्यक्षात्मकस्य संयोगादिलौकिकप्रत्यक्षस्यानुभवविरुद्धतया इष्टापत्तेरयोगादिति सम्बन्धिग्राहकसामग्र्या हेतुताया आवश्यकत्वे सम्बन्धिसाक्षात्कारहेतुतायां मानाभाव इत्यपरितोषात्सम्बन्धि-

प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्यैव प्रकृते व्याप्तिप्रत्यक्षविरोधितामाह, 'तद-नादरेऽपीति, 'साध्यघटितमूर्त्तिकत्वेन व्याप्तिप्रत्यक्षे साध्यभाना-नुरोधेनापि साध्यसन्निकर्षापेक्षेति सूचितम् । अभावात्मकविशिष्ट-ज्ञाने विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्यानपेक्षणात् प्रमात्वोपयोगि-तया तत्परिगणनं सङ्गमयति, 'विशेषणेति, 'तदंशे' विशेषण-विशेष्यसम्बन्धांशे, न तु विशेषणांशे, संयोगेन द्रव्यविशे-षणकस्थले विशेष्ये विशेषणसंयोगस्य संयोगसम्बन्धेन विशेषण-प्रमात्वनिर्वाहकत्वेऽपि इन्द्रियासंयुक्तविशेषणसंयोगस्य लौकिक-सन्निकर्षानात्मकतया विशेषणांशे लौकिकत्वानुपयोगित्वेन 'लौकि-कत्वे वा' इत्यनेनतदन्वयानुपपत्तेः, सम्बन्धांशे प्रमात्वञ्च सम्बन्ध-घटितं प्रमात्वं, अत्र च विशेष्य-विशेषणसम्बन्धस्य तदानीमविद्य-मानत्वेऽपि दण्डायमानोदित्यादिप्रमोत्पत्तेः प्रमात्वे यदा कदा-चित् सम्बन्धस्य उपयोगितापरमिदं, विद्यमानसम्बन्धस्य उप-योगितापरत्वाभिप्रायेण कल्पान्तरमाह (१) 'लौकिकत्वे वेति 'उपयुज्यते' इत्यग्रिमेणान्वयः, लौकिकत्वमपि सम्बन्धांशे बोध्यम् । विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य सम्बन्धे विशेष्यघटितलौकिकसन्निकर्ष-सम्पादकतया लौकिकत्वोपयोगिता, अथवा तदंश इत्यस्य विशे-षणांश इत्येवार्थः, विशेष्ये विशेषणसम्बन्धस्य विशेषणांशे लौकि-कत्वोपयोगिता तु समवायेन गुणादिविशिष्टबुद्ध्यभिप्रायेण, द्वितीयकल्पे विशेष्यपदस्य सन्निकृष्टधर्मिमात्रपरं, अतो अनुभूय-

(१) दण्डायमानोदित्यादिप्रमोत्पत्तिरित्यपरिशोधात् कल्पान्तरमाहेति पा० ।

मानारोपे विशेष्य-विशेषणसम्बन्धासत्त्वेऽपि विशेषणांशे लौकिकत्वादसङ्गतेर्नावकाशः। लौकिकपदस्य प्रमात्वघटकलौकिकविषयतापरतया यथाश्रुतमेव वा समर्थनीयम्। विशेषदर्शनस्य स्वमते निश्चयविशेषणाद्धेतुतया उपयोगिताप्रकारमाह, 'विशेषदर्शनञ्चेति, 'क्वचिदिति विपरीतकोटिभासकतदुपस्थित्यादिकालीननिश्चय इत्यर्थः,' यत्राप्युपयुज्यत इति सम्बध्यते, 'क्वचिदिति प्रकारान्तरेण यत्र न विशेषणज्ञानं तत्रत्यविशिष्टज्ञाने इत्यर्थः। 'दर्शनत्वेनेत्यन्तं कारकतायां हेतुः, 'कारकतया उपयुज्यते इति सम्बन्धः, एवञ्च विशिष्टप्रत्यक्षनिर्व्वाहकत्वायैव कीर्त्तनमिदं न तु तत्कारणभावस्यैवेति भावः। विशेषणज्ञानस्यैव विशेषणभासकसन्निकर्षत्वात् सन्निकर्षान्तरकथनं किमर्थमित्यत आह, 'विशेषणस्य चेति, 'तदंशे' विशेषणांशे, 'लौकिकतायामिति, इत्थञ्च मूले सन्निकर्षपदं लौकिकसन्निकर्षपरमित्यपि बोध्यम्। व्याप्तिप्रविष्टचरमांशस्य व्याप्त्यैकमती धूमत्वरूपस्य सन्निकर्षादेव भानात्प्रकृते व्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीघटकत्वमपि विशेषणलौकिकसन्निकर्षस्येत्यविरोधः।

तत्त्वचिन्तामणिः।

एकैव हि सा व्याप्तिः तयोरसंसर्गाग्रहो धूमत्वविशेषदर्शनं व्याप्तिविशिष्टधूमेन्द्रियसन्निकर्षश्च व्याप्तिविशिष्टज्ञानकारणं। न च वह्निविशिष्टज्ञानसामग्री, वह्नेरसन्निकर्षात्। कश्चित्तु धूमत्वे परम्परासम्बन्धेन

वह्निव्याप्यत्वं पूर्व्वं गृहीतं तथाच संस्कारोपनीतं वह्निव्याप्यत्वं परम्परासम्बन्धेन पक्षवृत्तिधूमत्वे प्रत्यभिज्ञायते तद्वृत्तित्वेन पूर्व्वमनुभवात्, एवञ्च धूमत्वव्याप्यपरामर्शादेवानुमितिरिति प्राहुः ।

दीधितिः ।

'एकैव हीति, वस्तुतो व्याप्तिभेदेऽपि न क्षतिः सामान्यतो व्याप्तित्वेन गृहीतानां सकलव्याप्तीनां तथैव स्मरणसम्भवात् वह्नेरसन्निकर्षादिति । ननूपनयात्मकसन्निकर्षेणैव नयनेन निरूप्यतां हुताशनः, न हि बहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया तद्वत्त्वस्य वा ग्रहे तत्संयोगो हेतुः दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादौ व्यभिचारात् कथमन्यथा पक्षधर्म्मे वह्निमत्त्वगर्भिता व्याप्तिरेव गृह्यते । न चाधेयतया मुख्यविशेष्ये साक्षात् द्रव्यग्रहे तत्संयोगो हेतुः अभेदारोपे च नाधेयतया रजतादिकं प्रकारो दण्डाद्यात्मकतत्तावगाहिप्रत्यभिज्ञायाञ्च तत्तावदभेदो भासत इति दण्डादेः साक्षात्प्रकारतेति वाच्यम् । मानाभावात् धूमवान् वह्निमानिति सामान्यलक्षणया ग्रहे व्यभिचारात् तत्तासंसर्गस्यापि प्रत्यभि-

ज्ञायां भानसम्भवात् प्रकृतेऽपि वह्निमदभेदग्रहेणैव कृतार्थत्वाच्च । एतेन तत्ताकारानुपनीततादृशद्रव्यग्रहे स हेतुरिति निरस्तम् । चैत्रपदवाच्योऽयमित्यादिवत् दण्डायमासीदयं दण्डीत्यादिग्रहस्यानुभविकत्वात् तत्तात्वस्यातिरिक्तस्याभावात् तच्छब्दप्रयोगजननाभावस्य च निमित्तान्तरविरहप्रयुक्तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् तज्जननयोग्यताया प्रकृतेऽपीष्टत्वात् । अतएव तदिन्द्रियग्राह्यविद्यमानद्रव्यस्य तेन ग्रहे तत्प्रयोगो हेतुरिति परास्तम् । नयनादिना रजतादेरभावग्रहाभेदारोपादौ व्यभिचाराच्च ।

गादाधरी विवृतिः ।

'एकैव हीत्यादिमूलं परमतसिद्धसामान्यप्रत्यासत्त्यभावमभ्युपेत्य सामान्यलक्षणासत्त्वे व्याप्त्यैक्यस्यानुपयोगिता दीधितिकृदाह, 'वस्तुत इति परमार्थत इत्यर्थः । एतेन यदि सामान्यप्रत्यासत्त्यभावोऽभ्युपगम्यते तदा मतिरेवेति सूचितम् । न च यो यत्रेत्यादि नियमोपगमेनैव पर्व्वतीयधूमे वह्निव्याप्तिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्री सम्भवति न तु पर्व्वते वह्निविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीति विशेष व्युत्पादनं मूलकृत उपपद्यते नियमानभ्युपगमे ज्ञानसन्निकर्षघटितसामग्र्या उभयत्राविशेषेण विशेषोक्तेरत्यन्तासम्भवात् तथाच व्याप्तधूमत्वादिरूपस्य एव पक्षीयधूमे तदग्रस्य लौकिकसन्निकर्षा

देव भानात् धूमत्वांशे वह्निसमानाधिकरणधूमवृत्तित्वस्यैव ज्ञान-सन्निकर्षग्राह्यतया तत्र च तथाविधमहानसीयधूमवृत्तित्वस्य तन्मात्रवृत्तिधूमत्वत्वप्रकारेण पूर्वं गृहीतत्वादुक्तनियमो निर्व्वहति, न तु व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपत्वे, तथाच व्याप्तेरैक्ये मूलकृतो निर्भर एवेति दीधितिकृता व्याप्तिभेदपक्षे चत्वभावाभिधानविरोध इति वाच्यम्। मूलकृता स्मृतव्याप्तेः पक्षधर्म्मधूमसत्त्वहेतुतया व्याप्तेरैक्याभिधानात् 'न क्षतिरिति ग्रन्थे क्षतिपदस्य पक्षीयधूमे स्मृतव्याप्यसत्त्वरूपक्षतिपरतया व्याप्तेर्नानात्वे उक्तनियमभङ्गरूपक्षतिसत्त्वेऽपि तद्ग्रन्थाविरोधात्।

केचित्तु ननु व्याप्तिभेदेऽपि सामान्यप्रत्यासत्त्या सकलव्याप्त्यनुभवात् स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वमुपपद्यत इति किमर्थम् 'एकैव होत्युक्तमित्यनुशयस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादाह, 'वस्तुत इति वस्तुगत्येर्थः, 'भेदेऽपीत्यनेनान्वयः, 'सामान्यतः' सामान्यप्रत्यासत्तिबलात्, 'तथैव' व्याप्तित्वेनैव, तथाच धूमनिष्ठस्वव्यापकवह्निसामानाधिकरण्यरूपैव व्याप्तिरिहाभिप्रेता, प्रतियोगितावच्छेदकादीनामैक्याच्च उपचारादेकपदप्रयोग इति व्याप्तिवादोक्तमेवानुसरणीयम्। न च प्रतियोगितावच्छेदकानामैक्यस्याकिञ्चित्करतया तत्प्रतिपादनमात्रफलस्योपचारस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। सखण्डे परम्पराघटकत्वेन अखण्डस्यैव प्रत्यासत्तितया तादृशवह्नित्वादिरूपसामान्यप्रत्यासत्त्या निखिलवह्निमदादिभानेन व्याप्तित्वेन व्याप्तिप्रत्यक्षस्य सकलव्याप्तिविषयकत्वलाभार्थं उपचारानुसरणात् अन्यथा जातिलिङ्गतामादिमतोक्तसामान्यलक्षणा-

नुपयोगरूपदोषस्य स्वमतेऽपि सत्त्वादसङ्गत्यापत्तेः। एवञ्च सिद्धान्तलक्षणे एतन्मूलग्रन्थसङ्गतार्थतया 'वस्तुत इत्यादिफक्किकावर्णनं भ्रमविजृम्भितमेवेत्याहुः (१)।

उक्तनियमसत्त्वे पक्षवृत्तिधूमादिसन्निकर्षघटनायां धूमत्वरूपव्याप्तेरपि तत्रोपनयेनैव ग्रहस्य स्वीकरणीयतया तत्स्थलीयमानसविशिष्टपरामर्शानुरोधेन उक्तनियमोऽनुमानप्रामाण्यवादिनापि न स्वीकरणीय एवेत्याशयेन सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षमालम्ब्य पूर्वपक्षयति, 'नन्विति,' 'निरूप्यता' निर्णीयतां, नियमं निराकरोति,'न हीति, 'बहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया ग्रहे' आधेयत्वविषयितावच्छिन्नद्रव्यविषयिताशालिबहिरिन्द्रियजन्यज्ञानसामान्ये, प्रतियोगितया उपनीतघटादिविषयके घटनास्तीति चाक्षुषादौ व्यभिचारवारणाय 'आधेयतयेति, मानसे बाह्यद्रव्यज्ञानादिविषयकस्वप्रज्ञाने व्यभिचारवारणाय 'बहिरिन्द्रियेणेति, गुणादिगोचरचाक्षुषादौ तद्वारणाय 'द्रव्यस्येति, आधारत्वाधेयत्वयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वाभावे पक्षेऽतो वह्निमानित्यादिज्ञानसंग्रहाय 'तद्वत्त्वस्य चेति द्रव्याधारत्वस्येत्यर्थः, अत्रापि 'बहिरिन्द्रियेण' इत्यनुषज्यते, तथा चैतन्मते आधारत्वविषयितानिरूपितद्रव्यविषयिताशालिबहिरिन्द्रियजन्यज्ञानत्वं कार्यतावच्छेदकं, वस्तुतस्तु त्वगिन्द्रियादिसंयोगाच्चाक्षुषाद्यनुत्पत्त्या चक्षुःसंयोगत्वादिनैव हेतुता वाच्या, तथा च चाक्षुषत्वादिकमेव कार्यतावच्छेदके निवेशनीयं न तु बहिरिन्द्रियजन्य-

(१) केचिदित्याद्याहुरित्यन्तः पाठः केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति।

प्रागलम्। 'इत्यादाविति' इत्याद्युपनीतदण्डादिमत्त्वावगाहिनि तद्विशिष्टविशेषणकाभावचाक्षुषादावित्यर्थः। फलापलापमाशङ्क्य निराकरोति, 'कथमिति, 'अन्यथा' पर्वतनिष्ठद्रव्यवत्त्वस्य विशेषणांशेऽप्यभाने, मुख्यविशेष्ये वृत्तिनियामकसम्बन्धेन साक्षात् द्रव्यप्रकारकत्वं कार्य्यतावच्छेदकं वक्तव्यमतो विशेषणांशे द्रव्यवत्त्वावगाहिन्युक्तस्थले न व्यभिचार इत्याशङ्कां निराकरोति, 'न चेति, पक्षधर्म्मे व्याप्तेः प्रकारत्वे परम्परया व्याप्तिघटकवह्नेरपि प्रकारत्वात् तत्र व्यभिचारवारणाय 'साक्षादिति, 'आधेयतयेत्यस्य व्यावृत्तिमाह, 'अभेदारोप इति अर्थसमाजसिद्धाभेदेनारोप-इत्यर्थः, 'आधेयतया' वृत्तिनियामकसम्बन्धेन, भूतले घटाभाव-इत्याद्यभावचाक्षुषेऽपि व्यावृत्तिर्बोध्या। नन्वेवमपि इदन्त्वविशिष्टमुख्यविशेष्यकदण्डाद्यात्मकतत्ताप्रकारकप्रत्यभिज्ञाने व्यभिचार-इत्यत-आह, 'दण्डेति, तत्तावदभेदो भासते न तु तत्तादिसंसर्ग-इति शेषः। तावतापि सोऽयमित्याकारकतानिर्व्वाहादिति भावः। 'मानाभावादिति, तादृशकारणतायामित्यादिः, सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्यत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके निवेशेन सामान्यजन्यप्रत्यक्षे न व्यभिचार इत्यत आह, 'तत्तेति, 'भानसम्भवात्' भाने युक्तिसम्भवात्, तदनुपगमे तत्तासंसर्गाभावसंशयनिवृत्त्यनुपपत्तेरिति भावः। यदि तत्तावदभेदग्रहोऽपि तादृशसंशयादिविरोध्युपेयते, तदाह, 'प्रकृते पीति अनुमितिस्थलेऽपीत्यर्थः, 'अभेदग्रहेण' अभेदोपनीतभानेन, 'कृतार्थत्वात्' वह्न्यभावसंशयनिवृत्त्याद्युपपत्तेः। प्रकारान्तरेण प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारोद्धारं निरस्यति,

'एतेनेति व्यभिचारस्य दुर्वारत्वेन, 'तत्ताकारानुपनीतत्वं तत्तात्वेनाभासमानत्वं, तच्छब्देनाव्यवच्छिद्यमानत्वं वा, आद्ये तत्तात्वावच्छिन्नवृत्तिनियामकसम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यविषयिताविशिष्टं चाक्षुषत्वादिकं कार्यतावच्छेदकं द्वितीये तच्छब्दप्रयोगाजनकत्वसहित(१) तादृशसंसर्गावच्छिन्नद्रव्यविषयिताविशिष्टमिति बोध्यम्। अयोग्यस्यैवासवित्वस्याप्युपनीतस्य चाक्षुषादौ भानमविशेषेण दुरपह्नवमिति सूचयितुं 'चैत्रपदेत्यादिदृष्टान्ताभिधानं, दण्डवानासीदिति ज्ञाने व्यभिचारस्यातीतत्वानवगाहित्वविशेषणेन अशक्यवारणतया तदनवगाहिनि वस्तुतोऽतीतदण्डादिज्ञाने व्यभिचारमाह, 'अयं दण्डीति, निरुक्तकार्यतावच्छेदकयोराद्यं दूषयति, 'तत्तात्वस्येति, 'अतिरिक्तस्येति दण्डत्व-वह्नित्वाद्यतिरिक्तस्येत्यर्थः, तथाच तदनवच्छिन्नद्रव्यप्रकारतैवासिद्धेति भावः। न च तत्पदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वमन्यद्वा किञ्चिदीदृशं वक्त्रादिनिष्ठतत्तात्वं न तु वह्नित्वादिकमिति वाच्यम्। तदग्रहेऽपि वह्नित्वादिना वक्त्रादिमत्त्वग्रहे सोऽयमिति व्यवहारात्। द्वितीयपक्षे अजनकत्वं फलानुपधायकत्वं स्वरूपायोग्यत्वं वा, तत्राद्यं दूषयति, 'तच्छब्देति, 'निमित्तान्तरविरहेति प्रयोगेच्छाविरहेत्यर्थः, तथाच तादृशधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे यत्र ज्ञानेऽपि प्रत्यभिज्ञाने निमित्तान्तरविरहान्न तच्छब्दप्रयोगः तत्र व्यभिचार इति भावः। द्वितीयं दूषयति, 'तज्जननेति, 'प्रकृतेऽपि' वह्निमानित्यादिज्ञानेऽपि, 'इदत्वादिति,

---

(१) अत्र साहित्यं सामानाधिकरण्यरूपम्।

तच्छब्दस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्नवदर्थकतया व्यवहर्त्तव्यज्ञानविषया तत्प्रयोगे वह्नित्वादिप्रकारकज्ञानमात्रस्यैव स्वरूपयोग्यत्वादिति भावः। तथाच तदयोग्यप्रकारकज्ञानमेवाप्रसिद्धमिति भावः। 'अतएव' विद्यमानदण्डाद्यात्मकतत्तावगाहिप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारादेव, चाक्षुषाद्युपनीतप्रभादिगोचरादिसार्शनादौ मानवे बाह्यविषयकत्वप्राप्त्यनुभवे च व्यभिचारवारणाय 'तदिन्द्रियग्राह्येति तदिन्द्रियासाधारणकारणकलौकिकप्रत्यक्षयोग्यार्थकं, घटस्पार्शनादौ चक्षुरादिसंयोगस्य व्यभिचारवारणाय 'तेनेति, त्वगादिसंयोगाद्घटादेश्चाक्षुषादेर्वारणाय 'तत्संयोग इति, एतन्मते आधेयतयेति कार्य्यदिक्षनिवेशादन्यथापि व्यभिचारं दर्शयति, 'नयनादिनेति।

दीधितिः।

अथैवम् व्यवहितदण्डे पुंसि न कथं नायनो दण्डीति निश्चय इति चेत्, क्वचित्तत्सहचरितधर्म्मादर्शनात् तदस्मरणात् क्वचिच्च साधारणधर्म्मदर्शनादिना संशयस्यैव जननात् सति च विशेषदर्शनादाविष्टत्वात्। युक्तञ्चैतत् कथमन्यथा दण्डी न वेत्यादिकः संशयः। न हि नासौ तद्विशिष्टबुद्धिः, न तन्निश्चय इति चेत्, किं तेन, उक्तं हि संशयत्वं निश्चयत्वञ्च न जन्यतावच्छेदकमिति। अस्तु वा तथा, तथापि विशेषस्यादर्शनात्

संशयस्यैव दर्शनात् (१) निश्चयस्यापि सम्भवात् । मा भूद्वा नायनादिरयं हुताशनादिनिर्णयो मानसस्तु स्यात् तत्र तादृशनियमस्यात्यन्तं बाधितत्वादिति ।

गादाधरी विवृतिः ।

उक्तकार्य्य-कारणभावानभ्युपगमेऽनिष्टमापादयति, 'यदीति, मानसनिश्चयस्य दृष्टत्वात् अन्यथा उक्तकार्य्यकारणभावेनापि तद्वारणासम्भवात् 'नायम इति । संशयस्यानुभवसिद्धतया 'निश्चय' इति, निश्चयानुत्पत्तिप्रयोजकाभिधानेनोपपादयति, 'क्वचिदि-त्यादि, 'तत्सहचरितेति दण्डसहचरितेत्यर्थः, 'अदर्शनादित्यन्तं तदस्मरणे हेतुः, 'तदस्मरणादिति, तथाच विशेषणज्ञानाभावादेव तत्प्रकारकनिश्चयाभाव इत्यर्थः, 'साधारणधर्म्मदर्शनादिना' कोटि-द्वयसहचरितधर्म्मदर्शनादिना, कोटिद्वयस्मरण इति शेषः, 'संशय-स्यैव जननादिति, तथाच निश्चयत्वप्रयोजकविपरीतकोटिभान-सामग्रीविरहस्यासत्त्वाच्च निश्चयापत्तिरिति भावः । ननु कोटि-द्वयोपस्थितावपि यत्र विशेषदर्शनवशात् विपरीतकोटिभान-सामग्रीविरहः,यत्र च तत्कोटिमात्रसहचरितधर्म्मदर्शनात् तत्कोटे-रेवोपस्थितिः तत्र तन्निश्चयो दुर्वार इत्यत आह, 'सति च विशेष-दर्शनादाविति, आदिना कोट्यन्तरोपस्थित्यभावस्य विकल्पेन परिग्रहः, संशय-निश्चयसाधारणद्रव्यविशिष्टबुद्धिविशेषे इन्द्रिय-

(१) तद्दर्शनादिति क्वचित् पुस्तकस्य पाठः, ईदृशपाठे पूर्वोक्तविशेषस्य नानुपपन्न, अपि तु तत्त्वेन तस्य परामर्शः ।

संयोगहेतुतायाः संशयानुपपत्त्या उक्तिसम्भवोऽपि नेत्याह, 'युक्तञ्चे-त्यादिति, 'एतत्' व्यवहितस्यापि दण्डादेः सति विशेषदर्शनादावुप-नयात् नियमजननं, 'कथमन्यथेत्यनन्तरं विशेषादर्शन इति पूरणीयम्, 'असौ' संशयः, 'तद्विशिष्टबुद्धिः' वह्निरिन्द्रियजन्य-द्रव्यविशिष्टबुद्धिः, नियतत्वं जन्यतावच्छेदके निवेश्यमित्याशयेन शङ्कते, 'न तर्विषय इति, नियतत्वस्यार्थसमाजग्रासेन जन्यताव-च्छेदके प्रवेशासम्भव इति कथयितुन् नियतत्वाभावस्य व्यभिचारा-भावेऽकिञ्चित्करतामाह, 'नित्येनेति, ननु व्यभिचारवारणान्यथानु-पपत्त्या अर्थसमाजग्रस्तस्यापि कार्य्यतावच्छेदकत्वमुपेतव्यमित्यत-आह, 'अस्तु वेति, तथाच नियतत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्व-स्वीकारः, 'दर्शनादित्यत्रासमस्ततया 'विशेषस्येत्यनुषज्यते, 'सम्भ-वात्' उत्पत्तेः, उक्तकार्य्य-कारणभावस्य निर्युक्तिकत्वादिति भावः। यद्यपि प्रागेव नियतत्वस्येष्टत्वमुक्तं तथापि तदा युक्त्य-नभिधानादनुभयकलङ्कानिहृतेरिदानीं याद्दृशसामग्रीतो विशेषा-दर्शनदशायां संशयः तत एव विशेषदर्शनकाले नियम इत्यनु-भवसिद्धं नियममवलम्ब्य नियमोत्पत्तिर्द्दढ़ीकृता। अभ्युपेत्याह, 'मा भूदेति, 'तत्र' मानसे, 'तादृशनियमस्य' वह्न्यादीन्द्रियसंयोगा-पेक्षानियमस्य।

दीधितिः ।

उच्यते। अस्ति तावदनुमिनोमीत्यनुव्यवसाय-साक्षिको ज्ञानविशेषो यत्र कारणमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां

व्याप्यपरामर्शः, मानसप्रत्यक्षविशेषोऽसाविति चेत्, कुतोऽस्य प्रत्यक्षत्वं अनुभवत्वादिति चेत्, किमेवमनुभवत्वमन्यत् प्रत्यक्षत्वात्, स्मृत्यन्यज्ञानत्वमिति चेन्न, अप्रयोजकत्वात् अनुमितौ साक्षात्काग्नित्वग्रहप्रसङ्गाच्च। तदाऽज्ञकलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वविरहान्न तथेति चेत्, आत्मानुमितौ तथापि सम्भवात् वह्निमनुमिनोमि न तु साक्षात्करोमीत्यबाधितसाक्षात्कारत्वाभावग्रहाच्च, अगत्या तु सौरभं न पश्यामीत्यादावन्यथात्वकल्पनं, सामान्यलक्षणानङ्गीकर्तृनये चाप्रसिद्धवह्न्यादिव्यक्तिकानुमितौ न प्रत्यक्षत्वसम्भावनापि सन्निकर्षासम्भवात्। एतेन शाब्दादिकं व्याख्यातं, व्यवस्थापयिष्यते तावदप्रसिद्धाभावसाध्यकानुमितिः। न च साक्षात्कारिणी, तत्रोपनयस्यासम्भवात्। एवञ्च प्रसिद्धसाध्यकानुमितेरपि न साक्षात्त्वं जातिसङ्करप्रसङ्गादित्यपि केचित्। तत्र भेदत्वादिनोपस्थितौ जलादिप्रतियोगिकत्वग्रह इत्यपरे। 'मानाभावादिति, तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहमन्तरेणासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।

गादाधरी विवृति. ।

'ज्ञानविशेषः' प्रत्यक्षविजातीयं ज्ञानं, तथाच तत्कारण-

तया अनुमानस्य प्रमाणतेति भावः। न च व्याप्यदर्शनानन्तर-जातालौकिकप्रत्यक्षत्वं तादृशानुव्यवसायविषय इति वाच्यम्। साध्यनिश्चयाद्युत्तरकालतादृशानुव्यवसायानुदयात्। न च साध्य-निश्चयाद्यनुत्तरत्वमपि निवेशनीयमिति वाच्यम्। तदनुपस्थितावपि तथाविधानुव्यवसायोदयात्। अस्त्वनुव्यवसायबलादनुमितित्वं जातिः सा प्रत्यक्षत्वव्याप्यैवेति न तत्करणस्य प्रामाण्यान्तरतेति शङ्कते, 'मानसेति, अनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्याप्रामाणिकतया अनुमितिः प्रत्यक्षविजातीयैवेति तत्करणं मानान्तरमिति समाधिस्तु। प्रत्य-क्षत्वे मानं पृच्छति, 'कुत इति, पूर्व्वपक्षी शाब्दोपमित्योरपि प्रत्यक्षत्वमङ्गीकुर्व्वाणो अनुभवत्वमेव प्रत्यक्षत्वे साधकं इत्युत्तरयति, 'अनुभवत्वादिति, अनुभवत्व-प्रत्यक्षत्वयोः समनियतत्वे समनियत-जातिद्वयानङ्गीकारेण अनुभवत्वं यदि जातिस्तदा प्रत्यक्षत्वमेव तदिति साध्याविशेष इति दूषयति, 'किमेवमिति। स्मृत्यन्यज्ञान-त्वरूपोपाधिरेवानुभवत्वं प्रत्यक्षत्वसाधकमतो न साध्याविशेषः इत्याशङ्कते, 'स्मृत्यन्येति। ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदिका अनु-भवचतुष्टयसाधारणी जातिरेव साक्षात्कारोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकं प्रत्यक्षत्वं, न त्वनुमित्यादिविषयता अन्यापि जातिश्च प्रामाणिकी तया च प्रत्यक्षानुमानयोर्न पृथक्प्रमाणता। न च विशेषणज्ञान-जन्यतावच्छेदकजातेरनुमित्यादिसाधारण्ये मानाभावः विशेषण-ज्ञानासत्त्वे परामर्शादिविरहेणैवानुमित्याद्यापत्त्यभावादिति वाच्यं। पृथिव्यामितरभेद इत्याकारकाप्रसिद्धसाध्यकानुमित्युत्पादकाले साध्यविशेषणकानुमितिवारणाय विशेषणधीजन्यतावच्छेदकस्य

तस्याधारणताया आवश्यकत्वात्। यदि च पृथिवीतरभिन्नेत्यनुमितिः विशिष्टे वैशिष्ट्यविषयिणीति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीविरहान्न तस्याः साध्यविशेष्यकानुमित्युत्पत्तिदशायामापत्तिरित्युच्यते तदापि अनुमितेर्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततयैव प्रत्यक्षानुमित्योः स्मृतिव्याप्त्यैकजातीयत्वमावश्यकं स्मृतिव्याप्यजातेरेव तज्जन्यतायामवच्छेदकत्वात्। यदि चाश्रयिपरामर्शरूपकारणविरहादेव नाप्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितिः स्वतन्त्रसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानदशायामप्यप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिपरामर्शात् साध्यविशेष्यिकैवानुमितिरुपेयते साध्यप्रसिद्धेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वानुपगमात्। यदि वा अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमित्यनुपगमे क्षतिविरहात् तादृशव्यतिरेकिपरामर्शात् सर्वत्र विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या साध्यविशेषणिकैवानुमितिरुपेयते इत्युच्यते, तदापि समानविषयकशाब्दबोध-चाक्षुषादिसामग्रीकाले अनुमितिवारणायानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वं सिद्धान्तिना वाच्यम् अनुमितौ प्रत्यक्षविषयत्वमते (१) मानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ न तत्कल्पनमिति लाघवादनुमितौ प्रत्यक्षत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव। न च क्वचित् शाब्दादिसामग्रीकाले (२) भिन्नविषयकानुमित्युत्पत्त्या अनुमितेर्मानसत्वनये समानविषयकमानसत्वमेव तादृशसामग्रीप्रतिबध्य-

(१) पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमनुमितौ मानसत्वस्वीकारे इति पा०।

(२) तत्र शाब्दादिसामग्रीकाले इति पा०।

तावच्छेदकं वाच्यं तथाच भिन्नविषयकानुमित्यन्यमानसासंग्रह इति वाच्यम् । भिन्नविषयकमानसेच्छामुत्तेजकीकृत्य भिन्नविषयकमानसस्थले पृथक् प्रतिबन्धकताया भवतोप्यावश्यकतया समानविषयकमानससाधारणप्रतिबध्यतया तदसंग्रहे क्षतिविरहात् । न चानुमित्यन्यमानसस्थलीयप्रतिबन्धकतायामनुमितित्वप्रकारकेच्छाया अतिप्रसङ्गभयेनानुत्तेजकतया अनुमितित्वप्रकारकेच्छामुत्तेजकीकृत्यानुमितिस्थले पृथक् प्रतिबन्धकत्वमुभयोरावश्यकमिति नोक्तलाघवावकाश इति वाच्यम् । यद्विषयकशाब्दादिसामग्रीकाले अनुमितित्वप्रकारेच्छया न कदाप्यनुमितिर्जाता तत्रैव दर्शितलाघवसम्भवात् । न च तत्र लाघवेऽपि यत्रानुमितित्वप्रकारकेच्छाबलादनुमितिर्जाता तत्स्थलीयानुमित्यन्यमानसनिष्ठप्रतिबध्यतायामनुमित्यन्यमानसत्वमेवावच्छेदकं वाच्यम् अन्यथा असत्यां मानसत्वप्रकारकेच्छायां सत्याञ्च कथितशाब्दादिसामग्र्यां अनुमितित्वप्रकारकेच्छासत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तेरिति गौरवमिति वाच्यम् । अनुमित्यन्यमानसे सर्वत्र लौकिकसन्निकर्षबलादात्मभानोपगमेन लौकिकविषयितासम्बन्धेनात्मत्वस्यैवानुमित्यन्यमानसस्थलीयस्य (१) तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेनानुमितेरुपपादनादिति नोक्तप्रयोजकत्वशङ्केत्यतोऽनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्य बाधकमाह, 'अनुमिताविति, साक्षात्कारित्वप्रसङ्गवारणप्रकारमाशङ्कते,'तदाघ्राकेति सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषादेः सौरभादिसाक्षात्कारित्वेनानु-

---

(१) अनुमित्यन्यमानसत्वप्रकारकेच्छास्थलीयस्येति पा० ।

तत्साधारणतया आवश्यकत्वात्। यदि च पृथिवीतरभिन्नेत्यनुमितिः विशिष्टे वैशिष्ट्यविषयिणीति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीविरहदशायां तस्याः साध्यविशेष्यकानुमित्युत्पत्तिदशायामापत्तिरित्युच्यते तदापि अनुमितेर्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकधीजन्यतावच्छेदकाक्रान्ततयैव प्रत्यक्षानुमित्योः स्मृतिव्यावृत्तैकजातीयत्वमावश्यकं स्मृतिव्यावृत्तजातेरेव तज्जन्यतायामप्यवच्छेदकत्वात्। यदि चान्वयिपरामर्शरूपकारणविरहादेव नाप्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यविषयकानुमितिः स्वतन्त्रसाध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानदशायामप्यप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेकिपरामर्शात् साध्यविशेष्यकेवानुमितिरुपेयते साध्याप्रसिद्धेस्तत्र प्रतिबन्धकत्वानुपगमात्। यदि वा अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमित्युपगमे व्याप्तिविरहात् तादृशव्यतिरेकिपरामर्शात् सर्वत्र विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या साध्यविशेषणिकैवानुमितिरुपेयते इत्युच्यते, तदापि समानविषयकशाब्दबोध-चाक्षुषादिसामग्रीकाले अनुमितिवारणायानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वं सिद्धान्तिना वाच्यम् अनुमितौ प्रत्यक्षविशेषत्वमते (१) मानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशसामग्र्याः क्लृप्तप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ न तत्कल्पनमिति लाघवादनुमितौ प्रत्यक्षत्वसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैव। न च कथितशाब्दादिसामग्रीकाले (२) भिन्नविषयकानुमित्युत्पत्त्या अनुमितेर्मानसत्वनये समानविषयकमानसत्वमेव तादृशसामग्रीप्रतिबध्य-

(१) पृथक्प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवमनुमितौ मानसत्वस्वीकारे इति पा०।

(२) तत्र शाब्दादिसामग्रीकाले इति पा०।

तावच्छेदकं वाच्यं तथाच भिन्नविषयकानुमित्यन्यमानसासंग्रह इति वाच्यम्। भिन्नविषयकमानसेच्छामुत्तेजकीकृत्य भिन्नविषयकमानसस्थले पृथक् प्रतिबन्धकताया भवतोऽप्यावश्यकतया समानविषयकमानससाधारणप्रतिबध्यतया तदसंग्रहे क्षतिविरहात्। न चानुमित्यन्यमानसस्थलीयप्रतिबन्धकतायामनुमितित्वप्रकारकेच्छाया अतिप्रसङ्गभयेनानुत्तेजकतया अनुमितित्वप्रकारकेच्छामुत्तेजकीकृत्यानुमितिस्थले पृथक् प्रतिबन्धकत्वमुभयोरावश्यकमिति नोक्तलाघवावकाश इति वाच्यम्। यद्विषयकशाब्दादिसामग्रीकाले अनुमितित्वप्रकारेच्छया न कदाप्यनुमितिर्जाता तत्रैव दर्शितलाघवसम्भवात्। न च तत्र लाघवेऽपि यत्रानुमितित्वप्रकारकेच्छाबलादनुमितिर्जाता तत्स्थलीयानुमित्यन्यमानसनिष्ठप्रतिबध्यतायामनुमित्यन्यमानसत्वमेवावच्छेदकं वाच्यम् अन्यथा असत्यां मानसत्वप्रकारकेच्छायां सत्याञ्च कथितशाब्दादिसामग्र्यां अनुमितित्वप्रकारकेच्छासत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तेरिति गौरवमिति वाच्यम्। अनुमित्यन्यमानसे सर्व्वत्र लौकिकसन्निकर्षबलादात्मत्वभानोपगमेन लौकिकविषयितासम्बन्धेनात्मत्वस्यैवानुमित्यन्यमानसस्थलीयस्य (१) तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेनानुमितेरुपपादनादिति नोक्तप्रयोजकत्वशङ्केत्यतोऽनुमितौ प्रत्यक्षत्वस्य बाधकमाह, 'अनुमिताविति, साक्षात्कारित्वप्रसङ्गवारणप्रकारमाशङ्कते,'तद्दृष्ट्वेति *सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषादेः सौरभादिसाक्षात्कारित्वेनानु-*

(१) अनुमित्यन्यमानसत्वप्रकारकेच्छासत्त्वीयस्येति पा०।

व्यवसायवारणाय विशेष्यतासम्बन्धेन तत्तद्विषयधर्मितावच्छेदकता पन्नसाक्षात्कारित्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति स्वरूपसम्बन्धेन तत्तद्विषय निष्ठलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वस्य हेतुत्वात्तद्विरहादनुमित्यनन्तरं न वह्निं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तिरित्यर्थः । लौकिक सन्निकर्षादीत्यादिना दोषविशेषपरिग्रहः, 'आत्मानुमितावपि, 'तस्य' आत्मनिष्ठमनःसंयोगरूपलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य । न चैवमात्मोपनीतभाने भवतामपि न कथं साक्षात्कारित्वग्रह' अनुमितेरिव तथापि आत्ममनोयोगासमवायिकारणकत्वादिति वाच्यम् । मानसत्वावच्छिन्नाया एव मनोयोगजन्यतायास्तद्व्यञ्जक त्वोपगमात् मानसज्ञाने आत्मनो लौकिकसन्निकर्षादेव भानात् आनुमानादावेव तस्योपनीतस्य भानात् तत्र च मानसत्वावच्छिन्न जन्यताया अभावात् अनुमितौ मानसत्ववादिनाञ्च आत्मानुमितौ तादृश्या अपि जन्यताया अनपायादिति भावः । ननूक्तलाघवेना-नुमितेर्मानसत्वसिद्धौ उक्तातिप्रसङ्गवारणाय साक्षात्कारित्वग्रह प्रत्यनुमितिभेदस्य कारणत्वमेव कल्पनीयमित्यत प्रत्यक्षप्रमाणेनानुमितौ प्रत्यक्षत्वाभावं व्यवस्थापयति, 'वह्निमिति, यद्यपि वह्निं न साक्षात्करोमीति प्रतीतेरात्मनिष्ठो वर्त्तमानकालावच्छिन्नो वह्निसाक्षात्काराभाव एव विषयः न त्वात्मनिष्ठ वर्त्तमानवह्निज्ञाने साक्षात्कारत्वारत्वाभावः स्वरूपतो भासमान साक्षात्त्वजाते पदार्थतावच्छेदिकाया अभावस्य तादृशशब्देना प्रत्यायनात्, तथाप्येकविशेषणविशिष्टाधिकरणे विशेषणद्वयविशिष्टाभावप्रतीतेः तद्विशेषणवति विशेषणान्तराभावपर्य्यवसन्नत्वमिति

वह्निविषयकत्ववति ज्ञाने साक्षात्कारित्वरूपविशेषणाभावः प्रकृते पर्यवस्यतीत्याशयेनोक्तं 'साक्षात्कारित्वाभावेति। ननु सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषदशायां जातस्य सौरभं न पश्यामीति प्रत्ययस्यैवोक्तप्रत्ययस्यापि भ्रमत्वमस्त्वित्यत आह, 'अगत्येति, चन्दनं पश्यामीत्यादिप्रतीत्या सुरभि चन्दनमित्यादिज्ञाने चाक्षुषत्वादेरावश्यकतया तत्र गत्यन्तरविरहेणैव सौरभं न पश्यामीत्यादौ चाक्षुषत्वाद्यभावांशे भ्रमत्वकल्पनमित्यर्थः। अनुमितौ च साक्षात्त्वानभ्युपगमेन न साक्षात्करोमीति प्रतीतेः प्रमात्वसम्भवात्, न तत्परित्यागः धियां प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः। अत्र नव्याः सौरभं न पश्यामि न साक्षात् करोमीत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेन लौकिकत्वाख्यो विषयताविशेषः कल्प्यते, तद्विशिष्टचाक्षुषत्वाद्यभावो न पश्यामीत्यस्य, तदभाव एव न साक्षात्करोमीत्यस्य विषयः। न च तथापि सौरभनिरूपिततादृशविषयिताविशिष्टचाक्षुषाप्रसिद्धा सौरभं न पश्यामीत्यप्रागतिरेवेति वाच्यम्। चाक्षुषनिष्ठविषयितायां सौरभनिरूपितत्वाभावस्यैव तादृशप्रत्ययविषयत्वोपगमात्, अन्ध आकाशं न पश्यतीत्यादावपि कथञ्चित्प्रमात्वमुपपादनीयम्। न चातिरिक्तविषयितापसिद्धान्ततया न स्वीकरणीयेति वाच्यम्। प्रतीत्यनुरोधेन तत्कल्पनेऽपसिद्धान्तभयस्याविरोधित्वात्। अतएवाभावत्व-प्रतियोगित्वादीनामतिरिक्तपदार्थत्वं नव्यकृतामनुमतम्। न चैवं प्रत्यक्षत्वजातिरेव प्रामाणिकी स्यात् तत्कार्यस्य लौकिकत्वेनैवोपपादनसम्भवादिति वाच्यम्। विशेषणज्ञानादिजन्यतावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः,

विषयिताविशेषापेक्षया जातेस्तत्त्वाल्लाघवात् सर्वांशोपनीत-ज्ञानस्य प्रामाणिकत्वे तदंशग्राहकतयापि लौकिकत्वस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादिजन्यतावच्छेदकत्वासम्भवाच्च। एवञ्चानुमितेः प्रत्यक्षतामतेऽपि न तत्र साक्षात्त्वाभावग्रहानुपपत्तिरिति तस्याः प्रत्यक्षत्वाभावे युक्त्यन्तरमेवानुसन्धेयम्। 'सन्निकर्षविरहा-दित्यनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापिकां मूलयुक्तिं सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे सङ्गमयति, 'सामान्येति, 'अप्रसिद्धवह्न्यादीति पूर्व्वाज्ञात-पर्वतीयवह्न्यादीत्यर्थः, 'व्यवस्थापितं' प्रत्यक्षविजातीयतया व्यवस्थापितम्, अन्येषां युक्तिमुपन्यस्यति, 'व्यवस्थापयिष्यत इति। 'केचि-दित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजन्तु असन्निकृष्टस्याभावस्य साध्यतया अनुमितौ भानेऽपि तस्याः प्रत्यक्षत्वं निराबाधमेव यत्किञ्चि-द्विषयसन्निकर्षजन्यतयैव प्रत्यक्षत्वनिर्व्वाहात्, साध्यांशे प्रकार-तया भासमानस्याभावत्वादेः सामान्यस्यापि सन्निकर्षतया अज्ञा-तत्वमात्रेणाप्यसन्निकृष्टत्वानिर्व्वाहाच्च। न चाज्ञातस्य साध्यस्या-नुमितौ ज्ञाने तादृशाभावविषयकोपनायकस्य तत्र व्यभिचार-प्रसक्तिरेव तस्याः प्रत्यक्षत्वबाधिकेति वाच्यम्। प्रकारताया एव उपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेन व्यभिचारानवकाशात्। तन्मुख्यविशेष्यकमानसोपनीतभानेऽपि तस्य स्वांशे अभेद-सम्बन्धेन प्रकारतोपगमेन तत्संग्रहात्। अन्यथा सामान्यप्रत्या-सत्तिजन्याज्ञातविशेष्यकबोधे व्यभिचारस्य दुर्व्वारत्वात्। वस्तुतः साध्यतावच्छेदकप्रकारेणाज्ञानेऽपि अभावत्वादिना साध्यस्य सामान्यप्रत्यासत्त्यैव ज्ञानं प्राक्सम्भवतीति नोपनयस्य व्यभिचार-

इत्यनुसरणीयं(१) अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिमनभ्युपगम्य तादृशयुक्तिं दूषयतां परेषां मतमाह, 'तत्रेति, 'भेदत्वादिना' पृथिवीनिष्ठभेदत्वादिना, 'आदिना ह्रदे धूमात्यन्ताभाव इत्याद्यनुमितिप्रकारस्यात्यन्ताभावत्वस्य परिग्रहः, 'जलादिप्रतियोगिकत्वग्रहः' जलादिप्रतियोगिकत्वानुमितिः, जलादिप्रतियोगिकत्वं साध्यतया अनुमितेर्विषय इति यावत्, इत्थनियामकसंसर्गस्य व्यापकताघटकत्वे तु जलादिरूपसाध्यस्य संसर्गतयापि तत्प्रतियोगिकत्वं विषयः सम्भवतीति द्रष्टव्यम्। एतावतैव जलादिभेदस्य तादृप्येणाज्ञानदशायां पृथिव्यादिनिष्ठजलादिभेदसिद्ध्या ज्ञातमप्रसिद्धसाध्यकानुमितिस्वीकारेण इति भावः। जलादिप्रतियोगिकत्वानुमापकान्वयिनोऽनुपस्थितिदशायामपि व्यतिरेकिणा तद्वत्त्वित्वादिनापि तदनुमानसम्भवो बोध्यः। अत्रास्वरसपरदलस्वरससूचनाय, तद्दीनन्तु पृथिवीनिष्ठभेदत्वादिना भेदमात्रानुपस्थितावपि जलादिव्यापकाभावप्रतियोगित्वादिना भावेन पृथिव्यादौ जलादिभेदसिद्धेरप्रसिद्धसाध्यकानुमितिमनभ्युगम्य दुरुपपादता, तदपलापे पक्षैकदेशे जलादिभेदस्य प्रसिद्धैव कदाचित् तत्साध्यकानुमितेरप्युपपादनसम्भवात् तादृशानुमित्यैवाप्रसिद्धसाध्यकानुमानखण्डनौचित्यादिति।

अनुमितिकारणविशिष्टपरामर्शानुपपत्तिरूपपूर्व्वपक्षमध्यकथितबाधकमुद्धृत्य 'यो यत्र विशिष्य पूर्व्वमित्यादिनियमं स्थापयित्वा अनुमितिस्थले पक्षे साध्योपनीतज्ञानं सामान्यप्रत्यासत्ति-

---

(१) इत्यनुसन्धेयमिति पा०।

मतेऽपि निराकुर्व्वाणस्य कस्यचिन्मतं निरसितुमुपन्यस्यति, मूले 'कश्चिदिति, 'परम्परासम्बन्धेन व्याप्यत्वं' परम्परासम्बन्धघटित-व्याप्यत्वम् ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

भवतु तावदेवं तथापि जातिरेव लिङ्गं स्यात् न तु व्यक्तिः तथाच सर्व्वोपसंहारेण व्यक्तौ व्याप्तिग्रहार्थं सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिव्युत्पादनमफलम् (१) स्यात् दृश्यते च परम्परासम्बन्धज्ञानं विना जातिव्याप्तिमविदुषोऽपि धूमादह्न्यनुमानम् । न हि व्याप्यतावच्छेदकतया भासमानस्यावश्यं व्याप्यतायहः, मानाभावात्, तस्मात् पक्षधर्म्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तदनन्तरविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः । अन्ये तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरण्यञ्च व्याप्यत्वं तथाच लाघवात् व्यापकताज्ञानमनुमितिहेतुः साध्यस्य पक्षधर्म्मव्यापकताज्ञानञ्च परामर्शः, न तु साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्म्मताज्ञानं साध्यव्याप्यवत्पक्षधर्म्मताज्ञानं वा गौरवात् ।

---

(१) सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्युपादानमफलमिति पा० ।

दीधितिः ।

उपसंहरति, 'तस्मादिति, वाशब्दोऽनास्थायाम् उभयथापि प्रकृतात्यतेः । वस्तुतो व्याप्य-पक्षयोर्वैशिष्ट्या-वगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वं विनिगमनाविरहेणान्यतर-विशेषण-विशेष्यभावस्यातन्त्रत्वात् । 'लाघवादिति, अथाव्याप्यवृत्तेर्व्यापकत्वसम्पत्तयेऽभावस्य प्रतियोग्य-सामानाधिकरण्यं वाच्यं तच्च स्वप्रतियोग्यनधिकरण-वृत्तित्वम् एवञ्चावृत्तिगगनादेर्धर्ममात्रव्यापकत्वं स्यात् तादृशघटत्वाद्यभावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणा-प्रसिद्ध्या च तदभावस्य स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वा-सम्भवात् तथा च तद्व्यावृत्तये व्यापके हेतुसामाना-धिकरण्यं वाच्यम् । न चैवं, हेतोर्व्यापकसामाना-धिकरण्यापेक्षया लाघवमिति चेदस्तु तावदेवमापातत-स्तथापि वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयम् । न चैवं हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । संशये दृष्टत्वात् व्यति-रेकनिश्चये च पक्षधर्मत्वाग्रहे परामर्शविरहात् तद्ग्रहे च साध्यासमानाधिकरणधर्मान्तरग्रहस्यैव तस्यापि विरोधित्वात् अन्यथा त्विष्टत्वात् पर्व्वतो वह्निव्याप्य-

धूमवान् पाषाणमयः पाषाणमयावृत्तिश्च वह्निरिति ज्ञानेन च तुल्ययोगक्षेमं पर्व्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्नि-र्धूमवदवृत्तिश्चेति ज्ञानम्। न च साध्याप्रतियोगिक-स्वसमानाधिकरणयावदत्यन्ताभावकत्वं साध्याप्रति-योगिकत्वावच्छेदकस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः साध्यप्रतियोगित्वञ्च केवलान्वयिनि साध्य-स्यान्योन्याभावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे वा प्रसिद्धमिति वाच्यम्। गौरवात् व्यापकत्वाद्यनन्त-भाविन यावत्त्वस्य दुर्वचत्वात् प्रमाणाभावेन स्वरूप-सम्बन्धविशेषरूपत्वासम्भवेनावच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृ-त्तित्वपर्य्यवसायित्वाच्च, व्यापकतायाञ्च प्रतियोगित्वादेः सामान्याभावस्योक्तत्वात् सम्बन्धादिनिष्ठसाध्यप्रति-योगित्वव्यक्तेरभावस्य व्यभिचारिसाधनसमानाधिक-रणयावदत्यन्ताभाववृत्तितया त्वयापि तस्यावश्यं वाच्य-त्वात् साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिता-नवच्छेदकधर्म्मवत्त्वरूपव्यापकत्वज्ञानमपेक्ष्य साध्यवद-न्यावृत्तित्वज्ञानस्य लघुत्वात्।

गादाधरी विवृतिः।

'सामान्यप्रत्यासत्त्यनुत्पादनं' सामान्यप्रत्यासत्तित्वस्वीकार',

जातिमात्रस्य लिङ्गत्वोपगमेऽनुभवविरोधमप्याह, 'दृश्यते चेति । ननु धूमत्वेन धूमे व्याप्तिग्रहदशायां धूमत्वोपस्थितेरावश्यकतया तत्रापि परम्परासम्बन्धघटिता व्याप्तिः प्रत्यग्रहा, अधिकरणे धूमत्वावच्छिन्नवत्त्वघटितधूमव्यापकताग्रहे धूमघटितसम्बन्धेन धूमत्वस्याप्यधिकरणत्वांशे भानसम्भवेन धूमत्वव्यापकताया अपि वह्नौ भानसम्भवात् । धूमत्ववति संयोगेन वह्निमद्वृत्तित्वे भासमाने धूमत्वेऽपि वह्निमतः स्वसंयोगिसमवायरूपपरम्परासम्बन्धभानसम्भवाच्चेति व्यक्तिव्याप्तिज्ञानदशायां जातिव्याप्त्यग्रह एवाप्रसिद्ध इत्यत आह, 'न हीति, 'मानाभावादिति, धर्मिणः साक्षात्सम्बन्धभाने धर्मस्य परम्परासम्बन्धभाननियमासिद्धेरिति भावः । अनुमित्यन्यथानुपपत्तेर्मानत्वसम्भवेनाप्रतीतोवात् तादृशनियमे बाधकं पुरयति, दीधितौ 'तन्निष्ठेति, अवच्छेदकधूमत्वादिनिष्ठं अवच्छेदकान्तरं धूमत्वत्वादि, 'असम्भवात्' अवच्छेदकधूमत्वादौ अनुमित्यौपयिकव्याप्तिग्रहासम्भवात्, अभावे हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुसामानाधिकरण्यस्य व्यापकताघटकतया हेतुतावच्छेदकस्यापि तथात्वात् प्रकृते भविशेषितधूमत्वादिविशेषिताधिकरणस्य व्यापकताघटकत्वोपगमेऽपि धूमत्वत्वादिप्रकारेण व्यापकसामानाधिकरण्यप्रकारकज्ञानमेवानुमितिहेतुर्वाच्यः, सामानाधिकरण्यांशे निर्धर्मितावच्छेदककज्ञानस्यानुमित्यहेतुत्वात् तथा सति परम्परासम्बन्धेन धूमत्वादिशून्यतया निर्णीयमाने ह्रदादावपि वह्न्याद्यनुमानापत्तेः, वह्निसामानाधिकरण्यसामान्याभावस्य तत्राग्रहे केवलेन वह्निसमाना-

धिकरणत्वेन धूमत्वादेस्तदा तत्र ग्रहसम्भवात् धूमत्वत्वाद्यवच्छिन्न सामानाधिकरण्यग्रहः कथं धूमत्वत्वाद्युपस्थितिं विना सम्भवति, साध्याभाववदवृत्तित्वरूपा व्याप्तिरपि पक्षवृत्तौ व्याप्यतावच्छेदक-निश्चयं विना प्रायशो दुर्निश्चयतया उपनीतविपरीतकोटेरपि भान-सम्भवेन संशयसम्भवात्, निरुक्तिमात्वच्छेदककसंशयासम्भवेन (१) साध्याभाववदवृत्तिमानिति निश्चयसत्त्वेऽपि पक्षवृत्तित्वावच्छेदेन व्यभिचारसंशये च पक्षः साध्याभाववदवृत्तिमानिति निश्चयोऽपि दुर्घट इति भावः। 'मानाभावादित्यस्य मानत्वावच्छेदकी व्याप्ति-प्रमितिजनकस्य तद्विशेषावच्छेदकान्तरग्रहस्याभावात् नियमेना-सत्त्वादित्यर्थसम्भवेन पूर्वं विनापि निर्वाह इति द्रष्टव्यम्। 'तस्मादित्यादेरव्यवधानव्यवस्थापितानुमानप्रामाण्योपनय-प्रत्यास-त्तित्वयोरुपसंहारत्वासम्भवात् प्रागव्यवस्थापितविशिष्टपरामर्शहेतु-त्वोपसंहारत्वमाविष्कर्तुमाह, 'उपसंहरतीति, मूले 'पक्षधर्म्म व्याप्तिविशिष्टज्ञानमिति, विशेष्यतायां विशेषणतायां वा अवच्छे-दिकया व्याप्त्या प्रकारेण विशेष्यस्य विशेषणस्य वा पक्षीयहेतो-र्ज्ञानं प्रथमत इत्यर्थः, एतज्ज्ञानं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यमतो स्मरणमेव अन्यथा ॥ महानसीयधूमादिविशेष्यकव्याप्तिस्मरणाधीनं प्रत्यक्षं तत्र च व्याप्ति पक्षधर्मतयोरेकत्र द्वयमित्यादिरीत्या भानेऽपि न तस्य व्याप्तिविशिष्टधूमे पक्षधर्मतायाः पक्षे वा तादृशधूमस्य वैशिष्ट्यावगाहिता सम्भवति तादृशबुद्धौ व्याप्तिविशिष्टधूमज्ञानस्य

(१) संशयानुपपत्तेरिति पा०।

विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यादिज्ञानविधया हेतुत्वात् । अतएव न तस्यानुमितिहेतुतापि, तत्साधारणेन एकत्र व्याप्ति-पक्षधर्मतो-भयावगाहिज्ञानत्वेनानुमितिहेतुत्वाद्यंशे संशयादनुमितिवारणाय तदन्यत्वस्याधिकस्यानुमितिजनकतावच्छेदके निवेशापातात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वेनैवानुमितिजनकत्वोपगमादिति । 'तदनन्तर-मिति तदनन्तरजातमित्यर्थः, 'विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं' व्याप्ति-विशिष्टे पक्षवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वावच्छिन्नं, 'पक्षे वा तृतीयलिङ्ग-परामर्शः' पक्षे व्याप्तिविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यज्ञानत्वावच्छिन्नं वा, अनुमितिहेतुरिति शेषः । उभयोः पक्षयोस्तुल्यतया पूर्व्वापरि-तोषाभावाद्वाकारः एकत्रानिर्भरसूचकतया व्याचष्टे, दीधितौ 'वेति । ननु पूर्व्वमेकविधस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुतायाः प्रति-ज्ञातत्वादत्र विकल्पेनोभयविधस्य तद्धेतुत्वोपसंहारविरोध इत्यत-आह, 'उभयथेति, 'प्रकृतापत्तेरिति अनुमितिलक्षणनिर्व्वाहादि-त्यर्थः, यादृशस्य हेतुता तादृशपरामर्शजन्यताया एवानुमितिलक्षणे निवेश्यत्वादिति भावः । एवञ्च पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानम् अनुमितिहेतुरित्यस्यापि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकं व्याप्य-प्रकारकं व्याप्त्यवच्छिन्नविशेष्यकं पक्षप्रकारकं वा ज्ञानमनुमिति-हेतुरित्येवार्थ इति नोपक्रमविरोध इत्याशयः । उक्तपरामर्शयोरेक-त्वादेवानुमितिर्नान्यथादित्यत्र युक्तिविरहेण प्रत्येकरूपावच्छि-न्नस्य न जनकत्वम् उभयासंग्राहकत्वादिति मूलोपर्य्येषरमे प्रका-शयन् उभयानुगमकं कारणतावच्छेदकमाह, 'वस्तुत इति । अथवा मूलस्थवाकारः समुच्चये, तथाच प्रत्येकरूपेण हेतुत्वं न

विवक्षितम् अपि तूभयोरनुगतरूपेणैवेत्याह, 'वस्तुत इति'। 'विनिगमनाविरहेण' विनिगमनाभावात्, हेतुभूतयोरुभयोरसंग्राहकत्वेन 'असत्त्वात्' विशिष्य जनकतानवच्छेदकत्वात्। इदमत्र बोध्यं, व्याप्य-पक्षयोर्वैशिष्ट्यावगाहित्वं न वास्तवं पक्षानुयोगिकं व्याप्यप्रतियोगिकं यद्वैशिष्ट्यं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः तदवगाहित्वं भ्रमस्थलासंग्रहात् व्याप्त्याद्यनवगाहिज्ञानसाधारण्याच्च। नापि व्याप्यप्रतियोगिकत्व-पक्षानुयोगिकत्वोभयोपरागेण तादृशसंसर्गावगाहित्वं सम्बन्धसंसर्गकज्ञानासंग्रहात् संसर्गानुयोगित्व-प्रतियोगित्वयोर्विशिष्टबुद्ध्यविषयत्वात्, समूहालम्बनवैलक्षण्यस्य विषयतावैलक्षण्येनैवोपपत्तेः। नापि व्याप्य-पक्षोभयोपरागेण तादृशसंसर्गावगाहित्वं तत्, तच्च तदुभयनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धीयसंसर्गताकत्वं; भ्रमस्थले उभयांशे संसर्गाप्रसिद्धावपि संसर्गतायाः विशेष्य-विशेषणोभयनिरूपितत्वाभावानुपपत्तिरिति, एवं सति पर्वतवान् व्याप्य इत्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः। न च तत्र संयोगरूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वं सम्बन्धः न तु संयोगस्तस्य उभयनिष्ठत्वात् तादृशबुद्धेरपि प्रमात्वप्रसङ्गात्, यत्र संयोगो व्याप्यताघटकसम्बन्धस्तत्र पक्षे संयोगावच्छिन्नाधारतया व्याप्यप्रकारकाद्व्याप्ये च संयोगावच्छिन्नाधेयतया पक्षप्रकारकाज्ज्ञानादिष्यत एवानुमितिरपि न संयोगमात्रेण तदेकतरांशेऽपरप्रकारकज्ञानादेवेति वाच्यम्। एवमपि यत्राधरत्वादिरेव व्याप्यताघटकसम्बन्धस्तत्रोक्तज्ञानादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्। अथ संयोगो यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रैव व्याप्य-पक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेन हेतुता

स्वीक्रियते न तु संयोगावच्छिन्नाधारतादिर्यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि, तत्र (१) तेन सम्बन्धेन हेतुप्रकारक पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुतया तादृशपरामर्शत्वस्यैव जनकतावच्छेदकत्वोपगमात् । न हि तत्र संयोगावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धेन व्याप्यांशे पक्षप्रकारकभानमपि हेतुः, तस्य हेतुतावच्छेदकसम्बन्धानवगाहित्वात् तद्धेतुत्वे उक्तरूपेण तत्संग्रहासम्भवाच्च इति चेत्तर्हि संयोगो यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्रापि तेन सम्बन्धेन हेतुप्रकारक एव परामर्शो हेतुर्न तु तेन सम्बन्धेन पक्षप्रकारकोऽपि, तथा सति हेतुनिष्ठे साध्यशून्येऽपि द्रव्ये हेतुविशेष्यक तद्द्रव्यप्रकारकयथार्थपरामर्शादनुमित्यापत्तेः सल्लिङ्गकपरामर्शाद्बाधितार्थविषयक लाघवज्ञानादिरूपदोषासमवहितात् भ्रमानुमित्युत्पत्तेः सर्व्वानुभवविरुद्धतया इष्टापत्त्ययोगात्, तथाच तत्रापि (२) उक्तानुगतरूपेण हेतुता न युज्यत इति क्व तथा हेतुत्वम् । न च साध्यशून्ये हेतुसंयोगसत्त्वे तेन सम्बन्धेन व्याप्तिरेव बाधितेति कथमुक्तस्थले प्रवञ्चितभ्रमानुमितिजनकस्य परामर्शस्य यथार्थता इति वाच्यम् । हेतुसंयोगिन्यपि हेतुवृत्तिद्रव्ये हेतुसंयोगानुयोगित्वविरहेण तस्य साध्याभावस्य व्याप्तिविघटकत्वात् अन्यथा संयोगेन तद्घटादेस्तद्घटान्यत्वादव्याप्यताप्रसङ्गात् साध्याभाववति तद्घटादौ तद्घटादिसंयोगसत्त्वात् । अत्र वदन्ति धूमवान् पर्व्वतः धूमः पर्व्वते इत्युभयत्रैव संयोगः सम्बन्धतया भासते न तु संयोगावच्छिन्ना-

(१) 'तत्र' आधारतादिसम्बन्धेन हेतुतास्थल इत्यर्थः ।

(२) संयोगमात्रेण हेतुतास्थलेऽपीत्यर्थः ।

धारत्वाधेयत्वे, तथा सति संयोगस्य सम्बन्धताविलोपप्रसङ्गात्। एवञ्च तादृशज्ञानयोर्विषयतावैलक्षण्येन मिथो वैलक्षण्येऽपि धूमवान् पर्व्वतः धूमे पर्व्वत इत्यनयोः पर्व्वतवान् धूमः पर्व्वते धूम इत्यनयोश्चाविशेषप्रसङ्गात् तस्माद्धूमवान् पर्व्वत इत्यत्र धूमः पर्व्वते इत्यत्र च सम्बन्धस्य सम्बन्धविधया धूमे प्रतियोगित्वं पर्व्वते चानुयोगित्वं भासत इत्युपेयं, धूमे पर्व्वतः पर्व्वतवान् धूमः इत्यनयोश्च धूमेऽनुयोगित्वं पर्व्वते प्रतियोगित्वं भासत इति ताभ्यां विशेषः। न च विशेषणस्यानुयोगित्वभाने विशेष्यस्य च प्रतियोगित्वभाने विशेषण-विशेष्यभाववैपरीत्यप्रसङ्ग इति वाच्यम्। यतो विशेषणत्व-विशेष्यत्वे न भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वे, अपि तु विषयताविशेषावेव इत्याशयेन प्रत्यक्षता उक्तानुगमकरूपस्य कारणतावच्छेदकत्वमङ्गीकृतं, तथाच व्याप्त्यांशे सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं पक्षे चानुयोगित्वमवगाहमानैव व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनीति। वस्तुतः सम्बन्धानुयोगिनि सम्बन्धप्रतियोगिनस्तेन सम्बन्धेन विशिष्टबुद्धिः प्रमा धूम-पर्व्वतसंयोगस्य धूम-पर्व्वतयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावो न विपरीतयोरिति पर्व्वतवान् धूम इति ज्ञानस्याधारतानवगाहित्वेऽपि न प्रमात्वप्रसङ्ग इति संयोगमात्रस्यैव सम्बन्धत्वं न त्वाधारत्वस्याधिकस्य, तथापि सम्बन्धत्वानुपपत्त्या दिष्टतायाः स्वीकरणीयतया विशेषण-विशेष्ययोः तदीयप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः प्रमात्वनियामकतां विना भवतोऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्व्वारत्वात्। सम्बन्धविशेषानुयोगित्वमेवाधारत्वमिति चेद्भवतु तथापि स्वरूपसत एव तस्य प्रमात्वनियामकतया न

तस्य सम्बन्धिसम्बन्धितेति । अत्र वदन्ति संयोगमात्रस्य सम्बन्धत्वे पर्व्वतवान् धूमः पर्व्वते धूम इत्यनयोः को विशेषः, आद्ये धूमांशे पक्षस्य संयोगः सम्बन्धः परत्र च पक्षसंयोगस्य प्रतियोगित्वं तथेति चेत्, आद्ये संयोगानुयोगित्वं सम्बन्धः परत्र च संयोग एव पक्षस्य तथैत्येव किं न स्यात्, अनुयोगित्वाख्यसम्बन्धस्थले विशेष्ये प्रतियोगित्वस्यापि प्रमात्वनियामकताया वक्तुमशक्यत्वात् शब्दानुगमस्यानपेक्षणीयत्वात् तस्मादुभयत्र संयोग एव सम्बन्धस्तत्र प्रतियोग्यनुयोगिभावो धर्म्म-धर्म्मिणोस्तत्सम्बन्धतया भासत इत्युपगम्यैव उक्तप्रत्यययोर्वैलक्षण्यमपेयम् आधाराधेयभावस्य तुल्यवित्तिवेद्यताप्रवादोऽप्येवं सङ्गच्छते (१) । तथाच व्याप्यांशे सम्बन्धस्य प्रतियोगित्वं पक्षांशे चानुयोगित्वमवगाह्यमानतैव व्याप्य पक्षवैशिष्ट्यावगाहितेति न कश्चिदतिप्रसङ्गः । इदन्तु तत्त्वं, तद्वानयमित्यत्र विशेष्ये विशेषणस्य संयोग एव सम्बन्धः, तत्रेदम् इत्यत्र च संयोगावच्छिन्नाधेयत्वमित्येव विशेषः, प्रथमे संयोगावच्छिन्नाधारत्वं परत्र च संयोगमात्रं सम्बन्ध इति वैपरीत्यस्य न प्रसक्तिः । विशेष्ये सम्बन्धानुयोगितायाः प्रमात्वनियामकतया धूमे पर्व्वत इत्यादिबुद्धेः प्रमात्वापातात्, एवञ्च सम्बन्धविधया भासमानसंयोगादेः प्रतियोगित्वानुयोगित्वभानमप्रामाणिकम् । एवञ्च पक्षविशेष्यकपरामर्श एवानुमितिहेतुर्न पर इत्यत्र विनिगमकमपि सुलभं व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य संयोगावच्छिन्नाधेयतासंसर्गकत्वेनैव हेतुताया वाच्यतया तदपेक्षया पक्षविशेष्यक-

(१) अपेत्यादिः सङ्गच्छते इत्यन्त पाठ केषुचिदादर्शपुस्तकेषु नास्ति ।

धियः संयोगसंसर्गकत्वेन (१) हेतुत्वे लाघवादिति। हेतु-साध्यसामानाधिकरण्याघटितत्वेन मूलोक्तव्याप्त्यपेक्षया व्यापकतांश लाघवं निराकर्तुं व्यापकत्वे तद्विशेषयितुमाशङ्कते, 'अथेति, 'तत्र स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वमिति, स्व वृत्तिमान्तविशेष्यतया विवक्षितोऽभावः, स्वप्रतियोग्यधिकरणवृत्तिर्यो यस्तदन्यत्वनिवेशे संयोगि सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरिति भावः। धर्ममात्रस्य व्यापकत्वं येन येन सम्बन्धेन यद्यत् क्वचिदपि सत्त्वं तेन तेन सम्बन्धेन तत्तत् प्रति येन येन सम्बन्धेन स्वमवृत्ति तेन तेन सम्बन्धेन व्यापकत्वं, 'तादृशेति प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तीत्यर्थः, गगनादेर्हेतुमन्निष्ठत्वाभावप्रतियोगित्वमकिञ्चित्करमित्याह, 'तदधिकरणेति, 'तदधिकरणं' गगनाद्यधिकरणं, 'तदभावस्य' गगनाभावस्य, 'तद्व्याप्तत्वे' उक्तापत्तिवारणाय, हेतुसामानाधिकरण्यं व्यापकताघटकं वाच्यम्। 'न चैवम्' एवञ्च न, समाधत्ते, 'अस्तु तावदिति, 'एवं' गगनाद्यभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविशेषणेन व्यावृत्तिः, तदनुगत्या उभयाभावघटितस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य गगनाद्यभावसाधारणतया व्याप्तिवादे दर्शितत्वान्न तदंशवृत्तिरित्यभिप्रेत्य उक्तम् 'आपातत इति, 'वृत्तिमत्त्व' व्यापकताघटकसम्बन्धेन सम्बन्धित्वं, न तु तेन सम्बन्धेन हेतुसामानाधिकरण्यपर्यन्तमिति शेषः। हेतु साध्ययोरसामानाधिकरण्यज्ञानं जनकज्ञानविघटकत्वेनैवानुमितिविरोधि तच्च तदैवोपपद्यते यदि तयोः सामानाधिकरण्यज्ञानम् अनुमितिजनकं भवतीति आशङ्कते, 'न चैवमिति, 'एवं'

(१) संयोगविषयकत्वेनैवेति पा०।

हेतु साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानस्याहेतुत्वे । 'पक्षधर्मत्वाग्रहे' तदग्रहदशायां, 'परामर्शविरहात्', पक्षधर्मतया हेत्ववगाहि-तद्व्यापकताज्ञानरूपानुमितिकारणविरहेण तदापत्त्ययोगात्, 'तद्ग्रहे' तद्ग्रहदशायां, 'साध्यासमानाधिकरणधर्मान्तरग्रहस्यैवेति साध्यासमानाधिकरणतया निश्चितजलत्वादौ पक्षधर्मताग्रहस्यैवेत्यर्थः, 'तस्यापि' प्रकृतहेतौ पक्षधर्मताग्रहस्यापि, 'विरोधित्वात्' तद्वदवृत्तित्वस्य तदभावव्याप्तिपर्यवसिततया साक्षादेवानुमितिविरोधित्वात्, साध्यवदवृत्तितया धर्मान्तरस्य ग्रहो न साध्याभावव्याप्तित्वेन तद्व्याप्तिविषयक इति तद्विषयधर्मान्तरस्य पक्षे ग्रहेऽप्यनुमितिरिष्यत एवेति यदि तदा प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह, 'अन्यथेति, एतन्मते च विरोधः साध्याभावव्याप्यत्वं, असाधारण्यञ्चावृत्तित्वं, गगनादेरिव अनुकूलतर्कविरहेणासाधारण्यसन्देहादेव शब्दत्वादिकं शब्दादौ नित्यत्वाद्यसाधकमित्यवधेयम् । अस्तु हेतौ साध्यवदवृत्तित्वग्रहसचिवः पक्षधर्मताग्रहो विरोधिधर्मवत्ताज्ञानविधया साक्षादनुमितिविरोधी तथापि साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याग्रहकाले अनुमित्यापत्तेर्दुर्वारतया साध्ये हेतुसामानाधिकरण्यधीरनुमितिहेतुरवश्यमेव वाच्येत्यत आह, 'पर्वत इति, 'इति ज्ञानेन तुल्ययोगक्षेममिति, 'ज्ञानमिति, प्रथमज्ञानकाले (१) अनुमित्यनुत्पादे ग्राह्यविरोधितया गृह्यमाणधर्मग्रहस्यैव ग्राह्यं यद्विरोधितया गृहीतं तद्धर्मग्रहस्याप्यनुमितौ

(१) पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान् धूमाश्रयः पाषाणमयावृत्तिश्च वह्निरिति ज्ञानकाले इत्यर्थः ।

साधाद्विरोधितया द्वयोरेव तथात्वं, तदा अनुमित्युपगमे च प्रकृतेऽप्यनुमितिरिष्यत एवेत्यर्थः, साध्य हेत्वोरसामानाधिकरण्यग्रहात् कदाचिदनुमित्यनुत्पादानुभवस्यासामानाधिकरण्यस्याव्यापकत्वव्याप्यतया सद्ग्रहदशायामसामानाधिकरण्यग्रहस्य व्यापकताधीविरोधित्वादिति भावः। व्याप्ति-व्यापकतयोः साम्याय व्याप्तावपि न साध्य-हेत्वोः सामानाधिकरण्यान्तर्भाव इति शङ्कते, 'न चेत्यादिना, 'साध्येति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिक-स्वावच्छिन्नसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावदभावकधर्मवत्त्वमित्यर्थः, साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नयावत्प्रतियोगिताकधर्मवत्त्वमिति तु परमार्थः (१) अतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुमनिष्ठस्य संयोगेन गुणाद्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नाभावसमनियततया तदभावाभिन्नत्वेऽपि न क्षतिः, अभावैक्येऽपि प्रतियोगिताभेदात्। यावदर्थस्य लघोर्दुर्ग्रहत्वमभिप्रेत्याह, 'साध्यप्रतियोगिकत्वेति अत्रापि साध्यतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छेदकत्वविशिष्टसमानाधिकरणाभावीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यापकत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः (२), अवच्छेदकत्वञ्चेदं स्वरूपसम्बन्धात्मकमनतिप्रसक्तत्वनियतं इत्यभिमानः। वहुव्रीह्यर्थः सम्बन्धः उभयत्रैव यः कश्चन सम्बन्धत्वेन सम्बन्धविधया प्रविष्टः, प्रमेय-

(१) इति तु फलितार्थं इति पा०।

(२) इति फलितार्थ इति पा०।

सामान्यसाध्यकस्थले अन्योन्याभावेऽपि न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रसिद्धिरतः 'सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे वेति संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावे वेत्यर्थः । प्रथमे गौरवं प्रकाशयति, 'व्यापकत्वाद्यनन्तर्भावेनेति, तथाच तदन्तर्भाव आवश्यक इति भावः । द्वितीये गौरवं प्रकाशयति, 'प्रमाणाभावेनेति, प्रतियोगित्वादिभिरेव समं अनतिप्रसक्तधर्म्मस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकावच्छेद्यावच्छेदकभावस्यानुभविकत्वादिति भावः । 'अनतिरिक्तवृत्तित्वपर्य्यवसायित्वात्' अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्वात् । ननु व्यापकतायामपि स्वसमानाधिकरणाभावीययत्किञ्चित्प्रतियोगिकत्वाद्यभावमादाय अतिप्रसङ्गवारणाय यावत्तदभावकूटो निवेश्य इति यावत्त्वनिवेशतुल्य इत्यत आह,'व्यापकतायाञ्चेति,'प्रतियोगित्वादेरित्यादिना निष्कृष्टलक्षण(१)घटकतदवच्छेदकत्वपरिग्रहः, 'सामान्याभावस्य' तादृशप्रतियोगितात्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य, इदन्त्वावच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वे सर्व्वमत एव स्वरूपसम्बन्धः न तु व्यापकत्वं, अन्यथा (२) दर्शितव्याप्तिलक्षणप्रविष्टसाध्यप्रतियोगिकत्वसामान्याभावस्यापि व्यापकतान्तरघटिततया महागौरवापत्तेरित्याह, 'सम्बन्धादिनिष्ठेति, 'आदिपदं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावपरिग्राहकं सम्बन्धप्रतियोगित्वाभावप्रतियोगित्वयोर्व्वैलक्षण्येऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्व्वारताव्यञ्जकं, 'तस्य' सामान्याभावस्य, स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदककत्वाभिधानेऽपि

(१) अनवच्छेदकत्वघटितलक्षणेत्यर्थः ।

(२) अवच्छिन्नत्वस्य व्यापकत्वरूपत्व इत्यर्थः ।

तादृशसाध्यतावच्छेदकीयसम्बन्धव्याधिकस्य हेतोर्द्विधा विषयतायाश्च कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया व्याप्यवत्तापरामर्शहेतुतागौरवं दुष्परिहरमेवेति भावः। व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिधीहेतुतामतेऽपि व्यापकताप्रदर्शकोदाहरणप्रयोगसङ्गतेरत एवेत्याद्युपष्टम्भसङ्गतिरत आह, 'साधनेति।

तत्त्वचिन्तामणिः।

अतएव यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्युदाहरणवाक्ये साध्यायोगव्यवच्छेदेन धूमव्यापकता वह्निरूपदर्श्यते अन्यथा वह्निमानेव धूमवानित्यन्ययोगव्यवच्छेदेनोदाहरणशरीरं स्यात् दोषोऽपि व्यभिचारादिनं पक्षधर्मव्यापकं साध्यमित्येवोन्नाव्यः।

दीधितिः।

तद्धेतुतावादिनं निरस्यति, 'अतएवेत्यादिना। वीप्सासमभिव्याहारादिवशादुद्देश्यधर्म्मवद्वृत्तेरत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावस्य वा प्रतियोगित्वाभावो विधेयधर्म्मे तद्वति वा भासते, न तु विधेयधर्म्म-तद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वमुद्देश्यधर्म्मवति, यद्यदभिधेयं तत्प्रमेयमित्यादावसम्भवादिति भावः। 'साध्येति, 'अयोगः' अभावप्रतियोगित्वं, तथाच साध्ये साधनवन्निष्ठाभाव-

प्रतियोगित्वव्यवच्छेदेनेत्यर्थः। 'स्यादिति, न स्याच्च केवलान्वय्यनुमानमित्यपि द्रष्टव्यम्। 'न पचेति, एतच्च विरोधस्यातिस्फुटत्वमभिसन्धाय, साध्याभाववद्वृत्तित्वबुद्धेरपि व्यापकताधीविरोधित्वादिति वदन्ति।

गादाधरी विवृतिः।

ननु वीप्सावशात् उद्देश्यधर्म्मधूमादौ विधेयवह्निमदन्यावृत्तित्वमेव प्रतीयते, न तु विधेयधर्म्मे उद्देश्यगतधर्म्मव्यापकत्व इत्युपेयमतो न साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानहेतुतामतेऽप्युक्तोदाहरणासङ्गतिरित्यत आह, 'वीप्सेति, 'वीप्सासमभिव्याहार' वीप्सितपदसमभिव्याहार, 'उद्देश्यधर्म्म' उद्देश्यगतधर्म्म, स च वीप्सितयत्पदेतरोद्देश्यवाचकपदघटितवाक्ये ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ तत्पदोपस्थाप्यो ग्रामत्वादिरूपोद्देश्यतावच्छेदकधर्म्म, एवं यत्पदवीप्सास्थले यो यो धूमवानित्यादौ तु यत्पदार्थविधेयतया विवक्षितो-धूमादि तस्यापि यत्तद्घटितवाक्यद्वयोद्देश्यधर्म्मिसम्बद्धतया विवक्षितत्वात्। अन्योन्याभावघटितव्यापकताया लघुत्वादन्योन्याभावस्य चरमसुपादान, 'प्रतियोगित्वाभाव.' प्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्व, 'विधयधर्म्मे' विधेयकोटिनिविष्टधर्म्मे, स च धर्म्मो ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ यथायोग द्विरुक्तोद्देश्यवाचकपदसमभिव्याहृतपदोपस्थाप्यो विधेयतावच्छेदकरमणीयत्वादि विधेयोरमणीयाभेदादिश्च, यो यो धूमवान् स वह्निमान् स न ह्रद इत्यादौ च वीप्सितपदघटितवाक्यान्तरस्थपदोपस्थाप्यो वह्न्यादि

रूपविधेयतावच्छेदको छ्रदभेदादिरूपो विधेयश्च विधेयधर्मं तद्वतो रत्यन्तान्योन्याभावप्रतियोगित्वाभ्यां यथासङ्ख्यमन्वय । उद्देश्य विधेयधर्मो वोधितपदघटितवाक्योपस्थाप्योद्देश्यतावच्छेदक विधेया वित्यपव्याख्यान, यो यो धूमवान् स वह्निमानित्यादौ धूम वह्न्या चोर्विभिन्नवाक्योपस्थाप्ययोर्यत्तत्पदार्थांशे विधेयत्वात्, धूमादेर्वह्न्या युद्देश्यतावच्छेदकत्वविरहात् ।

यत्तु यत्तत्पदयोस्तात्पर्यग्राहकत्वमेव, धूमवान् वह्निमानित्य-नयोरेवोद्देश्य विधेयभावेनान्वय इति, तदशुद्ध, यो य इच्छति स जानाति इत्यादावाव्याख्यातार्थस्य व्युत्पत्तिविरोधेन धर्मानुपस्थित्या च उद्देश्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् । यत्पदाभ्यां विरूपेणोपस्थितयो-रपि तत्पदेन परामर्शादिति मणिकारलिखनविरोधाच्च । एतेन पूर्ववाक्यमेव निरर्थक उत्तरवाक्यस्थतत्पद धूमादावच्छि न्नपरमित्यपि निरस्तम् । अप्रक्रान्तस्य तत्पदेन परामर्शायो-गाच्च । 'विधेयधर्म तद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावाभ्यां यथासङ्ख्यमन्वय । 'उद्देश्यधर्मंवतीति 'न तु भासते' इत्यनेनान्वय । धूमवति वह्नि मद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वभाने अर्थाद्धूमे वह्निमदन्या धिकरणकत्वाभावरूपव्याप्तिलाभ सम्भवतीति न परानभिमत प्रतिक्षेपशङ्का । अतएव 'वह्निमानेव धूमवानित्यादिमूलस्यापि सङ्गति, वह्निमदन्यतादात्म्यव्यवच्छेदवत्त्वेन धूमवत एव तादृश वाक्यात् प्रतीते । 'असम्भवादिति विधेयधर्माद्यभावाप्रसिद्धेरित्यर्थं । इदमत्रावधेयम्, ग्रामो ग्रामो रमणीय इत्यादौ ग्रामत्वव्यापकत्व विशिष्टाभेदादेरुद्देश्ये रमणीयादिसम्बन्धत्वोपगमाद्व्यापकतावोध

निर्व्वाहः, व्यापकत्वस्यापदार्थत्वेन प्रकारत्वायोगात् । न च द्विरुक्तग्रामपदं ग्रामत्वव्यापकताविशिष्टार्थकं तस्य चाभेदसम्बन्धेन विधेयान्वयः शक्तिग्राहकन्तु द्विरुक्तानुशासनमेवेति वाच्यम् । तथा सति उद्देश्यतया ग्रामादीनामन्वयानुपपत्तेः स्वातन्त्र्येणानुपस्थितत्वात् । न चैकग्रामपदं उद्देश्यवाचकमपरञ्चोक्तार्थकमिति वाच्यम् । एकपदस्थाने उभयात्मकपदद्वयादेशात् (१) पदद्वयस्यैवाभावात्, द्वितीयाद्यर्थकर्मत्वादौ प्रकृत्यर्थस्याधेयतयैव अन्वयस्य व्युत्पन्नतया ग्रामं ग्रामं ददातीत्यादौ वीप्सितपदस्य व्यापकतार्थकत्वे व्यापकादिकर्मकदानादेः प्रत्ययापत्तेश्च । न चोद्देश्य विधेयभावस्थले वीप्सां विनापि उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयभानाद्व्यापकताबोधार्थं द्विरुक्तप्रयोगो व्यर्थ एव यदि व्यापकताया न प्रकारतेति वाच्यम् । उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणापि क्वचिद्विधेयबोधाद्व्यापकतापरत्वस्फुटीकरणाय द्विरुक्त्यादरात् । अस्तु वा रमणीयादिपदस्येव ग्रामत्वव्यापकरमणीयत्वादिना निरूढलक्षणा निरूढलक्षणाया द्विरुक्तोद्देश्यवाचकपदसमभिव्याहारनियतत्वाच्च तन्निर्व्वचनवैयर्थ्यं, ग्रामं ग्रामं ददातीत्यादौ कर्मत्वादिरूपविधेयवाचकविभक्तेषु न लक्षणा सम्भवति सुब्विभक्तित्वादतस्तत्र व्यापकत्व सम्बन्ध एव, दानकर्मतात्वादिना कर्मत्वादेरनुपस्थितावपि तद्रूपावच्छिन्नव्यापकत्वं कर्मत्वादौ ग्रामादेः सम्बन्धः न तु शुद्धकर्मतात्वावच्छिन्नं अतिप्रसङ्गात् । यो यो धूमवान् स वह्निमान् इत्यादौ तु द्विरुक्त-

(१) प्रकृत्यादेशादिति पा० ।

यत्पदस्य व्यापकत्वमर्थः, तत्र प्रतियोगित्वेन धूमस्यानुयोगित्वेन वह्नेरन्वय इति प्रलपितमपि तुच्छं, नामार्थयोर्भेदान्वयायोगात् यत्पदस्य धूमवत्पदसामानाधिकरण्याभावेन सामान्यतया न पुंस-कतापत्तेः, यत्र यत्र धूम इत्यादौ आधारत्वरूपार्थानन्वयेन सप्तम्यनुपपत्तेश्च। यो यो धूमवानित्यादौ तु वह्न्यादिपदस्य धूमव्यापकवह्नित्वादिना निरूढलक्षणैव उद्देश्यतावच्छेदकस्य व्याप-कताया एव विधेयसंसर्गघटकतया भानस्य प्रामाणिकतया पूर्व्वोक्तयुक्त्या च तत्र धूमादेरुद्देश्यतावच्छेदकताविरहेण तद्व्याप-कतायाः संसर्गघटकत्वासम्भवात्।

प्राञ्चस्तु वीप्साघटने व्यापकताया न शाब्दधीः किन्तु द्विरुक्त-ग्रामादिपदाद्ग्रामत्वादिना उपस्थितेषु सकलग्रामादिषु, द्विरुक्त-यत्पदाच्च महानसत्व महानसान्यत्वादिना उपस्थितेषु, तत्पदेन च तेन तेन रूपेण परामृष्टेषु सकलधूमादिमत्सु विधेयसम्बन्धः शब्दात् प्रतीयते, तावता क्वचिदपि व्याप्याधिकरणे व्यापकाभाव-शङ्काया अभावात् (१) व्यभिचारज्ञानाभावसहकृतसहचारदर्शन-सत्त्वात्, तदुत्तरकाल मानस एव व्यापकताबोधः 'सकृदुच्चरिते-त्यादिनियमस्य प्रामाणिकत्वेऽगत्या तस्य सङ्कोचः। अथ तादृश-नियमासत्त्वे द्विरुक्तवैयर्थ्यमिति चेन्न, सकलव्यक्तिपरत्वग्राहकतया तदुपयोगात् यो य इत्यस्य पदद्वयक्रमेण महानस-चत्वरादि-रूपधर्मिद्वयमात्रपरत्वभ्रमसम्भवादतिस्फुटत्वाय न्यायातिरिक्तस्थले

---

(१) असम्भवात् इति पा०।

तत्पदेऽपि वीप्सा दृश्यते एकतत्पदेनापि धर्म्मिद्वयपरामर्शसम्भवात्समभावपरत्वे तत्पदान्तरवैयर्थ्यमिति प्रतिसन्धानेन तादृशभ्रमनिवृत्तिसम्भवात्, एकदा यावद्व्यक्तिप्रत्यायनेच्छैव वीप्सापदार्थः, युगपद्वाप्तुमिच्छा वीप्सा इत्यभियुक्तैर्वारणात्, न तु व्यापकत्वप्रत्यायनेच्छा युगपदित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। यो यो धूमवानित्यादौ यत्पदार्थव्यापकत्वाबोधात् यत्पदे द्विर्वचनानुपपत्तेरित्याहुः। अत्र व्यापकतायाः शाब्दबोधानुपगमे यत्पदेन सहानसत्वादिना सकलव्यक्तिषु वह्न्यादिमत्ताबोधेऽपि धूमादिमत्त्वेन तेष्वेव वह्न्याद्यभाववत्त्वग्रहासम्भवात् मनसा व्यापकतानिश्चयः सम्भवतीत्यनुपपत्तिः समानविषयकत्वमात्रेण विरोधिताव्यवस्थापनमन्तरेण दुर्व्वारैवेति चिन्त्यम्।

साध्यायोगव्यवच्छेदपदेन व्यापकतालाभार्थं व्याचष्टे, 'अयोग' इति, 'अभावप्रतियोगित्व' हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वं, विरोध्यर्थकनञा तदधिकरणयोगविरोधिनोऽयोगपदार्थत्वं बोध्यत इत्यभिप्रायः। साध्यस्यायोगान्वये तन्निष्ठव्यापकत्वालाभादव्यवच्छेदान्वयितया व्याचष्टे, 'तथा चेति, 'व्यवच्छेदेनेति व्यापकतान्वयी अभेदस्तृतीयार्थः, न्यूनताभङ्गाय साध्यवदन्यावृत्तित्वधीहेतुतायां (१) केवलान्वय्यनुमानानुपपत्तिदोषमपि दर्शयति, 'न स्याच्चेति। हेतौ साध्यप्रतियोगिकाभावसामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियः साध्ये हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वविषयकतया समानविषयकत्वेन विरोधितामते व्यापकताधीविरोधित्वमावश्यकमिति हेतुः

---

(१) साध्यवदन्यावृत्तित्वधीहेतुतायत इति पा०।

साध्यव्यभिचारोद्भावनस्यापि युक्तत्वाद्दोषोऽपीत्यादिमूलासङ्गतेरत आह, 'एतच्चेति, 'विरोधस्य' व्यापकताधीप्रतिबन्धकत्वस्य (१) 'अतिस्फुटत्व' सर्व्ववादिसिद्धत्वं, 'अभिसन्धाय', 'न हेतुधर्म्मिकव्यभिचारधियोऽविरोधित्वम्, अत्रैव हेतुमाह, 'साध्याभावेति, समानविषयत्वेन विरोधितामतमवलम्ब्येति भावः स्वयं समानप्रकारकधिय एव विरोधित्वोपगमाद्दूषयन्तीति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ पर्व्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरिति परामर्शो यदि तदा पर्व्वतीयधूमं प्रति व्यापकतायाः पर्व्वतधूमसामानाधिकरण्यनैयत्यात् पर्व्वतवह्निः परामर्शविषय एवेति किमनुमेयमिति चेत्, तर्हि पर्व्वतीयधूमे नियतसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य भानं साध्यसामानाधिकरण्यभाननियतमिति व्याप्यत्वभानेऽपि तुल्यम् । यदि च स्मृता व्याप्तिर्धूमेऽवगम्यते तदा व्यापकत्वेऽपि समानं । वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं न तु धूमसामानाधिकरण्यं, व्याप्यत्वन्तु सामानाधिकरण्यविशेष इति तत्रैवानुमितिरफला स्यात् । न चैवं परामर्शस्य

(१) 'विरोधस्य' अव्यापकताधियो व्यापकताधीप्रतिरोधस्य, इति पा० ।

नुपपत्तं न स्यादापकस्य विशेष्यस्येन्द्रियासन्निकर्षा-
ते वाच्यम्। दृष्टत्वात् असन्निकृष्टधूमादाविव
नस एव हि सर्व्वत्र परामर्शः, चक्षुरन्वय-व्यतिरेका-
विधानस्य पचवृत्तिधूमोपनयोपक्षीणम् ।

दीधितिः ।

'मानस एवेति प्रायिकत्वाभिप्रायेण, तेन क्वचि-
च्छब्दादिना क्वचिच्च साध्येन्द्रियसन्निकर्षात् परा-
मर्शेऽपि न क्षतिः, पक्षे साध्यसम्बन्धस्याग्रहात् ग्रहेऽप्य-
नुमित्साया अनुमितिसम्भवात् ।

गादाधरी विवृतिः ।

मूले 'किमनुमेयमिति सर्व्वत्र वास्तवपक्षीयसाध्यभानमेवानुमान-
फलमित्यभिमानेन, स्मृता व्याप्तिः पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्य-
सम्बन्धमर्टहीतैव धूमेऽवगम्यते पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नेऽपि
पक्षे साध्यसम्बन्धग्रहादनुमानवैफल्ये वैपरीत्यमेव इत्याह, 'वस्तु-
तस्त्विति, 'न तु धूमसामानाधिकरण्यमिति, येन पर्व्वतीयधूम-
सामानाधिकरण्यस्य वह्नौ भाने तादृशधूमाधिकरणताच्सम्बन्धस्य
तत्र भानमावश्यकमिति शङ्केतेति शेषः। 'मानसएव परामर्श-
इति योजना, सर्व्वत्र हेतुरिति शेषः। अत्र सर्व्वपदस्यानुमिति-
सामान्यार्थकत्वेऽसङ्गतिः साध्यविशेष्यकस्यापि परोक्षरूपस्य कदा-
चिच्चाक्षुषादिरूपस्य च परामर्शस्यानुमितिजनकत्वसम्भवादत-

माह, दीधितौ 'प्रायिकत्वाभिप्रायेणेति इन्द्रियासन्निकृष्टसाध्यकप्रत्यक्षपरामर्शजन्यानुमितिसामान्याभिप्रायेण इत्यर्थः, साध्येन्द्रियसन्निकर्षसत्त्वे प्रत्यक्षतः साध्यसिद्धेः कथं परामर्शेनानुमितिर्जननीयेत्याकाङ्क्षायां तदुपपादकं हेतुमाह, 'पक्ष इति ।

तत्त्वचिन्तामणिः ।

अथ जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतया भातस्य पक्षस्य पर्व्वतादेरनुमितौ प्राधान्येन भानं न स्यात्, न हि जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतयावगतं जन्यज्ञाने प्राधान्येन भासते, तथादर्शनात् । न चानुमितिस्तथात्वमसिद्धं पर्व्वतोऽयं वह्निमानित्यनुमितेर्लोकसिद्धत्वादिति चेन्न, पुरुषस्य दण्ड इति ज्ञानानन्तरं दण्डी पुरुष इति ज्ञानजन्यज्ञानदर्शनात् अन्यथा तवापि कथं पक्षविशेष्यकत्वनियमः, न हि कारणीभूतज्ञाने यद्विशेष्यतया भासते तत्कार्य्यीभूतेऽपि तथा, इह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानजन्ये घटाभाववद्भूतलमितिज्ञाने तत्र च व्यभिचारात् तस्मात् पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शस्यायं स्वभावो यत्स्वाश्रयविशिष्यिकामनुमितिं जनयति नातथाभूतामेवं ममापि तुल्यमिति ।

BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series, No. 1355

तत्त्वचिन्तामणि दीधिति-विवृति

TATTVACINTAMANI DIDHITI VIVRITI

BY

GADADHARA BHATTACHARYYA

WITH TATTVACINTAMANI AND DIDHITI

EDITED BY

LATE MAHAMAHOPÂDHYÂYA JADUNATH SARBABHUM AND
MAHÂMAHOPÂDHYAYA KAMAKHYANATH TARKAVAGISA,
Professor, Sanskrit College, Calcutta

VOL. III FASC I.

CALCUTTA:
PRINTED BY S V CHATTERJI, SATYA PRESS 16/1, GHOSE LANE
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 1, PARK STREET,
1912.

त्वनिर्णयादीति ; आदिपदाद्विजयपरिग्रहः । तत् कार्य्यकारित्वात्;
सपरिकरहेतुप्रयोज्यकार्य्यप्रयोजकत्वात् । प्रयोजकत्वञ्च, अवच्छेदक-
तावच्छेदकादिसाधारणमिति स्वविषयकज्ञानकार्य्यं प्रति स्वस्य
तथात्वमक्षतमेव । तत्त्वनिर्णयः, प्रमितकोटिनिश्चयः । तत्र व्या-
प्ति पक्षधर्म्मताविशिष्टप्रकृतहेतुज्ञानमिव तद्विपरीतकोटिसाधकस्य
हेत्वाभासत्वज्ञानमप्युपयुज्यते । प्रतिबन्धकीभूतविपरीतकोटिव्या-
प्यवत्ताज्ञानेऽप्रामाण्यग्राहकत्वादित्युभयोस्तत्त्वनिर्णयप्रयोजकत्वं ।
अथवा* तत्त्वनिर्णयः साध्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयः । तत्रानुमापक-
हेतोर्व्याप्त्यादिविशिष्टस्वरूपसद्धेतुत्वज्ञानमिव विपरीतकोटिसाधक-
हेतोर्दुष्टत्वज्ञानमप्युपयुज्यते । प्रकृतसाध्यप्रकाराप्रामाण्यग्राहकविप-
रीतकोटिसाधकहेतुदुष्टत्वप्रतिविघटकत्वात् । विजयप्रयोजकत्वञ्च,
हेत्वाभासस्य स्वज्ञानाधीनपरोक्तहेतुदोषोद्भावनद्वारा । व्याप्त्यादि-
विशिष्टहेतोश्च स्वज्ञानाधीनस्वीयप्रयोगद्वारा बोध्यम् ॥

मूलोक्तलक्षणानां † दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेऽव्यतिव्याप्तिः । यथार्थ-
ज्ञानविषयानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्य्यन्तस्य स-
मूहालम्बनविषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे विष-

* तत्त्वपदस्य प्रामाण्यवाचकत्वात्, प्रमितकोटिनिश्चयार्थकत्वं [illegible]
अत आह अथवेति ।

† सद्धेतुजन्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतज्ञानविषयत्वम् तत्र तदुक्तौ न कोऽपि
दोष । इत्यस्मद्गुरवः ।

घणीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो* हेतुविषयताया-अनवच्छेदकत्वात्, तत्र † हेतोरव्याप्तिश्च । यद्विषयकत्वेनेत्यादि-लक्षणे च तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेत्यत आह यथाश्रुतमिति ‡ । इदं एतल्लक्षणत्रयं । ननु हेतुवदाभासन्त इति-व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य दुष्टहेतुपरत्वाद्दुष्टहेतुनिरूपणस्यैव प्रति-ज्ञातत्वात्तल्लक्षणमेवाकाङ्क्षितमतस्तदनुक्तौ मूलस्य न्यूनता । अन्य-विधव्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरत्वसम्भवेपि तेचेत्यादिना दुष्टहेतूनामेव विभजनाद्दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रतिज्ञातत्वे तदसङ्गतेः । एवं दुष्टहेतुनिरूपणस्याप्रकृतत्वे दुष्टहेतूनां विभागानर्हतया तेषां सङ्करेण विभागव्याघातशङ्काया अनवतारात् उपधेयसङ्करेपीत्यादि ग्रन्थस्योपाध्यसङ्करेण विभागोपपादनपरस्यासङ्गतिरित्यत आह तद्व-त्त्वञ्चेति । तादृशदोषवत्त्वञ्चेत्यर्थः । दुष्टहेतूनां लक्षणमित्यनुषज्यते स्फुटमिति शेषः । तथा च दुष्टहेतुनिरूपणस्य प्रकृतत्वेपि दोषल-क्षणे कृते तद्वत्त्वरूपदुष्टहेतुलक्षणस्य स्फुटतया लाभेन दोषलक्षणा-

---

* धूमोऽवह्निमान् धूमादित्याद्यनुमितौ बाधप्रतिबन्धकतायां हेतुविषयताया अवच्छेदकत्वात् प्रायश इत्युक्तं ।

† तथाच गन्धप्रागभावावच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादावसङ्कीर्णबाध स्थलेऽव्याप्तिरन्यत्र व्यभिचारादिज्ञानमादाय लक्षणसम्भवादिति भावः ।

‡ अनुमितिप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयीभूत इतिव्युत्पत्त्या दुष्टहेतुलक्षणत्वस्य सम्भवतीत्यत उक्तं यथाश्रुतमिति ।

अभिधानस्य तत्र तात्पर्य्यात् नोक्तानुपपत्तिरितिभावः। तदभिप्रायेणैवेति *- दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थः।

तत्रानुमितिपदं, अनुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमितितत्कारणज्ञानपरं, साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकानुमिति परं वा।

अनुमितिपदस्यानुमितिसामान्यपरत्वे† असम्भवात् यत्किञ्चिदनुमितिपरत्वेऽतिप्रसङ्गात् ‡। प्रकृतपक्षसाध्य § हेतुकानुमितिपरत्व मावश्यकं। तथा च व्यभिचारादावव्याप्तिः वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानाभावस्य पर्व्वतोधूमवानित्यनुमित्यजनकत्वात्। अन्यथा

---

* अत्रेदं बोध्यं तदभिप्रायेणैव इत्यस्य दुष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेणैव इत्यर्थकत्वे उपधेयसङ्करेऽपीत्यादि दूषणग्रन्थस्यासङ्गतत्वमनुचितमेवेत्यादि ग्रन्थस्यासङ्गतत्वौचित्यात्। किन्तु दोषस्वरूपदुष्टलक्षणाभिप्रायेणैवेत्यर्थो बोध्यः। तथा च दुष्टलक्षणकरणे तत्रैवेत्यादिग्रन्थाक्षतेरुपाधेरुपधेयसङ्करेऽपीत्यादिग्रन्थसाङ्गत्यमिति।

† असम्भवमिति अनुमितित्वव्यापकत्वनिवेशापेक्षया अनुमितिनिष्ठ प्रतिबध्यतानिवेशे पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ घटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिः। तस्यापि भूतलं घटवदित्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यत आह अनुमितिपदस्येत्यादि।

‡ अनुमिति पदस्यानुमितिसामान्यपरत्वेऽतिप्रसङ्गादिति क्वचित् पाठः।

§ अत्र हेतुकत्वपर्य्यन्तं हेतुप्रकारकनिश्चयजन्यानुमितित्वाभावात् वह्निव्याप्यमहानसीयधूमवान् पर्व्वत इत्याकारकनिश्चयोत्तरजायमानपर्व्वतो महानसीयवह्निमानित्यनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छिन्नावच्छेदकविषयत्वाद् महानसीयधूमाभावव्याप्यत्वेऽव्याप्तिः।

मस्य तादृशानुमितिजनकज्ञानमात्रपरत्वेच बाधादावव्याप्तिः। बाधादिज्ञानस्य परामर्शाप्रतिबन्धकत्वात्। अतोऽनुमिति पदमजहत्स्वार्थलक्षणया तदुभयपरतया व्याचष्टे तत्रेति। तादृश लक्षणवाक्य इत्यर्थः। लक्षणघटकतावच्छेदकमुभयसाधारणमनुगतरूपमाहानुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनेति। अनुमितिपदस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारक-प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकानुमितिपरत्वं स्वयमेव दर्शयिष्यति। अतोन वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गः। निरूपकत्वञ्चात्र यदि प्रतियोगित्वं, तदा कार्य्यस्य कार्य्यताप्रतियोगित्वाभावादनुमित्यसंग्रहः, अतः सम्बन्धिपदं सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्*साक्षात्कारजनक†साक्षात्कारविषयतात्मक‡ निरूपकत्वस्य लाभाय। अत्र पर्वतोवह्निमान्

---

* तत्तद् अनुमिति निष्ठकार्य्यता परम्।

† अनुमितिनिष्ठकार्य्यतासाक्षात्कारं प्रति अनुमितितत्कारणपरामर्शयो साक्षात्कारो हेतु सम्बन्धिद्वयनिरूपितपदार्थसाक्षात्कारं प्रति सम्बन्धिद्वयसाक्षात्कारो हेतुरित्यस्य वक्तव्यत्वात् अन्यथा घटभूतलसाक्षात्कारं विना तयोः संयोग साक्षात्कारापत्तेः। एतत् सर्व्वं हृदिकृत्वाह तत्साक्षात्कारजनकेत्यादि।

‡ अत्र तादृशसाक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयत्वं तादृशसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकमुख्यविशेष्यताश्रयत्वं अतो न केवलं पर्वतोवह्निमानित्यनुमितिविषयकसमूहालम्बनजन्ये वह्निमानित्यनुमितिविषयकसाक्षात्कारविषयत्वमादाय पर्व्वतपक्षकवह्न्यनुमितिहेतौ वह्न्यभाववद्ह्रदादेर्दोषत्वापत्तिः। तथा अत्र स्वत्वविशेषे साध्यान्तरानुमिति साध्यतावच्छेदके प्रविष्टा तत्र सर्व्वेषामेव दोषाणां तादृशानुमित्यप्रतिबन्धकतया प्रतिबध्यतायां तादृश यहत्वव्यापकत्वनिवेशकल्पे तल्लक्षणाव्याप्तेः। व्यापकत्वानिवेशे उदासीनघटादावतिव्याप्तिरित्यादिदूषणावकाश इति बोध्यम्।

ह्रदश्च तथेत्यादि समूहालम्बनानुमित्यादिविरोधिह्रदनिष्ठवह्न्यभावा-
दिरूपबाधादेः पर्वतादौ धूमादिना वह्न्यादिसाधने दोषताप्रसङ्गः ।
प्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसम्बन्धिग्रहत्वस्य कस्यापि प्रति-
बध्यतानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तानिवेशासम्भवात् तथाविधग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिवेशे च
अनुमित्यविरोधिनि व्यभिचारादौ परामर्शाविरोधिनि बाधादौ चा-
व्याप्तिः । उभयविरोधिपक्षाप्रसिद्ध्यादावेव तादृशप्रतिबध्यतानिरूप-
कज्ञानविषयत्वसत्त्वादतः कल्पान्तरमाह साध्यव्याप्येति । प्रकृत-
पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतद्व्याप्ति-
विशिष्टप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितिसामान्यपर-
मित्यर्थः । एवञ्च तादृशसमूहालम्बनानुमितेर्व्याप्त्यादिविषयकतया
व्यभिचारज्ञानादिप्रतिबध्यत्वाच्च व्यभिचाराद्यसंग्रहः । ह्रदादौ
वह्न्यादिविषयकसमूहालम्बनादिप्रतिबन्धकतामादाय दर्शिताति-
प्रसङ्गस्य वारणाय सामान्यपदं । तथा च तादृशानुमितित्व-
व्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वं
पर्यवसितार्थः । एवञ्च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नादि प्रकारकानु-
मितिसामान्यान्तर्गतायां पर्व्वतो वह्निमान्वह्निव्याप्यधूमवांश्चेत्या-
द्यनुमितौ ह्रदो न वह्निमानित्यादिनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्, बाध-
सत्प्रतिपक्षस्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिष्वव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षताव-
च्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकत्वनिवेशः । द्रव्यत्वादिना ह्रदादिविशे-
ष्यकानुमितौ तथाविधनिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतः

पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपादानं । अवच्छेदकत्वञ्च, तत्पर्य्याप्त्यधिकरणत्वं । तेनातेजस्वी पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ विशिष्टपर्व्वतत्वादिमति वह्न्याद्यभावरूपबाधस्य, काञ्चनमयः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ च, आश्रयासिद्धेः शुद्धपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमित्यविरोधित्वेपि नासंग्रहः ; एवमग्रेपि बोध्यं। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारकत्वानिवेशे, परामर्शाविरोधितया बाधसत्प्रतिपक्षयोरव्याप्तिः । तत्र प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यानुपादानेपि तद्दोषतादवस्थ्यं । वह्नित्वावच्छिन्नाभावादिविषयस्य धूमजनकतेजस्वी वह्निव्याप्यधूमवांश्च ह्रद इत्याद्यनुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् । साध्याप्रसिद्धव्याप्तिवारणप्रयोजकत्वोपवर्णनन्तु तदुपादानस्येति तु न सत् । वह्निर्न काञ्चनमय इत्यादिनिर्णयस्य पक्षे शुद्धवह्नित्वादिना वह्न्याद्यनुमित्यविरोधित्वेपि, द्वितीयदले प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्तर्भावसत्त्वात्तस्य काञ्चनमयवह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्यनुमितिविरोधितया; तत्र लक्षणगमनात् । द्वितीयदलप्रवेशात् व्यभिचारविरोधसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपासिद्धिषु नाव्याप्तिः। तथापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिविशिष्टत्वनिवेशाद्व्यभिचारविरोधयो र्नाव्याप्तिः । वह्निधूमव्यभिचारीत्यादिज्ञानदशायामपि द्रव्यत्वादिना धूमादिनिरूपितव्याप्तेर्भानसम्भवात् तद्दोषतादवस्थ्यमतोव्याप्तौ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नीयत्वनिवेशः । अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्ती विशिष्योपादाय तदुभयविशिष्टहेतुप्रकारकत्वमेव निवेश्यं । एकमात्रव्याप्त्यु-

पादाने * साधारण्यानुपसंहारित्वयोरेकतरासंग्रहप्रसङ्गादित्यग्रे-
व्यक्तीभविष्यति । तादृशव्याप्तिविषयप्रकारतानिरूपितहेतुप्रका-
रतायाः पक्षसाध्यकत्वं हेतुकानुमितिजनकतावच्छेदकप्रकारतात्वे-
नानुगमय्य निवेशनन्तु न सम्भवति । साध्याभाववद्वृत्तित्व-
ज्ञानदशायां केवलव्यतिरेकव्याप्त्यादिप्रकारकहेतुमत्ता ज्ञानोत्पत्त्या
साधारण्यादेस्तादृशप्रकारता-शाल्यनुमिति सामान्य-विरोधित्वा-
भावात् व्याप्तिविशिष्टविषयकत्वमात्रस्य तद्विशिष्टहेतुतावच्छेदका-
वच्छिन्नविषयकत्वमात्रस्य वा निवेशे स्वरूपासिद्धव्याप्तेः
पक्षांशे तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकत्व-
निवेशः । पक्षांशे व्याप्तिविशिष्टप्रकारकत्वमात्रनिवेशेऽपि तद्दोष-
तादवस्थ्यं । धूमाभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्य द्रव्यत्वादिना हेतु-
मत्ताज्ञानाविरोधित्वात् । साधारण्याद्यव्याप्तेश्च । वह्नित्वाव-
च्छिन्ने धूमाभाववद्वृत्तित्वादिग्रहस्य धूमादिव्याप्तिविशिष्टतद्वह्नि-
त्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानाविरोधित्वादतो हेतुतावच्छेदकावच्छिन्न-
त्वनिवेशः । पक्षांशे साध्यादिप्रकारकत्वस्य सत्प्रकारादेराहार्यज्ञानादेव
बाधादिज्ञानाप्रतिबध्यत्वादसम्भव इत्यत स्तादृशानुमितित्वव्याप-

* असमाधानबीज परामर्शनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताशालिज्ञानत्वेनो-
पादेय इति तत् प्रतिबध्यतामादाय केवलान्वयिव्यतिरेकेऽप्रसिद्धस्य प्रतियोगिताघटकत्वेन
बाधत्वस्यापि [illegible] इति चिन्त्यम् ।

कतानिवेशः । साध्यव्याप्यहेतुधर्म्मितावच्छेदकक साध्यवत्ताज्ञानस्यैव साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवानित्याकारकतया तादृशाकारलिङ्गनस्वरसात्तादृशहेतुविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यक-साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रकारकानुमितित्व-व्यापकप्रतिबध्यत्वस्य लक्षणघटकत्वोपगमे, पर्व्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्यादेः साध्यत्वे, तत्सामानाधिकरण्येन साध्याभावादेरदोषत्वप्रसङ्गः । सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिज्ञानस्य शुद्धपर्व्वतत्वावच्छेदेन वह्न्यादिज्ञानं प्रत्येव प्रतिबन्धकतया, धूमविशिष्टपर्व्वतत्वावच्छिन्नधर्म्मिकवह्न्यादिज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादिति तदुपेक्षितं। न च विशेष्यतावच्छेदककोटौ धूमादेरधिकस्य भानेपि शुद्धपर्व्वतत्वावच्छिन्नसंयोगादेर्यैव संसर्गता तत्र पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं तादृशानुमितेरपि शुद्धपर्व्वतत्वावच्छेदेन-वह्न्याद्यवगाहित्वादिति वाच्यं। धर्म्मितावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ धर्म्मितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणधर्म्मावच्छिन्नत्वमेव संसर्गांशे भासते नतु तदेकदेशावच्छिन्नत्वमपि । तद्धर्म्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततदेकदेशव्यापकत्वावच्छिन्नसंसर्गताया अप्रामाणिकत्वात् । अथ लिङ्गोपधानमते हेतोः सर्व्वत्रैव धर्म्मितावच्छेदकतया भानात्तादृशसंसर्गताभ्युपगम आवश्यकः । अन्यथा शुद्धपर्व्वतत्वावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्थले हेतुविशिष्टपर्व्वतत्वावच्छिन्नसंयोगादिसंसर्गकानुमितेरेवोपगमे पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधादिग्रहकालेपि तत्र तथाविधसाध्यनिश्चयवतोऽनुमित्यापत्तेः । नहि

सामानाधिकरण्येन बाधसिद्धयोः सत्त्वेऽप्यनुमितिं * कश्चिदुपैति । तादृश बाधादिग्रहस्य क्वचिदप्यनुमितौ प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् तेषां हेत्वाभासताविलयापत्तिरेवेति चेदेवमपि लिङ्गानुपधानमते तादृश-विषयताया मानाभाव एव । ग्रन्थोऽपि लिङ्गानुपधानमताभिप्रायकः । तन्मतेऽनुमितेः सर्वत्रैव तथाकारकतया, तादृशाकारकत्वस्याव्यावर्तकतया, अनुमितिपदस्य तादृशानुमितिपरत्वदर्शना-सङ्गतेः ॥

केचित्तु लिङ्गानुपधानमतेऽनुमितिपदस्य तदुभयपरत्वं व्याख्याय यथाश्रुतपरतानिर्वाहाय लिङ्गोपधानमतमाश्रयन्ते साध्य-व्याप्येत्यादिना । इत्याकारकानुमितिपरं, अनुमितेरित्याकारक-त्वंमताभिप्रायकमिति व्याचक्षते † ॥

तेनैकत्र हेतौ व्यभिचारादिग्रहेऽप्यन्यस्य परामर्शा-दनुमित्युत्पादेन, व्यभिचाराद्याभासादिज्ञानेनान्यथा-

---

* अतएव चिति समनुमा कार्यत्वादिनानुमानप्रस्तावे कुसुमाञ्जलीकाराचार्यैरपि चितित्वहेतौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन बाधादिग्रहः । अन्यथा चितित्वेन सामानाधिकरण्येन बाधसत्त्वेऽपि पृथिवीत्वावच्छेदेन तन्मतेऽनुमितौ बाधकाभावादसङ्गत्या-पत्तिरिति भावः ।

† तदिदम् एतन्मतेऽपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयताया एकत्रैव निवेशेन तदभावविशिष्टस्य तथाकत्वस्य इदम् वह्निमत्वविशिष्ट एव व्याप्तिविशिष्टे इदम् वह्निमत्त्वमित्यत्र धूमपक्षेऽपि ततोऽनुमितिपक्षे सामान्यस्यानुमितिपदस्य तादृशविषयताया अवश्यनिवेशेन व्यर्थविशेषणत्वम् ।

सिद्धत्वाच्च । व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमितिजनकत्वेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति ।

व्याख्याप्रयोजनं स्फुटयति तेनेति । एकत्र, वह्नित्वाद्येकधर्मावच्छिन्ने । व्यभिचारादीत्यादिना स्वरूपासिद्धिपरिग्रहः । अन्यस्य परामर्शात् वह्नित्वादिरूपापरधर्मावच्छिन्ने व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिज्ञानात् । व्यभिचारादिति । व्यभिचारादिग्रहाभावस्यानुमितिजनकत्वेपीत्यनेन सम्बन्धः । यत्र यद्रूपावच्छिन्ने व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कथञ्चित्तद्रूपावच्छिन्नलिङ्गकपरामर्शस्तत्र क्षणैकव्याजेन अनुमित्युपगमात्र तत्र व्यभिचारोदर्शितः । ननु तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकानुमितौ तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचारज्ञानाभावस्य हेतुत्वोपगमान्नव्यभिचारः । तद्धर्मावच्छिन्नलिङ्गकत्वञ्चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नधर्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वं । तादृशसम्बन्धेन व्यभिचारज्ञानविशिष्टं यत्तदन्यत्वमेव वा जन्यतावच्छेदकं वाच्यं । तेन धूमव्याप्य वह्निमानयमित्याकारकशाब्दादिपरामर्शोत्पत्ति* द्वितीयक्षणे यत्र लौकिकसन्निकर्षजन्यो वह्निर्धूमव्यभिचारी धूमव्याप्यश्चायमित्याकारकसमूहालम्बनप्रत्यक्षस्तज्जन्यानुमितेरुक्तसम्बन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नधर्मिकव्याप्त्यादिज्ञानविशिष्टत्वेपि

* अत्र च तृतीयक्षणस्य साधारण्येनाव्यवहितोत्तरत्व निवेशमभ्युपेत्य विनश्यदवस्थपरामर्शोत्तरानुमितेस्तादृशव्याप्तिज्ञानविशिष्टत्वाभावादिति ।

नः* अतिरत आह व्याप्त्यादीति। तृणकारणताकव्याप्त्यादिज्ञानसत्वे व्यभिचारज्ञानाद्यभावव्यतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकस्यासिद्धत्वादिति भावः। व्याप्तिज्ञानादेर्व्यभिचारज्ञानाभावादिना अन्यथासिद्धत्वग्रहात्† प्रागेव निरासाता। न व्यतिरेकव्यभिचारादावव्याप्तिः। यत्रासद्धेतुविषये तादृशानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्रव्यदोषेऽव्याप्तेर्वक्ष्यमाणतया ईदृशयथाश्रुतव्याख्यायामनिर्भरसूचनायाहस्मीति॥

पर्व्वतोनिर्वह्नि धूमो वह्नेरभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीत्यादिभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धादाह यथार्थेति॥

पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादिसद्धेतुस्थले बाधादिभ्रमविषयेऽतिव्याप्तिवारकतया यथार्थपदं सार्थकयति। पर्व्वतोनिर्व्वह्निरिति। अत्र इति पदस्य त्रितयस्थले सम्बन्धाद्भ्रमत्रितयलाभः। प्रत्येकभ्रममादायैवातिप्रसङ्गसम्भवात् तादृशसमुदायस्य भ्रमपर्य्यन्तानुधावनवैफल्यात् तत्परत्वासङ्गतेरितिध्येयम्।

प्रथम भ्रमोऽनुमितौ विरोधी। अन्यौ च तज्जनकज्ञाने तथा,

* अव्यभिचार इति भाव।

† अत्र व्यभिचार ज्ञान नास्ति व्याप्तिज्ञानश्च नास्ति तथानुमितिरनुत्पादात् यत्र व्याप्तिज्ञानमस्ति व्यभिचारज्ञानाभावोनास्ति तत्रानुमित्युत्पादादित्याशय।

तयोरपि प्रथमेऽन्यत्र प्रसिद्धस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य धूमाद्यंशे भ्रमत्वं यन्त्येव प्रमेयत्वाभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धया न तद् भ्रमत्वं । किन्त्वभावांशेऽनुयोगिताविशेषसम्बन्धेन साध्यस्य भ्रमत्वमित्येतादृश विशेषमादृत्य शिष्यव्युत्पादनायानेकविधभ्रमकथनं ॥

इदन्त्ववधेयं अभिधेयत्वं प्रमेयत्वव्यभिचारीत्यत्र स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वभ्रमो वाच्यः । प्रतियोगितांशे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयोः साध्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिघटकतया तदंशे तदुभयावगाहिव्यभिचारज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानविरोधित्वात् । एवञ्च भेदादौ प्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य प्रसिद्धावपि स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताकत्वाप्रसिद्धया तादृशसम्बन्धेन भ्रमानुपपत्तिः । प्रतियोगितांशे सम्बन्धविशेषाद्यवच्छिन्नत्वस्य भ्रमइत्यपि न युक्तं । तस्य सम्बन्धघटकतया तत्प्रकारकत्वघटित तद्भ्रमत्वानुपपत्तेः । नच तेन रूपेण प्रतियोगिताप्रकारकएवात्र भ्रमोविवक्षितः । नतु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गक इति वाच्यं । लाघवात् * प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया तत्प्रकारकव्यभिचारज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् । अत्राहुः स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन--

---

* अत्रावधेय तादृश सम्बन्धेन विशिष्टाभावादि किन्तु यद्वत्त्वाभावादेरन्यथा धर्मेणादी मत्यावयोधर्मावभाविरिति प्रतीतिवत् वह्निमांस्तीति प्रत्यय स्यादितिभाव ।

साध्यतावच्छेदकत्वमेवाभावस्य* साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्ति-घटकं लाघवात्। एवञ्च तादृशसम्बन्धेनाभावांशे साध्यतावच्छेदक-प्रकारकव्यभिचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहविरोधितया घटत्वादेः प्रसि-द्धेन तादृशसम्बन्धेन नैयत्ववादेरभावांशे भ्रमात्मक एव तथा-विधो पक्ष इति न किञ्चिदनुपपन्नम् †॥

प्रथमे साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानविरोधी हेतौ साध्याभाववद्वृ-त्तित्वरूपव्यभिचारस्य भ्रमः, द्वितीये तदन्तर्गतिश्च व्यापकसामा-नाधिकरण्यग्रहविरोधी साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणा-भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य भ्रमोऽभिमतः। असमानप्रकारक-ज्ञानस्याविरोधितया द्विविधव्यभिचारसंग्रहाय द्विविधव्याप्ति-विषयकसमूहालम्बनज्ञानस्यैव लक्षणे निवेश्यत्वात्। न च हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिक-रणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य दुर्लभतया, तदवगाहिज्ञान-स्याभिधेयत्वं प्रमेयत्वस्य व्यभिचारीत्याकारकता नोपपद्यत इति वाच्यं। यतोऽभाववद्वृत्तित्व समानाधिकरणाभावप्रतियोगिताव-च्छेदकत्वं द्वयमेव हेतुः साध्यस्य व्यभिचारीत्यत्र व्यभिचारपदार्थः

---

* अत्र तादृशसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकविशिष्टाभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्तिः महानसीयवह्न्यभावमादाय वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिः अवच्छिन्नप्रतियोगिता-कत्वसम्बन्धेन वह्नित्वादिविशिष्टस्य महानसीयवह्न्यभावादेरधिकरणीभूतपर्वतादौ धूमादेर्वृत्तित्वादिति ज्ञेयम्।

† एतन्मतेऽन्वयितावच्छेदकरूपेणान्वयबुद्धित्वं विना नैयत्यप्रतियोगिकत्वं विना एतदनुपपन्नमिति तु विभावनीयम्।

तत्र प्रथमव्यभिचारतात्पर्य्यग्रहस्थले व्यभिचारपदार्थैकदेशे ऽभावे-
ऽनुयोगितारूपषष्ठ्यर्थस्य तत्र प्रकृत्यर्थतावच्छेदकवह्नित्वाद्य-
वच्छिन्ननिरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः । मत्वर्थीयार्थस्य
स्वरूपसम्बन्धवान्, तस्य चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । द्वितीयतत्प-
दार्थपरवाक्यस्थले च तदेकदेशसामानाधिकरण्ये हेतुपदार्थान्वित-
प्रथमार्थनिरूपितत्वस्यान्वयः । षष्ठीप्रकृतेः धर्म्मपरतया षष्ठ्यन्तार्थस्य
साध्यतावच्छेदकनिष्ठत्वस्य तादृशान्वयबललभ्यहेतुसमानाधिकर-
णाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे तस्य च तदन्वितार्थसम्बन्धिनि एक-
देशे घटकत्वसम्बन्धे सम्बन्धिनश्चाभेदेन प्रथमान्तार्थेऽन्वयः । एव-
ञ्चोक्तवाक्यात्तत्र साध्यतावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रति-
योगितावच्छेदकत्वस्यापि लाभात्तत्र तदवगाहिभ्रमस्य दर्शिता-
कारकतासम्भवादित्यपि वदन्ति ॥

भ्रमादिति पञ्चम्यर्थः प्रयुक्तत्वं तस्य प्रतिबन्धपदार्थेऽनुत्पादे-
ऽन्वय । यथार्थेतीति । यथार्थपददानेन स्वव्यधिकरणप्रकारा-
वच्छिन्ना या या विषयता तदनिरूपकत्वस्य सर्वांशे प्रमात्वस्य
विवक्षणीयतया दर्शितभ्रमाणां किञ्चिदंशे प्रमात्वेपि न तमादाय
दोष इति भाव. ॥

ननु प्रतिबन्धकज्ञानविषयव्यभिचारादिघटकसा-
ध्यादेरपि प्रत्येकं हेत्वाभासत्वापत्तिः । अथ विशिष्ट-
विषयकं ज्ञानं प्रतिबन्धकं तद्घटकञ्च न विशिष्टमिति

चेत्तर्हि यथार्थेति व्यर्थं । भ्रमविषयविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादित्यनुशयेनाह यदिति ।

अत्र यथार्थपदेन सद्धेतुस्थलेऽनुमितिविरोधिभ्रमविषयसाध्याभावादावतिप्रसङ्गवारणेऽपि, असद्धेतुस्थले तादृशभ्रमाविषयदोषघटकसाध्यादेः प्रत्येकं दोषत्वापत्तिर्दुर्वारैव । तदर्थं प्रकारान्तरानुसरणेन, तत एव पूर्वदोषस्यापि वारणसम्भवे यथार्थपदं व्यर्थमिति दोषस्य दुर्वारतया तस्यैव यथार्थपदाघटितलक्षणान्तरानुसरणबीजत्वमाह नन्विति । एकदेशस्यापि विशिष्टघटकतया हेत्वाभासपदार्थत्वमिष्टत्वादाह प्रत्येकमिति । प्रत्येकपर्याप्तसाध्यतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नस्येत्यर्थः । हेत्वाभासतापत्तिः, हेत्वाभासपदार्थत्वापत्तिः । यद्रूपावच्छिन्नज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्रूपावच्छिन्ने हेत्वाभासत्वव्यवहारस्य तद्रूपावच्छिन्नमात्रज्ञानादितोऽदुष्टत्वव्यवहारस्य चानुदयेन इष्टापत्तिर्न सम्भवतीति भावः । यादृशविशिष्टविषयकत्वं तादृशानुमितिविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तत्त्वमिति विवक्षया न साध्यादावतिव्याप्तिरित्याशयेनाशङ्कते अथेति । विशिष्टविषयकत्वं साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाधनादिविषयकत्वमेव, तद्घटकञ्च तादृशविशिष्टघटकप्रत्येकपदार्थविषयकत्वञ्च न विशिष्टं, न तादृशविशिष्टनिरूपितं । तथा च प्रत्येकपदार्थविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकतायामनतिरिक्तवृत्तित्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः । व्यर्थमिति यथार्थपदादानेपि सद्धेतुस्थलेऽतिव्याप्तिवारणसम्भवात् । ननु तत्र

भ्रमविषयप्रत्येकपदार्थस्योक्तरीत्या वारणेपि तद्विषयविशिष्टेऽतिव्याप्तिरत आह भ्रमविषयेति। अप्रसिद्धत्वादिति। तथा च नातिव्याप्तिरिति भावः॥

केचित्तु दुष्टानामेव हेतूनां एतानि लक्षणानि, तत्र तृतीयमिव प्रथममपि ज्ञायमानव्यभिचारादेः प्रतिबन्धकत्वमभ्युपेत्य। तदर्थश्च, तादृशाभावप्रतियोगिनो ये व्यभिचारादयस्तत्प्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमयेव तत्त्वमित्यत्र तत्त्वमित्यर्थः। आद्यस्यैव वा दुष्टहेतुलक्षणत्वमिति प्राहुः॥

केचित्त्विति। नन्वाद्यस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिस्तेषामप्यनुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वात्। न च ह्रदादिपक्षक-वह्न्यादि-साध्यकस्थले वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपदोषाणामपि दुष्टहेतुतया लक्ष्यत्वमेवेति वाच्यं। तद्रूपावच्छिन्नपक्षक तद्रूपावच्छिन्न साध्यकतद्रूपावच्छिन्नहेतुकस्थले तेन रूपेण दुष्टस्य लक्षणं। यदि तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिविरोधियथार्थज्ञानविषयत्वमात्रं। तदा ह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयवह्न्यभाववद्ध्रदादीनां धूमत्वादिना दुष्टत्वाभावादतिव्याप्तिरित्याशङ्कां परिजिहीर्षुस्तादृशाभावप्रतियोगिनां ज्ञानमिति षष्ठीसमासमाश्रित्य तादृशाभावप्रतियोगिप्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वमर्थं व्याख्या-

स्यति । तज्ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामत एव संगच्छतेऽतस्तद-
वलम्बेनाह नवेति । तेषु लक्षणेषु मध्ये इत्यर्थः । तृतीय
लक्षणस्य सर्व्वमत एव ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकताभिप्रायकतया
दृष्टान्तत्वेनोपन्यासः । तदर्थेनेति । प्रतियोग्यन्तेन व्यभिचारादि-
दोषानादाय लक्षणं सङ्गमनीयमिति दर्शयितुं व्यभिचारादय-
इति । न तु तेन रूपेण लक्षणघटकत्वमित्यवधेयं । एवञ्च यथार्थ
पदादानेदुष्टत्वन्नमादाय प्रकृतहेतुभिन्नेऽतिप्रसङ्ग * इति
यथार्थपदसार्थक्यम् । यद्यपि पर्व्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्-
छिन्नसाधने धूमत्वावच्छिन्नोदुष्ट इत्यादेः सर्व्वतो दुष्टत्वव्यवहारस्य
नापत्तिः, तत्र तत्पक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोष-
प्रकारकज्ञानविषयत्वस्यैव प्रत्येतव्यत्वात् तादृशानुमितिप्रति-
बन्धकबाधव्यभिचाराद्येवाप्रसिद्धत्वात् । ह्रदादौ वह्न्यादिसाधन
मादाय [illegible] सर्व्वत्रैव दुष्टत्वव्यवहारश्च तथापि धूमसाधने वह्नित्वे-
नायं दुष्ट इत्यादौ वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकधूमानुमितिप्रतिबन्धक

---

* ननु तथापि ह्रदाभाववद्वृत्तित्वावच्छिन्नविषयताज्ञानात् व्यवच्छेदाय यथार्थ
पदं सार्थकं । तथाच वैयर्थ्यशङ्का न सङ्गच्छते । तत्र ज्ञायमानत्वस्यैव निवेशात् ज्ञाय-
मानत्वाभावात् तथा सतितेऽपि वैयर्थ्यविरहात् । अत केचित् [illegible]
दावप्यस्ति । तादृशविशिष्टविषयताया [illegible] सत्वात् [illegible]
[illegible] यथार्थपदवैयर्थ्यशङ्का इत्याहुः । [illegible]
[illegible] निरवच्छिन्नविशेषणतया [illegible] बाधतया तादृशविशिष्ट
विषयताया [illegible] सत्वात् [illegible] तादृश-
[illegible] ।

दोषप्रकारकज्ञानविषयत्वस्य मन्वयात् वक्ष्यमाणसम्बन्धावच्छिन्न-ताहृशानुमितिप्रतिबन्धकधूमाभाववद्वृत्तित्वविशिष्ट वह्न्यादिरूप-प्रसिद्धदोषप्रकारताशालिभ्रममादाय रासभादितात्पर्य्येणापि तथा व्यवहारः स्यात् । न च तत्र विशेष्ये तृतीयान्तार्थवह्नित्ववैशिष्ट्य-भावाद्रासभे तद्बाधेन नायमतिप्रसङ्ग इति वाच्यं । तथा सति दोष-पदार्थघटकानुमितौ वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकत्वालाभात् तल्लाभानु-रोधेन हेतुप्रकारकज्ञानजन्यानुमितिप्रतिबन्धकरूपदोषपदार्थघटक-हेतौ वह्नित्ववैशिष्ट्यरूपतृतीयान्तार्थस्य तत्प्रकारकतायाम्वा स्वाव-च्छिन्नत्वार्थकतृतीयान्तलभ्यवह्नित्वाद्यवच्छिन्नत्वस्यान्वय इत्येवोप-गन्तव्यत्वात् । न च विशिष्टे वह्नित्वादिधर्म्मवैशिष्ट्यबोधकपद समभिव्याहारस्थले दोषार्थकधातोरेव वह्नित्वावच्छिन्नहेतुकानु-मितिप्रतिबन्धकोऽर्थः । अथवा अनुमित्यर्थकसाधनशब्दस्यैव वह्नित्वाद्यवच्छिन्नहेतुकानुमितिरूपविशेषलाक्षणिकत्वं । धात्वर्थे ऽनुमित्यन्तर्भावे साधनपदार्थानन्वयप्रसङ्गात् तथा च विशेष्य एव तृतीयार्थवैशिष्ट्यान्वयोपगमान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । एवमपि वह्निना धूमसाधने रासभो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य भ्रममादायाति प्रसङ्गादिति यथार्थपदसार्थक्यं ।* अथवा इतरभेदानुमापकमेवेदं

---

* यथार्थपददानेऽपि वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ व्याप्यत्वासिद्ध्यादिरूपव्य-भिचारस्य ताहशद्रव्यत्वादिमत्त्वसम्बन्धेन धूमादि सद्धेतावपि सत्त्वेन द्रव्यत्वाव-च्छिन्नेन वह्निसाधने द्रव्यत्वावच्छिन्न दुष्ट इत्यस्येव द्रव्यत्वावच्छिन्नेन वह्निसाधने धूम-त्वावच्छिन्नो दुष्ट इत्यस्यापि व्यवहारस्य प्रसङ्गात् । तद्रूपावच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रति-बन्धकप्रकारकज्ञानविषयत्वं तद्रूपावच्छिन्नस्य दुष्टत्वव्यवहारनियामकमिति वक्तव्य । अतोनोक्तदोष इति कथं यथार्थपदमित्यस्वरसादाह अथवेति ।

लक्षणं । तथा च पर्व्वतपक्षकधूमसाधकवह्निहेतुकदुष्ट-लक्षणस्य तथाविधानुमिति-विरोधिज्ञानविषय-व्यभिचारादि-भ्रममादाय सद्धेतावितरभेदव्यभिचारित्वात् यथार्थपदसार्थक्यं । ज्ञानञ्चात्र स्वज्ञानविषय-प्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्व-सम्बन्धावगाहि-ग्राह्यं । तेन प्रकृतहेतुभिन्नस्यापि सम्बन्धान्तरेण दोषपदार्थविषयत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । यद्यपीदृशसम्बन्धेनैव तद्वत्त्वं ग्राह्यं । अत्र ज्ञायमान पक्षनिष्ठसाध्याभावत्वादिना बाधादिदोषाणां प्रतिबन्धकता न सम्भवति । साध्याभावत्वादिना पदार्थान्तरस्यैव यत्र ज्ञानं तत्र दोषाणामज्ञायमानतया विरोधित्वेनानुमित्यापत्तेः । किन्तु ज्ञानीयपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्याभावत्वाद्यवच्छिन्न विषयतावत्त्वेन तादृशविषयतया ज्ञानविशिष्टत्वेन वा । तच्च रूपं तादृशभ्रमविषयपदार्थान्तरसाधारणमेवेति । तेषामेव तादृशभ्रमदशायां विरोधित्वानोक्तापत्तिः । एवञ्च सद्धेतूनामनुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदकनिरुक्तविषयताश्रयनिरुक्तवह्न्यभावादि प्रमाविशेष्यत्वादतिव्याप्तिरिति चेन्न । यद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यं प्रतिबन्धकतावच्छेदकं, तद्रूपविशिष्टप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वमेव विवक्षणीयं । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ च तादृशरूपं ह्रदविशिष्टवह्न्यभावत्वादिकं, ह्रदे वह्निर्नास्तीत्यादिज्ञाननिरूपित तद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव ह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेन दोषनिष्ठानुमितिप्रतिबन्धकतायामवच्छेदकत्वात् । सद्धेतुस्थले च न केवलवह्न्यभावत्वादिकं तथा । तदवच्छिन्नविषयतासामान्यान्तर्गतधर्म-

विषयकज्ञाननिरूपिततादृशविषयतानामनुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्। पर्व्वतविशिष्टवह्न्यभावत्वादिविशिष्टस्य न किञ्चिद्वस्तु प्रसिद्धमिति नातिप्रसङ्गः। तृतीयमपि लक्षणमनयैव रीत्या परिष्कार्य्यमिति। यद्यपि अस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे ज्ञायमानदोषप्रतिबन्धकतामतानाश्रयणेऽपि तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकप्रमाविषयतद्धेतुतावच्छेदकवत्त्वं तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकस्थले तेनैव रूपेण दुष्टत्वमित्यर्थकतामुपगम्य, यथार्थपदसार्थक्यमुपपादयितुं शक्यते। तथापि दुष्टस्य दोष घटितत्वानुरोधेन तत्पातसवसम्बा षष्ठीसमास आहत इति।

ननु द्वितीयतृतीयलक्षणयोर्दोषेऽतिव्याप्तिरव्याप्तिश्च क्वचिद्धेतौ यत्पदेन दोषस्यैवोपादेयतया तत्त्वस्य तत्सामान्यमित्यादत आह तत्त्वमित्यस्येति। प्रथममात्रस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वेनैवोपपत्तौ चरमयोर्दोष लक्षणत्वमेवोचित। तत्त्वमित्यस्य यथाश्रुतार्थकत्वानुरोधादतस्तथैवाहाद्यस्यैवेति। द्वैतव्याख्यायानिर्दोषत्वात् प्राङ्रित्युक्तं॥

लिङ्गमविवक्षितं यद्विषयत्वेन यादृशविशिष्टविषयत्वेन तेनानुमितिप्रतिबन्धकपक्षविशेष्यकभ्रमविषये साध्याभावादौ सद्धेत्वादिनिष्ठे नातिप्रसङ्गः।[1]

लिङ्गज्ञानस्येति। लिङ्गांशनिवेशस्य* निष्प्रयोजनकतया तस्या-

* वस्तुतस्तु सर्वत्रैव साध्यतावच्छेदकादिकमेव हेतुसाध्यादिविषयकज्ञानमादाय लक्षणमव्याप्तिरिति निष्प्रयोजनकत्वमुक्तमिति।

शिवचित्तत्वमाह लिङ्गमिति । यद्विषयत्वेनेत्यत्र तृतीयार्थोऽवच्छेदकत्वं तच्च यदनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमिदानीं निविश्यते तदाऽसम्भवः । विशिष्टस्यानतिरिक्ततया वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिरूपदोषविषयकत्वस्य गुरुतरत्वाद्यवच्छिन्नविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वेनानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादतः स्वरूपसम्बन्धरूपमेव तदाह । तथा च पर्व्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकभ्रमविषयवह्न्यभावादावतिव्याप्तिस्तद्विषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वात् । सम्बन्धभयेन चावच्छेदकतापर्य्याप्तिनिवेशासम्भवात् । अतो यद्विषयत्वेनेति पदं व्याचष्टे यादृशविशिष्टविषयत्वेनेति । यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वेनेत्यर्थः । एवञ्च सत्त्वमित्यस्य तद्रूपावच्छिन्नत्वमर्थः । व्याख्याप्रयोजनं स्फुटयति तेनेति । यत्प्रकारकत्वेन प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तौ पक्षविशेषणकभ्रममादाय वह्न्यभावादौ नातिप्रसङ्गसम्भवः । पर्व्वतादावतिप्रसङ्गसम्भवेऽपि यत्सम्बन्धावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारताकत्वेनानुमितिविरोधित्वं, तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोपगमे, पर्व्वतादिविशेषणकवह्न्यभावज्ञानस्य विशेष्यताविशेषावच्छिन्नाधेयतासंसर्गावच्छिन्नपर्व्वतनिष्ठप्रकारताकत्वेन प्रतिबन्धकत्वात् तेन सम्बन्धेन पर्व्वतादिमत्तायाः पर्व्वतमहानसान्यतरत्वादिरूपसद्धेतौ सत्त्वेऽपि, प्रसिद्धधूमादिरूपहेतौ वसत्त्वाच्च दुष्टताव्यवहारापत्तेरयोग इति, तदनुरोधेन पक्षविशेषणकेत्युक्तं । भ्रमपदं निश्चयसामान्यपरं तेन सद्धेत्वादौ [illegible]ज्ञानाद्यनुन्यपक्षकदुष्टहेतौ प्रतिबन्धकप्रमा-

विषयसाध्याभावादेरेव सत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्ग इति तद्व्याख्याने ऽनतिरिक्तवृत्तित्वमेवावच्छेदकत्वं विवक्षणीयं । विशेषणीभूत-वह्न्यभावाद्यविषयके धूमवद्ध्रदत्वादिना ह्रदादिविषयकज्ञाने वह्न्य-भावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविलक्षणविषयतानिरूपकत्वस्यासत्त्वे-नोक्तासम्भवानवकाशात् । तथाच केवल वह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नवि-षयताकत्वस्य प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥

अवच्छेदकत्वञ्च, न्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं । तेन विशिष्टस्यासत्त्वेऽपि भ्रमात् प्रतिबन्धेऽपि न क्षतिः । विशेषणांशञ्च तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वेन । तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टे सव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽप्ययमेवातिप्रसङ्गो दुर्वारः । अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयत्वं प्रति-बन्धकतावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणमीदृशविवक्षया तादृशातिप्रस-ङ्गवारणे पुनरसम्भवः । वह्न्यभावत्वादिना घटाद्यवगाहिनोऽवह्न्य-भाववान् ह्रद इत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकतया तत्साधारण्यानु-रोधेन वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारता-निरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताक निश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताया वाच्यतया वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतायास्तादृश-प्रकारतानिरूपितह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वेनावच्छेदकत्वेऽपि अ-प्रामाण्यज्ञानाभावादिविशिष्टवह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नवि-

पर्वताकनिष्ठपक्षावच्छेदकतापर्य्याप्त्यनधिकरणत्वादतः प्रती-
यायाः अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदत्वार्थकत्वं स्फुटयति पक्षच्छे-
दकत्वञ्चेति । एक अथवा घटकत्वं सम्बन्धः । न च विशिष्ट
विषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसंभवादौ सत्त्वात् पुनरसम्भव इतिवाच्यं ।
ग्रामत्वेत्यत्र ग्रामपदमनाहार्य्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयपरं,
पक्षार्थघटितत्वं तस्य यद्विषयकत्वेऽन्वयः । एवञ्च तादृशनिश्चयवृत्ति-
त्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
वृत्ति तादृशत्वस्य विवक्षणीयतया असम्भवाभावात् । अनतिरिक्त-
वृत्तित्वं, तद्व्यापकत्वत्कत्वं । न तु तच्छून्यावृत्तित्वं तादृशनिश्चय-
वृत्तित्व विशिष्टस्य विशिष्टविषयकत्वस्य विशेष्यीभूतविशिष्टविष-
यकत्वानतिरिक्ततया तस्यातिप्रसक्तत्वे विशिष्टे तदभिन्नातिप्रसक्तत्वस्य
दुर्घटत्वात् ॥

यत्तु प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वमेवानतिरिक्त-
वृत्तित्वं । अतोनोक्तदोषा असम्भव इति तदसत् । तथासति
मूलोक्तस्य ग्रामत्वेत्यस्य वैयर्थ्यात् ह्रदत्वाद्यवच्छिन्ना या वह्न्यभाव-
विशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकयत्किञ्चिदनुमानीयविषयता तन्नि-
रूपकत्वस्य प्रतिबन्धकताशून्यतादृशनिश्चयावृत्तित्वेन शुद्धह्रदत्वाद्य-
वच्छेदेऽतिप्रसङ्गाच्च । अन्यतो वानुमितिप्रतिबन्धकतायास्तादृश-
निश्चयवृत्तित्वविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयतात्वावच्छिन्नव्यापकता-
विरहेणातिप्रसङ्गानवकाशात् ॥

अथैवमपि जातित्वादिना ह्रदत्वादिविषयकस्य जातिमान्
वह्न्यभाववान्नित्यादिज्ञानस्यापि वह्न्यभाववद्ह्रदत्वाद्यवच्छिन्न

विषयकतया तस्य च ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमित्यविरोधित्वादस-म्भव । अतएव वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेण पवि-शेषितधर्म्मावच्छिन्नपक्षकादिस्थलीयस्य किञ्चिद्विशिष्टघटित-स्यासंग्रहेण च पक्षतावच्छेदकाद्यंशेऽन्यप्रकारकत्वादिनिवेशस्या-शक्यत्वात्, तादृशविशिष्टाघटकपदार्थाविषयकत्वस्य ज्ञानविशेषण-त्वोपगमे सर्व्वमाकाशवदित्यादिस्थलीयबाधादौ तद्घटकाप्रसिद्धया अव्याप्तिः । यद्यद्रूपावच्छिन्नस्य यस्य यस्य यादृशविशिष्टघट-कता तत्तद्रूपावच्छिन्नतत्तन्निष्ठविषयताभिन्नकिञ्चिदवच्छिन्नविष-यताशून्यत्वं ज्ञाने निवेश्यं । जातित्वाद्यवच्छिन्नस्य ह्रदत्वादेर्न ज्ञाभावपद्रदत्वावच्छिन्नघटकतेति जातित्वाद्यवच्छिन्नह्रदत्वादि विषयता तादृशविषयताभिन्नैव तच्छून्यत्वस्य नोक्तज्ञानस्येति न दोष इत्यपि न सत् । तथासति ह्रदो जात्यभाववानित्यादिस्थलीय-बाधादेरेव दुःसंग्रहत्वात् जातित्वादिना ह्रदत्वादिरूपधर्म्मिता-वच्छेदकावगाहिनो जातिमान् जातिमानित्यादिज्ञानस्य जाति-त्वाद्यवच्छिन्नह्रदत्वादिनिष्ठधर्म्मितावच्छेदकतारूपविषयताया नि-रुक्तविषयताभिन्नत्वविरहेण तादृशज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्ध-कस्य शून्यत्वात्तेनावारणात् । नैवं यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वं तादृशविशिष्टविषयतासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य ज्ञाने विशेषणतया साम-ञ्जस्यात् । अप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकजातित्वादिविशे-षितह्रदत्वादिघटिततद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वावच्छिन्नाभावस्य

दोषात्मकविशिष्टविषयताप्रामाण्याधिकरणत्वात् तज्ज्ञानस्यावृत्तिरिति। विशिष्टस्य विशिष्टविषयकत्वस्य असत्त्वेऽपि वह्न्यभाववत्त्वादिना घटाद्यवगाहिभ्रमेऽसत्त्वेऽपि तथाच विशिष्ट विषयकत्वेन प्रतिबन्धकता न सम्भवतीति भावः। भ्रमाप्रतिबन्धेऽपि तादृशभ्रमस्यानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वेऽपि न क्षतिः नोक्तयुक्त्यापर्याप्तिनिवेशेऽपि असम्भवस्तदनिवेशे पूर्वोक्तातिप्रसङ्गो वा।

ननु विशिष्टदोषघटकीभूततदेकदेशविषयतायां स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वसत्त्वेऽपि , तादृशविशिष्टविषयतासामान्यस्य तादृशावच्छेदकत्वविवक्षया अतिप्रसङ्गवारणसम्भवात् तदेव कथं न विवक्षितमिति। अत्र सामान्यपदस्य व्यापकतार्थकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकतायां विशिष्टविषयतात्वव्यापकत्वं प्रवेश्यं, तदपेक्षया प्रतिबन्धकतायां विशिष्टविषयता व्यापकत्वनिवेशनमेवोचितमिति वाच्यं। यतो वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिनिरूपितविषयताया अनुमित्यप्रतिबन्धकसंशयाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितज्ञानसाधारणतया नानुमितिप्रतिबन्धकतायां तद्व्यापकत्वमित्यनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टायाविशिष्टविषयताया व्यापकत्वं प्रतिबन्धकतायां भवता विवक्षणीयं। तदपेक्षया लाघवेन च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतायां बाधादिपददोषविषयतात्वव्यापकत्वं वक्तुमुचितं। तथा सति निश्चयत्वाद्यनिवेशात्, समानाकारकज्ञानस्य विषयितायां भेदस्याप्रामाणिकतया संशयादिसाधारणीयविषयितायां अपि निश्चयत्वादिविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया बाधादिपददोष-

निरूपितविषयितात्वव्यापकताया असत्त्वात् । अथ वह्न्यभाव-
वान् ह्रदो वह्निमानित्याहार्यज्ञानीयवह्न्यभावविशिष्टह्रदादिविष-
यिता नानाहार्यज्ञानसाधारणी, तादृशाहार्यज्ञान समानाकार-
कानाहार्यज्ञानाप्रसिद्धेः ह्रदो वह्न्यभाववानित्यनाहार्यज्ञानीयवह्न्य-
भावविशिष्टह्रदादिविषयतायाश्च वह्न्यादिप्रकारतानिरूपिततादृ-
शाहार्यज्ञानीयविशिष्टह्रदादिविषयताया भिन्नत्वात् तथा चानाहा-
र्यत्वविशिष्टविषयतायां एव प्रतिबध्यकतावच्छेदकतया न प्रति-
बन्धकतावच्छेदकतायां दर्शिताहार्यज्ञानीयविषयितासाधारणविशि-
ष्टविषयितात्वव्यापकत्वमिति वाच्यं तथासति अनाहार्यज्ञानीयवि-
शिष्टविषयितात्वव्यापकताया एव विवक्षणीयत्वात् तावतापि सम-
यान्यत्वाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वाप्रवेशेन लाघवानपायात् ।
नैवं स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे पाषाणमयत्वाद्यवच्छेदेन
वह्न्यभाववत्तानिश्चयविशिष्टस्य पाषाणमयत्वादिविशिष्टस्य पक्षादे-
र्ज्ञानस्य वह्न्यनुमितिप्रतिबन्धकतया तदवच्छेदकविषयिताकपा-
षाणमयत्वविशिष्टपक्षादावतिव्याप्तिः । अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छे-
दकत्व निवेशपक्षे तादृशविशिष्टविषयतायाः पाषाणमयत्वावच्छे-
देन वह्न्यभाववत्तानिश्चयाविशिष्टज्ञानसाधारणतया अनुमितिप्रति-
बन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वेनातिप्रसङ्गानवकाशात् । न चानतिरिक्त-
वृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशपक्षेऽपि जलाद्यवच्छेदेन वह्न्यभाव-
वत्ताघटितस्य वह्न्यभाववज्जलादिमद्वृत्तिजलादिविशिष्टस्य ह्रदा-
दिरूपपक्षस्य जलवान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानसहितस्य जल-
वांश्च ह्रद इत्यादिज्ञानस्य तादृशज्ञानविशिष्टतादृशज्ञानत्वेनैव

प्रतिबन्धकतया तादृशप्रतिबन्धकताशून्यज्ञानाविषयस्य सत्प्रतिपक्षाद्यनात्मकस्य वारणाय ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकतायामवश्यं निवेशनीयतया असतीति तत्र नातिप्रसङ्ग इति वाच्यं । ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणतद्धेतुमत्पक्षरूप सत्प्रतिपक्षाव्याप्तेः । साध्याभावादि तद्व्यापकतादृग्विशिष्टतद्धेतुज्ञानत्वेन स्वतन्त्रसाध्याभावधर्मिक तद्व्यापकताग्रहविशिष्टतद्धेतुज्ञानसाधारण्यानुरोधेनावश्यकल्प्य-प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः तादृशविशिष्टज्ञानस्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतान्तरे मानाभावादुक्तविशिष्टेतिप्रसङ्गस्तु विवक्षणीयविशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशनेनैव वारणीयः । न च ज्ञानद्वयसाधारणप्रतिबन्धकतायाः प्रत्येकज्ञानविषयविशिष्टविषयकत्वं नानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटकतया च दर्शितविशिष्टघटकस्य प्रत्येकं ज्ञानविषयस्य न निरुक्तविशिष्टात्मकतेति निरुक्तविशिष्टान्तराघटितत्वमुक्तविशिष्टस्याक्षतमेवेति वाच्यं । यत्सामान्यविशिष्टान्तराघटितत्वस्यैव यादृशविशिष्टविषयकनिश्चयविशिष्टयादृशविशिष्टविषयकानिश्चयत्वं प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति, तादृशविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यापि निवेशनीयतया उक्तविशिष्ट वारणसम्भवात् । अथैवं तादृशविशिष्टद्वयघटितोक्तसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः साध्य प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभाव प्रतिहेतुविशिष्टपक्षात्मकनिरुक्तविशिष्टद्वयघटितत्वादिति वाच्यं । सत्प्रतिपक्षघटकतादृशविशिष्टद्वयविषयताभिन्ननिरुक्तविशिष्टद्वयविषयता-

शून्यप्रतीतिविषयत्वस्य विशिष्टद्वयाघटितत्वार्थकत्वात् । यत्र सत्प्रतिपक्षाप्रसिद्धि स्तत्र भिन्नान्तमनुपादेयमेव, साध्यादिभेदेन लक्षणभेदात् । भ्रमात्मकज्ञानीयविषयतासाधारण्यरूपेणैव वा प्रतिहेतुव्यापकताविशिष्टसाध्याभावादि विषयतोपेया ।

वस्तुतस्तु दर्शित विशिष्टस्य सत्प्रतिपक्षरूपता, नस्वीक्रियते ऽपितु हेतुतावच्छेदकरूपाघटितसाध्याभावाभाववद्वृत्तित्वपक्षात्मकविशिष्टस्यैव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिविशिष्टस्य चकारोक्त्या संग्रहे तद्धर्मव्यापकसाध्याभावकालीनतद्धर्मविशिष्टपक्षादिव्यावृत्तिरव्यवस्था स्यादित्यविशेषेण व्यापकताघटितविशिष्टस्यालक्ष्यतया एव युक्तत्वात् नचोभयासमपेक्ष्य ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिवेशनमेवोचित मिति वाच्यं । एवमपि प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वघटितस्य मतभेदेनासाधारण्यविरोधरूपस्य विषयतायाः पक्षधर्मिक प्रकृतहेतुमत्ताज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवाऽवच्छेदकत्वात् प्रतिबन्धकतायां ज्ञानवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवात् । दर्शितातिप्रसङ्गवारणाय च निरुक्तविशिष्टद्वयाघटितत्वस्यैव निवेशनीयत्वात् । नच पक्षवृत्तित्वविशेषितं प्रकृतहेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमेवासाधारण्यादिरूपं वाच्यं पक्षवृत्तित्वाघटितविशिष्टविषयताया अप्रतिबन्धकज्ञाने साधारणतया प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात् तादृशस्य चासाधारण्यादेः पक्षवृत्तित्वविशिष्टप्रकृतहेतु साध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतहेत्वादिरूपनिरुक्तविशिष्टद्वयघटिततया निरु-

तद्विशिष्टत्वाघटितत्वनिवेशोपि न सम्भवतीति वाच्यं । पक्षवृत्तित्वाद्यघटितविशिष्टस्यैवासाधारण्यादिरूपतया विरोधोपि फलतः प्रतिरोध एव तदन्यत्वेन वा विरोधि विशेषणीयमिति पङ्क्तिव्याख्यानावसरे सम्पादनीयत्वादिति निष्कर्षः ॥

नन्वनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि व्यभिचारादिघटितपदार्थान्तरेऽतिव्याप्तिग्रहविषयकत्वस्यापि प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वादत आह विशेषणीयत्वेति । तादृशधर्ममिति शेषः । तादृशविशिष्टेति । अनुमितिप्रतिबन्धकतायां यद्रूपावच्छिन्नविषयतात्वमवच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः । व्यभिचारत्वावच्छिन्नस्य व्यभिचारत्वादि रूपतादृशरूपावच्छिन्न घटितत्वादसम्भव इत्यतोऽन्तरेति । स्वावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकं । अतः शुद्धव्यभिचारादेर्मेयत्वविशिष्टव्यभिचाराद्यभिन्नत्वेपि न क्षतिः । तदघटितत्वं तदविषयकप्रतीतिविषयत्वं एवञ्चानुमितिप्रतिबन्धकतायां यादृशरूपावच्छिन्नविषयकत्वमवच्छेदकं तादृशं यत्स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यत् तदवच्छिन्नत्वं समुदितार्थः । यद्रूपावच्छिन्ने लक्षणं सङ्गमनीयं तदेव स्वपदार्थः । भवति हि व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकीभूता ये वाच्यत्वादय स्तदवच्छिन्नाविषयक प्रतीतिविषयतावच्छेदकं व्यभिचारत्वादीति तदवच्छिन्ने लक्षणसङ्गतिः । मेयत्वविशिष्ट व्यभिचारत्वादेः स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकव्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-

दकत्वाभावान्नतदवच्छिन्नेऽतिव्याप्तिः। मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरपि मेयत्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वात्तद्दोषः स्यादत स्तादृशरूपाश्रयधर्मिणं तदवच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयत्वेनाविशिष्य स्वमेव तादृशविषयतावच्छेदकत्वेन विशेषितं। मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वाद्याश्रयाविषयकत्वस्य व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयक प्रतीतौ दुर्घटत्वात्तद्दोषः स्यादतः स्वाश्रयाविषयकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नाविषयकत्व निवेशः।

स्वावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषय वृत्तित्वस्य तादृश धर्मविशेषणत्वे, व्यभिचारत्वादेरपि मेय त्वादिना व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषये व्यभिचारादौवर्त्तमानत्वादसम्भव इत्यत स्तादृश विषयतावच्छेदकत्वेन धर्म्मोविशेषितः। प्रमेयं गगनवदा च्चत्वादित्यादौ व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकं यद्गगनाभावप्रमेयत्वादि, तदाश्रयाविषयक प्रतीत्य प्रसिद्धाव्यभिचारादौ तादृश प्रतीति विषयत्वस्य दुरुपपादतया व्याप्तिरतस्तदवच्छिन्नाविषयकत्व निवेशः। अत्र च तादृश विशिष्टान्तरा विषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकत्वस्य, दोषतावच्छेदक धर्मे विशेषणतापेक्षया ज्ञानसेत्यत्रज्ञान पदार्थे तादृशविशिष्टान्तराविषयकत्व निवेश एवोचित। एवञ्च निष्कृष्ट वक्ष्यमाण कल्पे य द्विषयक निश्चयस्येत्यत्र निश्चयएव तन्निवेश लाघवादित्यवधेयं।

अथ धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौबाधादे र्व्यभिचारादि घटिततया तथा व्याप्तिः। न च यद्रूपावच्छिन्न

विषयकत्वं स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्या-
वच्छेदक तादृश ह्यपाश्रयावच्छिन्नाघटितत्वस्य विवक्षितत्वान्नदोषः।
व्यभिचारस्य पक्षावाध विषयकत्वान्यूनवृत्ति व्याप्तिज्ञान प्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविषयिताकत्वेपि तादृश प्रतिबन्धकता सामान्यान्त
र्गतानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिताकत्वविरहेण तादृश
घटितत्वस्या किञ्चित्करत्वादितिवाच्यं, व्यभिचारत्वादि विशिष्ट-
विषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकविषयिता
निरूपकतावच्छेदकस्य तदवच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छे-
दकत्वा प्रसिद्धाऽन्यथा व्यभिचारत्व मेयत्व विशिष्ट व्यभि-
चारत्वादेरेवतथाविध विषयिता निरूपकतावच्छेदकत्वात् तस्य च
व्यभिचारत्वा द्यवच्छिन्ना विषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकत्वा
भावात् ॥ न च स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामा-
न्यावच्छेदक विषयिता निरूपकतावच्छेदकः कश्चित् स्वावच्छि-
न्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकोयस्य एवम्भूतं यद्यत्त्वं,
प्रमेयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादि, तदवच्छिन्नाविषयक प्रतीति
विषयतावच्छेदकत्वस्याविवक्षणीयतया न दोष इति वाच्यं तथा
सति धूम व्यभिचारि वह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौबाधस्याव
च्छिन्न घटक तावच्छेदकस्य धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वादेः
स्वावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकीभूतस्वावच्छिन्नविष-
यकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकतासामान्यावच्छेदक विषयिता निरू
पकतावच्छेदक व्यभिचारत्वकत्वाद्व्याप्तेर्दुर्वारत्वात्। न च स्वाव
च्छिन्नविषयितावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकीभूतं

यत् किञ्चित् विषयिता यादृश यादृश धर्मावच्छिन्ना निरूपित तादृश धर्मावच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयता वच्छेदक यत्त्व तद्रूपावच्छिन्नत्व मेव समुदितार्थं । मैयत्व विशिष्ट व्यभिचार त्वाद्यव च्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदको भूताया शुद्धव्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्न निरूपित विषयिताया मैयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नानिरूपितत्वेन तदवच्छिन्ना विषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकत्वस्य च खप्रिकसत्वेन मैय त्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादे स्वपदेनोपादातुमशक्यत्वात् । व्यभि चारत्वादिविशिष्टविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदि काया कस्याश्चिदपि विष यत या व्यभिचारत्वादि विशिष्टा निरूपितत्वासम्भवात् तादृश विषयिताया यादृश यादृशविशिष्टा निरूपितत्व मैयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादेरेव तादृशत्वात् , तद वच्छिन्नाविषयक प्रतीति विषयतावच्छेदकस्य व्यभिचारत्वादे स्वपदेनोपादातुं शक्यत्व मन कश्चिदोष । यथया यद्धर्मावच्छिन्न विषयत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकता सामान्यावच्छेदकीभूत विषयिता त्व यद्धर्मावच्छिन्न निरूपितत्व व्याप्य तद्धर्मवत्त्व मेव समुदि तार्थं इति वाच्य, बाधविशिष्ट व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नेऽति प्रसङ्ग । तादृश धर्मावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्नबाधज्ञान प्रतिबन्ध- कताया केवलव्यभिचार विषयिताया , तादृश व्यभिचारज्ञान प्रतिबन्धकतायाञ्च केवलबाध विषयिताया चानवच्छेदकत्वेन बाध विशिष्ट व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्नविषयिताया एव तथाविध प्रतिबन्धकता सामान्या वच्छेदकत्व , तस्याञ्च तादृश धर्मविशिष्ट

तद्घटकतावच्छेदकविशिष्ट निरूपितत्वस्यावश्यकत्वात् प्रथम कल्पेऽपि पदेन परमकल्पीयत् पदेनतस्योपादान सम्भवात ।

अथ वह्न्यभावादि धर्मितावच्छेदकक वह्न्यादि प्रकारक बुद्धेरिव धूम व्यभिचार विशिष्ट वह्न्यादि धर्मितावच्छेदकस्य धूमव्याप्यतया वह्न्यादि प्रकारक पक्षस्याहार्यस्य सम्भवेन तादृश पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षक समूहालम्बनात् मिते रसिद्धा तादृशानुमिति प्रतिबन्धकता घटित यथा श्रुत लक्षणस्य तद्रूपावच्छिन्न पक्षक वह्न्यादि हेतुक दोषेष्वापि स्वय मेव वक्ष्यति तदारणप्रयासे इति चेत्सत्यमुक्तवदेव, तथापि विशेषगुणाभाववान् घटोगुणसामान्याभाववानित्यादौ विशेष गुणवद्घटादिरूपा व्याप्तिर्गुणवद्घटादि रूपबाध घटितायाः सद्ध आवश्यक । यदि च तत्र घटत्वावच्छेदेन गुणवत्त्वमेव बाधः, व्याप्यासिद्धिश्च तत्सामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन वा विशेष गुणवत्त्व, तस्याश्च गुणत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने घटत्व व्यापकता घटितोक्त बाधस्य न प्रवेश, विशेष गुणत्वेन घटत्व व्यापकताया स्तत्र प्रवेशेऽपि सामान्य रूपेण व्यापकताया स्तद-नन्तर्भावादिति न तादृशा सिद्धसपक्ष प्रसङ्ग इत्युच्यते तथापि विशेष गुणाभाववान् द्वितीयक्षणावच्छिन्नो घटोगुणसामान्या भाववानित्यादौ द्वितीयक्षणावच्छिन्ने घटेविशेषगुणवत्त्वरूपा व्याप्तिसिद्धौ तदवच्छिन्ने घटे गुणवत्त्वरूप बाध प्रवेश स्यावश्यकत्वात् लक्षणेच तत् सपक्षस्यावश्यकतया उक्तविशेषणादा नानुपपत्ति । वस्तुतस्तु अत्र सदन्तोत्यादि निष्कृष्ट कल्पेऽपि यस्य

विशिष्ट व्यभिचारादि वारणाय विशिष्टान्तरा घटितत्वस्य निवेशनीयतयातन्मते दर्शित बाधाद्य संग्रहोदोष एव। एतेन स्वावच्छिन्न निरूपित विषयितावच्छिन्नयत् किञ्चित् प्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयिताक विशिष्ट निरूपित विषयितात्व व्यापक स्वावच्छिन्न निरूप्यताकत्वं समुदितार्थः। नैयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादिकं नैताद्दशंस्वं तदवच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न प्रतिबन्धकतावच्छेदक व्यभिचारादिविषयितात्वस्य तदवच्छिन्ननिरूप्यत्वाव्याप्यत्वादुक्तस्थले च विशेषगुण विशिष्ट घटादि रूपाश्रया सिद्धादि विषयकतावच्छिन्न विशिष्ट पक्ष यहादि निरूपितयत् किञ्चित् प्रतिबन्धकतावच्छेदका विषयताका विशिष्ट निरूपित विषयितात्वस्य ताद्दशाश्रया सिद्धादि निरूपितत्व व्याप्यत्वात्तत्र लक्षण समन्वयः। प्रतिबन्धकतायां यावत्स्वानिवेशासोक्तरीत्या बाध विशिष्ट व्यभिचारादा वति प्रसङ्गः। स्वावच्छिन्ना निरूपिता याद्दश याद्दशविशिष्ट विषयिता, ताद्दश विशिष्टविषयितानवच्छिन्नप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्न विषयिताकोदोषत्वं स्वद्दत्वं समु दितार्थः। नैयत्व विशिष्ट व्यभिचारत्वादिकं नैता द्दशं स्वं तदवच्छिन्ना निरूपित शुद्ध व्यभिचारत्वाद्य वच्छिन्नविषयितावच्छिन्नाया नैव प्रतिबन्धकतायां तदवच्छिन्न विषयितायाश्चच्छेदकत्वात् उक्तस्थले ताद्दश विशिष्ट बाध विषयकत्वस्य तद निरूपित व्यभिचारविषयितानवच्छिन्नायाश्चनुमिति प्रतिबन्धकतातदवच्छेदकत्वा त्तक्षण समन्वय इति परास्तं यद्विषयक निश्चयस्य विरोधिविषयिता प्रयुक्त इत्यादि निष्कृष्ट कल्पेऽनु मिति प्रतिबन्धकताया अघटकत्वात प्रतिबन्धकतायां

विशिष्टान्तर विषयकत्वानवच्छिन्नत्व विशेषणदानस्या सम्भवेन यत् पदार्थस्य तादृश पदार्थान्त रा घटितत्वेन विशेषणीय तथा· उक्तबाधा व्याप्तेरव्याप्त्यपरीहारात् ॥

अत्र केचित् स्वसजातीय विशिष्टान्तरा घटितत्व मेव यत् पदार्थे विशेषणं देयं। साजात्यञ्च हेत्वाभास विभाजक रूपेण, तच्चरूप बाधत्व व्यभिचारत्वादि, तेन रूपेण व्यभिचारादेर्न बाधादि साजात्य मिति व्यभिचार घटित बाधादीनाव्याप्तिः। नचैवं यद्विषय कनिश्चयस्य विरोधि विषयता प्रयुक्त उभयाभाव स्यास्वमित्यत्र विरोधि विषयता प्रयुक्तपदव्यर्थ्यं। घटादेः तादृश रूपेण सजातीयत्वा प्रसिद्धेरवाति प्रसङ्गाभावादिति वाच्यं स्वस-जातीय विशिष्टान्तर घटितं यत्स्व तद्विषयक प्रतीति विषय त्वस्य विवक्षयाऽनुयोगितित्वानन्तर्भावेण पदार्थान्तरेष्वति प्रसङ्ग वारकतयातद्दल सार्थक्यात् नच व्यभिचार विशिष्ट मेयत्वादेर्हेत्वा भासत्वविरहाद्धेत्वाभास विभाजक रूपेण सजातीया प्रसिद्धा तस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यतया मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरेयस्वपदेनो पादेयतया तद्भिन्नतया तथाति प्रसङ्ग इति वाच्य विशिष्टान्तरा घटितत्वेना घटितस्य साध्यसाधनपक्षाविरोधिज्ञाननिष्ठविषयिता सम्बन्धेन व्याप्तिपक्षप्रतिबन्धकता नतिरिक्तवृत्तित्वादि रूपस्य व्यभि चारादि विभाजकस्यात्र विवक्षितत्वात्तादृश रूपस्य च व्यभिचार वि-शिष्ट मेयत्वादि साधारणत्वादित्याहुः। अत्रेदं बोध्यं प्रतियोगि नि स्वत्वानन्तर्भावेण तादृश लक्षण करणेपि व्यभिचार घटित बाधा दावव्याप्तिवारण समर्थ मेव तत्र सजातीय विशिष्टान्तर घटितं

यत् स धूम व्यभिचारि वह्निमत्त्वं, तदघटितलक्ष तदघटित बाधादावसत्त्वात् यदि तदघटितलम् तदपर्याप्त विषयता पर्याप्त्यधिकरणच तच तच सुघट मेव एकदेशापर्याप्त विषयताया अपि समुदाये पर्याप्तिरित्युच्यते तदाप्य व्याप्ति ईश्वरैव मिद्दल व्यभिचारत्वेन सजातीय विशिष्टान्तर घटित स्ता-दृश बाध एवतदपर्याप्तविषयतायास्तचा भावात् । नच स्वद्वत्ति यावद्वेत्वाभासविभाजक रूपेण साजात्य विवक्षणीय । तथाच बाधा द घटक व्यभिचारादौ बाधत्वाद्यसत्त्वात ताद्दश बाधादि सजातीयत्व मतमत् सयद्ध सम्भव इति बाध्य एव सति बाध विशिष्ट व्यभिचारादौ स्वद्वत्ति बाधत्व व्यभिचारत्वादियावद् धर्मेण व्यभिचार बाधादौ सजातीयत्वा प्रसिद्धा ऽतिव्याप्ते तस्मात् व्यभि-चारादि घटित बाधादे. सयद्ध प्रकारोऽग्रे प्रदर्शनीय एवादरणीय । मेयत्व विशिष्टव्यभिचारादौ* ताद्दश व्यभिचारत्वाद्यवच्छिन्ने । नाति प्रसङ्ग मदोष व्यवहार प्रसङ्ग. । अत मेयत्व विशिष्ट व्यभिचारो दोष इत्यादि व्यवहाराभाव मेवेष्टापत्तिः सम्भवति । नच विशिष्टव्यभि चार दे शुद्धव्यभिचारत्वादिना दोषत्वात्तयोरविशेषणदानेऽपि ताद्दश व्यवहारापत्तिर्दुर्व्वारैवेति, तत्रेष्टापत्तौ व्यर्थ विशेषण मिति वाच्य दोषादि पदस्य निरुक्त विशेषणावच्छिन्नानुमिति प्रतिबन्धक तावच्छेदक स्वावच्छिन्न निरूपितविषयताकत्वेनान्वयितावच्छेदक धर्मबोधकतायाव्युत् पन्नतया प्रकृतेच मेयत्व विशिष्ट व्यभिचार-त्वादिरूपस्यान्वयितावच्छेदकस्योक्त विशेषणासत्त्वेनाति प्रसङ्गा

---

* दीधिती मेयत्वविशिष्टव्यभिचारा दावतिप्रसङ्गाभिप्रायेद ।

भावादिति हृदयम्। अन्यथा यथा मिश्रादिमते पक्षतावच्छेदकाभाववत् पक्षकत्वादिकमेव दोषस्तस्यैव हेतुनिष्ठतया हेतोर्दुष्टत्व व्यवहार निर्वाहकत्वात् तादृश धर्मस्य तादृशाभाववत्पक्षादिरूप तादृश विशिष्टान्तर घटित तथाऽव्याप्तिरित्यत आह

एवञ्च पक्षतावच्छेदकादि विरहविशिष्टः पक्षः पक्षनिष्ठस्तद्विरहो वा। साध्याभाववद्वृत्तिसाधनं, साधनवद्वृत्ति साध्याभावो वा हेतुदोषो येन केनापि सम्बन्धेन तद्वांश्च प्रकृतो हेतुर्दुष्टः।

एवञ्चेति तादृश विशेषणदानेनेत्यर्थः आदिपदात् साध्यादि परिग्रहः पर्वतादिधर्मिककाञ्चनमयत्वादिविशिष्टबुद्धौ पर्वतः काञ्चनमयत्वाभाववानित्यादि धर्मिविशेष्यक निश्चयस्येव पर्वते काञ्चनमयत्वं नास्तीत्यादि धर्मिविशेषणक निश्चयस्यापि विरोधित्वमानुभविक मतस्तद्विषयस्यापि, दोषत्व माह पक्ष निष्ठ इति आधेयतासम्बन्धेन पक्षविशिष्ट इत्यर्थः। समुच्चयार्थे वोवाकारः साधनवद्वृत्तिः साध्याभाव इति। साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानं साधनधर्मिकव्याप्तिग्रह प्रतिबन्धकं, साधनवति साध्याभाव इति ज्ञानेऽपि साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वं तुल्यवित्तिवेद्यतया नियमतो भासत इत्यभिप्रायेण। साधनवति साध्याभाव इति ज्ञानस्यासमानविशेष्यकस्यापि प्रतिबन्धकत्वमिति प्राचीनमताभिप्रायेणेदं। दोष इति न पक्षतावच्छेदकाभाववत् पक्षकत्वादिकमिति शेषः।

तथा च लक्ष्यत्वावतया व्याप्तिरिति भावः ननुपक्षतावच्छेदका-
भाववत् पक्षादीनां हेत्ववृत्तित्वात् कथं हेतोर्दुष्टता, व्यवहारश्चेत्यत
आह येनकेनापीति । एक ज्ञानविषयत्वादिनेत्यादिः । तद्वान् तदव-
च्छिन्नः, दुष्टः इष्टपदप्रतिपाद्यः, तथा च हेतोः तादृशदोषानधिकर-
णत्वेऽपि न क्षतिः । दुष्टद्व्यादौ सामान्यतः सम्बन्धिन एव निष्ठार्थ-
त्वात् नचैवमेकज्ञान विषयत्वादिना वह्न्यभाववद्ध्रदादिरूपदोषस्य
धूमादौ सत्त्वेऽपि पर्वतादौ वह्न्यादि साधनेतस्य दुष्टव्यवहारापत्ति
रितिवाच्य यत्स्वरूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुवाचकपदसमभिव्याहार
स्थले तद्रूपावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकानुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदक
त्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताक धर्मावच्छिन्न सम्बन्धी दुष्टपदेन
बोध्य इति हेतु व्युत्पत्त्या पूर्व्वव्यवहारेऽपि पूर्व्ववदेव वह्निना धूम-
साधनेरासभो दुष्ट इत्यादि व्यवहारो निरुक्तदोषमात्रस्य दुष्टत्वव्यव-
हारविषयतावच्छेदकत्वे दुर्व्वार इति । प्रकृतहेतुतावच्छेदक
विशिष्ट सम्बन्धी निष्ठार्थतावच्छेदकोवाच्य एतल्लाभाय प्रकृतोहेति
रित्युक्तं । इत्यत्र. साधने धूमोदुष्ट इत्यत्र ह्रदत्वावच्छिन्नपक्षक
वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यक धूमत्वावच्छिन्नलिङ्गकानुमिति प्रतिबन्धक-
तावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताक धर्मावच्छिन्न सम्बन्धी धूम
इत्यन्वयबोध, तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविषयिताक
धर्मविशिष्ट एव दुष्टधात्वर्थः । साधनपदं सप्तम्या धूमत्वा-
वच्छिन्नहेतुकानुमितिपरं, तत्र ह्रद इति सप्तम्यन्तार्थह्रदत्वावच्छिन्न-
पक्षकत्वस्य, वह्नेरिति षष्ठ्यन्तार्थस्य वह्नित्वावच्छिन्न साध्यकत्वस्य-
चान्वय, तादृशानुमित्यन्वित सप्तम्यर्थ निरूपितत्वस्य दुष्टधात्वर्थे

प्रदेशे प्रतिबन्धकत्वेऽन्वयः । एवञ्च पर्वतो वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यत्र पर्वतत्वावच्छिन्नपक्षतावच्छिन्नत्वावच्छिन्न साध्यकधूमत्वाव-च्छिन्नहेतुकानुमिति प्रतिबन्धकतावच्छेदक त्वावच्छिन्नविषयताक धर्मविशिष्ट सम्बन्धी धूमत्वेन प्रतीयते, तत्र तादृश धर्मेण प्रसिद्ध एवेतिमतया व्यवहारः । पक्षविशेषादिक मनन्तर्भाव्य धूमं दुष्ट इति व्यवहार स्त्वबाधित इष्यत एवेति दिक् ।

साधनविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेर्व्यभिचारतया प्रसिद्धि र्न तु तद्विशिष्ट साधनादेरतोऽनन्तस्य दोषत्वमिति कश्चिदाह व्याख्याऽपि तत्र न सम्यगित्याह प्रसङ्गात् तादृशव्याख्यामुपन्यस्यति

यादृश धर्मिणि, यादृशधर्मवत्ताज्ञान मनुमिति प्रतिबन्धकं, तद्धर्मिणि, तादृशधर्मवत्त्वं, हेतुदोष त्वमपि क्वचित् ।

यादृशेति । यद्रूपावच्छिन्नेत्यर्थः । ज्ञानं, ज्ञानत्वावच्छिन्नं । तत्र धर्मिणि, तद्धर्मावच्छिन्नस्य, तेनसम्बन्धेनेति शेषः । तादृश धर्मव-त्त्व, तद्रूपावच्छिन्नधर्मवत्त्वं । साधनादि विशेषणक साध्याभाववद्वृत्ति-त्वादि विशेष्यक ज्ञानस्य सामान्यव्याप्त्यादिज्ञान प्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्याभाववद्वृत्तित्वादेराधेयतासम्बन्धेन साधनीयत्वादिकं न दोषः, साधनादेः साध्याभाववद्वृत्तित्वादि धर्मताविरहात् । अत्रा प्यवच्छेदकत्व पूर्ववत् स्वरूप सम्बन्ध विशेषः । पक्षतावच्छे-दकावच्छिन्ननिष्ठ केवलाभावप्रावच्छिन्नवत्त्वादावपि प्रसङ्गादय-

च्छिन्नधर्म्मिकतद्रूपावच्छिन्नवत्ता ज्ञानत्वस्यापि प्रतिबन्धकताव-
च्छेदक कोटि प्रविष्टत्वा दवच्छेदकतापर्य्याप्ति विषयपि तु
ह्रदत्वावच्छिन्ननिष्ठवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वे ऽप्याप्तेः, वह्नि-
त्वादिना घटाद्यवगाहिनो ह्रदो नवह्निमानित्यादि निश्चयस्य
ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमितिप्रतिबन्धकतया ह्रदत्वावच्छिन्न
विशेष्यक वास्तववह्न्यभावत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन न
प्रतिबन्धकता इति यदि तु तद्विशेष्यकवह्नित्वावच्छिन्न प्रकारता
निरूपिताभावत्वावच्छिन्नप्रकारताकनिश्चयत्वेनैवातस्तादृश मेव
रूप प्रतिबन्धकतावच्छेदकता पर्य्याप्त्यधिकरणं, न तु ह्रद-
त्वावच्छिन्न धर्म्मिकवह्न्यभावत्वावच्छिन्न प्रकारकत्वमिति यद्रूप-
पदेन वह्न्यभावत्वाद्युपादानं न सम्भवति, पर्व्वतो वह्न्यभाववानि-
त्यादौ पर्व्वतत्वावच्छिन्न निष्ठवह्नित्वावच्छिन्न रूपबाधादेरसंग्रहभये-
न यद्रूपावच्छिन्नधर्म्मिणि यद्रूपावच्छिन्नप्रकारतानिरूपित
तद्रूपावच्छिन्नप्रकारताक निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता तद्रूप
विशिष्टे तद्रूपावच्छिन्न विशिष्टेन तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वं दोष
इत्यादि विवक्षाया असम्भवात्। अत साधननिष्ठसाध्याभाव वद्वृत्ति
त्वादेरिव साध्याभाववद्वृत्ति साधनादेरपि दोषत्वे क्षतिविरहात् एता-
वानायासोऽनर्थक इत्याशयः कश्चिदित्यनेन सूचितः॥

अथ पर्व्वतत्वेन पक्षत्वे, वह्नित्वेन साध्यत्वे, वि-
शिष्टधूमत्वेन च हेतुत्वे, पर्व्वतादेः काञ्चनमयत्व
विरहो, ह्रदस्य वह्निधूमशून्यत्वं, मेयत्वस्य केवलधूम

स्य वा वह्निव्यभिचारो, विशिष्ट धूमस्य वा पर्व्वतीय-वह्नि व्यभिचारो नदोषः । न वा तत् सम्बन्धेन तत्र तस्य हेतोर्दुष्टत्वं, अतस्तद्धर्म्मावच्छिन्न तत् पक्षक तद्धर्म्मावच्छिन्न तत् साध्यक तद्धर्म्मावच्छिन्न तद्धेतुकानुमिति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् ।

यथा व्याख्याने यथा श्रुतार्थे निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ प्रकृत पक्षतावच्छेदक विशिष्टे पक्षसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकानुमितेः प्रसिद्धा व्याप्तिर्दर्शयिष्यते, तद्विशिष्ट पक्षतावच्छेदकांश प्रवेशे वा प्रसिद्धिस्तदविवेक प्रयोजन नास्त्येवेति । पर्व्वतादेः काञ्चनमयत्वविरह इत्यादौ सर्व्वत्र नदोष इति सम्बुध्यते । तथाच पक्षतावच्छेदकांश प्रवेशे पूर्व्वोक्त युक्त्या ऽसम्भवात् तदादराय यत् किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्नपक्ष साध्य-हेतुकानुमितिसामान्य प्रतिबन्धकत्व मेव निवेश्य मिति पर्व्वतोवह्निमान धूमादित्यादौ पर्व्वतादिनिष्ठकाञ्चनमयत्वा भावा-दावति व्याप्तिस्तथापि काञ्चनमयत्वादि सहित पर्व्वतत्वादि रूपयत्किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्न पक्ष साध्यहेतुकानुमिति प्रतिबन्धक ज्ञानविषयत्वादितिभावः । आदिपदस्य वक्ष्यमाण संग्रहकं । प्रकृ-तानुमित्यविषयपदार्थाभावे ऽति व्याप्तिं सूचयितुमाह विषय साध्या-भावे, तां सूचयति ह्रदस्येति । ह्रदनिष्ठं वह्निशून्यत्वं धूमशून्यत्व-ञ्चेत्यर्थः । ह्रदादि निष्ठाभावेऽपि व्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतपक्षतावच्छे-दकावच्छिन्न प्रकृत पक्षकत्वरूप समुदायदलस्यैवा निवेशे बोध्यं ।

महानसीयेति महानसीय वह्न्यभावो महानसीयधूमाभावो वेत्यर्थः अत्रापि व्याप्तिसूचनञ्च प्रकृतसाध्यतावच्छेदक, प्रकृतहेतुतावच्छेदकयोरनिवेशेऽबोध्यं ॥

इदमुपलक्षणं साध्यहेत्वोरनिवेशेऽपि असत्त्वाभावादावतिव्याप्ति र्बोध्या । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकत्वानिवेशे, पक्षधर्म्मताज्ञानप्रतिबन्धकतामादायापि व्याप्तिं सूचयित्वा, व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतामादायातिव्याप्तिं सूचयति मेयत्वस्येति । वह्निव्यभिचारइत्यनेनान्वयः । अत्रापि व्याप्ति स्त्वाद्यदल समुदायस्यैव पनिवेशेबोध्या। प्रकृतहेतुकत्वनिवेशेपितद्दोषस्यगवारणतयाहेतुतावच्छेदक निवेशनायाह केवलधूमस्येति । वह्निशून्यदेशान्तरवृत्तिधूमत्वव्याप्यवर्त्तकविशेषणानवच्छिन्नेत्यर्थः । साध्यतावच्छेदकानिवेशे पूर्व्वं साध्यवत्ता ज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्तिं दर्शिता, इदानीं व्याप्तिज्ञानविरोधिन्यतिव्याप्तिं दर्शयति विशिष्टधूमस्यवा पर्व्वतीयवह्निव्यभिचार इति, दोष लक्षण इव दुष्ट लक्षणेऽपि पक्षतावच्छेदकादिनिवेशस्यावश्यकतां दर्शयति मवानत् सम्बन्धेनेति । ततपर्व्वतत्वावच्छिन्ने, वह्नित्वावच्छिन्नवह्निसाधने । तस्य विशिष्टधूमत्वावच्छिन्नस्य । पक्षादौपक्षतावच्छेदकादेर्या दृश सम्बन्धेन विशेषणत्वं यत्राभिमतं तत्र तत् सम्बन्धेन तदवच्छिन्नत्वं निवेश्य मिति सूचयितुं तत्यकेत्युक्तं, पक्षतावच्छेदकादि निवेशेपक्षादि निवेशस्य प्रयोजकत्वादिति । वाच्यं, तद्रूपावच्छिन्नपक्ष साध्यहेतुक दोष लक्षणे निवेशनीयं ।

तथा च निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमान् , पर्व्वतावृत्ति वह्निमान् वा, वह्व्यभिचारिणः, पर्व्वतावृत्तेर्व्वा धर्म्मादित्यादौ न कोपि हेत्वाभासः स्यात् तादृशानुमितेरप्रसिद्धत्वात् ।

तथाचेति, निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमान् इत्यत्र पक्षतावच्छेदक निर्व्वह्नित्व विशिष्ट पर्व्वते, वह्नि वैशिष्ट्यावगाहित्व मनुमितेर्न सम्भवति स्वविरोधिधर्म्मधर्म्मितावच्छेदकक स्वप्रकारकानाहार्य्यज्ञानस्यानभ्युपगमात् । पर्व्वतः पर्व्वतावृत्तिवह्निमान् इत्यत्र पर्व्वते पर्व्वतावृत्तित्व रूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकत्व मनुमितेर्न सम्भवति अस्मिन् स्वावृत्तित्वाद्यवच्छिन्न प्रकारकानाहार्य्यज्ञानस्यानुत्पत्तिकत्वादेवं पर्व्वतो वह्निमान् वह्निव्यभिचारिण इत्यत्र वह्निव्यभिचारित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने वह्निव्याप्यत्व वैशिष्ट्यावगाहित्व मनुमितेर्न सम्भवतीति पूर्व्वोक्त युक्तेः । पर्व्वतोवह्निमान् पर्व्वतावृत्तेरित्यत्र पर्व्वतेपर्व्वतावृत्तित्वरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न वैशिष्ट्यावगाहित्वं नानुमितेः सम्भवति उक्तयुक्तेरिति, यथाविधेयानुमित्य प्रसिद्धि प्रयोजकभेदेन नानात्वं व्याप्ति कथनं । नकोपिहेत्वाभासः स्यादिति, तथाचार्थकरूपनिग्रहस्थानत्वेन तथाप्रयोगे निग्रहोपपत्तावपि, निर्व्वह्नित्वेन पर्व्वते वह्नेः साधने धूमोदुष्ट इत्यादि व्यवहारोदुरुपपाद इति भावः । तादृशानुमितेस्तथा

विवक्षितानुमितेः । अप्रसिद्धत्वादिति । आहार्य्य-रोचज्ञानानुपगमा दिति भावः ॥

अत्र वदन्ति यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधि विषयता प्रयुक्त सदुत्तरमनुमितावनाहार्य्यं मानसज्ञाने वा, पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे, साध्यतावच्छेदक विशिष्ट साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य, साध्यतावच्छेदक विशिष्ट साध्यनिरूपित व्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदक विशिष्ट हेतुमत्तावगाहित्वस्य च, द्वयोर्व्यतिरेकसत्त्वं हेतुरं.पत्वं ।

यद्विषयकनिश्चयस्येति, यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयस्येर्थः । उत्तरपदस्योत्तरकालीनार्थकतया, तदुत्तर मिति धातूपस्थाप्यानुमिति रूप क्रियाविशेषण मतोद्वितीया । अग्रिमकल्पे तादृशज्ञान रूपक्रिया विशेषणं, मतोज्ञानपदमपिसार्थकं । तत् पदञ्च, तादृश निश्चय परामर्शकं । उत्तरपदञ्चा व्यवहितोत्तरार्थकं । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इत्यनेनद्वितीयाधिकारे, उत्तरपदस्य उत्तरकाल परत्वादिति तु न युक्तं, व्यापकतात्मकस्यात्यन्तसंयोगस्य प्रकृतेऽविवक्षितत्वादिति । अनुमितौअनुमितिसामान्ये । द्वयोर्व्यतिरेक इत्यभि सम्बन्धः । तत्त्वं, तद्रूपावच्छिन्नत्वं । अत्र च तज्ज्ञानानन्तरप्रामितिष्ठ तादृशोभयाभावेतज्ज्ञानीयाया एव विरोधि विषयितायाः

प्रयोजकत्वात् विरोधि विषयितायां तादृश निश्चयीयत्व कथनं स्वरूप कीर्त्तन मात्रं, नतु लक्षणघटकं । तथाच यद्रूपावच्छिन्न निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य विरोधि विषयिता प्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं, तादृग्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमिति समु- दितार्थः । वह्न्यभावविशिष्ट ह्रदत्वावच्छिन्न विषयक निश्चयानन्तरं ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्य धूमवांश्चेत्याकारकानुमितेः कदाचि दप्यनुत्पत्त्या घटाद्यनुमितावपि तादृश निश्चयाव्यवहितोत्तरानु मिति सामान्यान्तर्गतायामपि ह्रदत्वादि विशिष्टे यत् वह्नित्वा वच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं, वह्नित्वावच्छिन्नवह्निव्याप्तिविशिष्टधूमत्वा वच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वञ्च, तदुभयाभाववत्त्वमक्षतमेव, तत्र तादृश निश्चयीय विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वमपि, स्वनिष्ठ प्रतिबन्धकतावच्छे- दक धर्म्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठ प्रतिबध्यतावच्छेदक धर्म्माभाव प्रयोजकत्वात्, तत्र ह्रदत्वादि विशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वादि विशिष्ट प्रकारकत्वावच्छिन्न प्रतिबध्यता निरूपित प्रतिबन्धकताव- च्छेदकी भूतायाः, ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्ना भावीय प्रकारितायास्तादृशवह्नित्वादि विशिष्ट प्रकारकत्व घटितो भयाभावे तथात्वात् । नच तादृशविशिष्ट प्रकारकत्वमात्रं न विरोधि निश्चय प्रतिबध्यतावच्छेदकं, अपितु तद्विशेषितानाहार्य्य ज्ञानत्वं, तत् कथं तत्प्रकारकत्वाभावस्य तथाविध विरोधि विषयिता प्रयुक्तत्वमिति वाच्यं, विशिष्टाभाव प्रयोजकस्य विशेष्यवन्निष्ठविशेषणा भाव प्रयोजकत्वात् अनाहार्य्यज्ञानत्वाद्याश्रयानुमिति निष्ठ तादृश विशिष्ट प्रकारकत्वाभावस्य, विरोधिविषयिता प्रयुक्तत्वात्तथैवेति

ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदत्वाद्यवच्छिन्ने
लक्षणसमन्वयः । निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशानु-
मितेरप्रसिद्धावपि वह्निमत् पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिविषयक-
निश्चयानन्तरप्रसिद्धघटाद्यनुमितिषु अन्यत्र प्रसिद्धपक्षतावच्छे-
दक विशिष्टविषयकत्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकत्व-
घटितोभयाभाववत्त्वमक्षतमेवेति तत्र लक्षणसमन्वयः । न
चाहार्यज्ञानमात्रप्रसिद्धस्य निर्वह्नि पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यक
वह्नि प्रकारकज्ञानत्वस्य विरोधिविषयकज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छे-
दकतया तादृशधर्मावच्छिन्ने वह्न्यादिप्रकारकत्वस्याभावे विरोधि-
विषयताप्रयुक्तत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । तादृशज्ञानत्वस्य प्रति
बध्यतानवच्छेदकत्वेऽपि तद्व्यापकस्य पर्वतत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छि
न्नाभावप्रकारकज्ञानत्वस्यैव वह्निविशिष्टपर्वतविषयकज्ञानप्रति-
बध्यतावच्छेदकतया व्यापकाभावप्रयोजकस्य सुतरां व्याप्याभाव
प्रयोजकतया तादृशविशिष्टविशेष्यकत्वावच्छिन्नवह्न्यादिप्रकारकत्वा-
भावे तादृशदोषविषयिताप्रयुक्तत्वस्यावश्यकत्वात् । न च विरोधि
ज्ञानासत्त्वेऽपि निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानस्यानाहा-
र्यस्यानुत्पत्त्या इच्छादिघटित तादृशाहार्यज्ञानसामग्र्यभावस्यैव
निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वं न तु
विरोधिविषयित्वस्य, क्वचिदप्यक्षतत्वादिति वाच्यम् । अभावाधिक-
रणतायामेव विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वस्य निवेश्यतया अधिकरणता-
नाशाभावाभेदेऽप्यधिकरणभेदेन भिन्नतया विरोधिज्ञानानन्तरोत्

पक्षतानि तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विनिगमना-विरहेण पूर्व्वज्ञानीयविरोधिविषयितायाः अपि प्रयोजकत्वात् ॥

यद्विरोधिविषयितामात्रप्रयुक्तं यादृशोभयाभाववत्त्वमित्येतावन्मात्रे कृते ह्रदो वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानीयवह्न्यभावादिविशिष्टह्रदादि-विषयितायाः एव तदन्तःपातिवह्न्यभाववत्त्वादि विशिष्ट विषयि-तायाः अपि प्रतिबध्यतावच्छेदककोटि प्रविष्टतया प्रतिबध्य-तावच्छेदकस्य ह्रदत्वादिविशिष्टे वह्न्यादि वैशिष्ट्यावगाहित्वस्य विरहप्रयोजकतया बाधाद्येकदेशे वह्न्यभावादिरूपविशिष्टेऽति-व्याप्तिरिति यद्विषयक निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिति सामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेशितं । अथ यादृश विशिष्टविषयितासामान्यस्य प्रयुक्तत्वादृशोभयाभाववत्त्वमित्येव मस्तु, ह्रदत्वादिविशिष्टविषयितासामान्यान्तर्गततया ह्रदत्वा-दि ज्ञानीयविषयितायामुभयाभावप्रयोजकत्वासत्त्वादतिव्याप्तेरन-वकाशादितिवाच्यं । पाषाणमयोन वह्निमानिति ज्ञानवह्नि-तस्य पर्व्वतः पाषाणमय इतिज्ञानस्य पर्व्वतोवह्निमानितिज्ञान प्रतिबन्धकतया ज्ञानभेदेन विषयिताभेदाभावात् पाषाणमयत्व-विशिष्ट पर्व्वतादि विषयितासामान्यस्यैव उभयाभावप्रयोजक-त्वात् पाषाणमयत्वविशिष्ट पर्व्वतादावतिव्याप्तेर्दुर्व्वारत्वात् । ह्र-दो वह्न्यभाववानित्यादिह्रदादिविषयकनिश्चयानन्तरोत्पन्नघटाद्यनु-मितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्तोभयाभावसत्त्वात् केवल ह्रदादा-वतिव्याप्तिरतः सामान्यपदं पूरणीयं । तथापि ह्रदादि निश्चयानन्तरोत्पन्नानुमिति सामान्यान्तर्गतायां ह्रद इत्या-

दिनिश्चयानन्तरजात ह्रदोवह्निमान् वह्निव्याप्यधूमश्चेत्या-द्यनुमितौ विरोधिविषयिताप्रयुक्तताद्दशोभयाभावसत्त्वान्नाति-व्याप्तिः । ह्रदत्वादिना वह्न्यभावविशिष्ट ह्रदादिविषयक निश्चया-नन्तरमुत्तसमूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या ताद्दशविशिष्टस्यापि दोष-त्वानुपपत्तिरतोयत्पदं यद्रूपावच्छिन्नपरतयोपवर्णितं । वह्न्य-भावविशिष्ट ह्रदादिविषयकस्य ह्रदोवह्निमान्वेत्यादि ज्ञान-स्यानन्तरं ताद्दश समूहालम्बनानुमित्युत्पत्त्या तद्दोषतादवस्थ्य मतो निश्चयेति । अनाहार्यामामाण्यज्ञानानास्कन्दित संशयान्य ज्ञान परं, तेनाहार्यस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितस्यापि दोष विषयकनिश्चयस्यानन्तरं ताद्दशानुमित्युत्पत्तावपि न क्षतिः। दोषविषयकनिश्चयनाशे सति ताद्दशानुमितेरुत्पत्त्या तद्दोषापत्ति-रतोऽव्यवधान निवेशः । एवं दोषविषयकलौकिकनिश्चयाव्यवहित पूर्व्वमनुमित्युत्पत्त्या तद्दोषः स्यादत उत्तरेति । तत्सामानाधिकर ण्यमनुमितौ निवेश्यमत एकस्य बाधनिश्चयानन्तरमन्यस्यानु-मितावपि न क्षतिः । बाधादिनिश्चयानन्तरं पक्षतावच्छेदका-वच्छिन्ने साध्यादिप्रकारकस्याहार्य्यस्य लौकिकस्य च प्रत्यक्षस्य उत्पत्त्या ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्यानुमितित्वसामान्यनिवेशः । यत् पक्षक यत्साध्यकयद्धेतुकस्थले याद्दशदोषविषयकनिश्चया-नन्तरं कस्याप्यनुमितिर्न जाता तत्र ताद्दशानुमितेरप्रसिद्धा ऽव्याप्तिरतोऽनुमितिस्थलेऽनाहार्य्यदोषविषयेपाजन्य ज्ञानं निवेश्य कल्पान्तरमाहानाहार्य्येति । तथाच यत्र ताद्दशानुमित्यप्रसि-द्धिस्तत्र तथा विधमानसोपनीतभानादिकमादायैव लक्षणं सङ्ग-

मनीय मिति भावः । बाधादि निश्चयानन्तरं चाहार्य साध्यादिप्रकारकप्रत्ययोत्पत्त्याऽसम्भवोऽव्याप्तिर्वेत्यत आहानाहार्येति । शङ्खो न पीत इत्यादिनिश्चयानन्तरं शङ्खादौ पीतत्वादिप्रकारकस्य दोषविशेषजन्यचाक्षुषादेरुत्पत्त्या शङ्खःपीतः शङ्खत्वादित्यादिस्थलीयबाधादावव्याप्तिरतोऽनाहार्येति । मानसपदं दोषविशेषाजन्यज्ञानपरं, तेन नाहं गौर इत्यादिनिश्चयानन्तरं मिथ्याज्ञानजन्यवासनादिरूपदोषविशेषजन्यात्मविशेष्यकगौरत्वादिप्रकारकमानसज्ञानस्योत्पत्तावपि अहं गौर आत्मत्वादित्यादिस्थलीयबाधादौ नाव्याप्तिः । एतेन यादृशपक्षसाध्यहेतुक स्थले यद्विषयकनिश्चयानन्तरं विरोधिसामग्र्यादिबलेन मानसं ज्ञानं कदापि न जातं तत्राव्याप्तिरित्यपि निरस्तं । तत्राप्यनुमितिशाब्दबोधादिकमादाय लक्षणगमनसम्भवात् । पक्षतावच्छेदकेत्यादिदलद्वयनिवेशस्य व्यावृत्तिः पूर्वोक्तरीत्या बोध्या । विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वनिवेशप्रयोजनं स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति । यत्र विषयविशेषे समूहालम्बनज्ञानं न कस्यापि जातं तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वविशिष्टसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावरूपविशिष्टाभावाप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरतो विशिष्टाभावमुपेक्ष्योभयाभावनिवेशः कृतः । तादृशोभयाभावप्रयोजकविरोधिविषयितावत्त्वं यद्रूपविशिष्टविषयकत्वव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नत्वं दोषत्वमित्यस्य सम्यक्त्वेऽपि यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यं । ननु काञ्चनमयः पर्वतोवह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षाद्यप्रसिद्ध्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यादिवैशिष्ट्या-

अवगाहित्वाप्रसिद्धिरित्याश्रयासिद्ध्यादावव्याप्तिरित्यत आह ।

पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिकञ्च वैज्ञानिकं न तु वास्तविकं ग्राह्यं। व्याप्तिश्चान्वयतो व्यतिरेकतश्च ग्राह्या, तादृशावगाहित्व प्रसिद्धिराहार्य्यज्ञान एवाभ्युपेतव्या अनन्यगतिकत्वात् ।

पक्षतावच्छेदकेति । आदिपदात् साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यादिपरिग्रहः । वैज्ञानिकमिति तत्तत्प्रकारेण ज्ञायमानत्वरूपमित्यर्थः, तथा च पर्व्वतादेः काञ्चनमयत्वादिवैशिष्ट्यस्य वास्तविकस्य विरहेऽपि तेन रूपेण ज्ञायमानत्वमादाय लक्षणसमन्वय इति भावः । न च ह्रदो न वह्निमानित्यादिनिश्चयानन्तरं जायमाने ह्रदोद्रव्यं जलमयोवह्निमानित्याद्याकारक समूहालम्बने ह्रदत्वादिना ज्ञायमाने वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वसत्त्वादसम्भव इति वाच्यं। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या पक्षनिष्ठविशेष्यता तन्निरूपिता या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना साध्यप्रकारता याच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारतानिरूपितव्याप्यत्वप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता तत्प्रतियोगित्वयोरवगाहित्वात्मद्वयेन विवक्षणात् विशिष्टविषयाप्रसिद्धावपि पर्व्वतायंशे काञ्चनमयत्वाद्यवगाहिभ्रमविषयताया अधिकरणकाञ्चनमयत्वाद्यवच्छिन्नायाः प्रसिद्धा लक्षणसमन्वयात् । व्याप्तिप्रकारतास्थलेच निरूप्यनिरूपकभावापन्ना व्याप्तिघटक-

तत्तत्पदार्थप्रकारता निवेशनीयाः। तेन धूमवान् वह्नेरित्यादौ-वह्निव्यापकधूमसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेरप्रसिद्धावपि न क्षतिः। नन्वत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्याप्तिर्यदि विवक्ष्यते तदा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधिनि हेत्वादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादिरूपानुपसंहारित्वेऽव्याप्तिस्तज्ज्ञानस्यान्वयव्याप्तिज्ञानाविरोधित्वात्। व्यतिरेकव्याप्तिविवक्षणे च हेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्व साध्यतावच्छेदकनिष्ठहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादावव्याप्तिः, तज्ज्ञानस्य साध्याभावाद्यनवगाहितया व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरोधित्वे मानाभावादत आह व्याप्तिश्चेति। अन्वयत अन्वयनिरूपिता प्रकृतहेतुनिष्ठा साध्यनिरूपितेति यावत्। साध्यात्यन्ताभावान्योन्याभावभेदेन भिन्ना अव्यभिचरितत्वहेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा नानाविधैव ग्राह्या अतोऽत्यन्ताभावादिगर्भव्याप्तिज्ञाने अन्योन्याभावादिगर्भव्यभिचारज्ञानस्य व्यापकत्वादिज्ञाने साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिज्ञानस्य साध्याभावाद्यनवगाहितया अविरोधित्वेऽपि न क्षतिः। व्यतिरेकतः व्यतिरेकनिरूपिता साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा ग्राह्या व्याप्तिपदेन विवक्षणीया, तथा च तत्तद्व्याप्ति प्रकारता निरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारता प्रतियोगित्व कूटाभावो निवेशनीय इति भावः। ननु निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेवाप्रसिद्धमिति तत्र कथं लक्षणसमन्वय इत्यत आह नाहार्यावगाहित्वप्रसिद्धिरिति, आहार्यज्ञान

पर्व्वते । निर्व्वह्नित्वविशिष्टपर्व्वते वह्निप्रत्यक्षं जायतामित्या-कारकेच्छाजन्य प्रत्यक्ष एवेत्यर्थः ।

एवञ्च वस्तुमात्र निश्चयानन्तरं निर्व्वह्नित्वविशिष्टे वह्नेरग्रहेऽपि न क्षतिस्तस्य विरोध्यविषयकत्वात् । एवं साध्यनिश्चयोत्तरं तस्याननुमितावपि, मानसज्ञानाविरोधित्वात् ।

विरोधिविषयितामयुक्तत्वनिवेशनप्रयोजनमाह एवञ्चेति । विरोधिविषयितामयुक्तत्व निवेशेनेत्यर्थः, न क्षतिः न निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ घटादावतिव्याप्तिस्तस्य घटादिनिश्चयस्य विरोध्यविषयकत्वात् तदनन्तरोत्पन्नानुमितिसामान्यनिष्ठ तादृशोभयाभावप्रयोजक विरोधिविषयिताकत्वविरहात् । वह्निमत् पर्व्वतादि विषयक समूहालम्बनात्मक घटादि निश्चयानन्तर-जातग्रामनिष्ठतादृशोभया भाववत्त्वस्य तज्ज्ञानीय विरोधि विषयिता प्रयुक्तत्वेऽपि घटादि निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामा-न्यान्तर्गतसमूहालम्बनात्मकघटादिनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमिते र्विरोधिविषयिता प्रयुक्तोभयाभाववत्त्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः । प्रयोज्य प्रयोजकभावश्चानुभवसिद्धः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । विरोधिपदप्रयोजनमाह एवमिति । अननुमितावपीति । न क्षतिः तस्य विरोध्यविषयकत्वादित्यनुषज्यते । न क्षति नं साध्यवत् पक्षेऽतिव्याप्तिः । विरोधिविषयितापदेन तदृशोभयाभावप्रति

योगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नाभावे यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नविषयितानिरूपितं तद्रूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यान्यतरविषयितायाः साध्यविशिष्टपक्षविषयतायां विषयतायां वा विवक्षितत्वादिति भावः । नच सिषाधयिषाधीनायाः साध्यनिश्चयानन्तरं समूहालम्बनानुमितौ तादृशोभयाभावासत्त्वात् सिद्धिविषयेऽतिप्रसङ्ग एव नास्ति । एवं पक्षे साध्यनिश्चयानन्तरं तदतिरिक्तविषयकसाध्यविषयकानुमितत्वेत्यादेऽपि पक्षांशे साध्यांशे वाऽधिकावगाहिन्या अनुमितेः साध्यधर्मितावच्छेदकान्यविधेयकानुमितेः साध्यावच्छिन्नपक्षविधेयकानुमितेर्वोत्पत्त्या तत्रोभयाभावासत्त्वादपि नातिप्रसक्तिरिति वाच्यम् । यत्र विषयविशेषे सिषाधयिषा तत्र सिद्ध्युत्तरं तादृशानुमितिः कदापि न जाता तत्रैवातिव्याप्तिसम्भवात् । द्वितीयकल्पे विषयितामात्रं निवेश्य न तु विरोधिविषयितापर्यन्तमित्याशयेनाह मानसज्ञान इति साध्यनिश्चयेत्यादि । क्षोदक्षममिदं ।

प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादि वारणाय यथाश्रुत विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशे उपदर्शित व्यभिचारघटित बाधाय व्याप्तिविशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयोज्यतादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकस्वरूप तादृशविशेषणं निवेशनीयं । प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्याया उभयाभावप्रयोजकव्याप्त्यवगाहित्वाभाववत्ताया एव व्यभिचारादिविषयिताप्रयोज्यत्वनियमेन प्रमेयत्वविशिष्ट व्यभिचारादौ न विशिष्टा

न्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिता प्रयोज्यनिरुक्तोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमिति नातिप्रसङ्गः। उपदर्शितव्यभिचारादिघटितबाधादि विषयिताप्रयोज्यायाः पक्षे साध्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायास्तद्घटकव्यभिचारादिविषयित्वाप्रयोज्यतया तत्संग्रहः। नच विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदिकाया स्ताद्दशबाधादिविषयतान्त:पातिव्यभिचारादिविषयिताया अपि ताद्दशबाधादिविषयिताप्रयोज्यायां विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ठ्याद्यवगाहित्वाभावाधिकरणताया प्रयोजकतया ताद्दश बाधादे र्दु:संग्रह इति वाच्यं। यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यगानिवेशेन तत्सम्प्रहसम्भवात् व्यभिचारादिविषयतायाबाधविषयतान्त पातिविषयतामात्रवृत्तिरूपेणैव उपदर्शितसाध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तेनैव रूपेण ताद्दश साध्यावगाहिताविरहवत्ता प्रयोजकत्वात्ताद्दशस्य च रूपस्य बाधादिविषयतानन्त:पातिव्यभिचारादिविषयतासाधारणव्यभिचारादि रूपविशिष्टविषयतात्वाव्यापकत्वात्तद्व्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वस्य उक्तबाधादिविषयिताप्रयुक्तसाध्यावगाहित्वाभाववत्तायामक्षतत्वात्। मैथत्वविशिष्टव्यभिचारादि विषयताया येन रूपेण व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकता तद्रूपेण निरुक्तविषयतात्वव्यापकेन मैथत्वविशिष्टव्यभिचारादि विषयतान्त:पातिव्यभिचारादिविषयतात्वेन मैथत्वविशिष्ट व्यभिचारादि विषयताप्रयोज्यव्याप्त्याद्यवगाहित्वाभाववत्ताया नियमत. प्रयोजकत्वादतिप्रसङ्गावकाश । बाधसत्-

प्रतिपक्षादिविषयकज्ञानस्य नानाविधबाधविषयकज्ञानस्य
चानन्तरं जायमानायामनुमितौ या बाधादिविषयताप्रयोज्या-
भावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयिताप्रयोज्यत्वेऽपि
स्वपूर्ववर्त्तिज्ञानीयविरोधिविषयताया एव स्वनिष्ठप्रतिबध्यताव-
च्छेदकधर्म्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वात्तवैकविध बाधादिज्ञा-
नानन्तरजातज्ञाने या तत्तद्बाधादि—विषयिता—प्रयोज्यावगा-
हित्वाभावाधिकरणता तस्या विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यतया
बाधादौ लक्षणसमन्वय । व्यभिचारघटितबाधादि विषयिता-
प्रयोज्याया दीधितिकारोक्तोभयाभावाधिकरणतायां व्याप्यत्वाव-
गाहित्वाविरहप्रयोज्यत्वेन यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्या-
पकरूपावच्छिन्नबाधादिविषयतात्वःघाति व्यभिचारादिविषयिता-
प्रयोज्यत्वनियमात्तत् संग्रहाय तादृशोभयाभाव—प्रयोजका-
भावाधिकरणतापर्य्यन्तानिवेश: । तथा सति दर्शितोभयाभावाधि-
करणताया उक्तरूपावच्छिन्नव्यभिचारादि विषयित्वप्रयोज्यत्व-
नियमेऽपि तादृशोभयाभावप्रयोजक साध्यादिमत्तावगाहित्वा-
भावाधिकरणताया उक्त रूपावच्छिन्नव्यभिचारादिविषयत्वाप्रयो-
ज्यत्वेन तादृशबाधादे संग्रहः । बाधादिविषयिताप्रयोज्यस्य
साध्यादिमत्तावगाहित्वाविरहस्य सत्प्रतिपक्षादिरूपविशिष्टान्तर-
विषयताप्रयोज्यत्व नियमादप्राप्त: स्यादित्युभयाभावप्रयोजकाभावे
विशिष्टान्तरविषयत्वाप्रयोज्यत्वसन्निवेशेन तादृशाभावाधिकरण-
तायां तन्निवेश. । तथा सति अधिकरणताया अधिकरणभेदेन
भिन्नतया पूर्ववर्त्तिनिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्म्मस्य तदुत्त-

दोषत्व निष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्म्माभावाधिकरणताप्रयोजकत्वे-
नैव बाधादिनिश्चयानन्तरोत्पन्नानुमितिनिष्ठसाध्यादिमत्त्वावगा-
हित्वाभावाधिकरणतायाः सत्प्रतिपक्षान्यादृशबाधादि विषयताया
अप्रयोजकत्वेन सामञ्जस्यात् । एतत्पर्य्यन्तं क्रोड़ं ॥

अथैतादृशोभयाभावघटितलक्षणकरणेऽपि केवल निर्व्व-
ह्नित्वादिपक्षतावच्छेदककवह्न्यादि साध्यकस्थलीयनिर्व्वह्निनिष्ठव-
ह्न्यभावादिरूपबाधादिरूपदोषेऽव्याप्तिस्तादृशबाधादिरूपदोषज्ञान-
स्याप्रतिबन्धकतया तदीयविषयतायाः प्रतिबन्धकतानवच्छेदक-
तया तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात्, तस्य दोषत्वानुपगमे तत्र
हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारानुपपत्तेः इष्टापत्तौ निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमा-
नित्यादावपि तत्सम्भवेन एतादृशप्रयासवैफल्यात् । नच तत्र अभा-
ववान् वह्निमानित्यनाहार्य्यज्ञानस्य प्रसिद्धा तत्प्रतिबन्धकी-
भूताभाववान् निर्व्वह्निरित्यादिज्ञानविषय एव दोष इति वाच्यं ।
अभाववत्त्वसामानाधिकरण्येन निर्व्वह्नित्वग्रहस्य तादृशवह्नि-
मत्त्वग्रहाविरोधित्वात्, अभाववत्त्वावच्छेदेन वह्न्यादिमत्ता-
ग्रहविरोधित्वेऽपि तादृशवह्न्यादिमत्तावगाहित्वस्य वह्न्यभावादि
मत्त्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाव्याप
कतया तदवच्छिन्ननिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदक विषयिता
या स्तथाविधोभयाभावाप्रयोजकत्वात्, तद्विषयस्य दोषत्वानु-
पपत्तेः । अभाववत्त्वावच्छेदेन निर्व्वह्नित्वग्रहस्य भ्रमरूपतया
तद्विषयविशिष्टस्याप्रसिद्धेः । एवं वह्निमान्निर्व्वह्निरित्यादि स्थली-
यदोषे नितरामव्याप्तिर्व्वह्निमन्निष्ठवह्निमत्त्वादेरेव तत्र दोषत्व

सम्भवात् तद्विषयकस्य ज्ञानस्य क्वचिदपि प्रतिबन्धकत्वायोगात् ।
एवं यत्र निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्यादौ पर्व्वतत्वादि
सामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटक-
ता तत्र पर्व्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वं न दोषः
विशिष्टपक्षग्रहाद्यविरोधिलिङ्गाश्रयासिद्धादिरूपत्वानुपपत्तेः । उ-
क्तरीत्यैतल्लक्षणानाक्रान्तत्वाच । पर्व्वतत्वाद्यवच्छेदेन वह्न्या-
दिमत्त्वचाप्रसिद्धं वह्निशून्यपर्व्वतादेरपि सत्त्वात् । नापि
पर्व्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन निर्व्वह्निपर्व्वतत्वाद्यवच्छेदेन
वा वह्न्यभावादिमत्त्वरूपबाधादि दोषः तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छे-
दक विशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वव्यापकविषयताघटितधर्म्मा-
वच्छिन्नप्रतिबन्धकतया तत्र लक्षणगमनायोगात् । नापि पर्व्व-
तत्वावच्छेदेन वह्न्यभावादिमत्त्वं, अप्रसिद्धत्वादिति तत्र को
दोषः । यत्तु प्रयुक्तत्वं व्यापकत्वं यद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधि
विषयितायाः उभयाभावव्याप्यत्वञ्च, स्वाश्रयताद्दशनिश्चया व्यव-
हितोत्तरानुमितित्वसम्बन्धेन तादृशसम्बन्धत्वाभाववतदुत्तरमनु-
मितत्वमित्युक्तं । एवञ्च विरोधिविषयकयद्विषयक निश्चया-
व्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापक स्वाद्दशोभयाभावस्तत्त्वं । इति
पर्य्यवसितं । एवञ्च निर्व्वह्नि पर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलीयबाधादि
वपयिताया स्वरूपसम्बन्धरूपोभयाभावप्रयोजकत्वासम्भवेऽपि
उभयाभावप्रतियोगितावच्छेदककोटौ यद्रूपावच्छिन्नविशेष्यक-
यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वं निविष्टं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यक
तद्रूपावच्छिन्नाभावतद्व्याप्यान्यतरप्रकारकत्वस्यैव विरोधिविष-

यत्वार्थकतया तत्र लक्षणं सुसमन्वयमेव तादृशप्रयोजकत्वस्यानिवेशात्। नचैवं वह्निमात्रेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तादृशोभयाभावस्य विरोधिविषयकसमूहालम्बनरूपघटादिविषयक निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकताया अक्षतत्वादिति वाच्यं। विरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यद्विषयिता तच्छालिनिश्चयस्य निश्चयत्वेन विवक्षणात् घटादि विषयिताया तत्र निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तित्वविरहात्। नचैवं विरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिर्यदीयविषयिता तत्त्वमित्येतावतैव सामञ्जस्ये शेषवैयर्थ्यमिति वाच्यं। यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यादेः साध्यता तत्र पर्वतत्वादि सामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वविषयिताया निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तितया तत्रातिव्याप्तिवारकतया शेषसार्थक्यात्। तदुपादाने तादृशवह्न्यभावादिमत्त्वविषयकनिश्चयानन्तरं पर्वतत्वादि सामानाधिकरण्येन वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तथा विधोभयसत्त्वेनातिव्याप्त्यनवकाशादिति तत्तुच्छं। निर्वह्निः पर्वतोवह्निमानित्यादौ यत्र पर्वतत्वादिसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादेः पक्षतावच्छेदकता तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यादिमत्त्वस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वादाश्रयासिद्धत्वाख्यस्य हेत्वाभासान्तरताभयेनासम्भवव्याख्याभावस्य निरुक्तविरोधिविषयितानतिरिक्तवृत्तिविषयिताकतयाऽतिव्याप्तेः तादृशोभयाभाव प्रतियोगितावच्छेदकगर्भे यद्रूपविशिष्टे येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यं निविशते तद्रूपावच्छिन्नविशेष्य-

कतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वावच्छिन्न प्रति-
बध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वरूपविरोधित्वस्य विष-
यितायां निवेशेतु शेषवैयर्थ्यं उक्तरीत्या निर्वह्निर्वह्निमानि-
त्यादि स्खलीयदोषे ऽव्याप्तिश्च। यत्तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टे
निरुक्तसाध्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयावृत्तिविषयितैव विरोधि-
विषयितापदार्थः तथाच यन्निरूपिततादृशविषयिताशालि निश्च-
योत्तरानुमितित्व व्यापकोभयाभावस्तत्त्वमिति समुदितार्थः।
निश्चयत्वञ्च विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नविरोधिकोटि-
द्वयप्रकारकैकधर्मिविशेष्यकज्ञानान्य ज्ञानत्वं। कोटिद्वये विशे-
षणविशेष्यतावच्छेदकभावानापन्नत्वनिवेशात् निर्वह्निः पर्वतो-
वह्निमानित्यादौ पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यादिवैशिष्ट्यग्रहस्य
एकत्र विरोधिद्वयप्रकारकत्वनियमेऽपि न तादृशवैशिष्ट्यावगा-
हिनिश्चयाप्रसिद्धिः। यदीयविषयिता, तादृशनिश्चयावृत्तिस्तत्त्वमित्ये-
तावति कृते ह्रदो वह्निव्याप्यधूमवानित्यादौ ह्रदादिनिष्ठवह्न्यभावा-
दिमत्त्वेऽसिद्ध्या निर्वह्न्यादिव्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि वह्न्यादिनिश्च-
यवत् कार्यसहभावेन वह्न्यभावादिप्रविरोधित्वाद् वह्न्यभावादि
मत्त्वविषयितायाः तादृशनिश्चयावृत्तित्वादिति न शेषवैयर्थ्यमिति।
तदपि न वह्निव्याप्यवान् वह्निव्याप्यव्याप्यवांश्च ह्रदो वह्न्यभाववा-
नित्येतादृशाहार्यज्ञानोपगमेन वह्न्यभावादिमत्त्वविषयिताया
वह्निव्याप्यादिमत्त्वनिश्चयवृत्तितया उक्तातिव्याप्त्यवकाशेन शेष-
वैयर्थ्यानुपपत्तेः। वह्निमान् वह्निव्याप्यवांश्च ह्रदो वह्न्यभाववानि-
त्येतादृशाहार्यसाध्यादिवैशिष्ट्यनिश्चये ह्रदो वह्निमानित्यादि-

स्थलीयबाधादिविषयितायाः सत्त्वेनाव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । वह्न्यादिरूपधर्मितावच्छेदकानवच्छिन्नवह्न्यभावादिविशेषित ह्रदादिनिरूपितविषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तित्वेऽपि घटादिनिरूपिताया अपि दोषविशेषावच्छिन्नायाविषयितायाः साध्यादिनिश्चयावृत्तितया घटादावुदासीनेऽतिव्याप्तिवारणाय यादृशविशिष्टविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताया एव विरोधिविषयितेत्यनेन विवक्षणीयतया अपतोकारात् । असामान्यवृत्तियदीयविषयितासामान्यं तादृशनिश्चयावृत्ति तदीयविषयिताविवक्षणेन निर्व्वाहेऽपि विरोधिविषयितानिनिश्चयोत्तरानुमितिसामान्ये इयो र्व्यतिरेक इत्यनभिप्राय यद्विषयकनिश्चयस्येत्यादि वक्ताभिप्रायस्य अन्यकारोयरीतिविरुद्धत्वात् । एतेन विषयिताया उभयाभावप्रयोजकत्व तादृशोभयाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपविशिष्टं येन सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वघटितं तद्रूपावच्छिन्न विशेष्यकतत्संसर्गकतद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वविशेषितेनानुमितित्वेनानाहार्य्यलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानत्वेन वा अवच्छिन्ना या प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं । एवञ्च यादृशविशिष्टविषयिता, निरुक्ततथाविधोभयाभावप्रयोजकतायस्तादृशत्वमेव लक्षणं । विषयितादौ विरोधित्वादिकथनन्तु स्वरूपाख्यानमात्रमेव इति प्रलपित मप्यनादेयमेव । निर्वह्निर्व्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषस्य उक्तयुक्त्या दुःसंग्रहात् । अत केचित कश्चिदित्यस्तार्थमकस्य इवात्रापि कथं न दोषनिश्चतोनि-

भेदः निर्व्वह्निर्व्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासम्भवेऽप्यापाततःशाब्दविप-
कल्पे कश्चिदित्यनेनैवात्रापि कल्पेवदन्तीत्यनेन सूचितत्वात्।
निर्भरस्तु केचिदित्यादिकल्पएव अतएव तत्सम्प्रकर्षबोधनायमाहुरि-
त्युक्तमिति। परन्तु घटाभावादिधर्म्मितावच्छेदककवह्न्यादिमत्वज्ञान
म्प्रति तद्धर्म्मधर्म्मितावच्छेदकवह्न्यभावादिमत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वे कल्प-
नीये धर्म्मितावच्छेदकभेदेनानन्त तद्‌कल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन ध-
र्म्मितावच्छेदकमनिवेश्यानाहार्य्यवह्न्यादिविशिष्टबुद्धित्ववह्न्यभावादि
निश्चय त्वाभ्यां समानधर्म्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबध्य प्रति-
बन्धक भाव कल्प्यते। एवञ्च तद्देश्यनिष्ठस्य पूर्व्ववर्त्तिप्रतिबन्धकज्ञान
निरूपित प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धस्य उत्तरवर्त्तिज्ञाननिष्ठ प्रति-
बध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्देशसम्बन्धित्वं प्रति प्रयोजकतया वह्न्य
भावादिनिष्ठवह्न्यभावादि प्रकारकज्ञानीयधर्म्मितावच्छेदकताख्य
विषयतायास्तदुत्तरोत्पन्नानाहार्य्यवह्न्यादि प्रकारकज्ञानस्य वह्न्य-
भावादिधर्म्मितावच्छेदकत्वविरहप्रयोजकत्वाद्वह्न्यभावादिवि--
शिष्टे वह्न्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वविरहस्य वह्न्यभावादिधर्म्मिताव-
च्छेदकताक वह्न्यभावादि प्रकारक निश्चयविषयिताप्रयुक्तत्व
मक्षत मेवेति तादृशनिश्चयविषयस्य दोषत्वमव्याहतमेव। नच
धर्म्मितावच्छेदकभिन्न प्रत्यासत्त्या विपरीत ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे
निर्व्वह्निर्विशेष्यकवह्निज्ञान जायतामित्याकारकेच्छाजन्यनिर्व्वह्नि-
र्व्वह्निमान्घटाभाववान्वह्निमानित्याद्याकाहार्य्यज्ञानस्य विप-
रीतज्ञान प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया घटाभाववान् वह्न्य
भाववानित्यादि निश्चयकाले तथाविधेच्छासत्त्वे घटाभावविशिष्ट

विशेष्यकवह्निज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छां विनैव तादृशज्ञानापत्तिरिति वाच्यं। यतः सामान्यतोवह्न्यादिज्ञानेच्छाविशिष्टान्यत्वरूपमनाहार्य्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं किन्त्वाहार्य्यज्ञानोत्पत्त्यर्थं विशेष्यतानिष्ठं यत्स्वविषयतावच्छेदकत्वं तदवच्छेदकतावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यादिज्ञानेच्छाविरहस्य या स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नाधिकरणता तद्विशिष्टधर्म्मितावच्छेदकताया एव प्रतिबध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वमुपेयते तादृशस्येच्छाविरहस्य प्रतिबन्धकविशेषणत्वमेव वा विशेषणताविशेष-धर्म्मितावच्छेदकतासम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनोपगन्तव्यं, उक्तस्थले च घटाभावादौ तादृशेच्छाविरहस्य सत्त्वान्नोक्तापत्तिरधिकमन्यत्रानुसन्धेयमिति वदन्ति।

तादृशपक्षे तादृशसाध्यवैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टतादृशहेतुवैशिष्ट्यस्य चावगाहिना ज्ञानस्य यद्विषयकं ज्ञानं विरोधिविषयकं तत्त्वं तादृशज्ञानविरोधित्वं वा हेतुदोषत्वं, ज्ञानविरोधित्वञ्च तद्विषयविषयकग्रहविरोधिग्रहविषयत्वं। एवंविधैव रीतिरुत्तरत्र सर्व्वत्र सव्यभिचारलक्षणादावनुसर्त्तव्या इत्यपि केचित्।

निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषसाधारण्याय प्रकारान्तरेण लक्षणं वर्णयतां केषाञ्चिन्मतमाह, 'तादृशपक्ष' इति पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष इत्यर्थः, 'तादृशसाध्येति साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्येत्यर्थः, 'तादृशहेत्विति हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वित्यर्थः, 'ज्ञानस्य विरोधिविषयकं यद्विषयकं ज्ञानमिति योजना, 'ज्ञानं' ज्ञानसामान्यं, तेन घटादिविषयकस्य यस्य कस्यचित् समूहालम्बनज्ञानस्य तादृशज्ञानविरोधिबाधादिविषयकत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः, स्वावच्छिन्नविषयकत्वव्यापकतादृशज्ञानविरोधिविषयिताकधर्म्मवत्त्वमिति तु फलितार्थः, अत्र च विषयितानिष्ठं स्वरूपसम्बन्धात्मकतादृशज्ञानविषयविषयकग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकतात्मकतादृशज्ञानविरोधित्वमेव निवेशनीयं न तु विषयनिष्ठं निर्व्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वं, तस्यैव लक्षणत्वसम्भवेन वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, अत्र च विषयनिष्ठस्य निर्व्वाच्यतादृशज्ञानविरोधित्वस्यैव तद्घटकतया प्रस्तुततया तदेवाह, 'तादृशज्ञानविरोधित्वं चेति, तादृशज्ञानविरोधित्वं यदि तादृशज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकस्वावच्छिन्नविषयिताकधर्म्मवत्त्वं तदा पूर्व्वनिरुक्तयथाश्रुतसूत्रार्थ एव पर्य्यवसानात् निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषाव्याप्तितादवस्थ्यमतस्तन्निर्व्वक्ति, 'ज्ञानविरोधित्वञ्चेति, 'तद्विषयविषयकेति, तथा च निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशज्ञानविरोधिज्ञानाप्रसिद्धावपि तद्विषयविषयकस्य निर्व्वह्निः पर्व्वत इतिज्ञानस्य प्रतिबन्ध्यं यद्वह्निमान् पर्व्वत इतिज्ञानं तद्विषयतामादायैव वह्निमत्पर्व्वतादिरूपतत्स्थलीयाश्रयासिद्ध्यादौ लक्षणसमन्वयः।

अथ घटवद्भूतलादिरूपोदासीनपदार्थविषयकसमूहालम्बनात्मकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक—साध्यतावच्छेदकविशिष्ट-साध्य–तद्व्याप्यहेतुप्रकारकज्ञानविषयविषयकघटवद्भूतलादिज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविषयघटाभाववद्भूतलादावतिव्याप्तिः । भव पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक–साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य–तन्निरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकपक्षत्वव्यापकविषयिताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकतावच्छिन्नविषयिताकधर्म्मवत्त्वनिवेशान्न दोष घट-वद्भूतलादिविषयितायास्तादृशपक्षत्वाव्यापकत्वादिति वाच्य । यतः पर्व्वतांशे वह्निमत्तायनवगाहिनो निर्व्वह्निः पर्व्वत इतिज्ञानस्य या वह्निप्रकारकत्वाद्यनिरूपिता निर्व्वह्नित्वादिप्रकारितानिरूपितपर्व्वतादिविषयिता सैवानाहार्य्यत्वविशिष्टतया वह्निमान् पर्व्वतइत्यादिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदिका तस्याश्च निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमानित्याहार्य्यज्ञानसाधारण्ये मानाभावात् आहार्य्यज्ञानसामग्र्यास्तादृशविषयिताप्रयोजकत्वासिद्धे विपरीतज्ञानाभावघटितायास्तादृशविषयिताप्रयोजकानाहार्य्यज्ञानसामग्र्याश्चाहार्य्यज्ञानाजनकत्वात् तादृशपक्षत्वव्यापिका च वह्निमत्त्वादिप्रकारितानिरूपिता तादृशपर्व्वतादिविषयिता सा च न प्रतिबध्यतावच्छेदिकेति निर्व्वह्नित्वादिप्रकारितानिरूपितपर्व्वतादिविषयितात्वेन* निर्व्वह्निः पर्व्वत इत्यादिज्ञानीयविषयितापि

* व्यापकतावच्छेदकधर्मप्रकारेणाव्यापकस्यापि व्यापकत्वास्वीकारात् ।

तथाविधग्रहत्वव्यापिके निवेशे तर्हि विषयितात्वादिना घटवद्भूतलादिविषयितानामपि तद्व्यापकतया उदासीनपदार्थवारणमशक्यं । मैवं, यद्रूपावच्छिन्ने यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्नं तादृशग्रहत्वव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यक-तद्रूपावच्छिन्नप्रकारक-ग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयिताकधर्म्मवत्त्वस्य विवक्षणीयतया सर्व्वसामञ्जस्यादिति दिक् । अत्र चास्वरससूचनाय 'केचिदि'ति, स च उक्तयुक्त्या निर्व्वह्निर्व्वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषासंग्रहेण । न च धर्म्मितावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या वह्निप्रकारकज्ञानं प्रति वह्न्यभावप्रकारकज्ञानस्य प्रतिबन्धकतामते निर्व्वह्निर्व्वह्निमानित्येतादृशज्ञानसमानविषयकानाहार्य्यवह्निमानित्याकारकज्ञानप्रतिबन्धकतामादाय लक्षणसमन्वयस्तत्रापि सम्भवतीति वाच्यं । तादृशमतानुसरणे पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभाववद्ध्रदादेर्दोषताप्रसङ्गात्* ।

केचित्तु यादृशपक्षक-यादृशसाध्यक-यादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वं, एक-

* न चात्र कथं तादृशग्रहत्वव्यापक यद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वत्वावच्छिन्न तादृशविषयिताघटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वादि वक्तव्यं तथाच ह्रदो वह्निमानित्यादिज्ञानीयवह्निप्रकारिताया पर्व्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानीयवह्निप्रकारिताव्यापकतया तद्घटितधर्म्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका वह्न्यभाववत्त्वावच्छिन्नप्रकारिता न तु वह्न्यभाववद्ध्रदत्वविषयिता इति कथं तस्यातिव्याप्तिरिति वाच्यं । अत्र निविष्टधर्म्मितावच्छेदकत्वनिवेशात् ।

मात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वं । सत्प्रतिपक्षस्य सव्यभिचारातिरिक्त एवान्योन्याभाव इति न वैयर्थ्यं । पञ्चविधभेदोक्तिस्तु तत्तत्प्रसिद्धस्थलाभिप्रायेण व्यभिचारादेः साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात् शब्दाभेदमात्रस्य चाकिञ्चित्करत्वादिति प्राहुः ।

'यादृशेति सर्व्वत्र यद्रूपावच्छिन्नार्थकं, 'तावदन्यान्यत्वमिति, यत्र च यादृशपक्ष साध्य-हेतुकस्थले यादृशदोषज्ञानस्य प्रतिबध्यज्ञानं प्रसिध्यति यथा निर्व्वह्निः पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निविशिष्टपर्व्वतादिरूपाश्रयासिद्धि धूमाभावविशिष्टनिर्व्वह्निरूपस्वरूपासिद्ध्यादीनां ज्ञानस्य, तत्र तादृशदोषाणां याप्याभावतद्व्याप्यरूपतद्घटकभेदेन विशेषण-विशेष्यभावभेदेन च भिन्नानामनुगतेन विशिष्टपक्षे विशिष्टसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वरूपासिद्धित्वादिनैव तादृशान्यान्यत्वघटकभेदप्रतियोगिविधया निवेशो न तु वह्निविशिष्टपर्व्वतत्व-निर्धूमत्वविशिष्टनिर्व्वह्नित्वादिना, प्रयोजनविरहात्, यादृशदोषविषयकज्ञानस्य प्रतिबध्यज्ञानम प्रसिद्धं यथा तत्स्थलीयस्य * निर्व्वह्निर्व्वह्निमानित्यादिस्थलीयस्य च बाधादेर्ज्ञानस्य, तादृशदोषाणामगत्या वह्न्यभावविशिष्टनिर्व्वह्नित्व-वह्न्यभावव्याप्यविशिष्टनिर्व्वह्नित्व-निर्व्वह्निनिष्ठवह्न्यभाव-

* निर्व्वह्नि पर्व्वतोवह्निमानित्यादिस्थलीयस्येत्यर्थः ।

त्व-निर्ब्वह्निनिष्ठवह्न्यभावव्याप्यत्वादिनाननुगतरूपेणैव निवेशः। अत्र च विशिष्टभिन्नभिन्नत्वस्य शुद्धविशेष्यसाधारणतया * सर्व्वमाकाशवदित्यादावाकाशाभावविशिष्टसर्व्वादिरूपबाधादिभिन्नत्वस्याप्रसिद्धतया च तत्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वमेवाभिमतं। अयञ्च प्रकारो यादृशपक्ष-साध्य-हेतुकस्थले उक्तसमूहालम्बनानुमितेरप्रसिद्धिस्तत्रैवादरणीयः। यत्र तु तत्प्रसिद्धिस्तत्र लाघवाद्यथाश्रुतमूललक्षणमेव साधीयः, शब्दाभेदस्याकिञ्चित्करतायाः स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यवधेयं। यत्राश्रयासिद्ध्यादिरेकविध एव दोषः प्रतिबध्यज्ञानञ्च प्रसिद्धं महानसवान् पर्व्वतोवह्निमान्धूमादित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षकविरोधित्वादिरूपाश्रयासिद्धित्वादेरेव दोषसामान्यलक्षणलक्षितत्वं न तु महानसत्वाद्यभावविशिष्टपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नताहृशाभावव्याप्यविशिष्टपर्व्वतत्वाद्यवच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वस्य निरुक्तसमूहालम्बनानुमितिविरोधित्वस्य च गौरवादित्याशयेनाह, 'एकमात्रदोषस्थल इति एकविध एव यत्र दोषस्तद्विषयकज्ञानप्रतिबध्यज्ञानञ्च प्रसिद्धं तादृशस्थल इत्यर्थः, तेन ग्राह्याभाव-तद्व्याप्यभेदेन विशेषण-विशेष्यभावभेदेन च सर्व्वत्र दोषाणां नानात्वसम्भवादेकमात्रदोषस्थलस्याप्रसिद्धत्वेऽपि पर्व्वतान्यः पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादावेकविधमात्रदोषस्थले ग्राह्याभाव-तद्व्या-

---

* वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिभिन्नभिन्नत्वस्य ह्रदादिसाधारणतयैतस्य विशिष्टमात्रनिविष्टत्वात्।

घरूपघटकादिभेदेन विभिन्नाश्रयासिद्ध्यादीनामनुगमकरूपाभावे-नान्यतमत्वस्य लक्षणताया आवश्यकत्वेऽपि न क्षतिः । 'तत्त्व' ताहृशत्वं निरुक्ताश्रयासिद्धित्वादिकमिति यावत् । इदमुपलक्षणं यत्र परामर्शविरोधिनो व्यभिचार-विरोधासिद्ध्यस्त्रयोदोषा न तु बाध-प्रतिरोधौ पर्व्वतोवह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ परामर्शविरोधित्वमेव सामान्यलक्षणं, यत्र च बाध-प्रतिरोधासिद्ध्योर्दोषाः न तु व्यभिचार-विरोधौ ह्रदोवह्निमान् धूमात् काञ्चनमयह्रदोवह्निमान् धूमात् ह्रद काञ्चनमयवह्निमान् धूमात् ह्रदोवह्निमान् काञ्चनमयधूम दित्यादौ च तत्र विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-विशिष्टसाधनयोर्वैशिष्ट्यावगाहि यज्ज्ञानं तद्विरोधित्वमेव तथा, एवं यत्र व्यभिचारासिद्धी एव दोषौ काञ्चनमय पर्व्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ तत्र विशिष्टपक्षविषयक-व्याप्तिविशिष्ट साधनग्रहविरोधित्वादिकं तथेत्यपि बोध्यं । ननु तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वरूपलक्षणघटकतत्तद्धर्म्माणां भागासिद्धतया हेत्वाभाससामान्येतरभेदानुमापकत्वेऽपि व्यभिचारावारकतया तद्धितराशवैयर्थ्य* इत्यत आह, स चेति, स चान्योन्याभावोऽतिरिक्त-एवेति योजना। 'स च' तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगिताकः, 'अतिरिक्तः' तत्तद्धर्म्मातिरिक्त, तथाच धर्म्मिभेदान्न वैयर्थ्यं । तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नभेदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतभेदप्रतियोगि

---

* तत्तद्धर्म्मावच्छिन्नभिन्नभिन्नत्वरूपान्यतमस्य शरीरवैयर्थ्यं मत्वा ।

तावच्छेदकतत्तद्धर्म्मस्वरूपत्वेऽपि तादृशभेदकूटावच्छिन्नप्रतियोगि-ताकभेदत्वस्य नानाधर्म्मेषु कल्पनापेक्षया तद्विशिष्टस्यैकस्य भेदस्य लाघवेन कल्पयितुं युक्तत्वादित्यभिप्राय। एतच्च यथाश्रुताभिप्रायेण, तत्तद्धर्म्मावच्छिन्ननिरूपितविषयितान्यतमविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वस्य लक्षणत्वे चाधिकविकाशकतया विशेषणसार्थक्य-मित्यवधेय। ननु साध्यादिभेदेन लक्षणभेदे ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयस्य लक्षणस्य पञ्चविधहेत्वाभाससाधारण्यासम्भवात्तादृशलक्षणाक्रान्तानां पञ्चविधत्वोक्त्यसङ्गतिरित्यत आह, 'पञ्चविधभेदोक्तिरिति पञ्चविधत्वोक्तिरित्यर्थः, 'तत्सम्भवस्थलेति यत्र पञ्चानामेव हेत्वाभासानां सम्भवः गौरश्वो घटवादित्यादौ तत्स्थलीयलक्षणाक्रान्तस्य पञ्चविधत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः। ननु लक्षणाननुगमादितरभेदानुमाने भागासिद्धिरित्यत आह, 'व्यभिचारादेरिति, 'साध्यादिभेदनियन्त्रितत्वात्' साध्यादिभेदनियन्त्रितलक्षतावच्छेदकत्वात्, तथाच लक्षणस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वात्यननुगमात्र भागासिद्धिरिति भाव.। नन्वेवमप्यनुगतोत्यसम्भवात्रायं प्रकारः साधीयानित्यत आह. 'शब्दाभेदस्येति। इदं पुनरिहावधेय, तावदन्यान्यत्वं इतरभेदानुमापकमेव न तु दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तं, तथा सति निर्व्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमोदुष्टइत्यादौ दुष्टपदस्य वह्न्यभावविशिष्टनिर्व्वह्नित्वाद्यर्थान्यतमवदर्थकतया निर्व्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने इत्यादेरनन्वितार्थकत्वप्रसङ्गात्प्रसिद्धया तत्र हेत्वन्वयिनिर्व्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यक-वह्न्यनुमितिप्रयोजकत्वार्थकत्वासम्भवात्, किन्तु प्रमाप्रयोजकभ्र-

ऽर्न्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमेव तथा, उक्तस्थले च प्रकारता प्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारताद्वीभयमेव साधनपदार्थः, प्रकारतारूपपदार्थेऽपरपदार्थैकदेशव्याप्तिप्रकारतानिरूपकप्रकारतायाश्च पञ्चम्यन्तवह्निपदप्रतिपाद्यस्य वह्निनिष्ठत्वस्य स्वरूपसम्बन्धेन, साधनपदार्थोक्तप्रकारताद्वये च सप्तम्यन्तार्थस्य निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यताया निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः, साधनपदोत्तरसप्तम्या निरूपकत्व द्वित्वञ्चार्थः, निरूपकत्वे च निरुक्तसाधनपदार्थयोः पृथगन्वयः, तदन्वितनिरूपकत्वे च द्वित्वान्वयः, द्वित्वान्वितताद्दशनिरूपकत्वयोश्च दोषपदार्थघटकाभावेऽन्वयः, तथाच निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकभ्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वमित्येवान्वयबोधः । प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयितानिरूपकाभावादिमत्त्वमादाय पर्वते वह्निसाधने धूमोदुष्ट इत्यादिप्रयोगवारणाय विषयितायां भ्रमान्यवृत्तित्वं निवेशितं । दोषघटके केवलसाध्याभावादौ दोषव्यवहाराभावात् अतायं दोषइत्यादौ स्वविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिनिष्ठताद्दशोभयाभावाधिकरणतात्वव्यापकविरोधिविषयिताप्रयोज्यताकधर्म्म एव दोषपदार्थ इति दिक् ।

स्यादेतत्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात् द्रव्यत्वासाधा-

रणोऽव्याप्ति सर्व्वसाध्यवद्व्यावृत्तेश्चावासत्त्वात्, एवं शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यस्य सत्प्रतिपक्षे नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादावपि पक्षस्य तद्वत्ताविरहादित्याशङ्का तयोरलक्ष्यत्वेन निराकुरुते, 'दशाविशेष इति, 'हेत्वोः' सद्धेत्वोः, 'असाधारणः' पक्षमात्रवृत्तिः, सन् प्रतिपक्षोविरोधिपरामर्शो यस्य स तथा, तयोर्दशाविशेषे हेतौ सर्व्वसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्य च भ्रमदशायां, 'आभासत्वात्' अनुमित्यजनकत्वात्, 'तद्बुद्धेः' इत्यादौ साध्यवद्व्यावृत्तत्वादिबुद्धेः, प्रतिबन्धकत्वं परमायाति, न तु तद्विषयस्य दोषत्वं, असत्त्वात् अन्यथा बाधभ्रमेणानुमित्यनुदयात् तत्रापि दोषत्वं स्यात्, कोहि साध्याभाव-तद्व्याप्यवत्ताभ्रमयोरनुमितिविरोधित्वे विशेषः। निर्युक्तिकस्तु प्रवादोन श्रद्धेयः।

असाधारणस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभाव प्रतियोगितात्मकस्य सत्प्रतिपक्षस्य च पक्षनिष्ठसाध्याभाव-व्याप्यवत्त्वरूपस्य बुद्धेर्व्विरोधिविषयकतया साध्यवत्ताज्ञानविरो-

धित्वं निर्व्विवादमेव, एवञ्च तज्ज्ञानदशायां हेतोरनुमित्य-जनकत्वात्तद्दुष्टेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमित्येतादृशयथाश्रुता-र्थपरस्य 'दृशाविशेषद्व्यादिमूलस्यानुत्थितिः अन्यथा साधा-रण्यादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया अपि व्यवस्थापयितुमुचितत्वा-दतस्तादृशमूलमन्यथा व्याख्यातुमवतारणिकामाह, 'स्यादेत-दिति, 'इत्यत्रासाधारणे' एतत्स्थलीयासाधारण्यरूपदोषे हेतुविशे-ष्यकभ्रमविषये सर्व्वसाध्यवद्‌व्यावृत्तत्वात्मके, 'अव्याप्तिरिति, तद्वि-षयकत्वस्य निरुक्तानुमित्यप्रतिबन्धकहेत्वविषयकज्ञानसाधारणतया तादृशप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादिति भावः। ननु केवलं सर्व्वसाध्यवद्‌व्यावृत्तत्वं न दोषः अपितु साधनत्वविशेषितं; तादृशविशिष्टविषयकत्वन्तु न प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तीत्यत आह,

'सर्व्वे'ति, 'तत्र' हेतौ, 'असत्वात्' अवृत्तेः, साध्यवति पदे हेतो-र्विशेषेति शेषः, तथाच तादृशविशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तस्य दोषत्वासम्भ-वेन प्रसिद्धस्याविशिष्टसाध्यवद्‌व्यावृत्तत्वस्यैव तत्र दोषताया आवश्य-कत्वमिति भावः। 'अद्रव्यद्रव्यत्वादाविति असमवेतद्रव्यत्वादावि-त्यर्थः, असमवेतत्वस्य ध्वंससाधारणतया नित्यत्वव्याप्यत्वासम्भवादि-शेषांशनिवेशः। अत्राप्यनन्तरं अव्याप्तिरित्यनुषज्यते, तद्विषयक-त्वस्य पक्षाविषयकज्ञानसाधारणतया प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्ति-त्वादिति भावः। ननु केवलं नित्यत्वव्याप्याद्रव्यद्रव्यत्वादिकं न तत्र दोषः अपि तु पक्षनिष्ठतद्वत्त्वैव तादृशविशिष्टविषयकत्वञ्च प्रति-बन्धकतानतिरिक्तवृत्त्येवेत्यत आह, 'पक्षस्येति, तथाच पक्षघटित-विशिष्टाप्रसिद्ध्या पक्षाघटितस्यैव दोषत्वमावश्यकमिति भावः।

'तयोः' तादृशस्थलीयदोषत्वेनाभिमतयोरुक्तधर्मयोः । शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ शब्दत्वादिविशेष्यकनित्यत्वव्याप्तत्वादिज्ञानविषयविशिष्टस्य प्रसिद्धा तद्व्याप्तेः शब्दानात्सत्वाद-सत्यत्वाभ्युपगमेन तत्परीहारस्यात्यन्तासम्भवदुःस्थितत्वात् हेतु-पदं सद्धेतुपरतया व्याचष्टे, 'हेत्वोरि'ति, 'सद्धेत्वोः', साध्यवद्व्यावृत्त-त्वादिरूपासाधारण्यस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षकत्वरूपसत्-प्रतिपक्षितत्वस्य चासम्भवादसाधारण-सत्प्रतिपक्षपदे अन्यथा व्याचष्टे, 'असाधारण इति, 'तथा' प्रकृते सत्प्रतिपक्षपदार्थः, सद्धे-त्वोर्दुष्टत्वरूपाभासत्वायोगादाभासपदमन्यथा व्याचष्टे, 'आभासत्वा-दिति, 'तद्धेतोरित्यत्र तत्पदस्य हेतुपरत्वं न सम्भवति सत्प्रति-पक्षस्थले प्रतिबन्धकज्ञानस्य हेतुविषयकत्वानियमाद्धेतुविष-यकत्वकथनस्याप्रयोजकत्वाद्बुद्धिपदस्यापि बुद्धिसामान्यपरत्वं न सम्भवति हेत्वादिमात्रविषयकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादतस्तत् पदस्य हेतु-पक्षोभयपरतया बुद्धिपदस्य साध्यवद्व्यावृत्तत्व-साध्या-भावव्याप्यवत्त्वावगाहिबुद्धिपरतया तद्बुद्धिपदं हेतुविषयकसाध्य-वद्व्यावृत्तत्व-पक्षविषयकसाध्याभावव्याप्यवत्त्वबुद्धिपरतया व्याचष्टे, 'तद्बुद्धे'रिति, तयोरन्यतराभाय हेत्वोरित्यनन्तरं श्रुत एवकारो-ऽत्र योजनीयः, तदर्थमस्त्वभाव्य व्याचष्टे, 'प्रतिबन्धकत्वं परमायाती-ति, 'परं' केवलं, एवकारव्यवच्छेद्यं स्फुटयति, 'न त्विति, 'तद्विष-यस्य'* तादृशबुद्धिविषयस्य, 'दोषत्वं' दोषलक्षणलक्ष्यत्वं, 'असत्त्वात्' लक्ष्यताप्रयोजकस्यासत्त्वात्, प्रतिबन्धकीभूतज्ञानप्रमात्वस्यैव तद्विषय

* प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयस्येत्यर्थः ।

लक्ष्यताप्रयोजकत्वादिति भावः। 'असत्त्वात्' विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति तु नार्थः, एकदेश एवाव्याप्तेराशङ्कितया विशिष्टाप्रसिद्धेस्तदलक्ष्यतानिर्वाहकत्वविरहेणानुपयोगात्। 'अन्यथा' प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयस्यापि दोषत्वे, 'बाधभ्रमेण' पक्षे साध्याभावभ्रमेण, 'तस्य' तद्विषयसाध्याभावादेः। नन्वेवमुक्तस्थले दशाविशेषे हेतोर्दुष्टताप्रवादो नोपपद्यत इत्यत आह, 'निर्युक्तिकस्त्विति।

यत्तु ज्ञानस्य यदनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्वत्त्वं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वस्य लक्षणार्थः। तच्च द्विविधं विषयरूपं साधारण्यादि, बाधे च प्रमितसाध्याभाववान् पक्षः, तद्विषयत्वेन ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्। अविषयरूपञ्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वादिकं, तद्वत्त्वञ्च ज्ञानस्यैव तद्विषयस्य हेतोरपीति। तन्न, तद्वत्त्वं हि हेतोर्नाभेदेन, बाधे तदभावात्। अतएव नाश्रयतया, वह्निव्यभिचारिद्रव्यत्वादिमति धूमेऽतिप्रसङ्गाच्च, साध्याभाववत्पक्षस्यैव साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् साधारण्यादिविषयकत्वस्य ज्ञाननिष्ठस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात्। सत्तादिसा-

ध्वंसे ज्ञाने अतिप्रसङ्गाच्च यथाकथञ्चित् तद्वत्त्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात्, विरोधिसामग्रीसमवहितोऽपि च लिङ्गपरामर्शो न स्वसाध्यकानुमितेः प्रतिबन्धको-मणिसमवहितो वह्निरिव दाहस्य।

उपदर्शितस्थलेऽपि दयाविशेषे हेतोर्दुष्टत्वमङ्गीकुर्वन्नस्मात्-साधारण्याय लक्षणमन्यथा व्याचष्टे ये तन्मतमुपन्यस्य दूषयति, 'यत्त्विति, 'ज्ञानस्येति, षष्ठ्यन्तार्थस्य यत्पदार्थेऽन्वयः, तथाच ज्ञानसम्बन्धित्वविशिष्टं यद्रूपावच्छिन्नं यत्किञ्चित्सम्बन्धेन* अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकमित्यर्थः, अत्राप्यवच्छेदकत्वं अनतिरिक्तवृत्तित्वं उभयोः, तत्पदमुभयत्र यद्रूपविशिष्टपरं, 'लक्षणार्थः' व्युत्क्रमेण लक्षणयोरर्थः। नन्वेतावतैव कथं दर्शितमतप्रतिपत्तादौ लक्षणसमन्वयः तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविशिष्टविषयकत्वस्याप्रसिद्धेः कथं वा व्यभिचारादिकमादाय सव्यभिचारादावेव लक्षणगमनं व्यभिचारादिविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदकतया व्यभिचारादेरतथात्वादित्यत आह, 'तच्चेति तद्रूपप्रतिबन्धकतावच्छेदकञ्चेत्यर्थः, भ्रमात्मकबाधप्रतिबन्धकतामादायापादितायाः सद्धेतोर्दुष्टताया अभ्युपगमं स्फुटीकर्तुमाह, 'बाधे चेति बाधज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायाश्चेत्यर्थः, अवच्छेदक इति शेषः, पक्षस्य यादृशं साध्याभाववत्त्वं निश्चीयते न तु वैज्ञानिकं† इति सूचयितुं

* निर्विषय-स्वविषयान्तरसम्बन्धेनेत्यर्थः ।

† अवर्विषयतामत्रेत्यर्थः ।

च्छेदको न तु तद्विशिष्टद्रव्यत्वादि, तदाश्रयश्च न धूमादिरित्याशङ्कां निराकरोति, साध्याभाववदिति, 'साध्याभाववद्वृत्तिहेतोर्ज्ञानस्येति तादृशहेतुविषयकज्ञानस्येत्यर्थः, तथाच वह्न्यभाववद्वृत्तिद्रव्यत्वादिक मपि विषयतया अवच्छेदकमिति भावः । ननु धूमादेस्तादृश-धर्मवत्त्वेऽपि वह्नौ साध्ये धूमो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्य नापत्ति-सम्भवः उक्तयुक्त्या तद्धेतुकानुमितिविरोधिरूपवत्त्वस्यैव तत्र दुष्टताव्यवहारनियामकत्वात् अन्यथा तथाप्यप्रतीकारादित्यत आत्मत्वातिप्रसङ्गमाह, 'साधारण्यादिविषयकत्वस्येति, 'ज्ञान-निष्ठस्य' ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टस्य, 'सत्तादीति सत्तावान् ज्ञाना-दित्यादौ ज्ञानहेतुकसत्ताद्यनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक ज्ञाना-दौ सत्ताद्यभाववद्वृत्तित्वावगाहित्वमादाय सत्त्वे साध्ये ज्ञान दुष्टमित्यादिव्यवहारापत्तेरित्यर्थः, येन केनापि सम्बन्धेन तद्वत्त्व विवक्षणीयमित्यपि दूषयति, 'यथाकथञ्चिदिति, 'अतिप्रसङ्गकत्वा दिति सत्त्वधर्ममादाय सत्तादिसाध्यकज्ञाने धूमाद्यधे यद्वह्न्यभाववद्वृ त्तित्वावगाहित्व एकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन तद्वत्त्वमादाय वह्न्यादि साध्यकधूमादावपि दुष्टत्वव्यवहारापत्तिरित्यर्थः, सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिसामग्रीसमकालीनत्वेन प्रतिबन्धकतामादाय यद्दृष्टत्व-मुपपादितं तद्दूषयति, 'विरोधिसामग्रीति, न स्वसाध्यकानुमिती प्रतिबन्धक इति न स्वजन्यानुमितिप्रतिबन्धक इत्यर्थः, कारणत्वप्रति बन्धकत्वयोरैकत्रानभ्युपगमादिति हृदयः । विभिन्नरूपेण तदुभयस्यै कत्रोपगमे प्रतिबन्धिसूचनायाह, 'मणीति, न प्रतिबन्धक इत्यनुपज्य-ते, तथाच विरोधिन्यनुमितिसामग्रीकालीनत्वेन परामर्शादीना

मनुमितिप्रतिबन्धकत्वे मणिसमवहितत्वेन वह्न्यादीनामपि दाह-प्रतिबन्धकत्वापत्तिः, मणिसमवहितत्वापेक्षया लाघवेन मणित्वेनैव प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति चेत्, तर्हि विरोधिसामग्रीकालीनत्वापेक्षया लाघवात् तादृशसामग्रीत्वेन विरोधिपरामर्शत्वेनैव वा प्रतिबन्धकत्वं प्रकृतेऽपि कल्पयितुमुचितमिति कथं विरोधिसामग्रीकालीनत्वमादाय लक्षणं सङ्गमनीय तस्य प्रतिबन्धकतातिरिक्तत्वमित्यादिति भावः ।

अथ यद्धर्मविशिष्टज्ञाने सत्यवश्यमनुमितिप्रतिबन्धः तदेवात्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्तं भवति च प्रतिबन्धकीभूतविरोधिसामग्रीकालीनत्वादिविशिष्टे परामर्शे तथा इति चेत्, न वा कालादिसाधारणकारणघटिता सामग्री क्वापि प्रतिबन्धिका विशेषतस्तत्र तत्सत्त्वे कार्य्योत्पादस्य दुर्व्वारत्वात्। किन्तु विरोधिपरामर्शस्तथा। यदि च तत्सत्त्वेऽपि तत्साध्ये वाधावतारे नानुमितिप्रतिबन्धः प्रामानिकस्तदा अप्रामाण्यग्रहाभावस्येव तदभावस्यापि वैशिष्ट्यन्तः निवेश्यतां, यथा च भ्रम-प्रमासाधारणविरोधिपरामर्शसत्त्वे नानुमितिस्तथा तथाविधवाधादिग्रहे-

पीत्यतिप्रसङ्गः। नचातीतादौ लिङ्गे विरोधिपरामर्शकालीनत्वमपि।

कार्य्यानुत्पत्तिव्याप्यतावच्छेदकत्वरूपं प्रतिबन्धकतावच्छेदकमेवात्र विवक्षितं न तु कारणीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपं, तच्च विरोधिसामग्रीकालीनत्वे ऽप्यक्षतमेवेत्याह, 'यद्यपी'त्यादिना, 'यद्धर्म्मे'ति यादृशधर्म्मविशिष्टनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणत्वव्यापकोऽनुमित्यनुत्पादस्तादृशरूपपरमेवेत्यर्थः* निश्चयत्वनिवेशात् बाधादिविषयकसंशय-संस्काराव्यवहितोत्तरक्षणे कदाचिदनुमित्युत्पादेऽपि न क्षतिः, 'अत्र' एतल्लक्षणे, 'प्रतिबन्धकतावच्छेदकमुक्त' प्रतिबन्धकतावच्छेदकपदेन विवक्षितं, 'भवति चेति, विरोधिकोट्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकथनं प्रतिबन्धकसमवहिताव्यवहितोत्तरक्षणे कार्य्यानुत्पादस्यावश्यकतया विरोधिसामग्रीकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकताया आवश्यकत्वदर्शनाय, 'तथा' अवश्यमनुमित्यनुत्पादः, विरोधिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं यदुक्तं तदेवादौ दूषयति, 'न चेति न चेत्यर्थः, 'कालादीति घटितान्त' हेतुगर्भविशेषणं, तथा च कारणसमुदायः सामग्री, सा च क्वचिदपि न प्रतिबन्धिका कालादिसाधारणकारणानामपि तदन्तर्निविष्टत्वात् तेषाञ्च प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेशस्य निष्फलत्वात् प्रतिबध्यकार्य्येऽपि तेषामनुगुणत्वादित्यर्थः। सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिकोट्यनुमिति-

---

* तादृशरूपपरमित्यर्थ इति पा०।

लीनज्ञानस्य फलानुत्पादनियतत्वात्तादृशपरामर्शकालीनत्वस्य निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं दुरुपपादमेव, एवं विरोधितया-विषयपरामर्शकालीनत्वमादायापि तथाविधे सत्प्रतिपक्षितस्य हेतोर्दुष्टत्वमुपपद्यते एवमतो विरोधिपरामर्शकालीनत्वसमगोत्र-बाधादिभ्रमकालीनत्वमादाय सङ्गमयितुमाह , 'यथा-चेति, 'तथाविधेति विरोधिभ्रमसाधारणेत्यर्थः, 'अपीत्यनन्तरं 'नानुमितिरित्यनुषज्यते, तथाच तादृशबाधादिकालीनत्वमपि निरुक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्ववद्भवत्येवेत्यतोऽतिप्रसङ्ग इति बाधादेरनित्यदोषतायाः केनाप्यनुपगमेन इष्टापत्त्यनवकाशादिति भावः।

यद्यपि यद्विषयत्वेन ज्ञानस्य अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं तद्वत्त्वमेव वाच्यं, सत्प्रतिपक्षे च विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा, तद्वत्त्वमपि हेतोस्तज्ज्ञानरूपसम्बन्धेन तस्य समूहालम्बनरूपतया हेतुद्वयविषयत्वादिति, तदपि तुच्छं, साध्याभाववत्पक्षविषयत्वेन साध्याभाववत्पक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन वा* ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तस्य च साध्यवत्यपि पक्षे सम्भवादतिव्याप्तिः। विशिष्टविषयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं विशिष्टस्य तत्राप्रसिद्धमिति चेत् , तत् किं सर्व्वत्र सत्प्रति-

* तादृशपक्षज्ञानप्रमात्वविषयत्वेन चेति पा०।

पक्षे साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः प्रसिद्धः यथाकथञ्चित्-सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यातिप्रसक्तं धूमादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादिमत्त्वात्, यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन तद्वत्त्वस्य न सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च क्वचित् सद्धेताविति कृतं पल्लवितेन।

विरोधिपरामर्शकालीनत्वमादाय सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह, 'न चेति नहीत्यर्थः, 'अतीतादाविति, तथाचातीतादिसद्धेतौ विरोधिपरामर्शदशायां भवन्मतसिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यत इति भावः। सत्प्रतिपक्षिते सद्धेतौ विरोधिव्याप्यवत्पक्षस्याप्रसिद्धावपि प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयप्रसिद्धविरोधिव्याप्यादिरेव वा दोष इति मतं दूषयति, 'यद्यपीति, 'अहिषयकत्वेनेति, तृतीयार्थः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं, न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं, तथा सति विरोधिव्याप्यादेर्दोषत्वानुपपत्तेः, प्रतिबन्धकतायां 'ज्ञाननिष्ठत्वविशेषणं कामिनीजिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म्मातिप्रसङ्गवारणाय। ननु विरोधिकोटिव्याप्यत्वस्य पर्व्वतोवह्निमान्धूमात्, पर्व्वतोन वह्निमान्जलत्वादित्यादौ प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्म्मतायाश्च प्रकृते हेतावभावात् कथं तस्य दुष्टत्वमतआह, 'तद्वत्त्वमपीति विरो-

पक्षे साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः प्रसिद्धः यथाकथञ्चित्-सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्यातिप्रसक्तं धूमादेरपि ज्ञानरूपेण तदाश्रयाश्रयत्वादिना वा सम्बन्धेन व्यभिचारादिमत्त्वात्, यादृशसम्बन्धावगाहित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन तद्वत्त्वस्य न सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षिते हेतावस्ति च क्वचित् सद्धेताविति कृतं पल्लवितेन ।

विरोधिपरामर्शकालीनत्वमादाय सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षिते दुष्टत्वं नोपपादयितुं शक्यत इत्याह, 'न चेति नहीत्यर्थः, 'अतीतादाविति, तथाचातीतादिसद्धेतौ विरोधिपरामर्शदशायां भवन्मतसिद्धं सत्प्रतिपक्षितत्वं नोपपद्यत इति भावः । सत्प्रतिपक्षिते सद्धेतौ विरोधिव्याप्यवत्पक्षस्याप्रसिद्धावपि प्रतिबन्धकीभूतभ्रमविषयप्रसिद्धविरोधिव्याप्यादिरेव वा दोष इति मतं दूषयति, 'यद्यपीति, 'यद्विषयकत्वेनेति, तृतीयार्थः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वं, न त्वनतिरिक्तवृत्तित्वं, तथा सति विरोधिव्याप्यादेर्दोषत्वानुपपत्तेः, प्रतिबन्धकतायां 'ज्ञाननिष्ठत्वविशेषणं कामिनीजिज्ञासादिनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्म्मातिप्रसङ्गवारणाय । ननु विरोधिकोटिव्याप्यत्वस्य पर्व्वतोवह्निमान्धूमात्, पर्व्वतोन वह्निमान्जलत्वादित्यादौ प्रतिबन्धकीभूतज्ञानविषयसमवायादिसम्बन्धावच्छिन्नपक्षधर्म्मतायाश्च प्रकृते हेतावभावात् कथं तस्य दुष्टत्वमतआह, 'तद्वत्त्वमपीति विरो-

धिव्याप्त्यादिमत्त्वमपीत्यर्थः, 'तज्ज्ञानरूपेति' स्वविषयकज्ञान-विषयताकेत्यर्थः, सम्बन्धविशेषस्याविवक्षितत्वादिति भावः। तादृशसम्बन्धस्य प्रकृतहेतावुपपादयति, 'तस्येति' विरोधिव्याप्त्यादिज्ञानस्येत्यर्थः', 'समूहालम्बनरूपतयेति'। अत्रैवं क्रमिकपरामर्शद्वयस्थले सत्प्रतिपक्षतानुपपत्तिरिति वाच्यं। तत्रापि तादृशव्याप्त्यादिप्रकृतहेतुविषयकपरमेश्वरज्ञानादिकमादाय तदुपपत्तेः। 'साध्याभाववत्पक्षविषयकत्वेन' साध्याभावप्रकारकपक्षावगाहित्वेन, 'साध्याभाववत्पक्षज्ञानेति' साध्याभावप्रकारकपक्षज्ञानादौ प्रमात्वविषयकत्वेनेत्यर्थः, मतभेदेन विकल्पः, 'तस्य' तादृशज्ञानस्य, 'साध्यवत्यपि पक्षे' पक्षे साध्यवत्यपि सति पक्षस्य साध्यवत्त्वे सत्यपीति यावत्, पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ भ्रमात्मकबाधादिज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वाभावादेः स्वविषयकज्ञानविषयत्वादिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य हेतौ सत्त्वादिति भावः। इदमुपलक्षणं, वह्निमान् धूमादित्यादौ विरोधिपरामर्शशून्यकालेऽपि तद्विषयविरोधिव्याप्त्यादिकमादायापि हेतोर्दुष्टत्वप्रसङ्गो-बोध्य', तथापि पक्षादि तद्विशिष्टविशेषणकसमूहालम्बनज्ञानसम्बन्धेन हेतौ तद्वैशिष्ट्यसम्भवात्। अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यभिप्रायेण बाधभ्रमप्रतिबन्धकतामादायातिप्रसङ्गस्य उद्धारमाशङ्कते, 'विशिष्टेति' साध्याभावविशिष्टपक्षविषयकत्वस्यैव प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं न साध्याभावादिमात्रविषयकत्वमित्यर्थः, 'विशिष्टस्य' साध्याभाव-

विशिष्टपक्ष:,'तत्र' बाधस्थले सत्प्रतिपक्षस्थले, सर्व्वत्र तादृशविशिष्ट प्रसिद्धमित्यभिमान', स्रम निराकरोति, 'तत्किमिति, पश्चाद्वृत्ति-साध्यकसत्प्रतिपक्षे साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रसिद्धत्वात् 'सर्व्वेति, 'सत्प्रतिपक्षे' सत्प्रतिपक्षतया भवन्मतसिद्धे इत्यर्थः, 'प्रसिद्ध इति, तथाचानतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं विवक्षितु-मशक्यमिति दर्शितातिव्याप्तिर्दुर्व्वारैवेति भावः। तद्दृत्त्वघटक-सम्बन्धं वितर्क्यापि दूषयति, 'यथा कथञ्चिदिति, 'अतिप्रसक्तं' सद्धेतुसाधारणं, तथाच पर्व्वतादौ वह्न्यादिमत्त्वे साध्ये धूमादौ दुष्टताव्यवहारापत्तिरिति भावः। तादृशसम्बन्धस्य धूमादिरूप-सद्धेतुसाधारणत्वं स्फुटयति 'धूम इेरिति, 'ज्ञानरूपेण' स्वविषयक-ज्ञानविषयत्वेन, 'तदाश्रयाश्रयत्वादिना, आदिना एककालीन-त्वादिपरिग्रहः, 'व्यभिचारादिमत्त्वात्' वह्न्यभाववद्वृत्तित्वस-त्त्वात्। ननु यादृशसम्बन्धावच्छिन्नयत्प्रकारतानिरूपितधर्म्मि-विशेष्यताशालित्वेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्व-मेव दुष्टत्वमिति वाच्यं। एवञ्च स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाव-वद्वृत्तित्वादिप्रकारतानिरूपितहेतुविशेष्यताशालित्वेनैव व्यभि-चारादिज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वस्य च प्रकृत-हेतावभावात् नातिव्याप्तिरित्याशङ्कां निराकुरुते, 'यादृशेति, 'सर्व्वत्र सत्प्रतिपक्षित इति, ह्रदोवह्निमान् धूमादित्यादिस्थले धूमादिरूपहेतौ व्याप्यताघटक समवायादिसम्बन्धेन वह्न्यभावव्या-प्यधूमत्वादिमत्तायाः सत्त्वात् 'सर्व्वत्रेत्युक्तं। 'क्वचित् सद्धेताविति सद्धेतुतादशायां क्वचिदित्यर्थः, पर्व्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ

विरोधिपरामर्शासमवधानदशायामपि प्रतिबन्धकतावच्छेदक-प्रकारताश्रयवह्न्यभाव-तद्व्याप्यादेः तादृशप्रकारतावच्छेदक-स्वरूपादिसम्बन्धेन धूमादिहेतुमत्त्वादितिभावः।

यत्तु ज्ञानसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव दुष्टत्वं ज्ञानञ्च विशिष्टव्यवहाराद्यनुरोधात् कदाचिदेव क्वचिदेव कस्यचित् सम्बन्धः, एवञ्च विरोधिव्याप्यादेर्ज्ञानं विरोधिपरामर्शदशायामेव प्रकृतहेतौ तत्-सम्बन्धः तदैव तत्र दुष्टताव्यवहारात् साध्याभावादेर्ज्ञानन्तु तत्र न कदाचिदपि तथा, परमेश्वरादिसाधारण्य साध्याभावविशिष्ट-पक्षादेर्ज्ञानन्तु तत्र सर्वदैव इति, तत्तु शास्त्रास्पदमेव, सकला-भियुक्तपुरुषसाधारणस्य नियतव्यवहारस्यासिद्धत्वात् वासना-विशेषवतां तादृशव्यवहारस्य विपरीतस्यापि सम्भवात्, ज्ञानस्य नियतसम्बन्धत्वासाधकत्वादिति।

'यद्यपीति, स्थाणुत्वाभावस्य तद्व्याप्यकारादेश्च निश्चये स्थाणुत्वप्रत्यक्ष-शाब्दयोरनुदयात्। नचैवं नर-शिरःकपालं शुचि प्राण्यङ्गत्वादित्यादिनाप्यागम-प्रतिरोधः स्यात्, तत्रानुकूलतर्काभावेन बलवत्तरा-गमविरोधेन च व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितेश्चानुत्पत्ते-रितिभावः। [illegible]भ्युच्चयमा प्रत्यक्षं प्रत्यानु-मानिकबाधं

शाब्दं

त्वमिति नरशिरःकपालस्य शुचित्वानुमापकेन तत्सहधर्मिकप्रामाण्य-त्वपरामर्शेन स्वतः फलद्वारा वाऽऽगमजन्याशौचबोधविरोधः स्यादि-त्यर्थः, स चानुभवविरुद्धः तत्र प्रामाण्यज्ञानदशायामपि शाब्दा-शौचज्ञानस्यानुभवसिद्धत्वादिति भावः। समाधत्ते, 'तत्रेति ता-दृशाशौचज्ञानप्राक्काल इत्यर्थः, अनुकूलतर्काभावेन व्याप्तिनिश्च-यस्य बलवत्तरागमविरोधेनानुमितेश्चानुत्पत्तेरिति योजना, एतच्च वास्तवव्याप्यधर्मस्य येन केनापि रूपेण ज्ञानमेव न विरोधि अपि तु व्याप्यत्वरूपेण अत्र च प्रामाण्यत्वस्य ज्ञानेऽपि व्याप्तिग्राह-कतर्कविरहेण व्यभिचारशङ्कया शौचव्याप्यत्वेन तज्ज्ञानं न सम्भ-वति कारणान्तरविरहेण यत्र व्यभिचारशङ्काविरहस्तत्र कथञ्चि-द्व्याप्तिग्रहेऽपि गृहीताप्रामाण्यकागमतात्पर्यविषयविपरीतविषय-कत्वेन तत्राप्रामाण्यं गृह्यते तथाच तादृशप्रामाण्यज्ञानं न शौचानु-मितिजननी शाब्दाशौचज्ञानप्रतिबन्धे वा प्रभवतीति समुदितार्थः। आगमे प्रामाण्यग्रहश्च शिष्टपरिग्रहादिनैव भवति, यावच्च तादृश-परामर्शे नाप्रामाण्यं गृह्यते तावद्भवत्येवागमप्रवृत्तिरिति भावः। 'यद्वेत्यादिग्रन्थेन बाधादिज्ञानस्यानुमित्यतिरिक्तज्ञानाप्रतिबन्ध-कत्वं व्यवस्थाप्य बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वमेवोपपादितं तच्च सङ्गच्छते, बाधितार्थस्य शाब्दबोधाभ्युपगमेऽनुमितेरप्यन-पराधात्तदप्रामाण्यग्राहकतया बाधादिग्रहस्य प्रवृत्त्यादिविरोधि-तोपपत्तेरिति भावः। अत्र कल्पे प्रत्यक्षतोऽनिर्भरमाह, 'यद्वेत्या-दीति, नन्वानुमानिकबाधादिनिश्चयदशायामपि लौकिकसन्निकर्षा-दित. प्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्त्या बाधनिश्चयसामान्यस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्ध-

कत्वं न सम्भवतीत्यनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयत्वावच्छिन्नस्याचतमतीयद्विषयकनिश्चयत्वेनानुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं तदंशस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण 'यद्वेत्यादिग्रन्थस्य बाधे लक्ष्यतोपपादकत्वं सुसंगच्छते इत्यत आह, 'प्रत्यक्षं प्रतीति, समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्याप्यनुत्पत्तेरानुमानिकेति बाधनिश्चयविशेषणं, 'शाब्दं प्रतीति, तथाच तावतैव लिङ्गासाधारणदोषत्वव्याघात इति भावः । तत्रापि तदप्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते, 'योग्यतेति, 'अन्यथासिद्धत्वादिति, बाधादिनिश्चयदशायां योग्यताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दबोधानुत्पादस्य निर्व्वाहादिति भावः । 'तदभावः' बाधादिनिश्चयाभावः, 'तत्र' शाब्दबुद्धौ, यद्यपि योग्यतासंशयद्वितीयक्षणे स्मरणात्मकायोग्यतानिश्चये सति तद्द्वितीयक्षणे शाब्दज्ञानवारणाय तदभावस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्यावश्यकत्वं तथापि बाधादिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिबन्धकत्वेऽपि निर्विवादोपनीतभाने विशेषप्रतिबन्धकतयैव बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणसम्भवात्तथैव तन्निराकरोति, 'एवमपीति, 'उपनीतभानविशेषं दोषविशेषाजन्योपनीतभानविशेषं, 'तत्त्वेन' बाधनिश्चयाद्यभावत्वेन, 'दुर्व्वारत्वादिति, बाधादिनिश्चयदशायां अनुमितेरिव तादृशोपनीतभानानुत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः ॥

इति महामहोपाध्याय-श्रीगदाधरभट्टाचार्य्यविरचिता हेत्वाभासे
सामान्यनिरुक्तिदीधितिविवृतिः समाप्ता ॥

कत्वं न सम्भवतीत्यनुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं बाधनिश्चयत्वावच्छिन्नस्याचतस्तीयद्विषयकनिश्चयत्वेनानुमित्यसाधारणप्रतिबन्धकत्वं तदत्तस्य लक्ष्यताप्रयोजकत्वाभिप्रायेण 'यद्देत्यादिग्रन्थश्च बाधे लक्ष्यतोपपादकत्वं सुसंगच्छते इत्यत आह, 'प्रत्यक्षं प्रतीति, समानेन्द्रियजन्यबाधनिश्चयसत्त्वे लौकिकप्रत्यक्षस्याप्यनुत्पत्तेरानुमानिकेति बाधनिश्चयविशेषणं, 'शाब्दं प्रतीति, तथाच तावतैव लिङ्गासाधारणदोषत्वव्याघात इति भावः। तत्रापि तदप्रतिबन्धकत्वमाशङ्कते, 'योग्यतेति, 'अन्यथासिद्धत्वादिति, बाधादिनिश्चयदशायां योग्यताज्ञानरूपकारणविरहेणैव शाब्दबोधानुत्पादनिर्व्वाहादिति भावः। 'तदभावः' बाधादिनिश्चयाभावः, 'तत्र' शाब्दबुद्धौ, यद्यपि योग्यतासंशयद्वितीयक्षणे स्मरणाद्यात्मकायोग्यतानिश्चये सति तद्द्वितीयक्षणे शाब्दज्ञानवारणाय तदभावस्य शाब्दबोधहेतुत्वस्यावश्यकत्वं तथापि बाधादिज्ञानस्य शाब्दाप्रतिबन्धकत्वेऽपि निर्व्विवादोपनीतभाने विशेषप्रतिबन्धकतयैव बाधादेर्लिङ्गासाधारणदोषत्वनिराकरणसम्भवात्तत्रैव तन्निराकरोति, 'एवमपीति, 'उपनीतभानविशेषं' दोषविशेषाजन्योपनीतभानविशेषं, 'तत्त्वेन' बाधनिश्चयाद्यभावत्वेन, 'दुर्व्वारत्वादिति, बाधादिनिश्चयदशायां अनुमितेरिव तादृशोपनीतभानानुत्पादस्य सर्व्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः॥

इति महामहोपाध्याय-श्रीगदाधरभट्टाचार्य्यविरचिता हेत्वाभासे सामान्यनिरुक्तिदीधितिविवृतिः समाप्ता॥

सामान्यनिरुक्त्यतिरिक्तविवेचनं ।

अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वमिति लक्षणे भूतपदं षष्ठीसमासनिरासार्थमेवेति बोध्यं। नचानुमितिकारणप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वनिवेशेनैव सामञ्जस्ये अभावपदं व्यर्थमिति वाच्यं । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपानुमितिकारणमादाय सिद्धिविषयेऽतिव्याप्तेरतः अभावपदं । तथाचाभावपददानेन तादृशसिद्ध्यभावभिन्नानुमितिकारणप्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वं पर्य्यवसितं । नचानुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थीयविषयत्वनिवेशेनैव निर्वाहसम्भवे ज्ञानपदं व्यर्थमिति वाच्यं । कार्य्यमात्रं प्रति कामिनीजिज्ञासा पृथक् प्रतिबन्धिका तथाचानुमितिकारणीभूताभावमध्ये तादृशजिज्ञासाभावस्य प्रविष्टत्वात् तत्प्रतियोगियथार्थीयत्वस्य कामिनीविषयकज्ञानेऽपि सत्त्वात् अतिव्याप्तिरतो ज्ञानपदं, तथेच्छायाः ज्ञानाभिन्नत्वाभावात् नातिव्याप्तिः । कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टाभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिबन्धकतामादायाप्रामाण्यादावतिव्याप्तिवारणाय अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमुपेक्ष्य अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगित्वमुक्तं मणिकारेण । व्याप्ति-पक्षधर्म्मताविरोधितद्विरहवत्तोदुष्टहेतोः स्मरणादित्युक्तं भट्टाचार्य्येण । न च विरोधिपदं व्यर्थं इति वाच्यं । व्याप्ति-पक्षधर्म्मताघटकतत्तद्विशिष्टत्वावच्छिन्नाभाववत् सद्धेतोः स्मरणसम्भवेन दोषवारणाय विरोधिपदस्यो-

ज्ञत्वात् तथाच व्याप्ति-पक्षधर्मताविरोधी यस्तादृशाभावः स च व्याप्तिर्नास्ति पक्षधर्मत्वं नास्तीति प्रतीतिसिद्धोऽभाव-एव- स च दुष्टहेताविव वर्त्तते न तु सद्धेतौ इति भावः । सपरिकरं हेतुं निरूप्य इति दीधितिकारेणोक्तं, अथाच सपरिकरहेतुं निरूप्य इति समस्तपदं कथं नोक्तं, इति चेन्न, तदाभासनिरूपणमिति अन्यथालग्नकतापत्तेः तत्पदस्य समस्तैकदेशपरामर्शकत्वासम्भवादिति भावः । मूलोक्तलक्षणानां दुष्टहेतुलक्षणत्वे दोषेष्वतिव्याप्तिः, यथार्थज्ञाननिष्ठानुमिति-प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वपर्य्यन्तस्य समूहालम्बनज्ञान-विषयताश्रयोदासीनपदार्थवारणाय प्रथमलक्षणे अवश्यं विव-क्षणीयतया बाधादिज्ञानप्रतिबन्धकतायां प्रायशो हेतुविषय-ताया अनवच्छेदकत्वात् तत्र हेताबव्याप्तिरिति गदाधरे-णोक्तं, अत्र प्रायःपदं ह्रदो वह्निमान् ह्रदादित्यादौ हेतु-विषयताया अवच्छेदकत्वात् इत्यभिप्रायेणोक्तं । यत्तु स्वरूपा-सिद्धिप्रतिबन्धकतामादाय हेतुविषयताया अवच्छेदकत्वात् कथमव्याप्तिरिति तत्तुच्छं, असद्धीयं बाधस्थले उत्पत्ति-कालावच्छिन्नो घटोगन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ हेतुविषयताया-अनवच्छेदकत्वात् तत्र हेताबव्याप्तिरिति भावः । यद्विषयकत्वे-नेत्यादिलक्षणे तृतीयाया अवच्छेदकत्वार्थकतया सुतरां तथेति भट्टाचार्य्येणोक्तं । अत्र ह्रदत्वपुरस्कारेण घटाद्यवगाहिवह्न्य-भाववान् ह्रद इति ज्ञानीयप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतघट-विषयतामादाय घटादावतिव्याप्तिवारणाय यद्रूपावच्छिन्न-

विषयत्वं अनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकं तद्रूपवत्त्वनिवेशावश्यकतया सुतरामिति व्यर्थं इतिचेन्न, यद्विषयत्वस्य एतादृशार्थलाभायैव सुतरामित्युक्तं इतिभावः। अनुमितिपदस्य अनुमितिसामान्यपरत्वेऽसंभवः यत्किञ्चित्परत्वेऽतिप्रसङ्गात् प्रकृतपक्षसाध्यहेतुकानुमितिपरत्वमावश्यकमिति भट्टाचार्य्येणोक्तं, नचात्र बाधादावव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्ष-साधकत्वनिवेशः, प्रकृतहेतुकत्वनिवेशे प्रयोजनाभाव इति वाच्यं। पर्व्वतो वह्निमान् महानसीयवह्नीतरवह्न्यभाववत्पर्व्वतकालीनधूमादित्यादौ महानसीयवह्न्यभाववत्पर्व्वतरूपबाधेऽव्याप्तिः तस्य प्रकृतपक्षसाधकानुमित्यन्तर्गतायां शुद्धपर्व्वतीयवह्निमान् इत्यनुमितौ प्रतिबन्धकत्वाभावात् अतः प्रकृतहेतुकत्वनिवेशः, तन्निवेशे च प्रकृतपक्ष-साध्यहेतुकानुमितिपदेन महानसीयत्व-वह्नित्वोभयधर्म्मावच्छिन्नप्रकारकवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशाल्यनुमितिरेव वाच्या तादृशानुमितिनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतायाः उक्तबाधे सत्त्वान्नाव्याप्तिरितिभावः। अनुमितिनिष्ठकार्य्यतानिरूपकसम्बन्धित्वेनानुमिति-तत्कारणज्ञानपरमितिदीधितिसन्दर्भः, अत्र सम्बन्धिद्वयसाधारणस्य तत्साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयतात्मकनिरूपकत्वस्य लाभाय सम्बन्धिपदमिति भट्टाचार्य्येणोक्तं; अत्र यद्यपि तदनुयोगित्व-तत्प्रतियोगित्वान्यतरात्मकनिरूपकत्वरूपसम्बन्धनिवेशेनैव तादृशान्यतरवन्निष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशनिर्व्वाहे कथं साक्षात्कारविषयतात्मकनिरूपकत्वमुक्तं भट्टाचार्य्येण, नचान्यतरत्वं भेदद्वया-

वच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं तथाच गौरवमिति वाच्यं। साक्षात्कारकल्पे जनकत्व-जन्यत्व-व्यापकत्वनिवेशस्यावश्यकतया अन्यतरत्वकल्पे महल्लाघवं इति वाच्यं। यतस्तत्कल्पे कार्य्य-कारणभावे गौरव, तथाहि तत्र हेतुर्दुष्ट इति व्यवहार प्रति व्यवहर्त्तव्यज्ञानस्य कारणत्वं तथाच तादृशकार्य्यतानुयोगिता नेतिभेदविशिष्टत्वे सति तत्प्रतियोगिता नेतिभेदविशिष्टोयस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः तद्विशिष्टवद्पक्षनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वेन एवं विनिगमनाविरहेण तत्प्रतियोगिता नेतिभेदविशिष्टत्वे सति अनुयोगिता नेतिभेदविशिष्टोयः तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदः तद्विशिष्टवद्पक्षनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालियथार्थज्ञानविषयत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वमवश्य वक्तव्यं तदपेक्षया साक्षात्कारकल्पे महल्लाघवं तत्र कारणता एकैवेति बोध्यं। एवं अनुमितिनिष्ठकार्य्यतासाक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयताश्रयनिष्ठप्रतिबध्यतया एव तत्र निवेशनीयत्वं। साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्यवान् इत्यकारकानुमितिपरं वेतिदीधितिकारेणोक्तं। अत्र पक्षपदानुक्तौ बाध-सत्प्रतिपक्ष-स्वरूपासिद्धाश्रयासिद्धिष्वप्रसिद्धा भट्टाचार्य्येण। नच वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिजलरूपासाधारणेऽव्याप्तिसम्भवे कथं तन्नोक्तं इति वाच्यं। पक्षपदप्रवेशेऽपि तत्राव्याप्तेरनुद्वारः अतः तन्नोक्तं। केचित्तु साध्य-तदभाववद्वृत्तित्वस्यैवासाधारण्यरूपत्वात् अत तन्नोक्तं। मच स्वरूपासिद्धाश्रयासिद्धौ. कथं अव्याप्तिः द्वितीयदले पक्ष-

पक्षप्रवेशात् इति वाच्यं। पक्षपदस्य सकृदेव निवेशात्। निवेशस्तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताविशिष्ट-साध्यव्याप्य-हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतात्वेन, वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता वत्त्वसम्बन्धेन, विशेष्यतावत्त्वञ्च स्वनिरूपकज्ञानीयत्व-स्वावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वोभयसम्बन्धेन। पक्षतावच्छेदकस्वञ्च तत्पर्य्याप्त्यधिकरणञ्च तेनातेजस्त्वो पर्व्वतोवह्निमान् इत्यादौ बाधाश्रयासिद्धादौ नाव्याप्तिरिति भट्टाचार्य्येणोक्तं। नचात्रापि सत्प्रतिपक्ष-स्वरूपासिद्धाव्याप्तिसम्भवे कथं तदोक्तं इति वाच्य। पूर्व्वोक्तसमुदायस्यावश्यकत्वेन तन्मध्यपातस्यापि लाभसम्भवात्। वस्तुतस्तु सत्प्रतिपक्षत्वावच्छेदे नाव्याप्तिः व्यापकसामानाधिकरण्यघटितस्य सत्प्रतिपक्षत्वे तेजोभावव्यापकवह्न्यभाव-समानाधिकरणतेजोभाववदतेजस्त्विपर्व्वते लक्षणगमनात् तज्ज्ञानस्य व्यावर्त्तकदर्शनविधया प्रतिबन्धकतया तज्ज्ञानस्य पर्व्वतो वह्निमान् इत्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् समानाधिकरण्येन निश्चयस्य अवच्छेदावच्छेदेन बुद्धेव प्रतिबन्धकत्वमिति नियमस्तु बाधादिस्थल एव न तु अवच्छेदकधर्म्मदर्शनस्थले इति तर्कग्रन्थे मथुरानाथेन लिखितत्वात्। न च तथापि स्वरूपासिद्धाव्याप्तिसम्भवे तत् कथं नोक्तमिति वाच्यं। तत्रापि स्वरूपासिद्धित्वावच्छेदेन अव्याप्त्यसम्भवात्। अतेजस्त्वी पर्व्वतोवह्निमान् घटादित्यादौ अवच्छेदावच्छेदेन घटाभाववत्पर्व्वतरूपस्वरूपासिद्धौ लक्षणगमनात्। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकार-